

MUGUR ANDRONIC

ISTORIA BUCOVINEI

**În epoca marilor migrații și până la
încheierea formării Moldovei medievale**

SUCEAVA - 2014

MUGUR ANDRONIC

ISTORIA BUCOVINEI

* *

**În epoca marilor migrații și până la încheierea
formării Moldovei medievale**

Societatea Culturală „Ștefan cel Mare”-Bucovina din Suceava, aduce acum oficial, public, mulțumirile sale pentru generozitatea sponsorilor de mai jos, mare parte din finanțarea prezentei cărți fiind însă asigurată de către Societatea editoare.

S. C. RESTACO SRL (Mihai Bradu)- Suceava, Membru de Onoare al Societății editoare

S. C. FARMACIA ARSENE SRL (Elena și Emil Arsene) - Suceava

S. C. LOAIAL IMPEX SRL (Sorin Iacob) – Suceava

S. C. BETTY ICE (Vasile Armenean)

S. C. PFEIFFER SRL, Suceava

S. C. HARALD PROD SRL Măzănăești (Ioan Liteanu)

S. C. EUCALIPTI FARM (Liviu Șugăr)- Suceava

BIROUL NOTARIAL P. ATĂNĂSOAIEI, Membru de Onoare al Societății editoare

BIROUL INDIVIDUAL NOTARIAL VIRGINIA LAURA CÎRLIGEANU

S. C. ASCONF SRL (Ion Mandache)

S.C. MĂRȚIȘORU COM SRL (Elena Boloca) – Cacica

S. C. FLORCONSTRUCT SRL (Vasile Florea)

S. C. DORNA MEDICAL SRL (Boca Rodica Domnica și Boca Roman)

Cornel Havârmeanu, Membru de Onoare al Societății editoare

S. C. STRETECOM SRL (Constantin Senciuc)

Sindicatul „Bogdan Vodă” Telecomunicații – Suceava (Aleodor Nechifor)

Farmacia „Floris” – Fălticeni

SOCIETATEA CULTURALĂ „ȘTEFAN CEL MARE”- BUCOVINA

**PAGINI DIN ISTORIA ȘI CULTURA BUCOVINEI
- XIII -**

Mugur Andronic

I S T O R I A B U C O V I N E I

Vol. II

**ÎN EPOCA MARILOR MIGRAȚII ȘI PÂNĂ LA
ÎNCHEIEREA FORMĂRII MOLDOVEI MEDIEVALE**

**THE HISTORY OF BUKOVINA, VOLUME II,
IN THE ERA OF THE GREAT MIGRATIONS AND UNTIL THE
END OF THE FOUNDATION OF MEDIEVAL MOLDAVIA**

SUCEAVA - 2014

Dedic această trudă în care am pus mult suflet și sacrificiu, ca un al doilea doctorat, memoriei tuturor Acelora care s-au jertfit pentru realizarea României Mari și eliberarea teritoriilor istorice românești de sub ocupații străine, mai ales Acelora care au suferit pentru destinul vitreg al „dulcei Bucovine”...

Coperta reprezintă o încercare de reconstituire a intrării în fortificația slavă de la Revne (sec. XI) din regiunea Cernăuți (concepție dr. Mugur Andronic, realizare grafică Irina Țibulcă).

ISBN 978-973-0-18050-3

În scrierea istoriei poate nu este atât de greu să cercetezi, cât este de greu să îndrepti greșelile altora... Și pentru cele mari trebuie și curaj...

SUMAR:

Cuvânt înainte (Cătălin Ioan Nechifor, Președintele Consiliului Județean Suceava).....	p. 6
Gânduri pentru eternitate.....	p. 7
I. <i>Cultura Tumulilor carpatici (CTC) în Bucovina</i>	p. 9
II. <i>Complexul cultural Sântana de Mureș (SDM)-Černjahov(C)=(SDMC) în Bucovina</i>	p. 35
III. <i>Migrația hunilor – premisă favorizantă a migrației slave</i>	p. 104
IV. <i>Slavii și spațiul bucovinean în secolele VI-X</i>	
a. <i>Considerații asupra migrației slave spre teritoriul est-carpatic și a debutului său</i>	p. 135
b. <i>Cultură și etnic în spațiul nord-moldav</i>	p. 154
c. <i>Sfârșitul primului mileniu creștin în teritoriul bucovinean</i>	p. 191
V. <i>Pe un nou început de drum, spre leagănul de formare a statalității moldave</i>	
a. <i>Spațiul bucovinean sub impactul ultimelor mari migrații</i>	p. 225
b. <i>Considerații asupra spațiului bucovinean în secolele XI-XIII</i>	p. 253
c. <i>Păgânism și creștinism în Bucovina</i>	p. 305
d. <i>Bucovina și „botezul descălecării” noului stat românesc Moldova</i>	p. 324
e. <i>Biserica Bogdana – cheia arheologică a începutului de țară</i>	p. 377
Abrevieri.....	p. 413
Normele de transcriere din alfabetul rus și ucrainean	p. 415
Ilustrație	p. 416
Summary - explanations of the charts; Резюме - пояснення малюнків	
Ilustrație color.	

CUVÂNT ÎNAINTE

Desigur, este dreptul fiecărei zone geografice și mai ales istorice distincte de a-și avea propria carte de istorie, în care să se oglindească specificul său și valorile sale de neconfundat. În cazul de față avem de-a face cu una dintre cele mai reprezentative provincii ale României – „dulcea” și eminesciana Bucovina. La un astfel de tărâm legendar, motiv de mândrie națională pentru toți românii, oriunde ar viețui ei, desigur, erau necesare eforturi deosebite, susținute de-a lungul anilor cu tenacitate și pasiune.

Iată că și în acest volum, al doilea, din seria *Istoriei Bucovinei*, care se adresează nu numai specialiștilor, dar și unui public larg, se fac eforturi istoriografice deosebite, apelându-se nu numai la literatura de specialitate românească, dar și la una, bogată de limbă ucraineană și rusă (și nu numai), în a se ilustra destinul teritoriului de la nord și de la sud de actuala frontieră, care ulterior va primi numele de Bucovina. Deci mai mult ca oricând, aici, istorie și arheologie fără frontiere.

Mai trebuie menționat și faptul că față de istoricii și arheologii cernăuțeni, care au publicat până acum mai multe sinteze de istorie a Bucovinei, din cele mai vechi timpuri, realizarea celor două volume ale prof. dr. Mugur Andronic este până acum unică la nivel național, meritând sincere felicitări și din partea noastră.

Același respect considerăm că merită și Societatea Culturală „Ștefan cel Mare”- Bucovina, una dintre cele mai vechi organizații ale societății civile create în județ, care a inclus în seria de cărți *Pagini din istoria și cultura Bucovinei* - pe care o realizează și finanțează de mai bine de două decenii - și prezenta istorie.

Cătălin Ioan Nechifor

PREȘEDINTELE CONSILIULUI JUDEȚEAN SUCEAVA

Gânduri pentru eternitate

Iată că după mai bine de cinci an de lucru anevoios, am plăcerea și onoarea să ofer bucovinenilor – și nu numai – cel de-al doilea volum din **Istoria Bucovinei**. Așa cum subliniam și la începutul primului volum din 2008, chiar dacă conceptul geo-politic al *Țării Fagilor* a apărut mult mai târziu, fiecare provincie istorică distinctă are dreptul la personalitatea sa, la istoria sa, la specificul său de neconfundat. Și Bucovina are de ce, din plin, să fie mândră.

Prezentul volum nu are și nu și-a propus calitatea unei lucrări perfecte. Și desigur nici a unui repertoriu complet arheologic, sau de bibliografie cel puțin româno-ruso-ucraineană, spre a demonstra falsă erudiție. Totul este perfectibil și am realizat atât cât viața, cu numeroasele ei probleme, mi-a permis. Desigur cei care vor veni după noi, cândva, odată, vor realiza un produs și mai bun. Important însă că s-a creat precedentul, punându-se o temelie temeinică, de pornire, la cunoașterea sintetică, analitică, obiectivă, mai bună, a istoriei noastre zonale din cele mai vechi timpuri.

Dincolo de profundul sentiment patriotic care ne-a călăuzit pașii întreaga existență, dovadă fiind și crearea și animarea în regim de voluntariat de peste 25 de ani a Societății (de tip *Pro Basarabia și Bucovina*) editoare a cărții, în studiul nostru științific ne-am călăuzit pașii numai pe principiul strict al obiectivității științifice. De aceea, suntem convinși că unele afirmații ale noastre despre etnicul slav în spațiul nostru de studiu vor putea contraria pe unii, mai puțin pregătiți sau răuvoitori, sau chiar pe mulți. Ele însă vor putea fi și mai bine nuanțate și acceptate ulterior de către toți. Prin urmare, a trebuit să dăm dovadă și de un oarecare curaj, într-o astfel de temă intens politizată decenii la rândul și în nordul și în sudul Bucovinei istorice, dar și într-o astfel de lucrare în premieră absolută în România. În această ordine de idei trebuie să spunem și că s-a ajuns și la o prea mare șablonizare a interpretărilor etnice, devenite un fel de tabu, toate în funcție de interesele naționale ale respectivilor arheologi și istorici, oriunde au trăit ei.

Să fie însă foarte clar ! Prezența masivă a etnicului slav în aceste vremuri în aceste străvechi pământuri geto-dacice strămoșești, nu scuză însă cotropirea stalinistă, în plin secol XX, a nordului bucovinean și încă și a ținutului Herței, zonă etnic majoritar românească la 1940, moștenire a Moldovei medievale cu hotar pe Ceremuș, recunoscut internațional multe veacuri de-a rândul.

Și în acest volum am prezentat multe informații despre culturi arheologice, baza materială a populațiilor care au viețuit aici mai bine de un mileniu și aceasta spre a se înțelege mai bine integrarea fenomenelor

istorice și arheologice într-un cadru mai larg. Deoarece lucrarea, care aduce și foarte multe informații legate de nordul Bucovinei istorice, puțin accesibile celor mai mulți cititori, se adresează atât specialiștilor cât și publicului larg, am încercat abordarea unei căi informative oarecum de mijloc.

Și pentru că tot vorbim de Bucovina, trebuie din start să subliniem că o dată cu integrarea Ucrainei în UE, ar trebui, ca o modestă reparație istorică, printre altele, să se revină la toponimele istorice, desființate abuziv prin decretul din 4 iulie 1947 al Sovietul Suprem al RSS Ucraineană, când s-au schimbat 130 de denumiri ale satelor din regiunea Cernăuți (ex: Suceveni - Șirocaja Polijana, Tereblecea - Porubnoe, ș. a.). În lucrare am folosit în principal denumirile actuale ale localităților, dar adesea, s-au folosit și vechile nume, tradiționale, românești.

De asemenea, nu trebuie folosiți nici termenii de Bucovina de Nord (cum le place mai ales ucrainenilor !) și cea de Sud, împărțite „frățeste”, deoarece există în realitate o singură Bucovină istorică.

Din păcate cauze obiective majore de sănătate, deosebit de presante, ne-au grăbit introducerea manuscrisului mai repede în tipografie, ceea ce poate presupune încă existența unor omisiuni sau greșeli, pentru care ne cerem scuze.

Aduc aici mulțumiri colegului dr. Mircea Ignat, om de aleasă educație și moralitate, care ne-a oferit unele sugestii sau îndreptări necesare, dar și unor specialiști din țară, precum dr. Victor Spinei, membru corespondent al Academiei Române, dr. Radu Harhoiu, cercetător de marcă al Institutului de Arheologie „V. Pârvan” din București, soților Lia și Adrian Bătrâna, colegilor dr. Vlad Vornic și dr. Larisa Ciobanu de la Chișinău, profesorului universitar dr. Igor Voznij de la Cernăuți, sau profesorului Nicolae Bodnariuc, directorului școlii generale din Oprișeni, reg. Cernăuți.

În sfârșit, nu și în ultimul rând, trebuie să mulțumim călduros Societății culturale editoare, talentatei colege, grafician Irina Țibulcă de la Muzeul Bucovinei, dar și sponsorilor prezentului volum, care în aceste timpuri deosebit de dure economic au făcut un sacrificiu concret, demn de toată lauda, pentru istoria pământului bucovinean din care ne-am plămădit și pe care călcăm zilnic.

Autorul

Cernăuți – 28 Noiembrie 2014

Pentru corespondență – andronicmugur@yahoo.com

Toate drepturile editoriale rezervate autorului și Societății editoare.

I. CULTURA TUMULILOR CARPATICI (CTC) ÎN BUCOVINA

Istoria cercetării acestei culturi, fără să intrăm prea mult în amănunte, își are începuturile relativ timpuriu, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea. În vechiul comitat unghuresc Bereg s-au făcut descoperiri la Ruskoe Pole, Lisskovo, Kalnik și Ključarki, în actuala Ucraină subcarpatică la Nižnij Strutin' dinspre izvoarele Nistrului (necropolă cu 46 de tumuli, atribuiți inițial intuitiv culturii Lipița de către Markian Smiszko (1932, 65-67, 114-115; *Idem*, 1960, 31-38; Mihăilescu-Bîrlița, 1997, 309, cu bibl.) și în Bucovina de epocă austriacă la Hliboka (rom. Hliboca - azi raionul cu același nume, reg. Cernăuți). La Hliboka, Josef Szombathy, a cercetat mai mulți tumuli, dintre care trei, după informațiile transmise de el în Anuarul Muzeului Țării Bucovinei de la Cernăuți, *Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums* (1894, 15 și urm.), aparțineau CTC. Mormintele fuseseră amenajate pe locul cremației, oasele au fost depuse într-o groapă mică în centrul mormintei, la altă direct pe sol, sau la alt tumul într-o oală relativ globulară („burtoasă”). Tot inventarul ceramic a fost realizat cu roata, ceea ce l-a determinat pe Szombathy să atribuie monumentele săpate epocii romane. În primul tumul s-au descoperit nouă vase de lut, dintre care opt străchini și oale, ultimul fiind o amforă mică („ascuțită”), din lut ars la roșu, depusă direct în groapă. În alt tumul, ca inventar, s-a mai remarcat doar lama unui cuțitaș din fier.

În perioada interbelică unii arheologi de la Lvov (azi L'viv, Ucraina), precum Tadeus Sulimirkij și Markian Smiško, continuă investigarea necropolelor tumulare ale culturii, ajungându-se la cunoașterea a peste 100 de morminte grupate în 18 cimitire (Mihăilescu-Bîrlița, 1997, 309). Prima lucrare cu un caracter monografic, aparținând lui Smiško (1960), are meritul încercării realizării unei sinteze a stadiului de cunoaștere în cercetare de atunci, iar cea mai recentă este cea semnată de Liana Vakulenko (2010).

Alte contribuții ulterioare s-au datorat lui Vjačeslav Kotigoroško (1979, 153-163; *Idem*, 1980, 229-247; *Idem*, 1995, 112 și urm.), Lianeii Vakulenko (1977, 2010), lui Virgil Mihăilescu-Bîrlița (1980, 1986) și lui Mircea Ignat (1999a).

În județul Suceava, ca și în România de altfel, prima necropolă tumulară investigată a fost cea de la Botoșana – com. Botoșana, plasată în ieșirea din sat spre Comănești, unde - din 12 mici tumuli, încă observabili la

acea dată - s-au putut săpa trei (datați inițial mai timpuriu, în secolele II-III). Din păcate, autorul acestei cercetări, Dan Gh. Teodor, la vremea aceea deși a sesizat ineditul acestor descoperiri pentru România, nu le-a mai publicat (**Teodor, 1984, 18-19**). Din informațiile primite personal de la arheolog, în tumuli s-au descoperit oseminte incinerate, depuse în gropi de dimensiuni mici, intercalate cu pete de pământ ars, rezultate fie de la focuri de „purificare”, fie chiar de la vatra de incinerare a defuncțiilor. Ca inventar, aici pot fi consemnate lame de cuțit din fier și o monedă din argint, un denar imperial, puternic ars, greu de datat, probabil de secol II d. Chr.

Au urmat, din punct de vedere cronologic, importante săpături ale cercetătorului de la Iași Virgil Mihăilescu-Bîrliba, efectuate la Nemțșor-Braniște și Gura Secului - ambele în com. Vânători-Neamț (**Mihăilescu-Bârliba, 1980, 181-182**, Târzia/com. Brusturi-Drăgănești, jud. Neamț (**Mihăilescu-Bîrliba, Mirițoiu, Udrescu, 1980, 246-253**), continuate cu cele de la Boroaia/com. Boroaia- jud. Suceava (**Ignat, 1997, 42; Idem, 1999a**), prin care s-au putut cunoaște ceva mai bine cultura materială, cât și caracteristicile înmormântărilor acesteia, făcute în tumuli.

În partea românească a Maramureșului istoric se cunosc așezările date în secolele III-IV de la Sarasău și Călinești, atribuite acestei culturi de către Gheorghe Bichir (**1996, 200, n. 107; 1997, 31-32, n. 104**). Destul de incertă asupra apartenenței vestigiilor la CTC rămâne situația de la Lazuri-jud. Satu-Mare.

În regiunea Cernăuți importante săpături s-au făcut în așezările de la Hliboca, ucr. Glyboka (**Vakulenko, 1977, passim**), Kodyn (rom. Codeni) și Cernăuți-Goreča II (rom. Horecea), la care ne vom referi mai pe larg ulterior.* Alte descoperiri s-au efectuat la Rogatka (Cernăuți) (Timoščuk, 1969, locuință parțial săpată, vatră exterioară și trei gropi menajere) și la Čerepkivci (rom. Cerepcăuți)/raion Glyboka = Hliboca (Timoščuk, 1968, cuptor menajer) - (**Rusanova, Timoščuk, 1984, passim**).

Relativ recent, în 2007, prin săpături de salvare, s-au descoperit urmele unei construcții (locuință fără instalație de foc ?, anexă ?) și a unei gropi în forma cifrei „8”, poate atelier de olar - **Pivovarov, Šman'ko, Il'kiv, 2007**. Situl ocupa prima terasă a pârâului Deregluj (rom. Derehlu), între localitățile

*Pentru Horecea s-au predat institutului de arheologie de la Kiev rapoarte de săpătură, rămase nouă inaccesibile. Principalele rezultate însă au putut vedea lumina tiparului în anul 2010 datorită kolegi de la institutul menționat, Liana Vakulenko (lucrare citată).

În privința modalității transcrierii denumirilor de localități din Ucraina și numelor de persoane, s-au folosit normele agreate de către Academia Română (vezi la sfârșitul lucrării).

Korovija (rom. Corovia) și Čahor (rom. Ciahor) - pl. 3/A. Notabilă este preponderența deosebit de mare a ceramicii de aici modelate cu mâna (cca. 80%), ceea ce ar putea fi o dovadă că așezarea ar fi ceva mai timpurie. În cadrul inventarului s-au remarcat, printre altele, un fragment de amforă, o cataramă, o verigă și corpul unei fibule cu piciorul întors pe dedesubt, toate din bronz.

Alte așezări CTC s-au identificat la Jaseni/raion Storožinec (rom. Storojineț), Misliv (sătuc din același raion, cu patru situri în împrejurimi !), Glinicja/Kicman', Dračinci/Kicman', Valja Kuz'mina (Valea Cosminului), Korovija, Dubivka, Ternavka, Mihajlivka (cu două așezări), Kut, Novyj Volčinec (Volcinețul Nou), Slobidka (Slobozia)/toate r. Glyboka, Mihal'ča (rom. Mihalcea)/Storožinec, Ropča (rom. Ropcea, ac. raion), Velikij Kučuriv (Cuciurul Mare - ac. raion, cu două așezări), ș. a. (**Vinokur et alii, 1984, *passim***).

În regiunea vecină, Ivano-Frankivs'k (rom. Ivano-Frankovsk), se mai pot menționa descoperirile de la Grabovec'/r. Bogorodčany (patru locuințe), Golin'/r. Kaluș (cuptor bicameral de ars ceramica), Volosiv (!) (fost sat românesc, malul stâng al pârâului Strâmba (!). două locuințe și o vatră exterioară), Pečenižin/r. Kolomija (malul stâng a pârâului Pečenigi, în locul Tarina (!), resturile de la două ateliere de olărit, o locuință, o vatră și o groapă menajeră) - **Vakulenko, 1977, 90-108.***

În zona marginală a Ozanei din județul Neamț, se poate presupune o densitate mai redusă de locuire, cea mai mare, sesizată până acum fiind cea spre izvoarele Prutului, în Ucraina (***Ibidem*, 8, cu fig. 1**). Până în anul 1977 la răsărit de lanțul carpatic se cunoșteau 39 de așezări și 20 de necropole tumulare (25 datorită celor din nord-vestul Moldovei și a celei de la Bratovo-Zakarpatja), cu peste 150 de morminte săpate (***Ibidem*, 7, 34, 90-108; Vinokur, Teleghin, 2008, 283**).

La nivelul anului 1984, în regiunea Cernăuți erau catalogate 66 situri (***Vinokur et alii, 1984, passim***), ceea ce denotă un nivel ridicat de locuire al autohtonilor, deși în regiune s-a apreciat mai recent - poate dintr-un accent de naționalism ucrainean - că se cunosc doar circa 30 de situri ale CTC (***Kostyșyn, sub red., 1998, 20***).

În spațiul regiunii Cernăuți hotarul dintre purtătorii CTC (plasați la sud-vest) și cei ai culturii contemporane Sântana de Mureș (locuind la nord-est), a fost după arheologii ucraineni cursul superior al râului Prut, în întreg arealul

*Denumiri românești, subliniate de noi, datorate unor colonizări cu populație românească („volohă”) în evul mediu, la care vom face referiri ulterior.

CTC fiind cunoscute deja mai nou circa 150 de situri (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 8**) - pl. 1/B.

Așa cum bine se știe, între ambele culturi amintite există deosebit de multe asemănări, în privința tipurilor de așezări și de locuințe, a inventarului arheologic în general, inclusiv a anumitor produse de import roman. Deosebirile constau în primul rând în obiceiurile funerare și în unele tipuri ceramice, uneori în complexele CTC predominând ceramica lucrată numai cu mâna.

La un moment dat s-a făcut observația că această cultură este numită astfel impropriu, deoarece ea se găsește ilustrată arheologic practic în zona submontană, sau de podiș, după același autor, purtătorii fiind probabil unele grupuri de costoboci împinși spre sud în arealul carpic slab populat, de către o serie de populații germanice (**Teodor, 2000, 429**).

Deoarece trăsăturile principale ale culturii sale materiale sunt dacice, de obicei cultura a fost pusă în legătură cu unul dintre neamurile traco-dacice de nord-est. În optica lui Vjačeslav Kotigoroško, purtătorii CTC au fost în principal triburile dacice din bazinul cursului superior al Tisei, unde inițial se și formează această cultură (**Kotigoroško, 1980, 234-235; 247; Idem, 1986, 227-235; Idem, 1991, 10-17; Idem, 1995, 122-132**), ea ajungând să se răspândească numai în zona de podiș, la altitudini în jurul a 500 metri, de-a lungul Carpaților Nordici. Substratul etnic vest-dacic al zonei de formare, a fost cu siguranță unul viguros, în zonă cunoscându-se inclusiv fortificații dacice, la care am făcut referiri în volumul precedent al *Istoriei Bucovinei* (vezi și **Kotigoroško, 1995, 71-82; Vakulenko, 1977, 66**).^{*} La acesta s-ar fi putut adăuga, după extinderea arealului culturii dincolo de Carpați și cele vechi est-carpatică Lipița și cel carpic, în măsura conservării pe loc a unor grupuri de populație de această origine.

Desigur, subiectul etnicului a generat de-a lungul timpului diverse opinii. În problema cărei seminții dacice ar fi aparținut cultura menționăm observația lui Mircea Ignat, conform căreia presupunerea lui Kotigoroško (**1980, 235; 1995, 189**), care îi vedea în principal pe costoboci (acei „costoboci transmontani” amintiți de Ptolemeu), nu se poate acredita din punct de vedere cronologic deoarece exodul purtătorilor acestei culturi spre răsărit, dincolo de

^{*}În ceea ce privește unele niveluri mai vechi de locuire dacice din sud-estul Slovaciei și vecinătatea ucraineană (cu importante centre Zemplin și Malaža Kopanja), Gheorghe Bichir a considerat că ele se încheie pe la sfârșitul secolului al II-lea, când în regiune începe să se închege CTC (**1996, 195**).

Carpați, produs în vremea sau ca urmare imediată a războaielor marcomanice, s-a desfășurat după redactarea lucrării autorului antic (**Ignat, 1996, 80, n. 39**).

La rândul său, Gheorghe Bichir vedea în principal ca purtători ai CTC pe acei *daci mari*, amintiți în *Oracolele sibiliene* (**Bichir, 1997, 26**), ei pătrunzând în zonele submontane est-carpătice cu permisiunea carpilor ce controlau spațiu carpato-nistrean. Indiferent care neam dacic a fost, stabilirea purtătorilor CTC s-a realizat tot într-un mediu geto-dacic, ceea ce a contribuit în mod hotărâtor la păstrarea identității și la un anumit grad de conservatorism al culturii, fără însă să se refuze unele elemente culturale din Imperiul roman, sau din mediul estic Sântana de Mureș, plasat în vecinătate, la care ne vom referi ulterior.

Mai înainte, până prin anii 170-174 d. Chr., părțile nordice ale Moldovei și mai spre nord - așa cum am văzut în volumul precedent al *Istoriei Bucovinei* - au fost dominate de către costobocii culturii Lipița, înfrângerea lor de către romani și asdingii ducând posibil la o dominantă carpică aici. În spațiul ocupat ulterior de CTC substratul geto-dacic ni se pare deci neîndoios, cultura materială din Hallstatt-ul timpuriu și până în pragul erei creștine fiind de aspect traco-dacic, aceeași natură locală având în bazinul superior nistrean și cultura anterioară Lipița, chiar dacă unii au văzut apariția sa acolo drept urmare a unor migrări dacice din sud (**Smiško, 1932, 176-181; Vakulenko, 1989, 25-26**). Aici se mai poate adăuga și părerea mai veche a lui Gheorghe Bichir, care accepta o astfel de migrație (**1983, 64**). Situația este - după cum s-a văzut - însă mult mai nuanțată, cum bine a subliniat Mircea Ignat, deoarece în acest spațiu nord geto-dacic s-au manifestat mai multe orizonturi culturale, începând cu Hallstatt-ul timpuriu, de origine evidentă traco-getică (**1996, 74**).

Și Liana Vakulenko a recunoscut adesea componenta dacică pregnantă a culturii, dovedită inclusiv prin formele ceramice tradiționale și decorul folosit chiar în așezarea de la Hliboca, de exemplu în inventarul locuințelor nr. 17 și 22 (**1977, 71**). Chiar și Smiško, unul dintre pionierii studierii culturii, îi vedea la un moment dat pe carpi ca purtători ai CTC (**1960, 145 și urm.**). Deoarece în aceeași zonă submontană est-carpatică în secolele VII-IX se vor afișa croații albi, recunoscând totuși importanța rolului autohton geto-dacic în formarea culturii, autorul va considera mai târziu purtătorii ei drept unii dintre strămoșii acestei semniții slave, însăși CTC dispărând în final prin slavizarea autohtonilor (**Idem, 1976, 62; Vakulenko, 1977, 89**). Teoria a fost reluată și în cea mai nouă sinteză arheologică a Ucrainei (**Vinokur, Teleghin, 2008, 284**).

După alți autori, ca principali purtători ai culturii au fost nominalizații germanicii (seminții germanice, asdingii/vandali și lacringii/taifali, pătrunse în spațiul dacic și preluând numeroase elemente culturale de la autohtoni), sau

chiar slavii * (Vakulenko, 1977, 72, 82; Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 206-207, n. 114; Idem, 1986, 10; Ioniță, 1982, 93-98; respectiv Šmisko, 1960, 148-153). În cea mai recentă lucrare monografică despre CTC, Vakulenko are pretenția ultimului cuvânt, atribuind cultura exclusiv germanicilor (taifalilor, cei care în asociere cu triburi gotice vor ataca imperiul, sfârșind mai târziu prin a fi colonizați în actuala regiune Poitou din antica Galie). În opinia sa, vechile trimiteri la alte populații, carpi, costoboci, sau chiar bastarni, nu au nici o relevanță, în spațiul acesta – afirmă ea – cultura neavând nici o legătură cu populațiile anterioare – 2010, 215* . Cultura Przeworsk (poate în principal asdingi și taifali, dar și slavi timpurii după unii autori ai spațiului ex-sovietic) s-a extins în estul Slovaciei și în bazinul superior al Nistrului, regiunea L'viv, ultima locuită mai înainte parțial de costoboci, iar mai spre sud în spațiul carpic, în părțile premontane sucevene și nemțene, ceea ce presupune în mare arealul de extindere a CTC. Desigur, discutabil - și aici cu siguranță viitorul ne va spune mai multe - este gradul de penetrare a culturii și a purtătorilor ei în acest spațiu est-carpatic, prudența de rigoare făcându-ne să atragem atenția că descoperiri singulare, foarte rare, de piese de armament nordic pot fi datorate și unor schimburi materiale sau prezențe cu totul izolate de cete militare neînsoțite de exod de populație civilă.

Înclinarea spre est-germanici (Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 206-207) nu a fost împărțită de Mircea Ignat pe considerentul că nu se ține cont de evoluția în timp a culturii materiale a CTC (1997, 41, n. 35). Descoperirea de oase de cai în morminte, uneori asociate cu arme, pinteni și piese de harnașament (Diaconu, 1963, 301-316; Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 196-205; Mirițoiu, Udrescu, 1980, 209-220; Smiško, 1960, 113, pl. XV, 10, 12, XX, 11; Kotigoroško, 1979, 157), poate face trimitere, dar nu în mod obligatoriu, la

* La această poziție relativ fantezistă, neomologată științific nici măcar în spațiul ex-sovietic, se includea și o prelungire a culturii chiar până în veacul al VI-lea, pentru a se face joncțiunea cu slavii timpurii (vezi Smiško, 1960, 115-128; Idem în Dovženok et alii, III, 1975, 78-88; Vakulenko, 1977, 70-89). Vakulenko, în lucrarea sa monografică despre complexele arheologice din zona colinară a Carpaților Ucrainei (1977, 76-89), vede la baza etnică a CTC și elemente vechi, pre-slave (spre sfârșitul culturii influența slavă crescând), existența acestora fiind însă ulterior combătută - ca fiind insuficient fundamentată - de către Kotigoroško, bun cunoscător al perioadei și culturii (1995, 110-111). De asemenea, nu s-au putut până acum justifica cu nimic afirmații mai vechi, prea fanteziste, care vedeau chiar între purtătorii culturii Lipița și pe unii slavi vechi (tiverți) – Smiško, 1952, 75; Svešnikov, 1957, 73-74.

* În sensul celor de mai sus vezi și Vakulenko, 2009, 175-180.

populație vandalică care se va infiltra în spațiul nord-dacic, și care era o populație de călăreți, probabil posesoare a unui cult al calului (**Wolfram, 1979, 104**). La rândul său, Ion Ioniță a avut demult o părere asemănătoare în privința infiltrațiilor germanice în mediul autohton dacic (**1982, 97-98**).

Nici Gheorghe Bichir (**1997, 26**) nu a împărtășit punctul de vedere al lui Virgil Mihăilescu-Bîrliba (care vedea ca principali purtători ai CTC pe germanici și din rațiunea că „o parte din triburile Przeworsk practicau înmormântarea sub tumuli”- **1980, 206**), mergând pe opinia lui Kazimierz Godłowski, considerat cel mai bun specialist al culturii Przeworsk, conform căreia această cultură cel mult a folosit tumuli mai vechi pentru înmormântări în poziții secundare. Același Gheorghe Bichir s-a întrebat, în același context, pe bună dreptate, de ce dacă principalii purtători ai culturii erau germanici, astfel de necropole lipsesc mai la nord în alte regiuni din aria Przeworsk, sau de ce în sud-estul Slovaciei, într-un mediu tradițional dacic (**Kotigoroško, 1991a**) (exemplu la Zemplin), nu se ridică tumulii după apariția aici a purtătorilor culturii Przeworsk.

După Boris Timoščuk în perioada finală, de după invazia hunică de la 375-376, deja în epocă hunică, în culturile Černjahov și cea contemporană (dar nu obligatoriu până la identitate) a TC, se constată trăsături comune slave (**Timoščuk, 1984, 87-90**), în astfel de monumente târzii pe care Magomedov le vede de tip *Teremcy*.

Datorită relativei izolări premontane a CTC, în opinia lui Magomedov, în zonele nordice geto-dacii (costoboci) au rezistat etnic în conviețuire cu germanicii (asdingi/Przeworsk), dar ulterior vor fi asimilați de slavii timpurii - ceea ce ni se pare foarte plauzibil. Urme ale acestui substrat dacic antic, după același autor, se găsesc în Subcarpații Ucrainei, ca trăsături etnografice și antropologice, deosebite în general față de cele ale slavilor răsăriteni. Dovezi ar fi după el și unele cuvinte folosite de ucrainenii carpațici, precum *vatră, brânză, țarină, colibă, gazdă, bardă, vârcolac, chiptari, țap, palancă, plai, mamaligă* (sic !) ș. a. (**Magomedov, 2001, 129; Idem, 2004, 11**). În realitate, așa cum am arătat în alt context, aceste elemente culturale comune ca și o serie de asemănări de ordin antropologic se datorează în principal contactelor de conviețuire medievală relativ timpurii ale bejenarilor români în spațiul subcarpațic, stabiliți la nord de hotarul Moldovei de pe râul Ceremuș, cu populația slavofonă localnică (**Andronic, 1998, 13-39**), ca să nu mai vorbim de faptul că denumirea fierturii de porumb măcinat (neatestată în scris în

documentele medievale, ca și cea de mei), plantă adusă de dincolo de Atlantic, este o creație pur medievală destul de târzie.*

În fine, într-una dintre ultimele sinteze din Ucraina (**Zaliznjak, 2005, 382, 384**), unde CTC durează din secolul al III-lea până la începutul secolului al V-lea, se reia părerea generală a autorilor din mediul istoriografic sovietic și ex-sovietic, conform căreia fondului etnic inițial al culturii era de origine geto-dacică, în faza finală a culturii însă monumentele de tip *Čerepin-Teremcy* răspândindu-se din zona nordică a Nistrului Mijlociu spre partea dreaptă a Prutului de Sus, în arealul de margine a CTC, populația dacică a culturii fiind în cele din urmă asimilată de slavii timpurii. În monografia sub redacția lui Kostyșyn, lucrare cu un pronunțat caracter de popularizare, se afirmă că în așezarea CTC de la Hliboca, alături de populația dacică viețuiau deja și slavi (**1998, 19**), fără să se explice cum au ajuns ei aici atât de timpuriu. Oricum, în mod cert CTC, are numeroase analogii în cultura Lipița și în general în cultura geto-dacică din care s-a și dezvoltat.

O componentă importantă a culturii, așa cum s-a văzut, este cultura Przeworsk, atestată printr-o serie de monumente apărute în bazinul Tisei Superioare,** începând după mijlocul secolului al II-lea (**Stanciu, 1995, 172**) și în cel al Nistrului de Sus. Inițial este posibil ca populații ale asdingilor și ale lacringilor (taifali ? – vezi **Diculescu, 1923, 12-15**, identitate fără acreditare definitivă), să fi fost asociate în această migrație, ulterior, după 170, ele intrând în conflict (**Dio Cassius, LXX, 12, 1; LXXII, 3, 3**).*** Conviețuirea dintre autohtoni și noii veniți a putut fi atât de intensă, încât același istoriograf antic a ajuns să menționeze pentru spațiul nord-dacic din prima jumătate a veacului al III-lea pe *dacringi*, populație cu denumire inedită până atunci (**LXXVIII, 27, 5**). Legătura directă dintre cultura menționată și triburile vandalilor nu mai este astăzi pusă în discuție, rolul vandalilor asdingi în constituirea culturii

* Ca o curiozitate: mai demult se puseseră în evidență o serie de elemente culturale de origine daco-sarmată în creația rusă populară, inclusiv de motivistică în cusăturile vechilor ruși, ceea ce a justificat și teoria, de-a dreptul fantezistă, conform căreia mare parte din geto-dacii învinși de Traian s-ar fi deplasat mult spre răsărit, stând ulterior la baza etnicului slav (**Fedorov, 1960, 56**).

**

După I. Bóna, începând cu finalul secolului II și până în secolul IV, zona a fost ocupată de vandalii asdingi, iar ulterior de gepizi (**1986, 61-68**).

***Elemente culturale ceramice Przeworsk foarte timpurii, chiar din secolul I î. Chr., au fost identificate la Grinev și Bendezi (**Szmisko, 1982, 533-545**; respectiv **Kozak, 1984, 36-37**) și chiar în nordul Moldovei la Budeni/Dolhasca (**Teodor S., 1978, 144**). Și colegul M. Ignat, care a continuat investigațiile, are aici un vas întreg cu o posibilă astfel de origine (informație de la autorul săpăturii).

Przeworsk fiind evident. Pătrunderea lor în regiune din teritoriile sudice poloneze, a fost deja confirmată arheologic în Transcarpatia prin descoperiri de morminte plane cu arme și chiar așezări Przeworsk (**Kotigoroško, 1995, 178**). Nu foarte numeroși, dar bine organizați social și militar, asdingii au reușit inițial să domine zona (în timpul împăratului Marcus Aurelius și a războaielor marcomanice au locuit zona de câmpie a Tisei, ca apoi să ajungă în Slovacia și împreună cu alte triburi vandale să invadeze imperiul, stabilizându-se după 400 în Peninsula Iberică și apoi în nordul Africii).

În aceeași ordine de idei, nu trebuie uitat deci, nici aportul timpuriu est-germanic Przeworsk atestat în mod evident în cursul primului secol creștin în orizontul timpuriu Lipița - la care ne-am referit deja în primul volum al *Istoriei Bucovinei* (**306**) - în necropole timpurii, precum Grinev, Bolotnoe, sau Zvenigorod-Goeva Gora. Ulterior, spre sfârșitul următorului veac și poate și după 200, în urma unui nou val de purtători ai culturii arheologice Przeworsk în bazinul superior nistrean, marcat și de morminte izolate dotate cu armament descoperite la Zvenigorod, Grinev, Kapustincy, Dobrostani, se poate considera încheiat destinul istoric al culturii Lipița.

De asemenea, este posibilă și o retragere a unor costoboci spre sud, dovadă fiind necropolele târzii Lipița de la Zavale și Nepolokovci, pe malul drept al Prutului Superior, deși Vakulenko le atribuie mai degrabă populației carpice de nord. După o fază timpurie Przeworsk (atestată de exemplu la Zemlin, în bazinul Tisei Superioare), când purtători ai culturii sunt atestați sporadic în zonă, după 170-180, ei devin prezenți arheologic și în unele situri someșene, precum la Medieșul Aurit, Apa, Boinești, sau Crasna (**Stanciu, 1995, 141-142, 151-153, 173**) și ajungând în fruntea căpeteniilor Raptos și Raos, să înfrângă costobocii și să se itinereze chiar spre Dacia romană (**Dio Cassius, LXXI, 12**). După unele opinii, grupări asdinge au penetrat de acolo și dincolo de Carpați, elemente culturale care li se pot atribui putând fi atestate în câmpia munteană la Târgșor-Prahova (**Diaconu 1965, 31-35, 115 și urm.**; vezi și **Idem, 1964a, 429-431**), sau în Podișul Sucevei (Podeni/Bunești, Zvorâștea/Zvorâștea, Dolheștii Mari/Dolhești - **Mihăilescu-Bîrliba, 1997, 333**, cu bibl.).* În acest sens, pentru necropola de la Zvorâștea publicarea ci monografică ulterioară a pus în evidență unele elemente, începând cu obiceiul depunerii de rășină în urne (*Urnenharz*), de origine nordică și continuând cu

* Virgil Mihăilescu-Bîrliba citează și unele descoperiri ceramice ale noastre din așezarea de la Podeni/Bunești-Suceava, dar ele aparțin mediului Sântana de Mureș (autohtonogotic) - **Andronic, 1993, 56** - vezi mai jos una din notele următoare.

doar câteva vase modelate numai cu mâna, de aspect primitiv (**Ignat, 1999, 56-57**), totuși la fel de bine, după opinia noastră, produse hibride locale. După informațiile primite de la cercetătorul sucevean amintit, care le-a și cercetat, necropolele de la Zvorâștea și Podeni ar fi în esență carpice, iar cea de la Dolhești Mari, încă inedită, ar aparține culturii Sântana de Mureș.

În sfârșit, o poziție distinctă în privința originii carpice a CTC - în care nu credem -, în esență variantă a culturii dacilor liberi, a luat-o arheologul basarabean Alexandru Levinschi (**Levinschi, 1988, 95-102**), atribuind cultura Poienești-Vârțișcoiu dacilor liberi est-carpatici în general. Astfel, carpilor - rămânând fără o cultură materială proprie - li s-a atribuit cea a TC. Chiar dacă Levinschi nu are dreptate, fondul comun dacic, moștenirea influențelor romane provinciale, dar și legăturile intense de strictă vecinătate dintre cele două medii culturale, ca și între ele și varianta Chilia-Militari din Muntenia sunt tot atâtea certitudini.

Discuții necesită în continuare și aria de răspândire exactă a acestei populații în părțile de nord-vest ale Moldovei istorice, inclusiv deci în actuala regiune Cernăuți. În general se acceptă ca areal o parte din zona ambilor versanți ai Carpaților Răsăriteni și Nordici, cu teritorii din nordul României, sud-vestul Ucrainei (regiunile Ivano-Frankivs'k, Cernăuți, cea de dincolo de munți - Transcarpatia = *Zakarpattia*) și extremul răsărit al Slovaciei. În părțile estice și de sud-est, repere sunt Nistru Superior (N și N-E) și râul Ozana (S-E). Conform unei observații mai vechi, necropolele CTC nu apar pe văile marilor ape (Siret, Prut, Nistru), ci în bazinele unora mai mici, sau foarte mici. La răsărit de Carpați Ion Ioniță a propus gruparea siturilor în cinci mari entități, de la râul Strij, afluent al Nistrului, la Ozana, afluent al Moldovei, la sud. Cele mai multe sunt grupate în spațiul dintre izvoarele Siretului și cursul mijlociu și inferior al Ceremușului, afluent de dreapta a Prutului, la acea dată din cele 12 situri cartate de autorul citat, doar cel de la Kornic/Kolomyiski - Ivano-Frankivs'k fiind plasat în afara arcalului astfel conturat, pe partea stângă a râului Prut (**Ioniță, 1982, 93-94**).

În județul Suceava până acum s-au identificat câteva grupări de movile funerare în comunele din zona submontană, dar până la săparea lor nu se pot face atribuiri culturale certe. Totuși astfel de necropole există în cuprinsul comunelor Boroaia și Valea Moldovei* (**Ignat, 1999, 20; Idem, 1999a, 65, n. 9**) și evident în zona submontană nemțeană, cu cele menționate deja, de care zonal se poate lega și cea de la Boroaia-Suceava.

*Cercetări de teren mai vechi M. Ignat, B. Niculică și mai noi M. Ignat și M. Andronic (2009).

Limita de sud-est a arealului CTC se oprește, așa cum judicios a observat Ion Ioniță (care fixa momentul maxim de expansiune aici spre sfârșitul secolului al III-lea, spre deosebire de Mircea Ignat, în secolul IV – **1997, 38**), la numai câțiva kilometri depărtare de cursul râului Topolița, care după cât se pare în secolele II-III demarca hotarul dintre formațiunea dacică a zonei de confluență Siret-Moldova, cu cea nordică a dacilor liberi din Podișul Sucevei (**Ioniță, 1982, 94-95, fig. 24**). De aici se poate aborda ideea că prima formațiune dacică, mai puternică militar, cu receptări de amfore ștampilate și de stipendii romane, a putut opri eficient extinderea acestei populații mai departe spre sud. O astfel de penetrare în forță poate fi sugerată și de lipsa siturilor din secolul II, eventual parțial III, Lipița, la vest de cursul Nistrului Superior, zonă unde apar situri CTC poate mai timpurii decât cele din județele Suceava și Neamț.

O poziție deosebită a luat mai demult Virgil Mihăilescu-Bîrliba, prin extinderea arealului CTC mult în Podișul Sucevei (**Mihăilescu-Bîrliba, 1997, 310**). Astfel, descoperiri atribuite complexului Sântana de Mureș-Černjahov au fost incluse ariei arheologice respective: cele două locuințe de secol IV de la Zamostea (**Andronic, 1993a**), complexele din secolele II-III de la Vornicenii Mari (**Ignat, 1979, 159-160**) și cele la fel de timpurii de la Siliștea Șcheii (**Foit, 1969, 23-36**). Atribuirea ni se pare forțată, prea extinsă, în județul Suceava cultura contemporană Sântana de Mureș fiind foarte bine reprezentată, aici fiind deja semnalate și necropole tipice cu morminte de înhumație, la Moara/Moara (**Emandi, 1976**), sau la Podeni/Bunești.* Pe de altă parte, dincolo de dimensiunile reduse ale tumulilor, totuși la o astfel de atribuire globală susținută de către cercetătorul amintit, ar fi trebuit ca numărul necropolelor CTC identificate până în prezent în județ să fie cu mult mai mare. Mai aproape de adevăr credem că ne plasăm atunci când considerăm că aici ne aflăm într-o zonă de interferență-vecinătate a populațiilor celor două culturi, situație cunoscută și în regiunea Cernăuți, unde - așa cum s-a văzut - linia Prutului Superior este considerată o demarcație naturală reală. Suntem cu totul de acord cu Mihăilescu-Bîrliba însă când se face aprecierea că din punct de vedere perighetic multe așezări CTC au fost, din lipsă de posibilități mai exacte de atribuire culturală, incluse celor din secolele II-III, sau de tip *Sântana de Mureș* și desigur în viitor se vor face noi progrese și în acest sens.

*Din informații primite personal cu mult timp în urmă, mai sus de așezarea Sântana de Mureș, investigată de noi aici, pe panta dealului, în timpul celui de-al doilea război mondial cu ocazia săpării de către localnici de tranșee au apărut schelete umane cu oale puse lângă cap. Din harta ariei de răspândire a CTC, e drept ipotetică, rezultă chiar o răspândire la est de Siret, în județul Botoșani, ceea ce ni se pare și mai puțin probabil (**Mihăilescu-Bîrliba, 1997, 311, fig. 1**).

Cu referire la procesele de osmoză etnică a culturii, pe viitor considerăm că trebuie studiat și mai diferențiat teritoriul de răspândire a CTC, deoarece probabil compoziția etnică a populației nu a fost pretutindeni cu totul identică. Dacă la Botoșana, așa cum s-a văzut, a fost atestată o comunitate a CTC, ne punem întrebarea în ce măsură siturile descoperite de noi pe cursul superior al Solonețului, spre a face doar o referire de caz, pe trepte altitudinale și mai înalte, atribuite până acum culturii Sântana de Mureș (**Andronic, 1997, *passim***), au putut aparține exclusiv acestei culturi. În această ordine de idei putem presupune și că la Botoșana și mai sus, în amonte, au putut exista sincron cel puțin până la impactul hunic comunități umane aparținând ambelor culturi, care au putut o vreme conviețui pe baza unor raporturi în cele din urmă pașnice. Pe de altă parte, dacă totuși în zonă ar fi fost și alte comunități CTC, ar fi trebuit ca în cercetarea noastră asiduă de peste un deceniu din întreg bazinul hidrografic al Solonețului să fi dus la identificarea altor necropole de acest fel.* Firește investigațiile de viitor mai îndepărtat își vor spune un cuvânt mai sigur și în acest spațiu geografic pe care l-am investigat perieghetic intens.

Purtătorii CTC nu diferă prin nimic special (așezări, locuințe, anexe gospodărești, ocupații agro-pastorale, meșteșuguri), față de cele din secolele anterioare. Nici față de așezările culturii contemporane Sântana de Mureș, cele ale CTC nu diferă semnificativ, locurile alese pentru viețuire fiind pe pantele line, în general terase de cursuri de apă, ocupând suprafețe considerabile, de mai multe hectare. Și locuințele, de suprafață sau adâncite (bordeie), sunt asemănătoare, având vetre și mult mai rar cuptoare.

Și la capitolul metalurgiei fierului nu se constată schimbări sesizabile tehnologic. La Hliboca s-a cercetat un cuptor de redus minereul de fier, resturi de zgură cu fier fiind identificate și la Kut/Hliboca, Mihailovka/Hliboca și nu prea departe mai spre nord la Debeslavč/Kolomija-Ivano-Frankivs'k (**Vakulenko, 1977, 59**).

Situl binecunoscut de la Hliboca, plasat pe ambele maluri ale unui mic afluent al pârâului Kotovec (rom. Cotovăț), în locul "Putrina", la circa trei kilometri N-E depărtare de localitate și la unul N-V de necropoala sa tumulară, a fost identificat de Timoščuk în anul 1951. În cadrul celor 16 locuințe CTC de la Hliboca săpate ulterior de Vakulenko, începând cu anul 1965, majoritatea au fost mai mult sau mai puțin adâncite în sol (semibordeie), în număr de nouă, restul fiind de suprafață. În plus s-au mai cercetat cinci vetre exterioare și două

*Ne reamintim, căci nu trebuie uitată nici modestia dimensiunilor tumulilor, ceea ce face ca riscul distrugerii lor prin nivelare mecanică de către fostele CAP-uri să fi fost și mai mare.

gropi menajere (*Ibidem*, 102-107). Față de tehnica de construcție tradițională dacică, ele nu au nimic deosebit. În colțuri posedau cuptoare din lut.

Așezările CTC de la Codeni (ucr. Kodyn), nr. I și II, erau amplasate în partea de nord-vest și de vest a unei așezări mari din secolele următoare. Complexele acestei culturi se aflau pe malul unui mic pârâu până la râulețul Derehului, pe o lungime de 300 m (Codeni II). În sondajele efectuate însă în sectoarele mărginașe de est și de nord ale sitului Codeni II, s-au identificat câteva complexe cu material ceramic a CTC. Unul dintre acestea avea un caracter gospodăresc, celelalte două erau locuințe: una semiadâncită prevăzută cu vatră și cealaltă de suprafață. În preajma acestor complexe se aflau trei locuințe din secolul V (perioada IA) ce conțineau material amestecat: fragmente ceramice CTC, dar și slave timpurii de tip *Praga*, mai corect *Korčak* (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 41**).

Cele mai timpurii locuințe din așezările cercetate sunt cele care conțin numai ceramică a CTC. Asemenea complexe s-au semnalat doar în așezările Codeni II și Horecea II. În așezarea Codeni II în două construcții (26 și 46) s-a găsit numai ceramică lucrată la roată, în alte trei locuințe această ceramică trecea procentual peste jumătate din totalul materialului, iar în complexul nr. 33 predomina ceramica CTC modelată cu mâna (88% - *Ibidem*, 26). Cele trei sunt, de altfel, datate în secolul al IV-lea. Din cele prezentate de autori, cu totul lacunar din păcate pentru vestigiile CTC de aici, și insuficient de clar, ar rezulta că putem fi siguri de apartenența exclusivă la această cultură pe baza ceramicii, deci fără amestec *Korčak*, a cel puțin două locuințe, 26 și 46. În lucrare nu se publică din păcate inventarul ceramic CTC. Strat de cultură propriu-zis aparținând CTC nu s-a identificat, așezarea propriu-zisă a CTC plasându-se ceva mai la est de sit, iar ceramica CTC aproape că lipsește în stratul arheologic (*Ibidem*, 10).

Complexele cu ceramică timpurie slavă (*Korčak*) aparțin la toate cele trei perioade cronologice ale sitului. Perioadei I (ce cuprinde ambele subperioade A, respectiv B), sunt atribuite complexele cu ceramică timpurie *Korčak* și cu prezență (accidentală ?) de cioburi aparținând CTC.

În perioada IA sunt răspândite variantele 1-4 (după tipologia autorilor) de oale de tip *Praga/ Korčak*, găsite împreună cu ceramică CTC (din aceasta, ceramica lucrată la roată constituie de la 1 până la 15%). Întrucât ceramica modelată cu roata de tip CTC nu poate fi atribuită mai târziu de secolului V, locuințele perioadei IA ar trebui datate după autori anume în acest veac. Materialele caracteristice perioadei IB se deosebesc puțin de cele din perioada IA, lipsind doar variantele 1 și 3 de oale, apărând în schimb varianta 5. Ceramica CTC e acum ceva mai puțină (1-6 %). Perioada IA corespunde deci

în mare secolului V, iar perioada IB celei de a doua jumătăți a aceluiași veac (*Ibidem*, 27-28).

În privința construcțiilor aparținând după autori CTC, două (nr. 39 și 46) erau locuințe de suprafață mari, cu pereții lungi de 6 m. Ele aveau pereții realizați din nuiiele unse cu lut, de-a lungul lor păstrându-se mici gropi de pari și bucăți de lut ars cu amprente de nuiiele. În locuința 46 s-a identificat un cuptoraș de lut. Asemenea construcții de suprafață prevăzute cu vetre sunt caracteristice mai mult CTC. Din ambele locuințe s-a recuperat ceramică lucrată la roată databilă în prima jumătate a mileniului I e. n. (34).

Alte patru construcții cu materiale ceramice a CTC descoperite în așezarea Codeni II erau adâncite în sol. Una dintre ele (nr. 26) reprezenta totuși mai degrabă o anexă gospodărească. Avea dimensiuni mici (2,8 x 2,2 m), formă rectangulară și fusese adâncită în sol doar cu 10 cm. Mai interesantă s-a dovedit a fi locuința nr. 33, care avea dimensiuni de asemenea mici (2,2 x 2,4 m), formă rectangulară neregulată și adâncimea de 35 cm. Aproximativ la mijlocul pereților prezenta gropi de pari. În colțul de N al locuinței s-a depistat o instalație de foc, ce consta din două vetre suprapuse în timp prin refacere. Vatra inferioară era reprezentată de o lespede de piatră aflată într-o groapă cu diametrul de 1,2 m (!?), la 10 cm mai jos de nivelul podelei. Peste această vatră a fost amenajată ulterior o a doua vatră din pietre, aflată la nivelul podelei. Lângă vatră, pe podea, se găseau câteva pietre dispartate. În solul de umplutură al gropii fostei locuințe s-au semnalat bucăți de lut ars, provenind probabil de la pereții distruși. Dacă suntem de acord cu faptul că locuințele semiadâncite cu pereți din nuiiele unse cu lut sunt tipice așezărilor CTC (și de fapt întregului La Tène dacic și nu numai - adăugăm noi), nu putem accepta aserțiunea autorilor conform căreia această modalitate de construcție aparține în speță fazei târzii a acestei culturi (*Ibidem*, 36).

La rândul său, în situl Codeni I s-au dat opt locuințe în secolul V, între care șapte în subperioada A, toate cu amestecuri de ceramică CTC și slavă timpurie. Pentru I B în general, pe complexe arheologice, în principal locuințe, ceramica CTC a deținut procente de la 1 la 6%, iar cea Korčak de la 6 la 90%.

Cele mai multe locuințe din etapa I A au existat la Codeni I, unde nu s-a constatat prezența complexelor și a stratului de depuneri arheologice a CTC, motive pentru care autorii cercetării de aici concluzionează că „presupunerea unei amestecări mecanice (de ceramică – n. n.), din diverse straturi, nu are fundament. În așezarea Codeni II nu există construcții din secolele V-VII, în apropierea unor complexe ale CTC și nici descoperiri din strat (CTC – n. n.), de aceea amestecul materialelor accidental, nu a putut avea loc” (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 26-27**). Desigur, rămâne și varianta aducerii de ceramică

modelată cu roata, întreaga sau fragmentară, în diverse scopuri gospodărești, din situl CTC din imediata apropiere.

Elemente arhitecturale caracteristice CTC – pereți cu lipitură de lut și vetre din piatră – se păstrează și la locuințele perioadei timpurii a așezărilor Codeni II și Horecea. Astfel, perioadei IA aparțin semibordeiele 1 și 7 din așezarea de la Horecea și locuința 4 din așezarea Codeni II, în pământul de umplutură (!) al acestora găsindu-se chirpic de la pereți, care nu ne este caracteristic pentru locuințele slave (36).

În fine, pe baza descoperirilor, autorii nu pot să dateze mai exact ceramica modelată cu roata a CTC (în fapt perioada de existență IA, deja slavă după autori - !?),* limita sa *post quem*, oricum fixată nu mai târziu de secolul V (27).

Analiza descoperirilor a determinat pe autori să considere că aici între CTC și primul nivel de locuire slav din regiunea submontană bucovineană a Ucrainei, nu a existat o discontinuitate, fapt dovedit de perpetuarea unor tradiții în construcția locuințelor și în materie de ceramică (4).

La patru kilometri de Codeni, la periferia estică a orașului Cernăuți este situată așezarea Horecea II (Goreča). În cadrul acestei așezări au fost descoperite aproape 30 de locuințe aparținând culturilor Praga și CTC (*Ibidem*, 10): în profilul unui șanț pentru canalizare 19 locuințe, iar separat s-au decopertat vestigiile de la încă nouă. Pentru CTC s-au înregistrat câteva locuințe de suprafață (L 1, L 4, L 12), cu pereți realizați tradițional din împletituri de crengi lutuite dar și bordeie, adâncite la 1,00 – 1,40 m în sol.

Cu referire la locuințele de tip *de tranziție* amintite deja, nr. 1 și 7, trebuie să dăm și alte informații importante. L 7, bordei, săpat la -1,20 m față de nivelul vechi de călcare și -1,60 m față de cel actual, a fost ulterior suprapus de o locuință semiadâncită (-0,60 m, respectiv -1,00 m). În primul nivel amenajat de locuire, aparținând CTC, alături de ceramica caracteristică, au fost descoperite „nu prea multe (s. n.) fragmente de vase (modelate numai cu mâna - n. n.), care după formă (dar pastă și tehnică în general ? - n. n.) sunt asemănătoare vaselor de tip Praga”. În ilustrația la care se face trimitere (fig. 13/7), practic un singur exemplu, se redă un profil de vas cu gură largă, buza aproximativ verticală și umeri slab conturați, ceea ce poate fi și un produs de aspect mai primitiv a CTC. În al doilea complex, este prezentă ceramica timpurie de aspect Praga (mai bine spus Korčak). Prin această suprapunere

*Deși se afirmă că „cele mai timpurii locuințe din așezările cercetate sunt cele care conțin exclusiv ceramică CTC.”

credem că este foarte posibilă și aici o contaminare în complexul CTC, aflat mai la adâncime, cu materiale ceramice slave timpurii.

Și în cazul lăudatei locuinței 1, este vorba despre o suprapunere de complexe, dar nu până la identitate. Cea aflată la adâncime mai mare (-1,00, respectiv -1,30 m), avusese inițial o vatră pietruită, apoi chiar cuptor din piatră. De suprafață mai mare (5,20 x 3,80 m), pereții fuseseră realizați din împletituri din crengi lutuite. Ceramica este aproape în totalitate timpurie slavă, câteva fragmente doar putând aparține CTC, între care și un fragment de amforă romană târzie. Ulterior, locuința a fost reconstruită, cu pereți din bârne, de mai mică suprafață și mai puțin adâncită în sol (- 0,60/1,00 m). Ceramica sa este asemănătoare, lipsind însă total cea CTC. Ceea ce ne intrigă aici este faptul că în ilustrația prezentată (**fig. 14/8**) apare și o tăviță, formă ceramică care începe să fie folosită în mod cert în secolul VI, când CTC nu se mai exprima arheologic de mult. Părerea noastră ? Și aici poate fi vorba despre o imixtiune artificială, probabil chiar o aducere de astfel de ceramică, din împrejurimile locuinței, poate chiar fragmentară, în scopuri casnice (pentru obturarea mai bine a cuptorului din piatră, pentru obținerea șamotei, ingredientului folosit la producerea veselei, ș. a).

Un interesant studiu cu privire la etapa trecerii de la CTC la cea veche slavă Praga, a slavilor timpurii, a publicat arheologul Gheorghe Postică de la Chișinău, care a încercat să demonstreze o reală continuitate a populației autohtone (romane ?) în acest spațiu geografic după încheierea existenței primei culturi amintite (**Postică, 1997**). Desigur, suntem cu totul de acord cu distinsul nostru coleg în privința eforturilor deosebite ale arheologilor sovietici. de după 1960, în a demonstra justetea raptului stalinist a nordului bucovinean prin demonstrarea caracterului slav a locuirii de aici după secolul al V-lea, dar – inevitabil – avem și unele opinii contrare și esențiale. În primul rând nimeni nu a putut explica pe baze raționale și credibile cum ar fi fost romanizată populația getică aflată la peste 500 de kilometri depărtare de frontiera dunăreană imperială, iar în al doilea rând, faptul că populația autohtonă, rarefiată mult după tăvălugul hunic, în condițiile sosirii unui val consistent de slavi migratori și-ar fi păstrat ulterior graiul ancestral, căci în perioada primelor atestări scrise și a „descălecatului” Moldovei presupunem că avem de-a face doar cu sate de limbă română sau încă slavă, într-o perioadă a bilingvismului, care a existat și în istoria noastră, ca și la alte popoare europene. Ori, este de înțeles, că slavii, ca și în multe alte locuri unde s-au extins migrând, au asimilat populația locală, în cazul nostru atât cât ea mai exista după invazia hunică.

Desigur, complexele funerare sunt definitorii culturii. Necropolele se plasau până la un kilometru depărtare de așezări și puteau cuprinde până la 80 de movile, cu ritualuri variate funerare și inventar destul de sărăcăcios.

Unele detalii de rit și de ritualuri, ca și înmormântările de incinerare, în urne sau în gropi, își au corespondențe numeroase în necropolele tumulare din Dacia în La Tène și chiar din perioada târzie hallstatt-iană (Ignat, 1997, 24, cu bibl.).

Ritul incinerării pe locul ridicării de tumuli nu a fost necunoscut până atunci populațiilor CTC, înmormântări asemănătoare fiind cunoscute în arealul grupului *Siedlemin (Kujawja)* a culturii Przeworsk, în zona de interferență a acesteia (fază timpurie) cu mediul culturilor Pomeraniană și Lusaciană, sau a fazei sale târzii cu Wielbark (etapa *Lubowidz*) și Luboszycka (Mihăilescu-Bîrliba, 1997, 332-333). După același arheolog și specia ceramică fină șampilată descoperită inclusiv la Dolheștii Mari și Siliștea Șcheii, lângă Suceava, dar și în mediul apusean a CTC (Iza – Smiško, 1960, pl. 18/10, 19/11; Močala sau Soloncy-Užgorod - Kotigoroško, 1995, 145, fig. 66/1-12, 107/1-20), sau dincolo de Carpați în arealul Lipița (Wielkość – Smiško, 1932, 154, pl. 12/8), poate fi legată de aceste mișcări de populație ale asdingilor, centre de producție cunoscute deja pe cale arheologică fiind reperate în bazinul superior al Tisei, deși aceasta se producea mai aproape de teritoriul est-carpatic în zona vechiului oraș daco-roman Porolissum (Mihăilescu-Bîrliba, 1997, 333-335).

Se pune totuși și acum întrebarea de unde purtătorii CTC au preluat obiceiul (spontan ?) ridicării de tumuli funerari. Răspunsul la întrebare desigur are rezonanțe și în sfera problemei formării acestei culturi, o dată cu înaintarea culturii Przeworsk în mediu dacic. Ritul funerar exclusiv este incinerarea, făcută pe loc, sau într-un loc aparte, special amenajat, dar cu variante frecvente de ritualuri funerare.* După Vakulenko originea acestui rit specific poate aparține fie lumii germanice, mai sigur, fie celei romane – 2010, 215. În mormântările s-au făcut în vase sau gropi, arse inițial ritual sau nu, sau chiar pe suprafețe purificate inițial prin foc. Incinerarea cadavrelor se făcea timp de câteva ore la temperaturi de până la 960°. dacă este să avem în vedere bucățile de la foste piese de sticlă, sau de aur, topite în foc, obținându-se în final 150-200 gr. de oase per cadavru (Kotigoroško, 1995, 126, 131). Movilele sunt de dimensiuni modeste, cu înălțimi conservate variind în jur de un metru și diametru între 7 și 14 m. Tumuli adăpostesc morminte singulare sau grupări, însoțite și de ofrande. Până în prezent s-au săpat 3 (din 12) tumuli la Botoșana,

*Pentru informații generale, vezi Inel, 2003.

21 (din 34) la Nemțișor-*Braniște*, toți cei 9 de la Gura Secului, 11 din cei 16 de la Târzia, unul din 11 de la Boroaia-Suceava, un altul la Lazuri-Satu Mare (Mihăilescu-Birliba, 1997, 312, și cu alte informații, incl. 315, nota 27, cu bibl.). Investigații s-au făcut și la Nižnij Strutin', necropolă considerată - cum s-a văzut - inițial Lipița de Smiško și apoi a CTC (1960, 31-38). Aici au fost ridicați 46 tumuli, la Kamenka peste 20, iar la Pečenizin 43. Cei mai mulți tumuli (86) se cunosc însă la Hliboca. Dintre aceștia au fost investigați doar 9 (Rusanova, Timoščuk, 1984, 34). În T 1 de la Hliboca, în jurul unei gropi unde fuseseră depuse resturile de cremație au fost puse mai multe vase în semicerc*, iar în T 2, tot pe suprafața fostului rug funerar, în centru, s-au descoperit vase, ca și la Gannev (T 1), unde erau și două amfore (Vakulenko, 2010, 67-69).

Între variantele de înmormântare este și cea orizontală, fără practicarea depunerilor de resturi ale oaselor în gropi. În funcție de dispunerea pe fosta suprafață de ardere a defunctului a acestor resturi, la tumulul nr. 15 de la Pererosli s-a putut determina poziția sa cu capul la nord. În cazul lui T 5 de la Markivci, fragmentele de oase, și de vase, cât și cărbuni și cenușă fuseseră adunate în centrul suprafeței de ridicare a movilei. Împărtășim în acest caz punctul de vedere al Lianeii Vakulenko, care nu era de acord cu Smiško, când acesta încadra aici și cazurile de îngropări ale acestor materiale în gropițe superficiale (ex: T 3, Markivci), deoarece intenția de îngropare este evidentă.

Și mai puțin spectaculoși, tumulii cenotafi, simbolici, sunt și ei o prezență la CTC, ca și în alte epoci istorice. La zi se cunosc șapte astfel de înmormântări, întâlnite în cadrul a cinci necropole: la Nižnij Strutin', Stopčatov I, Pilipi I, Grušev I, și Trača I. La T 13, respectiv T 2, din primele două necropole, s-au descoperit chiar gropi săpate în partea lor centrală, umplute cu sol negru, datorită compoziției ridicate de cenușă și cărbuni. Mai mult, la T 10 de la Pilipi erau urme mai consistente de cărbuni provenind de la o construcție de lemn de dimensiuni mai mari, iar la T 13 de la Nižnij Strutin' s-a observat cărbunele provenit de la două bârne lungi de doi metri lăcăr. În rest, în lipsa oaselor umane, în aceste necropole s-au descoperit de regulă doar resturi de vase aparținând unor diferite forme, oale, farfurii, căni, vase miniaturale (T 9 Pilipi, vas mic introdus într-o oală de mai mari dimensiuni). Acestea fie că au folosit depozitării de ofrande, fie că proveneau de la vasele ospetelor funerar,

* La Nemțișor-*Braniște*, jud. Neamț, la tumulul (T) 1, șapte vase dispuse circular, în centru resturi osoase de la doi porci de lapte și coji de ou.

sparte poate chiar ritual, acest inventar arheologic fiind practic de nelipsit în orice tumul al culturii (**Vakulenko, 2010, 67-69**).

La Boroaia-*Tolan* colegul Mircea Ignat a identificat cu mai multe decenii în urmă 11 tumuli, dintre care primul numerotat a și fost săpat (diametru 10 m și înălțimea conservată 0,6 m - pl. 2). Peste solul antic a fost depusă o lentilă de pământ purtat, iar peste aceasta - unde se găsesc și resturile rugului funerar - s-a realizat mantaua propriu-zisă a movilei. În cele două gropi practicate în antichitate nu s-au găsit decât fragmente ceramice și cărbuni, oase descoperindu-se doar într-o grupare de materiale aflate la nord-est de suprafața rugului. Incinerarea s-a practicat deci pe locul înmormântării, vasele suferind și spargeri și arderi secundare rituale. Ceramica modelată numai cu mâna deține un procent de cca. 17%, cea zgrunțuroasă cu roata 7%, iar restul fiind din pastă fină. Prima categorie, cea tradițională să-i spunem, a fost decorată cu brâu continuu, sau cu mici alveole pe buze. Autorul și-a afirmat pe drept cuvânt unele rezerve cu privire la atribuirea în totalitate a ceramicii lucrate exclusiv cu mâna din necropolele din zona Neamțului, purtătorilor culturii Przeworsk (**Ignat, 1999a, 64**, cu bibl.), la Boroaia un singur vas, cu bază mult lățită putând fi un argument în acest sens (pl. 2/A). După opinia noastră excepția întărește regula, astfel de forme, cu fund relativ egal ca diametru cu gura întâlnindu-se destul de frecvent în ceramica tradițională geto-dacică, ca și ornamentarea uneori a buzelor (cum se pare după desen că ar fi cazul și aici) cu alveolări mai mari sau mai mici digitale. Tot deosebit față de descoperirile nemțene, unde ceramica romană de import este atât de frecventă, este și absența sa în cadrul inventarului tumulului săpat la Boroaia. Și aici ceramica zgrunțuroasă, din pastă "ciment" de origine romană provincială, este asemănătoare până la identitate cu cea din mediul cultural Sântana de Mureș, de unde poate a și pătruns. Ca element suplimentar de datare pentru secolul al IV-lea este și decorarea unui urcior prin fațetare cu ove (**Ibidem, passim**). Desigur, în mod cert viitoare săpături în sit, indiferent când se vor practica, vor aduce noi informații importante.

O necropolă încă necercetată temeinic și distrusă în cea mai mare parte este cea - deja amintită - de la Valea Moldovei (fostă *Valea Seacă*), unde pe imașul din satele vechiului sediu de primărie se mai pot observa doar doi-trei tumuli de mici dimensiuni, unii dintre ei fiind distruși cu diferite ocazii. Aici autorul a cercetat nu demult o movilă funerară, care a prezentat doar fragmente ceramice izolate, foarte mici, din pastă fină, cărămizie, de aspect prăfos și o mică groapă cu resturi de cenușă și cărbuni, descoperiri pe care le-am interpretat ca având rol cenotaf (**Andronic, 2012a, 273, pct. 154**). Așezarea

corespunzătoare am descoperit-o la circa 400 m sud, pe malul pârâului satului (pl. 3/B).

În afara săpăturilor de mai mare amploare, amintite deja, în regiunea Cernăuți s-au mai făcut sondaje (inedite) la Čahor/Korovija (menționat) și la Kut Bainski, cu materiale depozitate la muzeul de istorie din orașul cu același nume, de pe Prut.

Desigur, în privința culturii materiale, definitiv în primul rând este ceramica, cea cu mâna păstrând trăsături dacice, dar și de tip nordic *Przeworsk*. Mare parte din ceramică este modelată cu mâna, având cel mai adesea forme dacice tradiționale, dar și modalități *Przeworsk* de ornamentare cu unghia. Cea modelată cu roata este fie fină, de regulă cenușie, dar și cărămizie, fie zgrunțuroasă, nisipoasă. Forma tipică este ceașca dacică, cu una sau două torți, dar și unele tipuri de oale borcan (inclusiv cu brâu în relief alveolat, decor cu gropițe realizate cu vârful degetelor întâlnit și pe buze), capace și căni.

În ceea ce privește ceramica de import din lumea romană provincială, este reprezentată de amfore și vase din pastă fină, de lux, de tipul *terra sigillata*.

O poziție destul de puțin tranșantă o are cercetătoarea de la Kiev, Liana Vakulenko, atunci când tratează în repertoriul ceramic al CTC ceștile dacice (căuile), poate cea mai tipică formă de vas a strămoșilor noștri. După ce menționează că ele s-au folosit pe parcursul unui mileniu întreg, la un moment dat de către sarmați, populația complexului Sântana de Mureș-Černjahov, cea a culturii *Przeworsk* și cea de epocă romană din Slovacia, dar și în zone cu populație mixtă de agricultori și nomazi,^{*} ea trebuie să recunoască faptul că aceste cești-opaiț au fost caracteristice numai geto-dacilor încă din La Tène, fiind o prezență firească și în cultura Lipița și cea carpică Poienești-Vârteșcoiu. De altfel, ea nu precizează că o parte dintre purtătorii culturilor amintite, din Slovacia și până dincolo de Nistrul de Sus, erau geto-daci, astfel explicându-se și larga răspândire a formei ceramice în discuție, pe cât de simplă, pe atât de utilă.

În cadrul CTC Vakulenko amintește piesa din tumulul 6 de la Pilipi I, cu mâner rotund, și ilustrează altele, pe cele de la Pererisl', Markivci, Mišin și Pečenižin.

În fine, este greu de acceptat cu certitudine afirmația autoarei conform căreia începând cu jumătatea secolului al III-lea căuile își pierd popularitatea,

^{*}Un caz unic, ce întărește regula și fără să fim siguri de identitatea reală de formă și folosință, autoarea îl dă aici pentru Kapulivci, pe malul drept al Niprului.

de vreme ce ele sunt bine atestate și în cursul veacului următor (2010, 122-123).

Ceramica fină, modelată cu roata, de regulă de nuanțe cenușii, mai rar cărămizii-gălbui, este de aspect prăfos, sau mai aspră, datorită nisipului fin component. Formele mai frecvente sunt oalele-borcan, castroanele, cele cu picior gen *fructiere*, cămile, străchinile, cupele..., forme ce se întâlnesc în repertoriul ceramic carpic și costobocic. Ca și în repertoriul Sântana de Mureș este prezentă categoria de tip *terra nigra*, ce încearcă să imite vesela metalică de lux, vase arse și angobate la nuanțe spre negru, ca și tehnicile de ornamentare, incizarea, șampilarea, lustruirea, modelarea de nervuri în relief.

La rândul său, tipul de pastă zgrunțuroasă de sorginte romană, tot cu roata, cu mult nisip, mici pietricele sau cioburi pisate, a fost arsă mai ales la nuanțe gălbui-pal, marea majoritate a vaselor fiind oale borcan, inclusiv cunoscutele *Krausengefässe* din mediul contemporan Sântana de Mureș, și el puternic influențat tehnologic de olăria romană provincială, de unde provin și unele piese de import (amfore, de multiple tipuri databile în intervalul secolelor II-IV, amforete, urcioare, căni, vase cu picior înalt). Tot de calitate deosebit de fină, ca și *terra nigra*, este tipul de vase *terra sigillata*, dovadă a legăturilor comerciale cu lumea romană (Dunărea de Jos, Dacia, Pannonia), de unde au putut proveni și vasele de sticlă.

În cele nouă locuințe considerate slave timpuri de la Hliboca, s-a constatat și existența de ceramică aparținând CTC, care variază procentual de la 2,4% (la L 25) până la 17% (la L 13). Despre acest fenomen autoarea se exprimă astfel: „Prezența ceramicii la roată de tip roman provincial în semibordeiele celui de-al treilea sfert al primului mileniu, în așezarea de la Hliboca, probabil (s. n.) nu este întâmplătoare, cu toate că o parte din ea, desigur, putea să nierească acolo din stratul cultural din prima jumătate a primului mileniu” (Eadem, 1974, 250).

Unele referiri la ceramica CTC s-au făcut și în monografia Codeniului, autorii realizând o tipologie a buzelor de vase, ca și o tipologie generală a inventarului ceramic din secolul V, unde unele tipuri, sau subtipuri, își găsesc corespondențe formale în repertoriul CTC (Andronic, 2005, 155-156, cu multe alte informații și comentarii), observație valabilă și pentru astfel de forme găsite în așezarea de la Horecea, despre care cei doi arheologi au afirmat că ele „sunt legate de tradițiile locale ale culturii tumulilor carpatice și de cele de pe Dunărea de Mijloc” (Rusanova, Timoščuk, 1984, 17).

Din inventarul siturilor cercetate rezultă ocupațiile agro-pastorale ale purtătorilor de diverse etnii ale CTC, cu apariții rare de piese de armament, vârfuri de lance, de suliță, de săgeată, săbii, cuțite de luptă, resturi de scuturi ș.

a. Mai demult Smiško atribuia creșterii animalelor primul loc în cadrul ocupațiilor locuitorilor (1960, 136), dar Vakulenko a pus accent pe agricultură. Ținând cont de condițiile pedoclimatice ale arealului locuit, de mai mare altitudine, mai puțin propice lucrării pământului, credem că oricum creșterea animalelor avea un rol deosebit de important.

Pentru datare, alături de ceramică, sunt folosite și unele podoabe, diverse fibule, pandantive metalice, brățări de sticlă și metal, mărgele ș. a., dar și unele monede, precum *siliqua* datorată lui Constantius II (355-361) din T 31 de la Nemțișor-Braniște (Mihăilescu-Bîrliba, 1986, 5), sau denari de la unii împărați începând cu Nero și terminând cu Marcus Aurelius (161-180) la Velikaja Bakta, pentru Transcarpatia (Kotigoroško, 1995, 134).

Desigur, cele mai multe piese, ca și în cadrul culturii contemporane și vecine, Sântana de Mureș, au fost bătute în secolul al II-lea d. Chr., rămânând în uz sau fiind păstrate mult timp și după anul 200 (Vakulenko, 2010, 177 și urm.).

Evoluția acestei culturi, de un pronunțat conservatorism, care îi va conferi pe perioada întregii sale existențe o identitate aparte, se încheie după opinia celor mai mulți dintre cercetători în secolul IV (Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 207). După descoperirile amintite deja de la Codeni, și noi putem considera că – după cum se acceptă că unele situri ale culturii contemporane Sântana de Mureș – Černjahov au supraviețuit impactului inițial hunic de la 375-376 – au existat așezări ale CTC care au continuat să existe și după anul 400.

Din cauza modestiei generale a inventarului arheologic, problema datării mai exacte a CTC rămâne pe mai departe deschisă. Inițial cultura a fost atribuită unui interval mai larg, a secolelor II-V (chiar VI – sic !) de către cel care s-a ocupat mai mult de ea la început (Smiško, 1960, 115-128), sau II-IV de către Fedorov, (1960, 67) și III-V de către Timoščuk (Tihanova, 1957, 180).

În urma mai multor investigații, mai ales în așezări, Liana Vakulenko a văzut începutul culturii pe la cumpăna secolelor II-III d. Chr., iar sfârșitul spre mijlocul secolului V (1977, 63-69). Cele mai multe complexe din așezarea de la Hliboca, pe baza ceramicii uzuale (ca și cea de la Kamenka/Storožinec - rom. Storojineț) și a resturilor de amfore (cu analogii în zona Crimeei) se pot data după autoare larg în secolele II-IV. Unele locuințe, cu preponderență a ceramicii lucrate numai cu mâna, precum L 9, se pot data însă ceva mai târziu. Măsurătorile arheomagnetice efectuate la vatra de lângă construcția nr. 5 au indicat, cu prudența interpretativă de rigoare ținând cont de lipsa exactității unei astfel de proceduri, ce-a de-a doua jumătate a secolului V, Vakulenko

încadrând existența sitului – poate prea larg – între sfârșitul secolului II și până în veacul V (*Ibidem*, 63, 66-68). Dintre argumentele unei datării deosebit de târzii se numără și fibulele descoperite în tumulul de la Mișin/Ivano-Frankivs'k, cu câte o placă rombică, la fiecare capăt, care au fost datate în secolul VI (!) (*Ibidem*, 66), ceea ce ni se pare mult prea târziu (cf. și **Dovženok et alii**, III, 1975, 83, pl. 16). Piese cu plăci la ambele capete mai aproape de zona noastră de studiu se cunosc la Botoșani-Dealul Cărămidăriei, sau la Roman, dar cu datare în secolul V (**Andronic**, 2005, 136, cu bibl.).

După autorii celei mai noi sinteze a arheologiei din Ucraina, cultura ar fi existat de la sfârșitul secolului al II-lea până la începutul primei jumătăți a secolului V (**Vinokur, Teleghin**, 2008, 283).

Așa cum s-a văzut, Gheorghe Bichir nu vedea CTC trecând de anul 400, purtătorii ei fiind dacii mari, care în secolul IV ar fi ajuns după el și în nord-vestul Moldovei (1996, 196).

Subliniind ideea unui sincronism aproape perfect cu orizontul cultural Sântana de Mureș, Ion Ioniță a optat inițial pentru intervalul cuprins între ultimul sfert al secolului al III-lea și prima jumătate a celui următor. Deci nici un argument nu sprijină datarea CTC în cursul veacurilor V-VI, afirmă Ion Ioniță, citând și pe Kotigoroško (**Ioniță**, 1982, 94-95). Ulterior, arheologul ucrainean a optat pentru începutul secolului V ca încheiere a destinului acestei culturi (**Kotigoroško**, 1991a, 131-132).

Mai târziu, Ion Ioniță a considerat că CTC începe în primele decenii ale secolului II și dispare – după unele obiecte și monede – în ultimele decenii al secolului IV (2001, 635). Nu trebuie însă uitat că monedele nu datează exact întotdeauna, ca și la cultura contemporană Sântana de Mureș, ele circulând mult timp, chiar și după retragerea lor de pe piață, în afara spațiului imperial, în *Barbaricum*. Tot după el, CTC s-a format din simbioza fondului dacic în care s-au infiltrat populații vandalice (Przeworsk). Dacă cele mai timpurii situri ar fi cele din partea apuseană a arealului culturii, în bazinul Tisei de Sus, databile până la războaiele marcomanice, după ele și punerea în mișcare a goșilor se va ajunge la noi restructurări etnice care vor determina noi apariții de situri precum și cele mai târzii, de secol IV, dintre munții Carpați și râul Siret, unde inventarul arheologic descoperit este foarte asemănător cu cel al culturii Sântana de Mureș din vecinătatea estică.

În această situație, cu atât mai puțin se pot stabili cu precizie, în actuala fază a cercetării, etapele evoluției teritoriale a culturii.

Sfârșitul culturii după Mihăilescu-Bîrliaba se datorează efectelor majore produse în urma invaziei hunice, în ultima etapă a CTC producându-se o extindere spre sud, în principal de mase conduse de aristocrație vandalică,

ceea ce ar putea explica - după același autor - și coloratura pregnant Przeworsk a necropolelor din Moldova (Botoșana, Boroaia*, Târzia, Braniște și Gura Secului (1997, 331). Pentru datare în zonă este de folos un fragment de pinten din fier din T 10 de la Târzia (varianta B a Germaniei Centrale – *Leuna*, databilă între prima jumătate a secolului III și anul 300, sau varianta C – *Leuna*, variantă romană provincial răsăriteană, între prima jumătate a secolului al IV-lea și anul 400) (*Ibidem*, 325). În optica sa, ca periodizare, debutul CTC s-ar plasa în etapa B₂ – C₁ (*Idem*, 1997a, 837, 847).

După același cercetător evenimentele majore care au declanșat apariția culturii au fost războaiele daco-romane și urmările lor, prezența unor elemente Przeworsk în situri din estul extrem al Slovaciei, sau din zona cursurilor superioare ale Tisei și Nistrului putând constitui dovezi ale participării triburilor de vandali la coaliția antiromană organizată de către Decebal. După opinia noastră, infiltrația efectivă a acestor migratori în spațiul nord-dacic s-a putut datora însă exclusiv, sau parțial, tocmai slăbirii considerabile a puterii militare a localnicilor, în urma marilor sacrificii de sânge făcute în aceste lungi confruntări cu imperiul. Deja în spațiul est-slovac și în bazinul superior al Tisei se cunosc unele morminte tumulare și așezări databile în prima fază de constituire și existență a CTC (*Idem*, 1997, 328 cu bibl.), când la procesul de amalgamare etnică luaseră parte și purtătorii culturii Przeworsk, atât în spațiul Tisei de Sus, cât și dincolo de Carpați în arealul Lipița.

Cu ceva vreme mai înainte însă Mihăilescu-Bîrliba a situat apariția mai exactă a CTC în contextul războaielor marcomanice, prin pătrunderea asdingilor în arealul costobocilor (170-180), iar sfârșitul său în cursul secolului IV, când aceasta se integrează în complexul Sântana de Mureș (*Idem*, 1980, 207). Deoarece nu există dovezi materiale ale unei astfel de integrări, chiar dacă se preiau multe forme de vase ale culturii vecine, ipoteza enunțată nu ni se pare viabilă, CTC, - de un conservatorism accentuat, care manifestase o stabilitate și continuitate reală până atunci -, neavând motive de a își pierde identitatea astfel, cu excepția cauzală și după părerea noastră a impactului hunic, care va duce în cele din urmă și la disoluția complexului cultural vecin și contemporan Sântana de Mureș-Černjahov.

Pentru războaiele marcomanice optează și Mircea Ignat (1996, 77, n. 36), descoperirile de la răsărit de Carpați nefiind atât de timpurii, ca să se accepte

*După cum s-a văzut, afirmație nevalabilă la Boroaia, conform descoperirilor - e drept reduce cantitativ - de până acum de aici (Ignat, 1999, 65), ca să nu mai vorbim despre Botoșana (descoperiri inedite).

varianta conflictelor daco-romane. Extinderea culturii din aria de formare a bazinului superior al Tisei dincolo de Carpații nordici s-ar fi putut produce deci nu din cauza războaielor daco-romane cum presupunea aceeași Kotigoroško (**Idem, 1997, 42, n. 36**), în zona sudică de propagare, Suceava-Neamț, monumentele putând fi considerate târzii, de secol IV (**Mihăilescu-Bîrliba, 1980, 181-207**), zonă tradițional dacică, ceea ce îi va asigura păstrarea facilă a identității sale, chiar în raport cu populația de contact SDMC, de la care preia o serie de elemente culturale, în primul rând în repertoriul ceramic.

Deși inițial puternici din punct de vedere militar, noii veniți nu vor putea asimila populația localnică geto-dacică, ceea ce nu au reușit mai înainte nici triburile celtice și nu o vor face în zonele vecine nici noul val de migratori, goții.

În perioada secolelor II-IV are loc o consolidare economică a arealului CTC, prin contacte directe și apropiate cu lumea provincială romană, dar și pe bazele unei dezvoltări locale unde și elementul germanic și-a adus o contribuție concretă. Este de presupus în acest context că spre sfârșitul existenței CTC triburile vandale nu se aflau deja pe calea asimilării de către localnici, ceea ce nu s-a mai petrecut, de vreme ce ele – cel puțin o mare parte – au ajuns ulterior până în nordul Africii (429).

În cursul secolului al IV-lea se poate aprecia că are loc și o apropiere culturală dintre CTC și Sântana de Mureș. O dată cu deplasarea unei mari părți a goților apuseni în sudul Dunării de Jos, presați de huni, este de presupus că și populația taifalică înglobată conglomeratului etnic purtător al culturii SDM a părăsit acest spațiu. Asemănarea însă deosebit de mare între cultura goților și cea a taifalilor, face cel puțin deocamdată foarte dificilă diferențierea descoperirilor arheologice, cu atât mai mult cu cât inventarul descoperit constă aproape întotdeauna în bunuri comune, de uz cotidian.

Nu se poate ști însă în ce măsură unele elemente germanice ale fostei CTC au rămas în teritoriu și nici câtă vreme populația dacică a mai păstrat după sosirea slavilor tradițiile sale în cultura viitoare, precum situația atestată arheologic de la Codeni (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 23-40**).

Spre sfârșitul secolului al IV-lea se constată și în ținuturile Tisei Superioare o scădere în mare parte a nivelului de locuire umană, firește ca efect al invaziei hunice, doar unele așezări de aspect Przeworsk târziu mai existând după anul 400. Ca efect a impactului hunic, pot fi interpretate și unele tezaure monetare îngropate pe ambele maluri ale Tisei de Sus (**Kotigoroško, 1995, 165, 190**).

Legată de sfârșitul CTC este și deosebit de importanta și încă plina de necunoscut perioadă de tranziție de la CTC la slavii timpurii, sau dincolo de

linia Prutului de Sus, de la cultura contemporană, sau mai bine spus complexul cultural, Sântana de Mureș-Černjahov (SDMC) și slavi. Pentru această problemă săpături importante s-au făcut - cum s-a văzut - la Codeni (Kodyn, lângă Ostrița/Gherca, rom. Herța), sau - cum vom vedea - la Todirești-Suceava, pentru Sântana de Mureș. După opinia noastră amestecul de ceramică (descoperită fie în pământul de umplutură, fie chiar pe nivelul de călcare în locuințe), modelată cu roata, de factură a CTC, cu cea primitivă aparținând primului val de migratori slavi, nu este de regulă edificator, neputând neaparat demonstra în diverse situri un nivel efectiv de conviețuire al celor două etnii. Chiar și acolo, unde în situl respectiv se găsesc reprezentate ambele culturi, este foarte posibil ca adesea materialele ceramice de prim nivel să fi alunecat cu timpul, în gropile complexelor mai noi, o dată cu pământul de umplutură al fostelor locuințe, nefiind deci acolo obligatorie o continuitate neîntreruptă de habitat. În plus, nu excludem nici pe departe posibilitatea ca frecvent vechii slavi să fi refolosit vase și mari fragmente de vase ale CTC sau ale culturii SDMC găsite ocazional în sit sau chiar mai departe. Un caz cât se poate de edificator l-am constatat personal în așezarea unistratificată, din secolele VIII-IX, de la Poiana/Zvorâștea, unde s-au găsit o fibulă din bronz și mai multe fragmente lucrate cu roata, Sântana de Mureș, cel mai apropiat sit de secol IV fiind plasat tocmai la circa un kilometru depărtare (**Andronic, 2005a, 13, fig. 23/4**). Un alt caz, tot personal, este fragmentul de vas Sântana de Mureș găsit într-o locuință din secolul al VI-lea de la Dolheștii Mari, sit aflat de asemenea la o distanță considerabilă de astfel de așezări mai timpurii* (**Idem, 1995, 140**). Și ceramica CTC descoperită în unele locuințe de la Hliboca (din sec. VI-VII, poate și sfârșit de V ?) a putut ajunge în aceste complexe din nivelul de depuneri ale CTC. Din păcate, inventarul din necropola CTC de aici nu oferă nici el indicii notabile de datare post 400.

Prin urmare, credem că cel puțin unele locuințe mai timpurii cu ceramică mixtă în diferite procente de la Codeni, pot reprezenta astfel de situații de „contaminare” întâmplătoare, sau nu (*antropică*), deși autorii exclud pentru toate situațiile așa ceva (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 27**).

Important este și apariția cuptoarelor din piatră la nivelul locuințelor târzii ale CTC de la Codeni, autorii întrebându-se dacă inovația nu a fost făcută pe plan local, sau dacă nu a fost adusă din nord de către primul val de slavi (**36-37**). În realitate, așa cum am afirmat-o cu alt prilej, apariția pietrarilor nu este o veche inovație a slavilor timpurii, acest tip de cuptor fiind o adaptare a diverselor populații la perioada de răcire accentuată a climei, una dintre

*Inițial acestei descoperiri singulare îi dădusem o altă interpretare.

oscilațiile mari de răcirile de vârf (**Cârciumaru, 1982, 469-471; Andronic, 2005, 102-103**). Migrația slavilor a putut însă în cel mai bun caz să contribuie la răspândirea mai rapidă a lor.

De o importanță de excepție rămâne pe mai departe lămurirea modului de coabitare dintre cele două populații, într-un interval scurt de timp, corespunzând primelor lor contacte, practic deosebit de greu de ilustrat pe cale arheologică. Aminteam înainte de unele elemente culturale tradiționale ale CTC păstrate o vreme în mediul slav timpuriu.

Dacă totuși CTC a existat până la debutul migrației slavilor, se ridică mari probleme în privința momentului final, real, al acestei culturi și populații, dar și asupra datei, mult mai timpurii decât se știe, sosirii primului val de slavi migratori. Aceste mari semne de întrebare rămân în sarcina viitoarelor generații de arheologi.

În fine, demn de reținut este și faptul că ceramică a CTC s-a descoperit la Codeni numai împreună cu cele mai timpurii variante de forme ceramice de tip *Praga* (**Rusanova, Timošćuk, 1984, 26**), ceea ce poate induce ideea unei etape de conviețuire, cu toate acestea autorii ajungând să recunoască că „Relațiile dintre cultura tumulilor carpatici și cea Černjahov cu monumentele slave timpurii sunt necunoscute și problema aceasta este una dintre enigmaticele (istoriei – *n. n.*) noastre” (*Ibidem, 8*).

II. COMPLEXUL CULTURAL SÂNTANA DE MUREȘ (SDM)- ČERNJAHOV(C) = (SDMC) ÎN BUCOVINA

Retragerea frontierei romane pe Dunărea de Jos în perioada Gallienus (260-268) – Aurelian (270-275), trebuie să fi dus în mod cert la îngreunarea și diminuarea considerabilă a contactelor populației de la est și nord-est de Carpați cu lumea romană. Gradul relativ avansat de civilizație, dar mai ales și dărnicia pământurilor dacice, au atras un nou val de migratori – goții, cu întreaga lor confederație de triburi pe care o conduceau, inclusiv probabil vandali, care se va opri spre vest până pe la jumătatea veacului IV, în cele din urmă, abia în plin spațiu transilvănean (**Diaconu, 1961, 281**). Direcția migrației goților, din zona lor de plecare spre sud-est, a fost determinată la un moment

dat, după toate probabilitățile, de evitarea deplasării spre sud, unde existau încă - de-o parte și de alta a Carpaților Orientali - Dacia romană și puterea carpică, dar și mai spre est, unde viețuiau sarmații, stepa nord-pontică nefiind se pare nici ea tentantă acestor noi migratori.

În urma unei serii de atacuri asupra centrelor mai importante ale litoralului nord-pontic și asupra provinciilor romane dunărene, mai ales în vremea lui Gordian III (238-244), se ajunge ca în cele din urmă, în prima jumătate a secolului al III-lea, romanii să le plătească subsidii*.

Într-o primă fază goții vor avea aliați zonali pe carpi, în cea de-a doua jumătate a veacului devenind chiar cei mai redutabili inamici ai imperiului. Din anul 262 taifalii, aliați cu goții, atacă și jefuiesc împreună regiunile dunărene. Spre sfârșitul secolului al III-lea aceștia din urmă se așează la vest de Prut, până spre Olt și mai târziu și în Transilvania (dincolo de munți spre mijlocul secolului IV, contrar unei păreri vechi că imediat după 271 Transilvania intră sub goți). Pătrunderea noii culturi în Transilvania s-a făcut deci numai în jumătatea sa răsăriteană, restul fiind locuit de către daco-romanii și dacii liberi, purtători ai unei culturi proprii. Prin urmare, supremația politică gotică la est și sud de Carpați a impus la un moment dat, în istoriografia timpului, folosirea termenului geo-politic de *Gothia*.

La rândul său, elementul dacic care va intra în coabitare cu cel gotic a fost deosebit de viguros, dovadă și sutele de morminte descoperite în unele necropole ale dacilor liberi, precum cele bine cunoscute de la Văleni-Neamț, Poienești-Vaslui, sau Gălănești-Bacău. În coabitare, fiecare etnie va aduce și elemente proprii, dar mai ales pe cele de împrumut de origine romană aflate în uz. Prin urmare și carpii au făcut parte din imperiul gotic, constituit de la Nipru până la Olt. În relația cu germanicii nu putem ști în ce măsură ei - atâția câți mai erau - și-au putut păstra identitatea. Asemănarea culturilor materiale, dintre carpi și geto-dacii de dincolo de lanțul carpatic, nu presupune în mod obligatoriu că aceștia vorbeau aceeași limbă, sau dialecte foarte apropiate.

După anul 400 este posibil ca populație carpică, în măsura în care ea a persistat la est de Carpați după invazia hunică de la 376, să fi fost antrenată de huni în Pannonia.

Ca ipoteze, ce urmează să fie verificate prin cercetările viitoare, spre sfârșitul secolului al III-lea, sau începutul celui următor, zona centrală a

* Pentru goți, lucrări mai cunoscute, **Thompson, 1966, Hachmann, 1970; Wolfram, 1979; Heather & Matthews, 1991; Heather, 1996, ș. a.** Și pentru - în general - perioada marilor migrații, vezi o carte mai nouă, accesibilă în România, **Pohl, 2008.**

Moldovei a putut fi colonizată cu vizigoți (tervingi), în părțile nordice putând viețui încă o parte din taifali - care alături de daci - au putut fi în zonă purtătorii culturii Sântana de Mureș. Ei vor deveni uneori avangardă pentru goți, ajungând ulterior și în Muntenia. Revenirea stăpânirii romane la nordul Dunării de Jos din perioada lui Constantin cel Mare (306-337), cel care mută centrul de greutate al imperiului - inclusiv capitala care i-a purtat peste o mie de ani numele - în Orient, cu sistemul de delimitare teritorială și fortificare cunoscut sub numele de „Brazda lui Novac” din Muntenia, cu revitalizarea unor fortificații, inclusiv a punctului de supraveghere militară de la Barboși-Galați, a intensificat raporturile și dintre lumea est-carpatică și imperiu, acolo de unde cu probabilitate se importase ceva de mai demult și tehnica ceramicii la roată cenușii nisipoase (zgrunțuroase), atât de familiară complexului cultural SDMC.

Din 332 goții (împreună cu taifalii) devin federați ai romanilor, poate crescând și densitatea lor demografică în părțile Dunării de Jos și este foarte posibil ca spațiul de la est de Olt, până unde de fapt se și răspândește cultura SDM, să fi fost lăsat în sarcina de apărare a goților, cei care posibil administrau castrul de la Pietroasele-Prahova, construcție de epocă - după unii - Constantin cel Mare, sau a urmașilor săi, în zona căreia se termina și traseul celebrului val de pământ muntean menționat puțin mai sus. În acest punct strategic prahovean, de tranzit spre regiunile dunărene ale imperiului, este posibil să fi guvernat la un moment dat chiar regele vizigot Athanaric.

Cu tot acest nou statut, goții vor continua mai târziu unele acțiuni ostile, mai ales începând cu perioada împăratului Valens (364-378). Conflictul se transformă într-un adevărat război de uzură (367-369), încheiat cu pacea de la Noviodunum (azi Isaccea), prin care Dunărea este recunoscută drept frontieră și cu întreruperea subsidiilor către goți*. O urmare a acestor evenimente a putut fi și noua campanie de persecuții anticreștine (369-372) inițiate de regele got, interpretabilă și ca o atitudine antiromană, perioadă când este înecat în Buzău („Muscos”) - cum bine se cunoaște - și misionarul creștin Sava Gotul.

În acest context general, nu se poate ști în ce măsură la aceste conflicte dunărene a participat cu unele contingente și populația din zona noastră nordică de studiu, persecuții religioase fiind aici și mai greu de acceptat, după cum nu

* Acum teritoriul locuit de goți se va plasa în afara imperiului, față de perioada ambițiosului Constantin cel Mare, când teritoriile nord-dunărene erau considerate ca aparținătoare.

se cunoaște dacă sarmații din componența culturii SDM sunt urmașii celor vechi, sau aparțin unor grupări venite, mai nou, împreună cu goții.*

Așa cum s-a văzut, părăsirea administrației romane a Daciei (dată în general acceptată - 271 d. Chr.), a avut ca urmare directă în mod cert ruperea echilibrului politico-demografic de la nordul Dunării de Jos de până atunci. Criza imperiului, accentuată și de numeroasele atacuri ale barbarilor, va culmina de la o vreme cu împărțirea imperiului în două (395 d. Chr.) și apoi chiar cu prăbușirea “Cetății Eterne”, a Romei, la 476.

Perioada de maximă dezvoltare a acestui complex cultural SDMC coincide deci cu cea a afirmării supremației gotice în răsăritul european și întetirea atacurilor gotice la Dunăre, când se pot presupune și vaste contacte comerciale pe întreg arealul acestui complex cultural arheologic. În cadrul culturii SDM nu s-au perpetuat elemente tipice carpice, deci atunci când la vest de Prut se instalează noul complex cultural, cultura carpică se presupune că își pierduse vitalitatea. De altfel, necropolele carpice se opresc în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului III, și doar unele poate au trecut în cel următor, așa cum s-a văzut în primul volum al *Istoriei Bucovinei* (**Andronic, 2008, 297-298**), fiind urmate apoi de cele SDM. În privința populației nord-est carpatice, pe baza descoperirilor inclusiv din necropola suceveană de la Zvorâștea, Mircea Ignat o considera în acea fază a cercetării mai degrabă apropiată de fondul cultural Lipița, decât de cel carpic (**Ignat, 1970, 675-677**).

Penetrarea goșilor în Podișul Central Moldovenesc, vechiul fief prin excelență al carpilelor, învinși în 295 și colonizați de Dioclețian parțial în imperiu, s-a putut realiza mai greu, în jurul anului 300 *, după decăderea puterii dacice locale, cauzată în speță de mai vechile conflicte militare ale carpilelor cu romanii. Astfel, o parte dintre carpi au fost obligați să-și găsească o anumită protecție în teritoriul provincial roman (**Petolescu, 1997, 47-50**), alții trecând Carpații, unde după părăsirea administrației imperiale în Dacia, în mod cert au existat sosiri de populații de daci liberi, fie din vest, după cum o demonstrează descoperirile de la Cipău, de pe Mureșul Superior, sau carpice din est, sub presiunea gotică, (precum la Soporul de Câmpie – **Protase, 1962a, 595 și urm.; Horedt, 1967, 583; Diaconu, 1986**). După Ammianus Marcellinus, acceptat și de Herwig Wolfram, în 303 o parte a triburilor lor vin

* Pentru istoria prezenței populației germanice la Dunărea de Jos și informații despre misionarismul creștin la nordul fluviului, vezi mai nou **Lichardopol, 2010, 17-37**, iar pentru sarmați **Rikman, 1975**.

* Oricum stabilirea în masă a goșilor la nordul Dunării de Jos s-a făcut până în anii primirii de către ei din partea romanilor a calității de federați (332-334).

în imperiu, alungați de goți (**Wolfram, 1990, 66**). Ultima menționare a titlului onorific imperial de *Carpicus Maximus*, dovadă a unor conflicte militare, s-a consemnat în anul 319 la Constantin cel Mare, iar ultima menționare a etnicului datează din 381 la Zosimos (**IV, 134, 6**), prin înfrângerea lor de către Teodosiu I.

În ceea ce privește prezența carpică pe pământul dobrogean al „Sciției Mici”, ea este deja definitiv acceptată de către specialiști. De la momentul 238, când carpii se socoteau mai puternici decât goții, după cunoscuta relatare a lui Petrus Patricius, s-au înregistrat o serie întregă de invazii ale lor în imperiu, în vremea lui Dioclețian (284-305), mare parte din seminția lor în declin militar treptat, afirmându-se că a fost la un moment dat strămutată total la sudul Dunării (**Iordanes, Fontes, II, 299**). În realitate cultura lor materială de tip *Poienești* a existat cu amplitudine însă pe mai departe o vreme. Oricum, slăbirea puterii carpice nu a putut decât să favorizeze înglobarea lor în noile structuri cultural-politico-militare sub egidă gotică. Faptul că încă mai înainte la costoboci fusese atestat documentar regele „Pieporus”, amintit deja de noi în volumul anterior, ne indică posibilitatea ca și unele formațiuni teritoriale din nordul spațiului est-carpatic să fi avut astfel de lideri și nu numai militari. Ce a rămas din instituția aceasta de vârf ierarhic după invazia gotică și în ce au constat relațiile cu șefii migratorilor dominanți militar și politic nu se poate decât bănui.

Ca și CTC, Sântana de Mureș s-a caracterizat prin stabilitate. Momentul de așezare a noilor migratori și de dispersie a lor în spațiul până la Carpați și apoi și dincolo în Transilvania, nu poate fi stabilit cu exactitate. După opinia noastră fenomenul a durat puțin timp (cu excepția Transilvaniei), de ordinul a câteva săptămâni/luni, imposibil de detaliat și pe viitor pe cale arheologică, termenul *post quem* fiind fără îndoială apariția culturii materiale de tip *Sântana de Mureș*, în urma unui fenomen de restructurare etnică, prin adaos masiv de populație străină. După unele piese arheologice în materie de ceramică, siturile de la Poiana-Dulcești și Pietra Neamț-Dărmănești, toate în județul Neamț, ca și necropola de la Todireni-Botoșani, birituală (ceea ce ar indica constituirea sa după osmoza etnică dintre daci și germanici), cât și cea de la Cozia-Iași (mai puțin probabil), ar fi fost relativ contemporane cu momentul de constituire a noii culturi (**Ionită, 1982, 90, 92**). Semne ale unei astfel de etape foarte timpurii în așezări SDM ar putea fi unele persistențe de vase de tipul fructicrelor, (comune veacurilor anterioare) și nu neaparat unele variante de căni dacice folosite pe o lungă perioadă de timp (**Ibidem, 1982, 96 și n. 59**).

Între siturile mai timpurii SDM a fost considerat o vreme și cel de la Dolheștii Mari-Suceava pe baza doar a unui mormânt de incinerare (**Dinu,**

1961, 126-127) datând din secolele III-IV, sau sfârșit de secol III, prin obiceiul depunerii de arme în morminte dintr-o perioadă de conviețuire dintre carpi și elemente târzii ale arealului răsăritean al culturii Przeworsk, probabil taifali după Ion Ioniță (**Ioniță, 1966, 241**).

Ulterior, Mircea Ignat a inițiat aici săpături sistematice*. În 1978 a mai descoperit patru morminte, două cu urnă și două fără, vasul din M 5 din pastă zgrunțuroasă determinându-l deja să emită ipoteza unei datări ceva mai târzii, în primele decenii ale secolului IV. După primele noi morminte Ion Ioniță vedea și el în continuare aici o etapă timpurie a culturii SDM (**1982, 92, n. 36**). La rândul său, Gheorghe Bichir a considerat mai demult primul mormânt ca aparținând culturii Poienesti, iar Gheorghe Diaconu, rezultat al contactului demografic dintre carpi și taifali (**Idem, 1966, 192, n. 56** cu bibl.; **Diaconu, 1964, 478**).

Tot în sfera primelor contacte dintre autohtoni și goți s-a considerat că se pot include influențe germanice privind noua modă de port a perechilor de fibule, ilustrată în inventarul unor morminte (**Bichir, 1973, 100, 176**, cu bibl. mai veche).

O dată cu sfârșitul veacului al XIX-lea și primii ani ai secolului al XX-lea, atât la Černjahov, în apropiere la Romaški/gubernia Kiev (Kijv), pe Niprul Mijlociu, nu prea departe de capitala Ucrainei, cât și la Nesluhov în partea superioară a Bugului de Vest (Polonia), și apoi la Sântana de Mureș și Târgu Mureș, în Transilvania, au fost descoperite de către Vikentij V. Hvojko, respectiv Karol Gadaček, și István Covács (în Transilvania), primele necropole, începându-se cu timpul să se acumuleze tot mai multe informații legate de acest mare complex cultural. *

Din cele 270 de morminte cercetate la Černjahiv-Kiev (rus. Černjahov), 75% erau de înmormântare (201), restul de 69 (25%) fiind de incinerare. Hvojko estimând la vremea sa că necropola a putut să adăpostească în total 500-600 de morminte (**Dovženok et alii, 1975, III, 47**). Inițial Vikentij Hvojko considera fantezist cultura nou descoperită, cât și cea din estul Ucrainei, Zarubinec, ca două faze ale evoluției timpurii a slavilor.

* Informații de la colegul M. Ignat, pentru care îi mulțumim încă o dată. Mai nou, cercetătorul sucevean vede în cele câteva zeci de morminte o necropolă din perioada clasică a culturii.

** Pentru istoricul cercetării vezi **Mahno, 1960, 9-19; Ioniță, 1966, 189-192; Dovženok et alii, 1975, 45-47; Baran sub red., 1986, 70-73; Magomedov, 2001, 11-15; Petrescu, 2002; Zaliznjak, 2005, 374-375; Vinokur, Teleghin, 2008, 261, Šarov, 2010, ș. a.**

În România, mai aproape de zona noastră de studiu, s-au făcut săpături mai ample la Corlăteni, Ionășeni, Trușești, Mihălășeni și Botoșani-Dealul Cărmidăriei, toate în județul cu același nume (**Ioniță, 1966, 190**, cu bibl.). Deosebit de importante s-au dovedit a fi însă descoperirile de la Iași-Nicolina, Bârlad-Valea Seacă și Mihălășeni, la care vom face scurte referiri mai târziu.

Se înțelege, ponderea elementelor culturale (provincial romane, dacice, germanice, sarmatice) în sinteza complexului cultural SDMC a fost variabilă, de la o regiune la alta. Desigur, numai prin săparea a cât mai multe necropole, siturile care pot oferi potențial cele mai multe informații legate de etnic, și cât mai complet, se vor putea delimita mai sigur anumite aspecte zonale. Deși se bănuiește că zona de formare a complexului cultural ar fi putut fi cuprinsă între Galiția și Volânia, considerăm că se poate pune încă problema dacă formarea complexului cultural s-a putut desfășura ca fenomen staționar, de etapă, a migrației goților și a populațiilor însumate confederației lor, ori dacă marile deplasări ale acestor migratori desfășurându-se pe un areal deosebit de întins, de la vest de Niprul Mijlociu și Inferior au putut crea o vatră de formare de întindere geografică mai mare, cu stadii de evoluții locale însumate cronologic. Deși întreg arealul complexului cultural a putut măsura peste un milion de kilometri pătrați, el prezintă o unitate culturală surprinzător de mare, amintindu-ne, în parte, fostul areal de la Carpați la Nipru al culturii eneolitice Cucuteni-Tripolie. De aceea este și foarte dificil de realizat o departajare strictă a culturii ostrogotice (Ucraina), de cea vizigotă din Dacia răsăriteană (**Thompson, 1966, 27**). Datorită a numeroase elemente comune perpetuate în noul complex cultural, Gheorghe Diaconu a considerat arealul inițial de geneză zona nord-nistreană, unde în cadrul cimitirelor și a culturilor Lipița (cu urne nearse secundar) și cea germanică Przeworsk (arse secundar) se foloseau ambele rituri funerare. La venirea goților aici, cu o cultură inferioară, conviețuirea daco-germanică de aici era în plină desfășurare (**Diaconu, 1964, 474, 476**).^{*} Nu întâmplător acest amestec etno-cultural a dus la încadrări diferite ale cunoscutelor cimitire din zona Lvovului (L'viv-ului), de la Bolotnoe și Zvenigorod (preponderent costobocice la **Svešnikov, 1957, 63-74**, sau preponderent Przeworsk la **Symonovič, 1959, 106**; vezi și **Diaconu, 1961, 282**).

^{*} Dintre grupele complexului cultural ante 376, cea din marginea de N-V a arealului său, din Volânia, și cea a Nistrului, se caracterizează după Cazanski prin trăsături tipice culturilor vecine, neapartinând goților propriu-ziși (**2009, 126**).

Cultura Lipița își încheie evoluția spre sfârșitul secolului al II-lea și începutul secolului al III-lea, o cauză care poate fi intuită fiind pătrunderile purtătorilor culturii Przeworsk, care după Cigilik ar fi obligat pe autohtoni să se retragă spre sud, dincolo de cursul Nistrului Mijlociu în zona vetrei lor strămoșești. Concluzia lui Cigilik este că din lipsă de argumente, nu poate fi vorba despre o evoluție directă, calitativă din Lipița în Černjahov, purtătorii primei culturi ajungând în final să se retragă înapoi în masivul etnic dacic, spre sud (1975, 158, 163).

Și după A. V. Gudkova, nici o cultură din zona carpatică n-a servit la formarea apariției ceramicii timpurii SDMC modelate cu roata, după aceasta problema unei astfel de eventuale influențe de origine dacică rămânând deschisă (2000, 366).

Anterior constituirii siturilor SDM la nord-est de Carpați, aici s-au desfășurat unele schimbări demografice. Prezența variantei estice a culturii Przeworsk, volâno-podoliană, în unele necropole de tip *Lipița* este astăzi un fapt acceptat în lumea arheologică, Liana Vakulenko atribuind etapei târzii Lipița, grupul de situri dintre cursurile superioare ale Prutului și Siretului, populația retrăgându-se - după ea - din zona Nistrului de Sus, spre sud, către teritoriile dacice, din cauza războaielor marcomanice din 166/167-180 (Vakulenko, 1989, 22-23, 33).

Din păcate se poate aprecia și că nu se cunoaște încă suficient de bine baza materială a goșilor în plină deplasare, la care într-o foarte scurtă perioadă de timp s-au adăugat și elementele culturale ale zonei de nou habitat. Oricum, la începutul secolului al IV-lea cultura era deja definitiv constituită în formele sale considerate drept „clasice”. Arealul oriental al acestei civilizații, de la est de Nistru, a aparținut în principal goșilor greutungii (ostrogoșilor). Pentru ostrogoți Michel Kazanski distinge șase zone de concentrări de situri, iar pentru vizigoți patru: Basarabia de centru și de nord, teritoriul dintre Prut și mai ales Siret (aici nu cunoaște realitățile din județele de sub Carpații Orientali), Muntenia și *partea respectivă din Transilvania* (2009, 126).

Complexul SDMC s-a învecinat parțial la vest și nord-vest cu arealul CTC, spre N-NV cu cel Przeworsk, la nord cu cel Wielbark și la N-E cu cel al populației culturii Kiev (vezi pl. 6). În spațiul dintre Carpați și Nistru, inclusiv cel bucovinean, logic, substratul etnic a fost cel geto-dacic autohton. Dacă în perioada Burebista-Decebal, ca și în cea a administrației romane a Daciei, cultura materială de la est de Prut, din Basarabia, a fost ceva mai puțin evoluată față de cea de la vest de râu (Fedorov, 1960, 21, 45), nu același lucru se poate spune, cel puțin pentru primele secole creștine, pentru arealul bucovinean și chiar cel nordic al culturii Lipița, unde influențele romane provinciale sunt

evidente. Pe acest fond etnic, atât de-o parte și de alta a Prutului de Sus, cât și spre Nistru Mijlociu, valul migrator gotic s-a altoit și aici pe trunchiul viguros al populației autohtone.

Se acceptă în general că un rol esențial în constituirea complexului cultural SDMC l-a avut cultura Wielbark, de la care prima a luat numeroase elemente (**Ščukin, 1999, 10**). Procesul de formare însă a fost destul de lung, ceea ce face imposibilă o datare mai exactă, în determinarea finalizării sale intrând în discuție – cum el judicios a raționat – două componente: apariția necropolelor tipice Černjahov și a ceramicii tipice modelate cu roata. Monumente mai timpurii pe care arheologul citat le-a avut în vedere sunt necropolele de la Černeliv-Rus'ki, reg. Ternopil', Ružičanka, reg. Hmel'nic'kij și Dănceni/Ialoveni - Rep. Moldova, plasabile în etapa C I b (după periodizarea lui Godłowski). Primele cimitire ale viitorului complex arheologic s-au putut deci forma, după același autor, între anii 180/200 – 230 (**Ibidem, 17-18**). În fazele mai timpurii incinerarea era mai larg răspândită, ulterior situația modificându-se în favoarea înhumăției.

În privința așezărilor, același autor are în vedere situl din Volânia de la Lepesovka-Hmel'nic'kij, unde este deja prezentă ceramica modelată cu roata, dar și elemente târzii Wielbark. Aici, procentual ceramica la roată depășește deja pe cea tradițională Wielbark. În fine, Ščukin înclină concluziv să dateze cele mai timpurii monumente ale culturii în primele patru decenii ale secolului al III-lea (**Ibidem, 19**).

În ceea ce privește importanța necropolă de la Ružičanka, ce poate fi interpretată și ca necropolă timpurie gotică, aici s-au cercetat 73 de morminte (38 incinerăți, 34 înhumați și unul simbolic, cenotaf). Datarea pe baza inventarului din sit începe din secolul al II-lea, și continuă până spre anul 400, poate chiar și după această dată, ceea ce face din necropolă - după Vinokur - nu numai una foarte timpurie, dar și de durată cu mult peste două veacuri (**Vinokur, 1979, 112, 133-134**).

Tot printre siturile deosebit de timpurii Černjahov se numără și importanța așezare de la Velikaja Slobodka-Hmel'nic'kij, cu niveluri mai timpurii de locuire, din ultimele secole păgâne și unul din secolele I-II d. Chr. În cele 38 de locuințe cercetate aici, circa 32% din ceramică era de factură Zarubinec, circa 28% Poienești-Lucașeuca, circa 30% considerată scitică (n. n. – mai degrabă geto-dacică) târzie și circa 10 % cenușie tipică Černjahov (**Vinokur, Megej, 1989, 15-16**). Undeva, spre sfârșitul secolului al II-lea d. Chr., autorii consideră că a apărut și ceramica modelată cu roata cerneahoviană, acum putându-se accepta aici și debutul acestei culturi. În afară de unele situri cu elemente Zarubinec și geto-dacice, din secolele I-II -

începutul secolului III, cele de la Velikaja Slobodka, Vozilov/Bučaski-Ternopil', sau Verežanka - Ivano-Frankivs'k, sunt considerate monumente tipice zonei de interferență dintre populațiile nord-tracice cu cele vechi slave (!) (*Ibidem*, 9-20).

Existența sporadică a unor forme ceramice comune culturii Zarubinec în părțile orientale ale arealului complexului SDMC, a fost constatată mai demult (**Fedorov, 1960, 16**), într-o perioadă când cercetătoarea Evgenja V. Mahno chiar exagerase rolul acestei culturi în geneza complexului cultural SDMC, regiunea niproviaună fiind considerată leagănul de formare al său (**Diaconu, 1968, 446**).

O lucrare de bază în cercetarea etnogenezei slave este cea a lui Sedov (**1979**), care analizează culturile arheologice anterioare pe spațiul unde vor apare vechii slavi, cu accent pe cultura Przeworsk, în vest și Zarubinec, în est. El tipologizează și ceramica în mai multe grupe, încercând să le atribuie anumitor seminții slave.

Printre purtătorii complexului arheologic SDMC și el vede unele populații preslave ale culturilor amintite (**89**), exagerându-le aportul în formarea complexului (**92**). În spațiul podolo-niprean Sedov constată și prezența în aceste timpuri a unor „elemente slave”, culturale, precum ceramica realizată numai cu mâna, sau tipul de locuință care se va perpetua în secolele următoare. Mai mult, slavii din complex nu sunt numai urmașii celor două culturi dar și un rezultat al asimilării populației scito-sarmatice, de aici și o serie de elemente iraniene în cultura lor (**98**).

Datorită a numeroase elemente comune sau foarte asemănătoare, mai ales în ceramică, Braičevski a inclus mai demult în SDMC și monumentele culturilor Tumulilor carpatici și Przeworsk, ceea ce a fost o gravă greșală, asemănările respective reflectând în ceramică doar un nivel tehnologic și un rezultat al contactelor dintre populații pe perioade de timp îndelungate. Astfel de penetrări culturale sunt firești oricărui spații geografice și intervale cronologice. În acest sens amintim și prezența de ceramică cerneahoviană (modelată cu roata !), în unele complexe - e drept puține - ale culturii răsăritene Kiev, în procente chiar de 30-40%, ceea ce a făcut pe unii să le atribuie orizontului răsăritean cerneahovian. Un astfel de fenomen de interferență, chiar dacă deosebit de redus, s-a constatat și în mediul siturilor sudice Wielbark (**Magomedov, 2001, 17**).

Într-o evidență reflectând o etapă veche de cercetare, în diverse regiuni ale actualei Ucraine se cunoșteau doar câteva zeci de monumente Černajahov, o concentrare mai mare, de 120 de situri, fiind sesizată la sud de Kiev, în zona Čerkassk (**Mahno, 1960, 10**). Din harta lucrării (**13, fig. 4**) se poate constata o

anumită densitate - datorată poate și unor factori subiectivi de cercetare de teren de până atunci - pe sectorul nistrean aflat la N-E de Cernăuți, limitat între râulețele Stypa, Zbruči, Siret (ultimul cu denumire identică cu a râului binecunoscut din România) și Smotriči. afluenți de stânga ai Nistrului, dar și pe partea stângă a Prutului de la nord-vest de oraș. În cadrul modestului repertoriu de situri, incluzând și pe cele cunoscute la acea dată în regiunea Cernăuți (63-66), apare și așezarea SDMC de la Perebikivci (rom. Perebcăuți)/Zastavna (63), inclusă de Smiško mai demult, datorită mării asemănării a ceramicii acestor culturi, culturii Lipița.

În cea mai nouă evaluare pe care o cunoaștem, în arealul complexului, s-au marcat din centrul Transilvaniei și până mult dincolo de Nipru, la Donețul de Nord, cca. 3.500 de situri (**Magomedov, 2001, 17-18**). După opinia noastră ele au fost în realitate mult mai multe, un mare număr fiind încă nepublicate, sau încă necunoscute pe teren. Trebuie avut în vedere însă aici și faptul că nu toate așezările au fost strict contemporane, multe putând fi doar etape de locuire ale aceleiași comunități. Chiar în actuala Republică Moldova Ivan Vlasenko și Alexandru Popa, au apreciat existența la circa 1.000 de situri SDM (**Vlasenko, Popa, 2001, 81**), iar în regiunea Cernăuți în 1984 erau contabilizate 168 astfel de puncte arheologice (**Vinokur et alii, 1984, *passim***)^{*}. La noi, fără o documentare nici pe departe exhaustivă, relativ recent s-a afirmat că pentru secolele III-V d. Chr., s-a estimat existența a circa 350 de așezări și necropole (**Bărbulescu et alii, 2005, 102**), deși cu ceva mai înainte se apreciasse identificarea a circa 2.000 situri, provenite din 951 localități, date cât se poate de veridice (**Petrescu, 2002**). Cu siguranță însă, numărul siturilor din intervalul cronologic al secolelor III-V d. Chr. este cu mult, mult, mai mare. Spre exemplificare, numai în județul Suceava, după informațiile pe care le deținem, se cunosc deja, până în prezent, spre 150 de puncte locuite, mare parte descoperite în teren de către autor. La acestea se pot adăuga până la 200/250 de situri din regiunea Cernăuți, firește spațiul dintre Prut și Nistru (**Kostyšyn, sub red., 1998, 20**).

După cercetarea asiduă a bazinului hidrografic Soloneț de către autor, s-a putut constata o dublare a numărului de așezări SDM, față de cele anterioare, a dacilor liberi, din secolele II-III, în spațiul bucovinean putându-se astfel considera că migrația gotică practic a dus la aproximativ o dublare a numărului de locuitori pe kilometru pătrat (**Andronic, 1997, 154-155**).

^{*}În urmă cu aproape jumătate de secol în regiunea Cernăuți din 150 de puncte cunoscute, 122 aparțineau culturii SDM, restul fiind atribuite culturilor Lipița și CTC (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 186**).

Noile așezări create de goți au avut de regulă fie o dominantă gotică, cum a putut fi și comunitatea necropolei de la Mihălășeni, spre a ne menține în nordul Moldovei, unde s-au putut atribui elemente culturale inclusiv vandalilor (de natură Przeworsk), fie o origine mixtă (**Ioniță, 2001, 631**).

În regiunile de baștină goții în special se incinerau, adesea la amenajarea mormintelor folosindu-se pietre, ca semne, cercuri din pietre, pavaje și capace. În ultimele secole înainte de Christos, o serie de triburi pleacă din sudul peninsulei Scandinavia și nordul peninsulei Iutlanda spre gurile Vistulei și coastele Pomeraniei, unde vor începe să aibă contacte de vecinătate în sud cu purtătorii culturii Przeworsk (vandalii – de la care ar fi preluat obiceiul arderii secundare ale urnelor), în est cu neamuri balte și în vest cu burgunzii. Din simbioza goto (Wielbark)-Przeworsk-Lipița, dar fără Zarubinec, cum credea E. A. Mahno, se va crea fundamentul complexului cultural SDMC (**Diaconu, 1968, 442, 444**, cu bibl.).

Mișcările de populație din spațiul baltic spre sud, dincolo de anumite conjuncturi politice favorabile, au putut fi determinate și de o eventuală tendință de răcire a factorului climatic.

Tradiția Wielbark în Volânia se observă cel mai bine la ceramica lucrată cu mâna, ceea ce a constituit aici o grupare compactă de descoperiri cu trimiteri la goți, denumit convențional „grupa volâniană”. După zona mazoviană, Volânia s-a constituit ca al doilea loc de itinerare gotică spre nordul Mării Negre și apoi al Dunării de Jos. După Ion Ioniță din Volânia ei au putut migra mai timpuriu spre fostul areal Lipița și apoi dincolo de Nistrul Mijlociu până la stepa Jijiei populație gotică antrenând și vandali. Nu departe a fost colonizată și zona de podiș a Podoliei, alte grupe itinerându-se spre cursul mijlociu și apoi inferior al Niprului, în detrimentul sarmaților târzii, care vor fi și ei cooptați din punct de vedere cultural (**Ioniță, 2001, 628 și urm.**).

Germanicii apar în Volânia din Polonia Mare și Pomerania, după opinia lui Volodymir D. Baran, la hotarul secolelor II-III, ca purtători ai culturii *Wielbark*, perioadă când începuse migrația din regiunile Vistulei Inferioare spre litoralul nord-pontic, pe spații mari declanșându-se noi procese etnice și culturale – pl. 5 (**Baran, 1989, 48**). În Polonia s-a constatat și practicarea înhumării la unele triburi gotice în culturile *Wielbark* (incinerarea fiind cu urne, sau doar în gropi) și - cazuri singulare - în Przeworsk. Incinerarea era practică și de geto-daci, inclusiv costoboci (Lipița) și ceva mai târziu de purtătorii CTC, dar și de către unii germanici precum grupul de tip *Brest-Trișin* din zona cotului Bugului nordic (**Kuharenko, 1980**), inclusiv de către slavii timpurii. La Baltica goții practicau ambele rituri funerare, cu incinerarea defuncțiilor pe locul viitoarei înmormântări, spre deosebire de purtătorii culturii

Przeworsk, care o făceau în locuri separate, anume stabilite (**Magomedov, 2001, 33**). În urma cercetării necropolei de la Brest-Trișin, Kuharenko o atribuie culturii Wielbark, - care ajunge să se răspândească spre sud-est până la țărmurile nord-pontice - și o datează în baza fibulelor de aici în intervalul cronologic cuprins între sfârșitul secolului al II-lea și începutul celui următor (**Kuharenko, 1980, 60, 63-64**). Această cultură este acceptată deja în lumea cercetării ca aparținând în principal goților dar și a altor seminții est-germanice asociate și înrudite, precum neamuri gepidice.

Goții nu au cunoscut roata olarului nici la baștina lor scandinavă, nici pe țărmul sudic al Balticii, ci mai la sud, doar în contact cu geții culturii Lipița și mai ales cu atelierele orașelor antice târzii nord-pontice, precum Olbia (sit azi lângă Porutino), Tanais (sit în apropiere de satul Elisabetscoe), sau Panticapaion (azi Kerç) – toate acum, mai nou, în Federația Rusă.

Într-o vreme se sublinia poate prea insistent și apartenența unor obiecte din inventarul funerar, pentru goți – piepteni, cataramă de curea, fibule purtate perechi (**Diaconu, 1961, 286; Ioniță, 1982, 110**), dar realitatea oricărui conviețuiri din orice epocă arată apartința în scurt timp, poate doar de câțiva ani, insesizabili arheologic, a împrumuturilor de orice natură. Desigur, până la dispariția culturii, fiecare populație - poate mai puțin sarmatii prin sedentarizare și schimbarea radicală a modului lor de trai - și-a putut păstra caracteristicile principale, dar arheologia nu a reușit până în prezent să facă pe baza descoperirilor diferențieri concrete, mai exacte. În momentul pătrunderii goților în țara noastră se poate aprecia că ei aveau deja o civilizație materială și spirituală bine conturată, ceea ce nu a exclus ulterior însă - și după opinia noastră - numeroase împrumuturi de la autohtonii, care la rândul lor, vor prelua multe elemente de cultură materială caracteristice complexului cultural SDMC, sub care vor deveni practic aproape de nesisizat pe cale arheologică. Prin acest fenomen se va încheia istoria culturii carpice în Moldova, sau a celei dacice de tip *Chilia* din Muntenia. Preluarea culturii SDM la est și sud de Carpați a fost deci ușoară, ținând cont de gradul relativ ridicat de civilizație anterioară.

În funcție de regiuni, Baran a constatat și unele trăsături locale: geto-dacice, pe teritoriul României, Basarabiei și sud-vestul Ucrainei (Lipița), Zarubinec pe Niprul de Mijloc (uneori și pe valea cursului superior al Nistrului), Przeworsk (cursul inferior al Bugului de Vest și pe Nistrul de Sus), scitice târzii și sarmatice în zona nord-pontică (**Baran, 1989, 50-51**). La un astfel de mixaj etnic, cu siguranță - suntem de acord cu autorul - în noul complex arheologic vor apare prin interferențe ideologice și noi obiceiuri rituale, inclusiv funerare, precum biritualismul - înhumarea și incinerarea - acesta fiind o permanentă caracteristică a cimitirelor.

Firește, pentru spațiul dacic, majoritatea mormintelor de acest rit, al incinerării, nu putea decât să aparțină localnicilor (**Protase, 1962, 185-197; Ioniță, 1966, 244**). Înhumăția a putut fi practică pe mai departe și de către sarmați, aflați în plin proces de asimilare, ale căror piese de inventar funerar și trăsături asiatică ale craniilor sunt demult cunoscute (**Diaconu, 1961, 278-279, nota 5**), dar și de către o parte din triburile gotice, care în patria de origine, *Gotland* (Götaland – sudul Scandinaviei), îl aveau deja în uz, la rit adăugându-se unele obiceiuri preluate „din mers” în spațiile nord-pontice în care au viețuit o vreme. De asemenea, și populația scitică târzie din nordul Mării Negre, intrată în conviețuire cu sarmații de acolo practica tot înhumăția, și ea intrând în acest mare amalgam etnic est-european.

Problema caracterului polietnic al acestui complex cultural încă suportă discuții, în ultimii ani apărând și importante contribuții pe acest subiect. Mai demult, s-a pornit de pe poziții pur naționaliste, în mediile istoriografice neslave, enunțându-se caracterul său exclusiv germanic, gotic (**Brener, 1912, 262-267; Ebert, 1921, 112-114, 262-264, Ștefan, 1940, 221**), gepidic, sau slav ant (**Smiško, sau Artamonov - Rybakov, 178-180**). Ulterior arheologii au trecut la o serie de nuanțări, acceptând chiar ideea reducerii aportului gotic doar la rolul de răspândire a culturii, ceea ce iarăși era o exagerare, după ce Artamonov în 1949 avusese curajul afișării neapartenței la slavi a culturii. Ca o curiozitate: o ipoteză demult depășită științific a aparținut istoricului rus Samocvasov, conform căreia după războaiele cu romanii geto-dacii s-au retras în masă spre răsărit, pe Niprul Mijlociu, ducând cu ei în sânul localnicilor, scito-sarmați, obiceiul incinerării morților și numeroase elemente de cultură romană provincială (**Fedorov, 1959, 379**).

Ca un răspuns la unele exagerări preluate ulterior și de către politizarea nazistă a scrierii istoriei, care vedea în SDMC manifestarea exclusivă a triburilor gotice, în istoriografia sovietică s-a acreditat și mai mult ideea apartenenței acestui complex la lumea slavilor. Problema de netrecut era însă cea a diferențierilor majore dintre această cultură și cea timpurie slavă, primitivă, bine definită, de tip *Praga-Jitomir-Korčak* (**Danielenko, 1955, 27-29; Kucharenko, 1955, 34-39**). Evghenja V. Mahno și Myhailo Ju. Brajčevski au exagerat mult, rușinos, încercând să susțină o prelungire a culturii până în secolul VII, spre a o aduce în apropierea culturii Rusiei Kieviene. Mai târziu, discuțiile despre etnic au fost reluate într-o atmosferă mai obiectivă (**Fedorov, 1960; Rikman, Rafalovič, 1965; Kropotkin, 1971, 197-206; Idem, 1976, 165-173, ș. a.**), după ce Rikman deja nominalizase pe sarmați, geto-daci și goți ca participând la geneza acestui mare complex cultural (**1957, 5**).

În același ultim an Maria Tihanova distingea cinci variante locale ale complexului: Niprul Inferior, Niprul Mijlociu, Volânia, zona Nistrului și Transilvania și Dunărea de Jos, diferențiate în funcție de structura etnică de la caz la caz (geto-daci la vest, slavi în nord-vestul arealului complexului cultural, scito-sarmați la est, germanicii nefiind luați prea mult în considerație). Între purtători ea deci menționează și triburi vechi slave și sciți târzii, în spațiul dunăreano-transilvan geto-dacii fiind însă substratul principal etnic (**Tihanova, 1957, 132-142, 171-174**).^{*} Importantă a fost atunci și definirea mai bună a culturilor Praga-Jitomir-Korčak pentru slavi și Wielbark, în principal pentru goții înainte de marea lor migrație.

Alte exagerări penibile, alături de amintitul Myhailo Ju. Brajčevskij care a ajuns să atribuie complexul SDMC slavilor, a emis și Alla T. Smilenko, (**1964, 3**; respectiv **Smilenko, 1975**). La rândul său, Mark B. Ščukin a avansat ideea că slavii nu se pot identifica în inventarul arheologic SDMC deoarece fie că ei nu au lăsat urme materiale vizibile în cultura autohtonilor, fie că încă nu s-au identificat prin cercetare astfel de vestigii timpurii slave (**1975, 25-41**).

Deoarece slavii, deosebit de numeroși, nu au putut apare cu puțin înainte de frecvențele lor atestări documentare din senin, pe spații atât de mari, trebuie să acceptăm că în largul evantai de populații ale complexului SDMC, au putut viețui și unele triburi de această origine. Vinokur și Timoščuk, de exemplu, au considerat că nucleul principal în zona de silvostepă dintre Nipru și Nistru era constituit de slavi (**1977, 101-102**).

Desigur, prin preluarea în masă a culturii materiale, în speță a ceramicii la roată de tradiție provincial romană, geto-dacii nu s-au mai putut afirma distinct arheologic, cu puține excepții (cățui, oale borcan, cu diametru maxim la jumătatea înălțimii și gură și fund relativ apropiate ca mărime, ș. a. - **Diaconu, 1976, 309-314**). Specificul de sorginte geto-dacică a culturii de pe Nistru fusese însă subliniat de mult și de rusul Fedorov (**1960, 68**).

Din punct de vedere tehnologic locuințele continuă să fie la fel construite ca în epoca anterioară a dacilor liberi de epocă romană.

Aproximativ 40-70% din resturile de oase din așezări aparțineau vitelor cornute mari, 10-25% cornutelor mici, cabalinelor în jur de 10%, porcinelor circa 7%, păsărilor 3-5%. Aratul se făcea doar cu boii. Cantitatea de oase provenind de la animale sălbatice (cerb, căprior, urs, lup, păsări, ș. a.),

^{*}În zona centrală cerneahoviană Mahno îi vedea deja pe anții (populație considerată și de ea ca vechi „slavi”), deși zona Niprului de Mijloc era încă dominată de ceramica modelată cu roata. Gimbutas consideră că și cele mai timpurii descoperiri slave nu se pot atribui complexului SDMC clasic (**2007, 91**).

înregistra procente între 5 și 15%. Lipsa descoperirilor de construcții anexe pentru vite, inclusiv pentru iernatul lor și în această perioadă duce la concluzia că ele erau adăpostite pe tot cuprinsul anului în ocoale comune, aproape imposibil de surprins arheologic (*Ibidem, passim*).

În perioada cercetărilor sale intense, Smiško, datorită mării asemănări a ceramicii modelate la roată, de origine tehnologică romană, era adeptul teoriei conform căreia cultura Lipița era o fază timpurie a culturii Černjahov. Din același motiv s-a pus accent deosebit o vreme pe legături genetice deosebit de puternice între cele două culturi. Baran însă a afirmat la vremea sa identitatea lor deosebită, după ce Fedorov subliniase și el existența a numeroase prototipuri cerneahoviene în repertoriul ceramic lipițan, datorită atât unor moșteniri dacice comune, cât și influențelor romane provinciale comune (Cigilik, 1975, 143, 158, 159).

Și astăzi există unele nuanțări în arheologia post-sovietică, punându-se accent – cum ni se pare firesc – pe anumite particularități zonale etno-culturale, în general în partea nordică a amplului areal al complexului putând fi implicate și unele vechi seminții slave ce nu-și putuseră afirma o anumită identitate culturală (Zalijnjak, 2005, 381). „Analiza materialului arheologic de pe urmele culturii Černjahov ne dau posibilitatea să susținem că una dintre componentele etnice ale culturii era cea slavă”, se susține fără altă argumentare însă și în monografia redactată de S. S. Kostyšyn (1998, 24).

Și după Boris Magomedov, în cadrul populației SDMC se găseau amestecați slavi timpurii, goți, scito-sarmați, traci (geto-daci), cultura inițial constituindu-se ca o mare comunitate cultural-economică. Desigur, în arealul vestic, un rol concret l-au jucat geto-dacii, inclusiv cei ai culturii Lipița, dar nu prea semnificativ după același arheolog, altă componentă a complexului cultural reprezentând-o cea greco-romană, în zona nord-pontică, pe cât de modestă cantitativ, dar pe atât de importantă ca agent civilizator (Magomedov, 2000, 325-326). În contextul celor afirmate de autorul citat, al existenței și a unor protoslavi – care firește, au preluat și ei, ca și celelalte componente etnice ale complexului SDMC cultura sa materială – ne punem întrebarea de ce după încetarea manifestărilor ceramicii tipice modelate cu roata, oricum ulterior invaziei hunice de la 376, acest segment etnic dacă nu a fost și el antrenat de goți într-o nouă migrație spre vestul Europei, nu a păstrat tradiția acestei ceramici de factură tehnică superioară ?

În ceea ce îl privește, același Magomedov distinge nouă regiuni cu personalitate distinctă în interpretarea culturii: vestul Ucrainei, centrul său, estul Ucrainei, zona Nistrului de Sus, zona Niprului de Jos, cea nord-pontică, Moldova, Muntenia și Transilvania (Idem, 2001, 18).

Față de Maria Tihanova, cu cele cinci variante amintite ale complexului cultural SDMC, Baran distinge trei mari variante: zona nord-pontică (cu predominarea populației sarmato-scitică târzie), zona ucraineană de silvo-stepă (cu protoslavi, dominanți – aici ca și **Vinokur, 1989, 217-224***) și zona Nistru-Prut-Dunăre (cu geto-daci și mai ales sarmați, dominanți - !?), populația gotică fiind în proporții diferite în cele trei zone, unele inclusiv cu moșteniri culturale vechi gotice Wielbark (**Baran, 1998, 172-182; Magomedov, 2001, 54, 56**). Același Magomedov, mergând pe unele idei ale lui Șukin (**1979, 83**), afirmase la un moment dat și ideea predominării elementului etnic gotic (**1996, 33-36**).

Maria Tihanova, care a recunoscut în mod judicios la vremea sa, existența în zona Nistrului de Sus a substratului dacic Lipița, unde se întâlnește și decorul specific dacic de impresiuni cu unghia pe ceramică, a afirmat că cel mai timpuriu orizont cultural cerneahovian s-ar data după ea aici în secolul al III-lea (**1957, 178, 180, 183**). Autoarea a păstrat de asemenea relevanță științifică detașându-se de o serie de cercetători (Rybakov, Braičevski, Tretiacov), care au văzut în slavi chiar pe principalii purtători ai culturii cerneahoviene, opinând ca și Artamonov, că aceștia nu reprezintă nici pe departe baza etnică a complexului SDMC (**Ibidem, 192**).

În viziunea lui Dovženok aportul protoslavilor la constituirea complexului cultural fost deosebit de mare, pe teritoriul viitorilor slavi răsăriteni perindându-se trei culturi distincte, Zarubinec (slavi venezi), Černjahov („slavi” anți) și mult mai târziu cea timpurie rusă. Din păcate autorul a mers pe linia tradiționalistă, criticând și pe Petro N. Tretiacov, văzând în anți numai populații vechi slave (**Dovženok, 1989, 7-8**), contrariul fiind însă demonstrat în mod clar în ultima vreme de către - mai accesibili - Igor Corman (**1993; 1996**) și Dan Gh. Teodor (**1993a**, cu bibl. problemei). Compararea modului de trai, ca agricultori, al anților descris de izvoare bizantine, cu cel cerneahovian, după noi, nu are nici o relevanță, deoarece toate populațiile sedentare practicau agricultura și creșterea vitelor. În schimb, este foarte posibil ca purtătorii culturii cerneahoviene din estul și nord-estul arealului acestui complex, în extindere, să fi împins spre nord populație protoslavă Zarubinec (**Dovženok, 1989, 9, 11**).

*Vinokur a fost influențat de tipologia variantelor culturii făcută de către Tihanova. În zona volăniană însă, caracterizată printr-o grupă aparte, el vedea în populație doar pe purtătorii unei limbi slave arhaice comune (vezi și **Idem, 1960**).

Grupul etnic SDMC s-a constituit - în opinia lui Denis Kozac - printr-un amestec etno-cultural Lipița - Zarubinec - Przeworsk (**Magomedov, 2001, 131**). După Magomedov, baza genetică a complexului cultural SDMC s-a aflat în cultura Wielbark, supusă unor puternice influențe romane. Ca variante, Magomedov vede cea de pe Bugul de Sud (*Kosanovo*), pe cea amintită deja *Čerepin-Teremcy* (pe Nistrul de Sus și parțial pe cel Mijlociu, ce continuă genetic grupa Zubrycka)* și pe cea nord-pontică, numită de Ščukin de tip *Kiseliovskaia* (**Ibidem, 17; Idem, 2004, 9**). Baza genetică, s-a reflectat cel mai bine în siturile considerate „clasice” ale primei variante, unde s-au putut identifica elemente clare Wielbark, variantă care prin migrația goșilor se și răspândește mai mult în arealul acestui complex cultural.

Pe Nistrul de Mijloc, cultura a avut așezări de tip *Teremcy* (Bakota, Sokol, Bernašovka), asemănătoare tipului *Čerepin*, răspândite la sud până la malul stâng al Nistrului, în vecinătatea relativă cu cele *Kosanovo*. În faza D1 acestea ultime așezări dispar, explicabil prin plecarea goșilor spre vest, iar primele, slave timpurii, pierd trăsăturile cerneahoviene, în primul rând producția la roată a ceramicii. Pe Nistru de Sus și parțial de Mijloc rămânând populație veche slavă, o parte din ea, de pe Nistrul de Sus, ar fi coborât pe cursul mijlociu al marelui râu și pe cel superior al Prutului, asimilând populația CTC de pe partea dreaptă a ultimei ape - **Šarov, 2010, 613-614**. Această ultimă insulă demografică geto-dacică, păstrând mai ușor tradițiile sale și cultura în zonele relativ izolate, premontane, unde viețuia, s-a conservat în fața etnicului germanic, dar nu și față de cel mai numeros, vechi slav (**Magomedov, 2004, 10**).

După Volodymir Baran, varianta Nistrului Superior, care ar fi avut mai multe elemente comune cu slavii timpurii, le-ar aparține lor, transformându-se pe nesimțite într-un nivel de locuire slav timpuriu de tip *Praga*, mai precis varianta sa răsăriteană *Korčak*. Este interesant de adăugat aici și faptul că în acest areal nu se cunosc deocamdată necropole, ceea ce ar fi ajutat substanțial *la astfel de interpretări etnice. Magomedov merge mai departe, încercând o apropiere a acestei grupe nord-nistrene, cu ceramică foarte numeroasă la roată, de cultura răsăriteană Kiev, aceasta din urmă aparținând probabil, cel puțin*

*Rămășițele costobocilor au putut fi asimilate de populația grupei Zubrycka, apoi de cea *Čerepin-Teremcy* și definitiv de mediul timpuriu slav *Korčak* (**Magomedov, 2004, 10**).

În secolul IV, pe Nistrul de Sus (*Čerepin*), și Mijlociu (*Teremcy, Sokol, Bakota*), apar locuințe pătrate cu pietrar, ce din secolul V, mai sigur după 500, devin după unii tipice slavilor. Tipul de locuințe ale monumentelor cerneahoviene de tip *Čerepin*, după aceiași, a fost moștenit de la grupul cultural precedent Zubrycka, și el la rândul-i constituit pe baze locale Przeworsk și Zarubinec. Pentru această cultură, vezi relativ mai nou **Kozak, 2009**.

parțial, slavilor arhaici (locuințe pătrate, ceramică modelată cu mâna globulară, ș. a), ceea ce găsim mult prea puțin edificator, însuși autorul trebuind în cele din urmă să recunoască marile deosebiri materiale dintre ele (**Idem, 2000, 322**).

Un bun cunoscător al perioadei este și Michel Kazanski. Și după el în unele așezări de pe Nistrul de Sus, zonă și ea inclusă federației gotice și deci arealului cerneahovian (Ripniv II, Teremcy), în perioada dintre secolul al III-lea și începutul celui de-al V-lea se constată trăsături de cultură materială tipice slave: locuințe mai mult sau mai puțin îngropate în sol, dotate cu pietrare și ceramică lucrată cu mâna (forme ovoidale înalte, asemănătoare celor Praga/Korčak). Și aici sclavenii nou sosiți vor reuși în final asimilarea întregului fond etnic anterior.

Tot după el și grupul sud-basarabean de tip *Etulia*, e drept destul de compozit etnic, supraviețuitor al invaziei hunice din 375-376, ar fi protoslav, poate venezi, poziționați ceva mai la nord de gurile Dunării pe harta Peutingeriană. Prin urmare, pe la mijlocul veacului V, ca urmare a lichidării dominației gotice în actuala Ucraină, în spațiul dintre Donet și Prut slavenii și anții erau în plină extindere teritorială. El consideră și că pe la mijlocul secolului V sclavenii (Praga) populează spațiul silvo-stepic de la vest de Bugul sudic și până la Prut, un sit tot foarte timpuriu fiind și cel de la Sahnovka/reg. Kiev (**Kazanski, 2009, 156-157, 160**).

În cel de-al doilea război marcomanic, 178-180, participă și triburi sarmatice. La unele războaie ale goților cu romanii vor participa și sarmați, uneori nominalizați în izvoare ca „alani”. Cele mai târzii piese ale acestora, de secol IV (și chiar și V), demonstrează că ei au luat parte activ la formarea complexului cultural SDMC.

În zona nord-est carpatică este greu de presupus în continuare o prezență de populație răsăriteană de neam iranian. Începând cu primele secole creștine și mergând în primele ale mileniului următor, însă la nordul Dunării de Jos s-au afirmat printre alte popoare și alanii, cunoscuți în literatura istorică medievală cel mai adesea sub numele de *asii* (= *iasii*), spațiul dintre gurile Dunării și Nistru fiind numit „Alania”, „țară a alanilor” sau a „iasilor” (**Grosu, 1995, 184**, cu bibl.).

În spațiul geografic nord-est carpatic, care ne interesează în mod special, nu s-au descoperit vestigii certe legate de această populație, doar - după opinia noastră - dacă sub aspectele generale ale monumentelor funerare sarmatice nu s-ar fi ascuns și acest etnic. Atât înainte de invazia hunică din 375-376, cât și după, datorită caracterului nomad al vieții sarmaților, ca și al populației înrudite a alanilor propriu-ziși, așa cum se cunoaște, la vest de

Nistru, nu se cunosc arheologic așezări. În plus, unele grupări alanice au însoțit pe huni după anul 400 spre Câmpia Pannoniei, alții migrând tot spre apus și ajungând până pe țărmurile nord-africane (**Tentiuc, 2008, 105 și urm.**).

Morminte atribuibile ipotetic alanilor, databile în primele secole ale erei creștine s-au putut identifica mai sigur doar în partea sudică a spațiului dintre Prut și Nistru (Cazaclia, Olănești*, Vlădiceni, Novocelckoe...) – **Ibidem, 109-110**. Reamintim că și în spațiul bucovinean, s-au putut distinge în aceste secole unele vestigii funerare de populație răsăriteană, sarmatică, menționate în primul nostru volum al *Istoriei Bucovinei*. Cât de pure etnic erau neamurile sarmatice de aici, nu putem ști.

O ultimă prezență a acestei populații alane la răsărit de lanțul carpatic, este de presupus spre sfârșitul secolului al XIII-lea, când în regatul maghiar ostilitatea față de cumanii colonizați de ceva vreme, a dus la plecarea spre răsărit a unor clanuri stabilizate în anumite regiuni banato-transilvane, cu acest prilej putând fi antrenați și alogeni iasi, care ar fi putut să se oprească în zona orașului de pe Bahlui, ce le poartă azi numele (**Möhlenkamp, 1984, 64**). Pe de altă parte, după Iorgu Iordan, foarte plauzibil, localitatea s-a putut numi de la un fost proprietar, sau fondator, purtând etnonimul „Ias” (**Iordan, 1952, 130**). În România mai există o localitate Iași în Oltenia (Tg. Jiu), una în județul Brașov, alta (Iașu) în Harghita și Valea Iașului în zona Curtea de Argeș (**Iordan, Gâștescu, Oancea, 1974, 116**).

Dacă oricum, în spațiul nord-moldav până acum, nu se poate vorbi ipotetic despre o astfel de prezență etnică asiatică, cu o singură excepție, la care ne vom referi ulterior, pentru secolul al XIV-lea, o componentă demografică certă a complexului cultural pe care îl analizăm este reprezentată fără îndoială de sarmați, la care am făcut însă ample referiri anterior (**vol. I**). Dacă până acum nu s-au descoperit așezări de factură sarmatică, mai timpurii sau mai târzii - și considerăm că pe viitor nici nu se va putea realiza așa ceva din motive obiective (caracterul nomad al populației lor, împrumutarea în cea mai mare parte a culturii materiale a autohtonilor carpo-daci, apoi a celei de tip *SDMC*) - în schimb anumite diferențieri de natură etnică s-au putut deja face în cadrul necropolelor, cu morminte de înhumării cu gropi dotate cu nișe-trepte, cu piese de inventar caracteristic (oglinzi din metal, câni, scoici marine, ș. a.). În județul vecin Botoșani, care însă are suprafețe întinse de câmpie, se cunosc

*Unde este atestat și toponimul sugestiv „Iasca”, apropiat de cel al orașului moldav Iași. Dacă toponimul ar putea deriva după denumirea cunoscutei ciuperci de arbori, după opinia noastră, în schimb denumirea satului Iaseni (Jaseni) din raionul Storojineț, reg. Cernăuți ar putea fi mai sigur la obiect.

unele necropole din secolele II-III p. Chr. cu prezență sarmatică clar atestată arheologic (**Andronic, 2008, 308-317** cu bibl.).

Pentru spațiul nord-est carpatic considerăm că după 376 nu se mai poate presupune o prezență de populație iraniană sarmată, distinctă, eventual și alană.

Analizele antropologice asupra unor schelete din necropolele acestui mare complex cultural din România și Rep. Moldova au dus la demonstrarea existenței în cadrul materialului studiat de caracter mediteranoid și a unei componente evidente de natură nordică, asemănătoare seriilor de schelete cunoscute în Scandinavia (**Cristescu, Klüger, Gramatopol-Roșca, 1969, 149-164**). Și în spațiul ex-sovietic s-au pus în evidență date antropologice mai noi, cu trimitere la o componentă atribuibilă la goți, tervingi (vizigoți-goții de apus) și greutungii (ostrogoții-goții de răsărit) - **Magomedov, 2001, 114-115**.

În schimb, pentru secolul IV, după informațiile noastre, nu cunoaștem în cadrul necropolelor decât puține schelete sarmatice cu craniile deformate treptat în timpul creșterii și doar unele cu o serie de caractere est-europoide, considerate sarmatice. O parte a acestei populații s-a retras la sudul Dunării, în Dobrogea fiind deja atestat acest obicei oriental, iar o parte a celor din Muntenia este posibil să fi plecat spre Câmpia Tisei, unde viețuiau deja colonizați iazigii, de același neam iranian cu ei, restul fiind probabil pe cale de asimilare totală din punct de vedere cultural, în cele din urmă și etnic în cadrul acestui mare complex arheologic.

Desigur, cea mai mare parte a eșantioanelor de studiu antropologic au aparținut speciei cu caractere mediteranoide, existând și multe cazuri - cum este și logic - de melanj mediteranoid-nordic și/sau est-europoid (**Velikanova, 1961, 26-52; Cristescu, Klüger, Gramatopol-Roșca, 1969, 149-166**).

În cadrul culturii materiale din secolul al IV-lea d. Chr. s-a constatat și prezența unor elemente aparținând taifalilor, fosta avangardă a purtătorilor complexului cultural SDMC. De exemplu în necropola din secolul al III-lea d. la Târgșor-Prahova, printre multe alte piese (**Diaconu, 1963, 302-304**) s-a descoperit un pinten de fier cu analogii evidente și siturile culturii Przeworsk.

Și în privința cronologiei complexului sunt multe de spus. Mai demult în arheologia sovietică monumentele cerneahoviene se datau mai larg, în cursul secolelor II-IV d. Chr. Vârstele culturii, ca etape de evoluție, propuse de Magomedov ar fi convențional trei la număr: 1. de formare, în vremea războaielor romano-gotice (238-270); 2. de stabilizare a culturii, între Aurelian și Constantin cel Mare (cca. 270-330); 3. de apogeu evolutiv, perioadă a regelui got Hermanaric (330-375), ceea ce personal ni se pare corect, deci acceptabil. Când, poate, s-a încheiat destinul culturii ? După opinia mai nouă a

lui Magomedov, complexul SDMC și-a desfășurat existența într-o perioadă cuprinsă între anii 230-410/430, existența sa în plin secol V fiind postulată și de către Alexandra Gudkova (**Magomedov, 2000, 367**). O parte considerabilă a goșilor ar fi rămas totuși în calea hunilor, după cum ar demonstra-o situri precum Izvoare-Neamț, Barcea-Galați, Bârlad-*Valea Seacă*-Vaslui, Mihălășeni-Botoșani, în Basarabia Budești, Mălăiești și Lazo, Goroșovci/Zastavna-Cernăuți, acolo unde de fapt, după opinia noastră continua încă o viețuire dacică, autohtonă. Epocii hunice i se pot atribui și complexe de la Rakobut-Ternopil' (unele), Čerepin-L'viv și Ripnev-L'viv (**Ibidem, 327, 329-330**). O așezare târzie, de secol V pare să fie și cea de la Todirești-Suceava, punct "La Nuci", cercetată de către autor, unde inventarul unora dintre locuințe a înregistrat procente nemaiîntâlnit de mari, de peste 50 %, de ceramică lucrată numai cu mâna (**Andronic, 2009, 188-189, Idem, 2002a**).

Continuarea unor așezări cerneahoviene și în secolul al V-lea a fost susținută, printre alții, și de M. V. Ščukin, E. A. Rikman, sau V. D. Baran, ultimul vizând zona Nistrului de Sus și Volâniei de S-V prin analiza unor fibule târzii de la Bovșiv și Ripnev II, sit unde s-a datat în veacul V prin metoda arheomagnetică un cuptor de olar (**Timoščuk, 1976, 38**).

Datorită importanței sale, dar și a apropierii geografice față de spațiul bucovinean, trebuie să facem unele referiri și la necropola de la Mihălășeni/Mihălășeni-jud. Botoșani, unde s-au putut cerceta 520 de morminte de înhumatie și de incinerare (cu 91 morminte /12,5%/ incinerati, restul înhumați). Pe lângă acestea s-au identificat și două platforme, spații, destinate arderii cadavrelor. La Mihălășeni a treia etapă și ultima de folosire a mării necropole se desfășoară după opinia autorului după anul 376 și până pe la începutul secolului următor (**Șovan, 1999, 11-22**). Aproape o cincime din morminte, peste 100, autorul le-a considerat protocreștine, mica construcție cu temelie de piatră din perimetrul sitului putând fi după autor lăcaș de cult creștin.

Aici au fost furnizate și importante informații de natură etnică. Deși autorul sesizează lipsa vaselor lucrate numai cu mâna de tradiție dacică, ca și cele din pastă fină, la roată, de tradiție carpică, analiza antropologică a scheletelor de aici a demonstrat preponderența scheletelor cu caractere predominant mediteranoide, autohtone, față de cele de tip nordic (germanic) și cele cu caractere dinarice, alpine, estice și mongoloide (atribuibile în mare triburilor sarmatice) (**Idem, 2005, 217, 227**).

*Studiu monografic spre finalizare, de către autor.

Ca datare ipotetică, foarte dificilă în lipsa unor elemente mai precise, s-a estimat că cimitirul a putut începe să funcționeze spre sfârșitul secolului al III-lea, sau chiar după anul 300, desigur o dată cu constituirea aici a așezării corespunzătoare a unei populații preponderent de origine germanică, goți dar și vandali antrenați în migrație, ultimii practicând exclusiv incinerarea. Dovezi în acest sens sunt unele forme de vase, parte cu buzele trase ușor spre interiorul recipientului, dar și diverse alte bunuri cu analogii nordice în arealul culturilor Przeworsk și Wielbark. În acest context, nu este de mirare că spre deosebire de multe alte necropole, printre care și cea de la Bârlad-*Valea Seacă*, aici lipsește specia ceramică lucrată cu mâna de tradiție dacică, dar și forme la roată tipice autohtonilor dinaintea migrației gotice.

Situl de la Mihălășeni reprezintă un eșantion deosebit de prețios și în ceea ce privește modul de receptare în nordul Moldovei a unor influențe provinciale romane: ceramica de import, cea asemănătoare realizată local, alte bunuri reprezentative și – nu în ultimul rând – penetrarea creștinismului demonstrată prin tendința de orientare a mormintelor de înhumare vest-est (82 de cazuri) și renunțarea la obiceiul păgân de depunere în ele a diverse ofrande, ridicarea unei capele de cult creștin, sau cunoscutul medalion din sticlă de aici redând pe Daniel în groapa cu lei, realități pe care le punem în legătură cu activitatea unor misionari creștini, intensificată în mod deosebit după 332, când goții înviși, au acceptat în tratatul cu împăratul Constantin cel Mare și clauza deplinei libertăți pentru cultul creștin).

Dacă efectele generale ale impactului hunic din perioada anilor 375-376 asupra purtătorilor complexului cultural SDMC sunt în mare cunoscute și acceptate ca atare, încheierea definitivă a acestei civilizații antice târziu ridică mai multe semne de întrebare. Și alți reputați cercetători străini, precum Michel Kazanski, René Legoux, sau Jaroslav Tejral, văd o continuare a acestei culturi dincolo de anul 400, faza D 2 cuprinzând din plin epoca hunică (*Hunnenzeit*) (sfârșitul secolului al IV-lea – prima jumătate a celui următor). Aceeași epocă este cuprinsă și în periodizarea lui Evghen L. Gorohovskij, ultima perioadă, a cincea, fiind încadrată de anii 375 - 420/430. În sfârșit, I. A. Bojan și O. A. Gej, au optat pentru șase faze, ultima (cca. 370-400/ = D – după K. Godłowski) fiind documentată în necropolele de la Jurovka, Gavrilovka și Kosanovo, din interfluviul cuprins între Bug și Nipru (**Ščukin, Šarov, 2000, 370-371; Kazanski, Legoux, 1988, 192**).

În urma demersurilor lor, primii doi autori menționați concluzionează că evoluția complexului cultural merge neîntrerupt până la mijlocul secolului al V-lea, legându-se în final, organic, de primul orizont cultural al slavilor timpurii (*Ibidem*, 381). Totuși momentul contactului intim dintre cele două

culturi încă nu poate fi determinat, fiind posibilă și o sosire și mai timpurie a protoslavilor, momentul aparținând oricum secolului al V-lea. Deci după impactul hunic, zona de nord-vest a vechiului areal SDMC cunoaște schimbarea culturală spre orizonturile timpurii slave de tip „Korčak”.

În planul cronologiei absolute, s-a formulat și opinia conform căreia sfârșitul culturii s-a petrecut în jurul datei de 454, când forțele armate hunice și cele aliate au fost zdrobite la Nedao (Mitreă, 2011).

Aspecte teoretice deosebit de importante se leagă de contactele existențiale ale grupului Kosanovo cu slavii arhaici. Dacă plecarea germanicilor spre vest a dus la decăderea siturilor târzii SDMC de aici, dintre care cel puțin unele au supraviețuit o vreme anilor 375-376, ceea ce este deja acceptabil istoric, ne întrebăm dacă ar fi existat totuși o legătură tranzitorie, organică, ale acestora cu slavii (opinie destul de larg încetățenită în istoriografia sovietică și postsovietică), de ce slavii au pierdut elementele de civilizație relativ înaintată ale complexului cultural SDMC, în primul rând ceramica modelată cu roata. Oare ei nu erau capabili să-și producă simplele roți ale olarului și cuptoare mai bune de ardere a ceramicii? Nici pierderea tradiției ceramicii lucrate la roata de către postcerneahovieni, în a doua jumătate a secolului al V-lea nu pare logică.

Concluzionând, compoziția eterogenă etnică a acestui complex cultural, unde principalii vehiculatori au fost fără îndoială goții, toți profintând de aceeași conjunctură istorică favorabilă găsirii unei noi patrii, este probată și pe cale istoriografică. De exemplu, Ammianus Marcellinus, referindu-se la un conflict militar goto-roman, relatează: *“barbarii însă la rândul lor cu strigăte stridente, își ridicau în slavă strămoșii și în mijlocul unui zgomot de diferite limbi porneau la primele lupte”* (Fontes, II, XXXI, 7, 11).

Până acum, în regiunea Cernăuți - din informațiile pe care le deținem - nu s-a descoperit ceramică tradițională gotică, în schimb, la Podeni/Bunești-Suceava (Andronic, 1993, 56, fig. 8/19-26 și n. 53 cu bibl.) s-au găsit și câteva resturi de vase modelate numai cu mâna, din pastă cu cioburi pisate și nisip, cu buza trasă în interior, care pot fi legate de ceramica tradițională gotică (pl. 7, 9), cu analogii de exemplu și la Bârlad-Valea Seacă (Palade, 2004, 182, 188), sau Mihălășeni-Botoșani (Șovan, 2005, 218).

Dacă totuși nu sunt falsuri, pietrele cu figuri și caractere runice descoperite în localitate, în grădina lui Toader Florea, azi în muzeul fălticencian, pot fi argumente în plus legate de o prezență consistentă aici de populație de neam germanic. În ianuarie 1932 „într-o săpătură de copac” au fost descoperite patru pietre, dintre care două cu inscripții vechi gotice, interpretate la acea vreme astfel: „abisul (gura) mării alungă animalele

sălbatică”, respectiv „uleiul de Paști, pentru cerințele voastre de jertfă și toată mulțumirea (bucuria)”, (sau „cereți uleiul de Paști pentru jertfele voastre și multă bucurie”). Dacă piesele ar fi originale, desigur avem de-a face cu o comunitate gotică (și autohtonă)* deja creștinată, sau în curs (**Ciurea, 1934, 96-99**) – pl. 9).

În același context de descoperire, a apărut și un topor din piatră “necioplită” (?) și o monedă, ulterior pierdută. Ion Bianu enunță însă, ca variantă și posibilitatea apartenenței literelor la runele medievale, ca acelea folosite de colonia germană catolică de la Baia (**Bianu, 1931, 73-82**), ceea ce ni se pare foarte puțin probabil, ținând cont de distanța dintre cele două așezări și lipsa unui sit medieval - și acela reprezentativ - în proximitate.

În aria SDMC, de la Dunăre și până la Don**, ca și în aria culturii germanice Przeworsk din sudul Poloniei, au apărut mai multe obiecte cu inscripții și litere de alfabet runic, dintre care amintim pe cele de la Radu Negru-Ialomița, Lețcani-Iași (fusaiolă cu inscripția *Idons uft he /r/ Rango = a lui Ido țesătură se află aici, Rango*), din Ucraina de la Kovel-Volânia (prima descoperire de rune din Ucraina, 1858) și unele din zona nord-pontică, aici împreună cu semne sarmatice de tip *tamga* (**Babeș, 1976, passim.**). Deocamdată, în partea nordică bucovineană nu s-au înregistrat astfel de descoperiri.

O serie de astfel de grupări au putut coloniza regiuni distincte din punct de vedere geografic, precum Podișul Central Moldovenesc, Câmpia Jijiei, Podișul Sucevei, Podișul Hotinului. Este de presupus, de asemenea, că stabilirea migratorilor în zonele de podiș a putut determina și mișcări secundare dacice spre câmpie, sau, din contră spre altitudini mai mari.

După cât s-a putut constata până în prezent, migrația și stabilirea goților la răsărit de Carpați a ținut cont de realitățile demografice găsite de ei aici. Pe de-o parte zone înainte mai puțin locuite de geți, precum Câmpia Moldovei, au cunoscut o colonizare explozivă, cu dominantă probabil etnică gotică (pentru secolul IV deci, circa 700 de situri, cifră impresionantă, chiar dacă nu toate punctele locuite au fost contemporane), iar pe de alta, restul teritoriului în care densitatea mare de locuire getică a determinat o infiltrație mai modestă a noilor migratori (**Ignat, 1999, 15**). Se cunosc chiar în județul Suceava cazuri destul de frecvente, când siturile din secolele II-III d. Chr. sunt continuate pe același

*Așezarea s-a format pe teren în continuarea celei dacice din secolele II-III, amintită în vol. I.

În acest sens vezi și harta răspândirii runelor în secolele II-IV, după J. Werner, în zona Scandinaviei, în Polonia, Ucraina de sud-vest și România (Kuharenko, 1980, 69, fig. 17**).

teren de cele ale veacului următor (Bosanci, Calafindești, Podeni și Petia/Bunești, Șcheia, Vornicenii Mari/Moara, Zaharești/Stroiești, Mitocul Dragomirnei, Sf. Ilie ș. a., Nezvisko/Gorodenka-Ivano-Frankivs'k (cercetări inedite de teren Mugur Andronic și **Andronic, Batariuc (1992, *passim***; respectiv **Smirnova, 1964, 196-212**). Cel mai bun exemplu - și acesta dovadă peremptorie a continuității de locuire în același loc în noile condiții istorice apărute - considerăm că poate fi dat de constatările de la Podeni, acolo unde s-au săpat mai multe locuințe aparținând complexului cultural SDMC. În acest sens trebuie menționat faptul că la suprafața terenului, prin ceramica fragmentară adusă la suprafață în urma arăturilor repetate, nu se pot identifica exact limitele spațiale ale celor două etape de locuire. În schimb, ceramica descoperită prin săpătură în locuința nr. 2, cea mai apropiată de amplasamentul așezării mai timpurii, cuprinde în cantitate deosebit de mare fragmente de vase având caracteristici tehnologice și de formă tipice secolelor anterioare II-III. Peste 38% din inventarul său ceramic este constituit din categoria din pastă fină, aici găsim și cele mai mari procente de ceramică modelată tradițional exclusiv cu mâna (6,73%) și din cea la roată arsă la nuanțe cărămizii și gălbui (**Andronic, 1993, 52-53**).

După opinia noastră, având în vedere și exemple de dată mai recentă, cele mai multe așezări nu au avut componență mixtă, fără însă să se excludă și așezări polietnice. Probabil populația dacică de cele mai multe ori a fost împinsă pe teritorii mai puțin favorabile viețuirii, ca cele de pe cursurile superioare ale apelor, până atunci locuite sporadic, sau deloc. Pornind de la cunoscuta "țară a caucoensilor", la data sosirii migratorilor localnicii erau și în aceste timpuri organizați în formațiuni ce reuneau mai multe triburi.

Nu putem ști în ce măsură captivi din lumea romană sud-dunăreană au ajuns și în părțile îndepărtate septentrionale ale Moldovei, oricum foarte, foarte, puțini și în niciun caz nu vedem argumente suficiente calitativ și cantitativ ca aici, în zona noastră de studiu (*ca să rămânem în aceeași notă de obiectivitate strict științifică de până acum*) să acceptăm existența unui real climat de romanizare. Exclus. Din întreaga practică istorică mondială de până acum s-a demonstrat că nicio populație autohtonă nu își părăsește graiul matern, ancestral, pentru niciun motiv pe timp de pace, ci doar sub ocupație, sub forța stăpânirii străine. Romanizarea teritoriului est-carpatic s-a putut eventual face - și doar într-o oarecare măsură - doar în zona sudică a Moldovei, în strictă vecinătate cu *limes*-ul roman de la Dunărea de Jos, în condițiile vitrege care au urmat invaziei hunice rămânând după opinia noastră un semn de

întrebare dacă populația aceasta a putut supraviețui lingvistic ulterior, în urma marilor evenimente militare dintre migratori și imperiu și sosirea puternicului val de slavi în migrație. Fugarii și captivii latinifoni luați de la sud de Dunăre de către carpi și mai apoi de goți, a căror existență doar o putem presupune, mai repede pentru zona munteană și cea de la sudul Moldovei, au fost ei înșiși obligați să învețe limba noii lor patrii. Ar fi absurd să credem că cele eventual câteva mii de prizonieri și fugari ar fi învățat ei pe autohtoni limba lor. Chiar dacă rețeaua hidrografică de la răsărit de Carpați, de la nord la sud, a înlesnit și în aceste timpuri o vie circulație umană și de mărfuri în direcția Dunării de Jos, relațiile comerciale în sine, nu au putut să romanizeze teritoriile respective, un astfel de fenomen putând fi doar o rezultată a unei intense conviețuirii de lungă durată, ceea ce nu a fost cazul. De asemenea ne exprimăm total dezacordul asupra faptului că seria de elemente de civilizație romană, ca rezultat al simplelor activități comerciale, prezintă reală de-a lungul secolelor la nordul fluviului mai ales în zona munteană și sudică moldavă, a fost capabilă să romanizeze în sine populația est-carpatică.

Deci romanizarea cel puțin a treimii nordice a teritoriului moldovenesc de mai târziu, dacă nu mult mai mult, contrar unor păreri actuale (precum **Teodor, 2001, 652; Idem, 2001a, 43-52, Idem, 2011, 178 și urm.**), nu s-a putut în niciun caz realiza. Influențele culturii, civilizației romane în general, în mare parte la răsărit de Carpați, nu au putut impune latina vulgară și nici oficierea definitivă a serviciului divin în latină, cunoscut fiind faptul că la diverse popoare, inclusiv la români (slavonă), ea mult timp s-a făcut în limbi necunoscute de majoritatea populației. Este drept, creștinismul la români a îmbrăcat inițial haina latină, dar aceasta s-a petrecut unde el s-a impus în paralel cu procesul de romanizare a autohtonilor.

Fortificarea hotarelor imperiale la nordul Dunării de Jos în vremea energicului Constantin cel Mare, nu a putut decât să accelereze contactele cultural-comerciale cu spațiul est-carpatic, dar și acum insuficient pentru a determina la o depărtare de mai multe sute de kilometri de *limes* un proces real de romanizare.

Desigur, lingviștii au pus un accent deosebit, nu numai pe colonizarea cu latinifoni, dar mai ales pe procesul de învățare a latinei de către autohtonii Daciei romane, dar ne întrebăm ce i-ar fi determinat în chip ferm pe cei din spațiul viitoarei Moldova...? În plus, descoperirile de material arheologic nu sunt relevante pentru determinarea limbii vorbite de populație și pentru un eventual proces de romanizare radical și definitiv dincolo de Carpați. Nici circulația monetară, ce nu ține cont de limba vorbită, nici schimburile comerciale în general, nu au putut susține definitiv acest presupus fenomen

deosebit de amplu. Face excepție, desigur, așa cum am spus, o porțiune sudică în contact direct cu frontiera dunăreană și cu Marea Neagră, unde au putut acționa o serie de factori pe termen mai lung (**Sanie, 1981**).

Din punctul nostru de vedere nu este de admis ca unele grupări de populație latinifonă, care ar fi pătruns la nordul Dunării în secolele V-VI, să fi penetrat atât de departe și în părțile centrale și nordice ale Moldovei (**Teodor, 2011, 181**), în zone mai ferite, submontane, podișuri mai înalte, toate bine împădurite.* Ar fi trebuit ca până astăzi, când s-a ajuns la o defrișare enormă față de perioada de referință, să se cunoască deja situri arheologice cu ceramică identică sau aproape identică cu cea sud-dunăreană din epocă. Iar unele descoperiri de la Davideni și Târpești-Neamț, ce se afirmă că au analogii în aria Ipotești-Cândești din Muntenia sunt mai degrabă datorate nivelului tehnologic comun de epocă.

Același reputat arheolog susține și ideea că numărul slavilor nu a fost atât de mare încât să fi slavizat pe autohtoni, dar trebuie de avut în vedere două realități demografice: 1- scăderea drastică a populației după anul 376**; 2- numărul deosebit de mare de migratori ce au ajuns să populeze mari arealuri sud-dunărene, mergând practic până în Peloponez.

Față de multe alte lucrări mai vechi ale sale, la un moment dat, același autor a ținut totuși nuanțază (și bine a făcut !): „cu toată prezența elementelor etno-culturale de factură romanică (?) din aspectul Lozna-Borniș, repartitia descoperirilor arheologice din secolele VIII-X arată în unele zone, nord-estul spațiului Prut-Nistru, Maramureș și nordul Bucovinei, că vestigiile slave sunt mult mai numeroase (s. n.), cu analogii destul de vizibile cu cele din vestul Ucrainei” (*Ibidem, 182-183*).

Așezările acestei populații sedentare SDMC, de agricultori și crescători de animale, s-au plasat pe terenuri cât mai fertile, de regulă în luncile, văile apelor, pe forme de teren plane sau în ușoară pantă, însoțite și în apropierea surselor de apă. S-au putut folosi însă și forme mai înalte de teren, terase sau platouri, cum o demonstrează una dintre unitățile geografice din România cele mai intens și sistematic cercetate periegetic (de teren), bazinul hidrografic al afluentului Sucevei, râul Soloneț, de peste 200 km² (**Andronic, 1997, passim**). Uneori cercetarea noastră de teren în județul Suceava a lăsat și impresia unei existențe de grupări de locuințe, modeste cătune, care gravitau în jurul unei

* Cazuri total izolate în discuție ar putea fi cele de la Komariv, sau Sobari, la care ne vom referi ulterior, dacă nu cumva aici a fost vorba cumva despre artizani și constructori autohtoni care au lucrat o vreme în imperiu.

**Este drept însă că posibilitățile de datare a siturilor din secolul V sunt încă deosebit de reduse.

ășezări principale. Astfel de așezări puteau avea șiruri paralele de locuințe și o suprafață lată de 100-150 m și lungă de până la un kilometru, e drept cu diferite sectoare de succesiune cronologică.

Locuințele cele mai numeroase, de dimensiuni reduse, au fost cele de suprafață, sau ușor adâncite în solul antic, bordeiele având forme rectangulare și mult mai rar ovale-semiovale. Adeseori orientarea lor este nord-sud, căutându-se astfel o cât mai bună expunere la soare. De regulă, erau dispuse în șiruri, pe panta lină a terenului sau în pâlcuri. Uneori s-a sesizat o dispunere a unor suprafețe locuite de-a lungul văilor, la mici distanțe, (ex: valea superioară a Șomuzului Mare – **Emandi, 1976, 380, fig. 1**, sau valea Solonețului și altele), fie cuturi, fie mutări succesive a unor grupări de locuințe bazate pe legături de rudenie).

După observații mai vechi (**Fedorov, 1960, 95, Ioniță, 1966, 211**), în arealul Černjahov în faza mai timpurie exista o frecvență mai mare a locuințelor îngropate, cele de suprafață dominând procentual ulterior, situație, pe care cunoscutul cercetător Ion Ioniță o explica printr-un anumit stadiu evolutiv de progres general al comunităților respective, la care adăugăm noi și o eventuală nouă variație climaterică de scurtă durată, deși spre sfârșitul culturii se știe că vremea se va răci accentuat, ceea ce va duce la adoptarea noilor instalații de foc, de tipul cuptoarelor masive, clădite din piatră (**Andronic, 2005, 89**).

Se pare că diferențieri au existat și din punct de vedere geografic, în arealul estic cunoscându-se mai mult locuințe adâncite, față de cel vestic unde predomină cele de suprafață, sau puțin adâncite (**Magomedov, 2001, 17**). De altfel, și astăzi există diferențieri climaterice între aceste arealuri.

Acoperișul, probabil în două ape, se făcea ca și până atunci din paie, sau tulpini de trestie sau stuf, sprijinindu-se pe stâlpi și furci. Pereții se realizau tradițional din împletituri de nuiele lutuite pe ambele părți. Unele locuințe, care la vremea cercetărilor arheologice nu mai prezentau vetre, au putut să le aibă inițial, amenajate simplu, pe un pat de pietre de dimensiuni modeste. Ulterior lespezile au fost refofolosite în alte scopuri în așezare. Cele mai multe au avut vetre și mult mai puține cuptoare de uz gospodăresc, precum cel din L 4 de la Alexandria (**Preda, 1961, 213**), în jurul căruia stăteau poziționate numeroase pietre, bucăți de chirpic, și forme de lut, ultimele de formă conică și piramidală, folosite la menținerea căldurii în spațiul locuit, cu analogii în așezarea cercetată de autor la Todirești-Suceava, descoperire unică de acest fel până acum în întreaga Bucovină. Vetrele se plasau de obicei spre latura nordică, sau spre centrul locuinței.

Suprafețele locuințelor rar depășeau 45-50 m², în exteriorul lor existând și gropi menajere și de provizii, unele făcute inițial în scopul extragerii lutului pentru construcții și olărie. În mod cert tehnica ridicării locuințelor în cea mai mare parte este de tradiție dacică, doar în aria estică, Černeahov, existând la locuințele îngropate în sol unele elemente de sorginte germanică. În nordul litoralului pontic s-au ridicat și case cu temelii din piatră, sub influența civilizației romane provinciale (**Ioniță, 1982, 107-108**, cu bibl.). În arealul SDM tradițiile locale constructive dacice, fiind cunoscute și înainte de constituirea acestui complex cultural, inclusiv în cadrul culturii Lipița, au fost recunoscute la vremea sa și de către Tihanova (**1957, 179**). Până în prezent, în arealul cerneahovian s-au cercetat peste 200 de locuințe din cadrul a 120 de situri, suprafața lor variind între 10 și 50 m² (**Vojnarovs'kij, 2007, 78**).

Mai multe locuințe cu două compartimentări s-au cercetat la Iași-*Nicolina*, sau la Sobari, Budești, Delacău, Komrat în Basarabia, Lepesovka, sau Les'ki (**Ioniță, 1979, 567-586; Idem, 1985**, cu bibl.). Și în aceste cazuri, după Ion Ioniță, originea acestor locuințe pare să fi provenit din lumea civilizației romane provinciale, de unde populația SDMC a împrumutat multe elemente culturale.

În peste 20 de așezări s-au găsit „case lungi”, de 60-160 m². O încăpere era probabil pentru vite, aceste construcții reflectând poate o tradiție germanică. În sudul arealului s-au descoperit și locuințe ovale, de suprafață, posibil foste iurte de nomazi, înainte de sedentarizare. În zona Nistrului de Sus și o parte a cursului Bugului vestic, caracteristice au fost locuințele adâncite.

O locuință de suprafață, de 6,4 x 5,8 m, cu două compartimentări, dintre care una servea și la măcinat grăunțe, s-a cercetat și la Ivankovcy-Hmel'nic'kij, nu departe de limita nordică a spațiului bucovinean (**Vinokur, 1964**). Case cu două încăperi s-au identificat și la Nikolskoe, în zona pragurilor Niprului, (o locuință avea două încăperi departajate de un mic coridor - **Symonovič, 1955, 315; Tihanova, 1957, 174**), cât și în alte zone ale complexului cultural (**Ioniță, 1966, 215-216**, cu bibl.). După opinia specialiștilor apariția unor astfel de planuri de case în zona Niprului Inferior s-ar datora tot unor influențe civilizatoare din partea centrelor urbane de pe litoralul nordic al Mării Negre, ceea ce ni se pare cât se poate de plauzibil, nu și ideea susținută demult de soții Alla și Myhailo Brajčevskij conform căreia locuințele mari, cu mai multe încăperi ar fi aparținut marilor familii patriarhale și care de altfel sunt foarte rare în comparație cu cele obișnuite și care aparțineau în mod firesc familiilor individuale (**Brajčevskij, Brajčevskaja, 1959, 54**). Un argument în plus în acest sens l-a oferit și Ion Ioniță, prin aceea că la astfel de familii cu un număr

mai mare de membri nu era obligatoriu ca toți să viețuiască sub același acoperiș (1966, 217). *

După resturile de semințe carbonizate descoperite, se cultiva grâul, secara, orzul, ovăzul, cânepa, mazărea și linte. O permanență în alimentația oamenilor, încă din preistorie, a fost însă meiul, din a cărui făină se făceau un gen de turte (Tofan, 2011, 90-91).

Componența turmelor varia de la zonă la zonă. În stepele nord-pontice s-a constatat frecvența mult mai mare a calului și mult mai puțin a porcului, față de zone de silvo-stepă.

Făcându-se o analiză statistico-comparativă a unor complexe funerare se ajunge la opinia unei reale diferențieri de organizare socială dintre daci, organizați în obști teritoriale cu bază în familiile individuale și goto-sarmați, aflați în faza destrămării orânduirii primitive, unde familiile patriarhale jucau un rol primordial (Bakó, 1968, 63-80). Mai mult – aici interpretarea ni se pare forțată – autohtonii se caracterizau prin locuințe de mici dimensiuni, ceilalți preferând case de dimensiuni mari, eventual bicompartimentate (76-78). Aceleași concluzii și surprinderi de grupări de morminte, cu referiri la structura socială a populației, autorul le face analizând necropola de la Târgșor-Prahova (Idem, 1971, 69-83).

Sub influența arhitecturii romane provinciale, s-au ridicat și unele construcții deosebite. Prezențe romane la nordul gurilor Dunării s-au identificat printr-un complex militar roman la Cartal-Orlovka, ca și prin alte construcții la Tyras și Olbia (Niculiță, Popa, 2000, 5 și urm., cu bibl.).

În anii 1956-1957 Smiško a descoperit în preajma satului Komarov (rus.) (azi ucr. Komariv), la numai circa patru kilometri de malul cursului mijlociu al Nistrului, deci foarte aproape de limita nordică a zonei noastre de studiu, în apropiere de Hotin, într-o așezare SDMC, importante resturi de construcții din piatră. Analize ale unor eșantioane de sticlă produsă aici au făcut și publicat Bezborodov și Șcapova (Smiško, 1964, 67-80; Bezborodov, 1964, 81-85; Șcapova, 1964, 86-87, Niculiță, Popa, 2000, 39-40). Iată deci o dovadă a pătrunderii adânci în *Barbaricum* a tehnologiei sticlei, dar și a interesului pieței locale pentru aceste produse, situl fiind deocamdată unicul atelier de sticlă din afara imperiului.

* Vizogoții erau organizați în triburi, uneori asociate în confederații, conduse de șefi cu prerogative numeroase, denumiți în terminologia imperială „regalis”, „archon”, „basiliskos”. Despre păgânismul lor, creștinarea lor parțială și elemente creștine în descoperirile vizigote, mai ales în Transilvania, vezi Thompson, 1966, 43-55, 55-63, 78-93.

La Komariv s-au cercetat astfel urmele de la cinci locuințe, șase vetre exterioare, un atelier de olar, o groapă cu resturi menajere și o construcție din piatră. În locuințe s-au descoperit fragmente de țigle, de cărămizi, de amfore romane, chiar și de vase de lux din pastă fină de tip *terra sigillata* și de vase de sticlă. Caracteristic pentru vetrele exterioare este forma rectangulară, marile lor dimensiuni (V 4 = 2,20 x 1,30 m) și folosirea pietrelor, lipite între ele cu lut.

Din atelierul ceramic s-a cercetat o parte de cuptor și groapă de lucru, adâncă până la un metru, cu axe de 2,8 x 2 metri, dotată cu o treaptă cruțată pentru coborât. Placa cuptorului, groasă de 0,6 m, perforată, care despărțea camera de foc de cea a ceramicii, fusese inițial construită pe un grătar din nuietele (Niculiță, Popa, 2000, 44).

Cea mai de senzație este însă construcția din piatră, rectangulară (6,90 x 6 m), cu laturile lungi axate S-E/N-V. Fundația a fost realizată din pietre mari, neprelucrate, clădite fără mortar într-un șanț adânc de 0,75 m și lat de 0,70 m. Podeaua fusese amenajată pe un strat de prundiș și placată cu lespezi de piatră de diferite forme și dimensiuni, dar cu partea cea mai netedă în sus. Datorită masivității fundației credem că zidurile fuseseră și ele din piatră, numai că de-a lungul veacurilor comunitățile umane din microzonă, sau chiar de pe loc au refolosit materia primă. După unele bucăți de chirpic găsite aici, cu o față netedă, Smiško a avansat ideea unui tavan lutuit pe vergele, de la care ar fi putut aparține și 12 piroane din fier de lungimi până la 10 cm, cu vârful îndoit la 90°. Statutul privilegiat al proprietarului rezultă și din plasarea centrală a acestui complex în sit, față de atelierul de olărie și locuințele de meșteri sticlari, ultimii de la care s-a păstrat și o unealtă din fier, în formă de furcă, de peste un metru, pentru manevrarea sticlei topite, ca și un căuș cu mâner lung (45-46).

Iulia Șcăpova a datat atelierelor de sticlă mai timpuriu decât construcția de piatră, ceea ce ridică semne de întrebare după opinia noastră, deoarece resturile de țigle, care în mod normal ar fi aparținut inițial construcției de piatră amintite, s-au găsit numai la locuințele marginase cercetate, după noi ca refolosite ulterior. În privința naturii sticlei, cercetătoarea a identificat și marfă de import, cea locală fiind în majoritate incoloră și mult mai rar de nuanțe violet. Vasele se suflau în forme de lut, conice, fiind ornamentate cu aplicații filiforme în relief sau cu o serie de caneluri circulare. După cunoscutul specialist în domeniul sticlei antice Günter Rau, astfel de vase se produceau din plin începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea, spre sfârșitul secolului producându-se frecvent și sticla de geam, tot în tehnica școlii provincial romane, ultim produs care se pare că s-a realizat și la Komariv. Tot

în locuințe s-au descoperit și vase ornamentate la rece, prin șlefuire de mici suprafețe ovale (ove) și hexagonale (*Ibidem*, 47-48)*.

La rândul său, Fedorov a făcut descoperiri deosebit de importante la Sobari-Soroca, la începutul anilor '80 ai secolului trecut, resturile unei construcții de piatră descoperindu-se și la Cimișeni*. Așezarea SDM de la Sobari, la peste 320 km nord depărtare de anticul Tyras (Cetatea Albă), ocupă o suprafață deosebit de mare, de circa 30 ha, pe colina Cetățuia, aflată la circa trei kilometri depărtare de apele Nistrului. Din cele opt locuințe săpate, L 1 impresionează prin caracteristicile sale, fiind protejată și de o incintă de piatră rectangulară (laturi urmărite arheologic de 38 x 90 x 45 m, posibil fortificație după Rikman. Construcția din piatră din interior, de 18 x 9,8 m, compartimentată, posedă la exterior la o depărare de circa 1,5 m un aliniament de 16 baze din piatră pentru susținerea unor coloane din lemn, ceea ce ar sugera ipotetic o eventuală bazilică, de tipul celor vechi fără absidă, după cum ar fi fost posibil și la Iași-Nicolina. Zidăria s-a realizat din lespezi de piatră fasonată, din calcar, legate cu mortar de var și cărămidă pisată, toate produse local, ca și resturile de țigle.

Ca inventar menționăm și aici resturi de sticlă de geam și câțiva denari din secolele II și început de secol III, construcția putându-se data larg în secolele III-IV, după Rikman chiar în etapa târzie a culturii (**Rikman, 1975a, 212; Niculiță, Popa, 2000, 48, 53, 55**). Putem deci presupune că aceste complexe au fost cu totul contemporane cu cel de piatră de la Komariv.

Cazurile prezentate aici se pot încadra în așa-numitele „stațiuni romane din afara limesului”, cu asemănări cu alte stațiuni romane din spațiul extra-imperial, din *Barbaricum*, aflate în zona Dunării de Mijloc, în ele viețuind fie fugari din imperiu, fie prizonieri luați din cuprinsul imperiului roman. Ceva mai târziu autori antici au scris despre masele de captivi strămutați ca urmare a expedițiilor hunilor, așezările de la Komariv și Sobari putând ființa, poate o vreme și ele în epoca hunică.

Rar s-au descoperit cuptoare de olar și ateliere, precum la Ocelivka/Kel'menci, Cernăuți (*Roghizna*), Zavadivcy, Nepolokovci/Kicman',

* Pentru descoperirile de pahare de sticlă de la Komariv/Cernăuți, Kosanovo-Vinnicja, Lepesovka-Hmel'nic'kij și Gnatki-Hmel'nic'kij, cât și în general problematica sticlei vezi (**Straume, 1986, 126 și pl. 2 și 5**).

* La Cimișeni o altă locuință aristocratică, de 21 x 10 m, cu trei încăperi, avea fundație din piatră, dar după descoperitor, M. V. Șčukin, pereții fuseseră ridicați tot tradițional din lemn și lut (**Niculiță, Popa, 2000, 60-61, cu bibl.**).

Botoșani-Dealul Cărmidăriei, Ionășeni, sau Trușești, toate în județul Botoșani (Teleghin, 2008, 270). Ca și în etapa secolelor II-III d. Chr., ele erau performante, cu un grătar, placă perforată susținută în camera de foc de un pilon central, sau de un perete de sprijin median. Asemănările până la identitate a cuptoarelor de ars ceramica de același tip roman (cu stâlp sau perete median între cele două compartimente), cu cele din secolele anterioare și din lumea vecină romană provincială, cât și cele din domeniul ceramicii în general, pot și ele demonstra legăturile strânse dintre diverse regiuni ale arealului întregului complex cultural, unde în mod cert și migrația goșilor și-a adus o contribuție importantă de omogenizare.

Interesante sunt și vestigiile legate de foste anexe meșteșugărești, ateliere. La Todirești s-a cercetat groapa unui astfel de complex, în forma literei „L” de tipar, cu adâncime maximă de 1,80 m față de nivelul actual de călcare. Fără descoperiri de inventar pe nivelul fostei podele, complexul se poate data doar ipotetic în secolele IV-V - pl. 11/B (Andronic, 2005, 103-104; Idem, 2012, 116-122).

Inventarul arheologic din situri denotă în mod indubitabil preocupările agro-pastorale de bază ale populației: brăzdarele de plug, secerile (precum la Botoșani), lamele de cuțit, pietrele de râșniță rotative (precum la Podeni, sau Zamostea (inedită, Andronic). Ca și înainte, se întâlnesc fusaiole, greutăți pentru războiul de țesut, ace și împungătoare din os, amnare, pensete ș.a.*

Firește, cel mai bogat inventar îl reprezintă și acum ceramica, complexul cultural având avantajul a numeroase morminte deja cercetate, care au oferit un material ceramic întreg sau întregibil, spectaculos. Din păcate, până acum nu s-a realizat o lucrare amplă dedicată ceramicii și a multiplelor sale probleme, pe întreg spațiul românesc. De-a lungul vremii problema a fost abordată de Gheorghe Diaconu în monografiile siturilor de la Târgșorul Vechi (1965), Mogoșani (1970), de Bucur Mitrea și Niță Angelescu în cel de la Independența, (1961, 495-499; 1962, 609-613), în sinteza lui Bucur Mitrea și Constantin Preda (1966), în cele ale lui Ion Ioniță despre această cultură (1966, 1982, și altele) și ceva mai recent în cea despre necropola de la Târgșor (Niculescu, 1993) și în cea a siturilor de la Bârlad-Valea Seacă (Palade, 2004).

* Vezi mai nou sinteza meritorie a lui Magomedov, 2001, pentru construcția locuințelor (19-22), ceramică (45-60), vase metalice și din sticlă (63-66), podoabe și piese de port (70-75), arme (77), obiecte uz casnic (83 și urm.), agricultură (89) creștere animalelor (92), prelucrarea metalelor (93 - 95), comerț (105-109), ș. a.

Meritorioasă ca viziune globală asupra subiectului rămâne lucrarea lui Gheorghe Diaconu din 1970.

Originea ceramicii modelate cu roata unii au văzut-o diferit. M. Ju. Braițevski și Gh. Diaconu au avut în vedere un aport consistent al costobocilor (Lipița), iar Tihanova pune accent pe contactul cu orașele grecești nord-pontice, în principal puternicul oraș comercial Olbia (**Magomedov, 2001, 60-61**). După noi, răspunsul exact la această problemă depinde de fazele și zonele de formare „din mers” a noului complex cultural, mai sigur goții preluând din mai multe contacte noua tehnologie a ceramicii.

Ceramica modelată cu roata, de înaltă factură calitativă, de nivelul celei care se producea și în Imperiul roman, se divide în două mari grupe după specificul pastei sale:

1. pasta fină, eventual cu puțin adaos de nisip foarte fin, cu ardere mai rare la cărămiziu, gălbui (mai ales în așezările mai timpurii) și mult mai frecvente la diferite nuanțe de cenușiu, cu forme de diverse oale borcan, castroane, străchini, căni, urcioare, cupe..., cu motive ornamentale realizate prin lustruire sau ștanțare și incizare. De regulă fundul vaselor este inelar. Spre perioada târzie a culturii procentual pasta fină, de origine și veche tradiție dacică de epocă romană, lasă întâietate celei de grupă următoare. Inclusiv continuitatea unor forme de oale, căni, cești și castroane cunoscute în secolele anterioare, denotă aceeași continuitate etno-culturală. Prin urmare o parte din tradițiile romane au provenit indirect, prin filiera dacilor liberi;

2. pasta de aspect zgrunțuros, mai ales cenușie, (numită uneori și “pastă ciment”) prezintă o gamă variată mai ales de oale borcan și mai rar de căni și străchini. O formă tipică complexului cultural sunt vasele mari, de provizii, așa-zisele *Krausengefässe*, cu buză masivă, orizontală și decorări cu linii incizate orizontal și în “val”. O piesă întreagă s-a descoperit în 1933 la Suceava, păstrându-se în expoziția permanentă a muzeului din Suceava (**Berciu, 1965, 607**). În rest, atât în regiunea Cernăuți, cât și în județul Suceava s-au descoperit frecvent doar fragmente. De obicei în așezări ceramica zgrunțuroasă predomină față de cea fină (**Ioniță, 1966, 208**).

Ceramica modelată tradițional numai cu mâna, cu cioburi pisate în pastă, reprezintă de regulă doar câteva procente. Ca forme se disting unele oale și ceștile-cătui, forme tradiționale dacice (pl. 10/1-10). Unele forme de oale cu pereți destul de drepți și buza verticală sau trasă spre interior, amintite deja, pot face trimiteri spre ceramica nordică de tip *Przeworsk*, de pe Vistula Superioară și Nistrul de Sus, sau spre cele amintite de la Podeni, un material ceramic fragmentar asemănător fiind și la Băiceni/Cucuteni-Iași și Hănești/Hănești-

Botoșani, Cozia/Cozia-Iași (Ioniță, 1966, 206, cu bibl.: Idem, 1972, 296-297, 302).

În sfârșit, o categorie nelipsită, chiar dacă limitată procentual, este și ceramica de import, caracterizată prin forme tipice romane și realizare tehnologică înaltă: amfore din pastă nisipoasă gălbuie/cărâmbizie, amforete și căni din pastă fină. O grupă aparte o reprezintă rarele fragmente de cupe, boluri și pahare, din pastă fină, neagră (cu adaos de cărbune – *terra nigra*), sau închisă la culoare, cu decor bogat ștanțat sau incizat, imitând unele forme de astfel de vase realizate din metal. Din păcate, deocamdată nu se poate preciza locul de proveniență al unor astfel de ultime piese, o veche supoziție a lui Radu Vulpe indicând influențe nordice (1957, 312-313). Astfel de ceramică s-a găsit într-un procent infim și la Podeni, sau Botoșani-Dealul Cărâmidăriei. Tot de aceeași origine romană sunt și cămile cu gura trilobată, despre care se afirma mai demult că ele apar numai până la Nistru, dar nu și vasele de mari de provizii, acestea fiind de origine însă locală (Berciu, 1965; Ioniță, 1982, 104-105).

Densitatea deosebită de resturi de amfore romane, sesizată în actualul județ vecin Neamț, pentru secolele II-III d. Chr., ca un studiu de caz, poate fi acceptată și pentru perioada culturii SDM și spațiul bucovinean (Hânceanu, 2010, 32-52, și harta anexă).

Alăturăm aici între produsele importate și paharele de sticlă romană, precum cele de la Moara/Liteni, Podeni/Bunești, Romankivci/Sokirjani (rom. Secureni), Čunkov și Gorošovci/Zastavna (pl. 12/1), Ocelivka/Kel'menci, Trușești/ Trușești-Botoșani ș. a., sticla producându-se așa cum am văzut și în teritoriul neocupat de romani.

În cadrul inventarului arheologic de o frecvență deosebită se bucură fibulele (mai ales de tipul cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat, mai puțin cele cu semidisc, din perioada târzie a culturii), cataramele, pieptenii (cu mâner triunghiular, sau în formă de clopot), uneori cu valențe de datare destul de exactă. Mai amintim aici și o gamă bogată de mărgelă, pandantive-căldărușă și cele din os, prismatice și decorate cu cerculețe cu punct în mijloc.

În momentul de față s-au acumulat destule dovezi materiale legate de exploatarea și prelucrarea fierului în interfluviul Prut-Nistru. Cele mai ușor de descoperit în așezări sunt bucățile de zgură rezultate în urma procesului de reducere a minereului, precum cele din actuala Rep. Moldova (Lopatna, Solonceni, Mândrești, Comrat), sau din actuala regiune Cernăuți (Lužani/Kicman', Šiškovcy/Novoselicja, Cernăuți-Roghizna, Gvozdocy/Sokireni, Ocelivka/Kel'menci, sau Neporotovo/Sokirjani). S-au cercetat și resturi de cuptoare, fie cu vatra de foc la nivelul vechi de călcare, fie cu ea mai mult sau

mai puțin adâncită, varianta mai frecventă în arealul complexului cultural, precum în regiunea Cernăuți la Romankovci, Ocelivka, Neporotovo, Cernăuți (Roghizna), Ivankovcy, sau nu departe, la Luka-Vrubleveckaja (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 193-195; Munteanu, 2007, 184-187**, cu bibl.).

În județul Suceava, numeroase astfel de bucăți de materie feroasă s-au descoperit și spre limita nordică a așezării de la Podeni, la Zamostea (**Andronic, 1993, 45, 55; Idem, 1993a, 379**), sau în alte numeroase situri descoperite în teren de către autor. În mod normal, fiecare așezare mai mare își avea propria sa producție.

Ca materie primă Ion Munteanu propune zăcămintele locale, conglomeratii feruginoase din straturile dintre loesuri, din regiunile Nistrului de Mijloc, sau de Sus, dar nu exclude – și după Rikman – nici minereu din regiunile carpatice, sau zona munților Świętokrzysk din Polonia, ceea ce presupunea însă un viu comerț pe spații geografice deosebit de întinse. Așa cum însă presupunem și noi, marea majoritate a comunităților umane, ca și în perioadele anterioare, se foloseau de minereu local, chiar dacă nu deosebit de productiv, dar ușor de întreținut. Limonitul (hidroxidul feric), sau așa-numitul „minereu de baltă” putea fi ușor de descoperit prin prezența depunerilor roșiatică în apele de suprafață și nu necesita temperaturi deosebit de ridicate, care variau totuși între 1.100 și 1.400° C. În schimb, la o șarjă a cuptorului, dacă se putea obține o lupă de circa 10 kg, în ea înmagazinându-se doar circa jumătate din partea utilă a minereului. Desigur, considerăm și noi că fierarul se ocupa atât cu obținerea fierului, cât și cu prelucrarea sa ulterioară, prin care se obținea o gamă variată de obiecte de uz casnic, piese de harnașament și arme (**Munteanu, 2007, 189-191**).*

O descoperire de referință s-a făcut în așezarea de la Podeni, în pământul de umplură a fostei gropi a bordeiului artizanului care producea piepteni din corn de cerb, anume mai mulți bulgărași de pegmatită (63,9% bioxid de siliciu, 15,75% oxid de aluminiu,...), folosită probabil ca fondant acid în procesul de reducere a minereului de fier de baltă (**Andronic, 1985, 399**). Aici, alături de unelte, se produceau și piese mai mici de fier, ca de exemplu cele două fibule. Folosirea fibulelor de fier a fost semnalată în unele necropole, încă din vremea descoperirilor de la Sântana de Mureș de către Kovács (**1912, 285, pl. 46/7; 319, pl. 98/1-2...**).

După informațiile (inedite) oferite de către colegul Serghij Pivovarov de la universitatea de stat din Cernăuți, la Korovija/Glyboka au fost descoperite

* Pentru multe alte informații tehnologice vezi **Ibidem, 182-185**.

în anul 1984 resturi de oase cu urme de prelucrare ce dovedesc existența fabricării și aici a pieptenilor.

Complexul cultural cunoaște o gamă variată de unelte din fier, precum topoare, brăzdare de plug (ca de exemplu cel de la Kiseliv/Kicman' – **Vinokur, Teleghin, 2008, 268**), seceri, cuțite, cosoare, dălți, fierăstraie, burghie, amnare, foarfeci ș.a. Din piatră se făceau nelipsitele râșnițe și cutele pentru ascuțit uneltele metalice și din os. Față de arme, rare (vârfuri de săgeată și de lance), piesele legate de port (podoabe și accesorii) sunt mult mai frecvente.

În așezări se găsesc destul de frecvent și monede, cele mai multe din secolele I-II d. Chr., cele din veacurile III-IV fiind mai rare, fenomenul fiind sesizat de mulți autori (vezi și **Diaconu, 1983, 235-242**). Densitatea mai mare a denarilor de secol II, ceea ce l-a derutat pe Fedorov să atribuie și acest veac culturii (**1960, 67**), se poate explica prin cantitatea mai mare de argint din piesele mai vechi, știindu-se faptul că după Nero, treptat calitatea monedelor scade până la aceea, după Caracalla, a celor din cupru argintat. În plus, subsidiile date de către romani goșilor se pare că au fost mai mult în natură, decât bănești, deoarece pentru secolul al IV-lea nu se cunoaște o abundență monetară deosebită în Muntenia și Moldova. Iar după invazia hunilor se constată o cădere dramatică a prezenței monedei, practic neputându-se vorbi despre o circulație monetară amplă, în adevăratul sens al cuvântului.

Deci după câte s-a constatat, la comunitățile germanice moneda romană - atâta cât a pătruns ea în „Barbaricum” - nu a asigurat o reală legătură cu piața imperiului, ci a servit celei intercomunitare și adeseori chiar fără capacitate circulatorie, fiind mai degrabă păstrate în scop de teaurizare, sau ca materie primă pentru o serie de podoabe.* Fenomenul de păstrare a monedelor de secol II d. Chr. în mediul SDMC, emise anterior reformei monetare din 194 a lui Septimius Severus, după care cantitatea de argint component deja se înjumătățește, a fost de mult timp observat. Ca urmare va scădea și interesul barbarilor pentru moneda romană (**Isvoranu, 2012**).

*Criza economică din imperiu, în timpul căreia s-a petrecut și părăsirea Daciei romane de către autorități (așa-numita „criza secolului III”), probabil că a diminuat și mai mult penetrarea de monedă și în aceste părți din Barbaricum. După reforma lui Caracalla din 214, o astfel de monedă, cu metal prețios și mai redus, de circa 3,6 g, s-a descoperit la Stavčani (Stăuceni)/Hotin, fiind emisă de Probus (276-282) (**Pivovarov, 2002, 49**).*

*Există și părerea existenței unui nivel ridicat de schimburi comerciale, pe bază de monedă, între goți și imperiu (**Dergaciovă, 2010, 620**).

Datorită importanței circulației a Nistrului, și aceasta este valabil și pentru spațiul bucovinean, s-a făcut observația că majoritatea monedelor, din puținul care a pătruns în secolul IV în Basarabia, s-au descoperit în localități plasate la mici distanțe de apele mari (**Fedorov, 1960, 82**).

Așa cum se va vedea mai jos, în așezarea de la Podeni, mai intens cercetată prin săpătură, nu s-au găsit denari băuți în perioada existenței sitului și a culturii SDM. În cadrul necropolei și așezării, intens cercetate, de la Bârlad-*Valea Seacă*, s-au descoperit în total opt monede, în care doar patru aparțineau secolului al IV-lea (**Palade, 2004, 221**), iar la Iași-*Nicolina* una de la Hadrian (117-138) și alta de la Antoninus Pius (138-161) (**Ioniță, 1985, 36**).

În perioada austriacă de ocupație a Bucovinei, s-au înregistrat numeroase descoperiri de monede romane, consemnate la vremea sa de Dionisie Olinescu: un tezaur în pădure la Bănila Moldovenească (un „ceaunaș” plin cu monede romane din argint), altele la Stroiști, Șerbăuți, Berchișești, Rădăuți, Calafindești, Oprișeni/Hliboca (în pădure, un urcior plin cu monede), Storojineț, Hliboca, Broscăuți, Ivancăuți, Siret, Cernăuți (**Niculică, 2009, 132**, cu bibl.). Cu mulți ani în urmă, s-au semnalat descoperiri de monede dacice și romane și la Zastavna (**Andrieșescu, f. a., 8**).

Alte piese izolate, din secolele III-IV, s-au descoperit cu diverse ocazii mai recent la Gulia/Dolhasca (Tacitus), DolheștiiMari/Dolhești (Constantin cel Mare), Liteni/Moara (Maximianus), Rădășeni (Constans), Baia (Constantius II), Liteni/Liteni (Honorius ?), Ciprian Porumbescu (Constans ?), ș.a. (**Andronic, 2002, 264-263**), sau la Ilișești, mai vechi (Vespasian, Traian, Hadrian și Antonius Pius) - **Dressler, 1960, 18**. Mai demult, pe Dealul Crucii din vecinătatea orașului Rădăuți, ar fi fost descoperit un tezaur monetar cu 12 piese, cu emisiuni de la Augustus și până la Hadrian (**Rezuș, 1975, 26**).

În arealul comunei Milișăuți, probabil tot din așezări SDM provin doi denari de la Traian (inf. V. Georgescu).

Tot din împrejurimea unei așezări, între Rădăuți și Dornești, cu aproape două decenii în urmă, au ajuns în proprietatea prof. Radu Vizitiu din oraș, doi denari din argint de bună calitate: Vespasian (emis la Roma în intervalul 77-78 p. Chr., tip monetar menționat în catalogul englez **RIC, vol. II, p. 26, tip 103**, și Caracalla, emis la Roma, în 211 (**RIC, IV, vol. I, p. 238, nr. 183** ca variantă). Piesa ultimă apare, după informația colegului Lucian Munteanu, de la Institutul de arheologic din Iași, destul de des însă la unele case de licitație. Interesant, ea a fost la un moment dat aurită, mai păstrând încă, mai ales pe avers, o suprafață specifică. Fie a aparținut unei salbe, fie reprezintă o încercare de falsificare de epocă.

O descoperire foarte recentă, care merită să fie amintită: studentul Cristian Hatneanu, a descoperit în livada de pe partea dreaptă a izvorului pârâului Verehia, în Botoșănița Mare/Calafindești, vis-a-vis de o așezare SDM, descoperită de noi încă din 1986, o monedă din argint de slabă calitate, de două grame, emisă de Geta (211-212), la Augusta Traiana, în Tracia (se pare o emisiune rară).*

Dacă în secolele II-III pentru județul Suceava se consemnau la un moment dat, 29 de puncte cu descoperiri de monedă romană (**Ignat, 1977, 76**), piesele din secolul IV sunt mult mai rare, oglindind o reducere drastică a penetrării lor din lumea romană. Amintim în acest context monedele de aur de la Honorius (395-423) de la Suceava publicată de I. Dimian, cea de la Teodosius I (379-395) descoperită la Românești/Grănicești, care se poate lega de o așezare SDM descoperită de noi aici, sau unele din argint tot din Suceava menționate într-un catalog al muzeului de aici la 1914, Constantius I Clorus (293-306), Constantin cel Mare (306-337), Constantius II (337-361).

În ceea ce privește afirmația - e drept ipotetică - a colegului Mircea Ignat, bazată pe aceste două descoperiri de aur fortuite, că în Podișul Sucevei ar fi fost la cumpăna secolelor IV-V un „putemic centru al unei coaliții de triburi, ce primeau substanțiale subsidii în monede de aur”, trebuie să ne păstrăm rezerve în lipsa unor descoperiri mai consistente (**Ibidem, 78**).

Alte piese răslețe din secolul IV s-ar mai fi descoperit la Dolheștii Mari (Constantin cel Mare), Rădăuți (?), Siret (Licinus - 307-324), și Stupca, azi Ciprian Porumbescu (dinastia lui Constantin) (**Ibidem, 76, 87-89**). Victor Prelicz a mai menționat unele vechi descoperiri: un *aureus* probabil de secol III (Aurelian), la câțiva kilometri nord de Siret, un denar de la Marcus Aurelius în sectorul vestic al Siretului și unul Antoninus Pius chiar în oraș (**2011, 116-117**).

Și din constatările proprii, un procent mare în cadrul pieselor din secolul IV este datorat domniei lui Constantin cel Mare și a urmașilor săi direcți.

Fenomenul păstrării denarilor imperiali din secolele II-III în așezările SDMC este evident și în regiunea Cernăuți și nu numai. Adăugăm la informațiile de mai sus și altele. Într-o vreme în colecția universității românești „Carol al II-lea” din metropola de pe Prut se găseau numeroase piese datând din secolele I-III; desigur nu toate descoperite efectiv în Bucovina, ca și unele mai târzii, inclusiv bizantine (**Săuciuc-Săveanu, 1940, 109-157**). Un tezaur misterios compus din 300-400 de denari romani imperiali din secolul II d. Chr.

* Mulțumim și acum tânărului pasionat de istorie, care ne-a oferit informațiile.

s-ar fi găsit spre sfârșitul secolului al XIX-lea, după o veche informație, la Ploska/Putila, zonă dubioasă, deja montană, cu incertitudine de locuire umană în acele timpuri (**Andrieșescu, 1936, 171, Pivovarov, 2002, 45, 193**). Dacă informația inițială este veridică, plasarea sa aici o putem doar explica, dacă nu prin reîngroparea sa ulterioară, prin faptul că valea Ceremușului putea reprezenta și în acele timpuri una dintre căile de legătură între depresiunea maramureșeană și valea Prutului Superior. Un alt mare tezaur de monede romane imperiale s-ar fi descoperit în zona orașului Hotin în 1889, azi dispărut fără urmă pentru știință (**Pivovarov, 2002, 187**, cu bibl.; **Popa, Ciobanu, 2003, 82**).

Pentru unele monede din intervalul cronologic al primelor secole creștine aflate în diverse colecții, nu se cunosc condițiile descoperirilor lor, deși ar fi putut proveni din situri mai târzii ale complexului cultural SDMC. Poate fi cazul și a tezaurului de circa 200 de piese descoperit în anii 1939/1940 între satele Șipeniț (Șipinci/Kicman') și Lujeni/Kicman' (ucr. - Lužany). Descoperiri izolate s-au făcut însă în mod cert în situri SDMC, precum la Komariv/Kel'menci (Antoninus Pius, Marcus Aurelius și Commodus, săpătură 1954 Smiško), Ocelivka/Kel'menci (în 1914, Traian), Nedoboevcy/Hotin (1898, Crispina), Hotin (Marcus Aurelius), Kruglik (Marcus Aurelius), sau la Roghizna-Cernăuți (Antoninus Pius) (**Nudel'man, 1985, 164, 166, 167, 170, 172, pct. 13, 21, 32, 56, 57; Pivovarov, 2002, 48; Popa, Ciobanu, 2003, 47, 81-83**). În cunoscuta așezare de la Bakota, nu departe de limita nordică a zonei de studiu, în locuința nr. 1 s-a descoperit o piesă de la Numerian (283-284) – **Vinokur, 1979a, 868**, iar la Kostyčany (rom. Costiceni)/Novoselicja, o alta de la Gordian III (238-244) – **Popa, Ciobanu, 2003, 82**).

Moneda romană imperială deci a fost destul de bine reprezentată în siturile SDMC din zona Prutului de Sus și Nistrului de Mijloc. Se cunosc chiar și trei tezaure în arealul amintit: cel de la Șipeniț (puțin cunoscut), cel de la Grușivci și cel menționat de la Hotin (incert). În arealul CTC pot fi plasate alte patru: cel de la Ploska (incert, amintit deja), cel de la Baniliv (Bănila), Širokaja Poljana și Cernăuți. După cum s-a văzut, în general descoperirile monetare din regiunea Cernăuți sunt tipice siturilor arheologice din secolele II-IV din această parte a Europei, unde denarii din secolul I și II sunt mai frecvenți – **Pivovarov, 2009, 11**. Cei mai numeroși aparțin lui Traian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, și celor două împărătese Faustina, cele mai târzii, doar patru exemplare datând din secolul al treilea: Gordian III, Claudiu II Gothicul, Aurelian și Probus, ultima perforată, deci purtată ca medalion (**Ibidem, 12**). Opinia lui Pivovarov – monedele ajungeau aici mai puțin pe calea comerțului, (și acela mai ales a Nistrului), cât pe cea a jafurilor în imperiu (**Ibidem, 16**).

În urma unor cercetări proprii de teren am pus în evidență unii denari romani din secolele II-III ce proveneau în mod normal tot din așezări SDM: denar Antoninus Pius (descoperit chiar de autor în cuprinsul unei așezări din Pârteștii de Sus/Cacica), denar Commodus în perimetrul unui alt sit contemporan (Cajvana/Cajvana), denar Faustina I și denar Marcus Aurelius (fără context arheologic de proximitate, aceeași localitate, ultimul descoperit tot de autor) – **Andronic, 1993b**, buletin numismatic fără numerotare de pagină).

Monedele de aur, desigur nu aveau valoare circulatorie, fiind mai degrabă teaurizate. În regiune s-au găsit trei piese, toate în contextul unor așezări cerneahoviene: *aureus*-ul de la Aurelian (270-275) de la Grușivci/Kel'menci, o piesă de la Probus (276-282) la Ostrica (Ostrița/Herța) și una la Novosilka/Kicman' (un stater bosforan emis de Remetalka - 131/132 – 153/154 d. Chr.) - **Pivovarov, 2002, 50**.

Dovada lipsei de circulație sunt și găurile făcute pieselor de la Stavčani și Grușivci, purtate ca medalion, numai în Basarabia în așezările SDMC fiind cunoscuți deja opt denari din secolulul al II-lea, perforați sau la care s-au pus urechiușe (**Ciobanu, 1997, 245; Grosu, Vornic, Ciobanu, 2008, 82**).

O semnificație deosebită poartă și tezaurul de la Grușivci, tot dintr-o așezare, care conținea, alături de alte podoabe, moneda de aur amintită deja de la Aurelian, cu verigă de atârnare drept pandantiv. Tezaurul, descoperit în anul 1970 într-un vas ceramic, recuperat de Vsevolod I. Markevič de la localnici, mai conținea două pandantive din aur, azi inventariate la Muzeul de Arheologie din Chișinău, unul de tip *lunulă*, cu verigă de atârnare și decor granulat și altul de tip *căldărușă* (**Markevič, Rikman, 1973, 260-261; Pivovarov, 2002, 187**), dar și piese care însă s-au pierdut: cercei, brățări, cupe, pandantive și arme (?). Descoperirea se plasează în zona dens populată, cu așezări din văile pârâurilor Stavki și Surma, situri inclusiv cu ceramică Lipița, și cu ceramică slavă timpurie. Ea se poate data începând cu sfârșitul secolului al III-lea. În locul descoperirii, unde Nistrul face un meandru, unde ar fi apărut și cărămizi de formă dreptunghiulară ștampilate (!), a existat o așezare SDMC, bine protejată din trei părți de cursul râului, iar calea rămasă liberă de un șanț și val (așa-numitul de localnici, în traducere, „Valul lui Traian”) - **Mahno, 1960, 64; Niculiță, Păpa, 2000, 65; Ioniță, Mamalaucă, Vornic, 2009, 20, fig. 80**.

Piese asemănătoare s-au descoperit în necropola de la Dănceni-Ialoveni din Basarabia: pandantiv căldărușă din aur din mormântul de incinerare, nr. 79, decorat în filigran, și lunulă de aur, în filigran și cu trei caboșoane umplute cu pastă vitroasă grenă, imitând pietre semiprețioase (mt. de incin. 279) – (**Ioniță, Mamalaucă, Vornic, 2009, 17, fig. 67 și 73.**, cu bibl.). Prototipuri pentru

aceste lunule au servit forme provincial romane, apariția lor legându-se poate de răspândirea unor culte orientale. În secolul III ele apar și în spațiul central european, dar și în Crimeea de S-E (**Magomedov, 2001, 71**).

Marea majoritate a monedelor în spațiul dintre Prut și Nistru, în care includem și nordul viitoarei Bucovine, divizat de cei doi autori de mai jos de la sud la nord în patru zone statistice, au pătruns în două etape: **1** - începutul secolului II - până la mijlocul celui următor; **2** - respectiv a doua treime a secolului al IV-lea și până la începutul secolului al V-lea. Dacă în zonele nr 1, 2 și 3, stabilite de autorii de mai jos (de la valul de pământ Leova-Copanca spre nord până la Răchitna, afluent al Prutului), domină moneda de argint și se plasează cele mai multe din aur, în majoritate produse în ateliere monetare orientale, în schimb, zona cea mai nordică, ce cuprinde și zona Cernăuților, se caracterizează printr-un număr considerabil de piese din bronz *, dominând cele de factură occidentală, poate vehiculate aici în mare parte dinspre provincia Dacia, fenomen care ar fi putut continua o vreme și după retragerea aureliană din Dacia. Legat de aceste prezențe monetare în interfluviul Nistru-Prut, mai demult Tihanova, Fedorov, sau Kropotkin au emis ideea unei reale existențe în cadrul complexului cultural SDMC a unei producții de mărfuri excedentară fructificată prin schimburi – chiar dacă destul de incipiente – bazate pe moneda romană, devenită un fel de „valută internațională”. Mai mult, Rikman și Brajčevski, vizând în primul rând moneda mărunță din bronz, au vorbit pentru același mediu cultural chiar de o circulație intensă monetară (**Popa, Ciobanu, 2003, 43-44**).* *

Și în perioada complexului SDMC, ca și mai înainte, se constată o circulație deosebit de mare a amforelor, în care se transporta ulei de măsline, sau vinuri alese. Negustorii care pătrundeau adânc în teritoriu puteau fi mai degrabă autohtoni, ei având unele baze de aprovizionare pe marile artere de circulație ale principalelor râuri, dar și în vechile colonii grecești. Amforele, care aparțin în general tipului *E* (după Șelov), se datează spre hotarul secolelor IV/V (**Magomedov, 2001, 62-63**). Tipul foarte răspândit de amfore, practic în mai toate siturile SDMC, este cel tronconic, cu gât înalt și îngust, varianta „D” (mai timpurie), și cea „F” (mai târzie), din tipologia lui Șelov. Ele erau modelate dintr-o pastă nisipoasă, de aspect mai albicios, având în componență și particule nisipoase negre și au fost realizate în scop comercial atât pe țărmul

*Mai ales începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al III-lea, cu apogeu în perioada Constantius I – Constantius II.

*Cf. și **Preda, 1975; Mihăilescu-Bîrliiba, 1980a, 207-217; Butnariu, 1987 și 1988.**

sudic al Mării Negre (Heracleea Pontică – azi Turcia), dar și probabil pe cel nordic (Ucraina), unde astăzi ele abundă în descoperiri.

În sudul Basarabiei, în așezări unde ceramica de import roman este foarte numeroasă, resturile de amfore dețin un procent de circa 30% din totalul ceramicii, în schimb în zona sa centrală, acest tip de material ceramic deține, ca și în zona noastră de studiu doar 1-2 procente.* În general, în fiecare așezare mai mare nu lipsesc astfel de resturi ceramice, după cum am constatat și din îndelungatele noastre cercetări de teren în județul Suceava. La fel și în regiunea Cernăuți, resturi de amfore romane, precum la Roghizna-Cernăuți, Romankivci, sau Ocelivka (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 193-195**).

În urma analizării resturilor de oase de la animale din situl de la Todirești, de pe ambele niveluri distincte de locuire, s-au putut trage câteva concluzii. Cea mai bine reprezentată este specia de bovine (*Bos taurus*), cu circa 45% din întregul material osteologic, urmată de porcine (*Sus domesticus*), cu circa 20% și de ovine (*Ovis*), cu circa 18%. Calul este bine reprezentat (cca. 11%). Mai apar și alte specii, găina domestică, mistrețul și cerbul (**Stanc, 2006, 52-53**; cf. și **Ionită, 1966, 239-240**).

Practic, față de epoca anterioară a dacilor liberi din secolele II-III, nu se constată diferențieri notabile în preferințele locuitorilor de creștere a animalelor, tipul de economie al comunităților umane rămânând practic neschimbat (**Haimovici, 2000, 175-191**).

De o importanță deosebită în cunoașterea culturii se bucură ca etalon cercetările din așezarea și necropola de la Bârlad-Valea Seacă. În așezare s-au cercetat pe lângă anexe 24 de locuințe de suprafață și 21 de bordeie. Primele, de formă aproape pătrată sau dreptunghiulară, aveau suprafețe locative variind între 20-25 m², la trei surprinzând suprafața deosebit de mare, de peste 100 m² și compartimentarea în două spații fiecare, realitate în mod normal cu semnificații sociale. Bordeiele au avut adâncimi față de nivelul antic de călcare de 1,10 m – 2 m, forme dreptunghiulare și suprafețe medii locative de 10-11 m². Dintre ele se aprecia că 17 au fost ateliere pentru confecționat piepteni din corn de cerb, unde s-au și găsit numeroase cești dacice (cățui), folosite la iluminarea spațiului în timpul muncii și nu numai. Bordeiele de aici, ca și cel de la Podeni, își găsesc analogii pe un spațiu deosebit de larg, precum la Botoșani-Dealul Cărâmidăriei, Iași-Fabrica de Cărâmi, Iași-Nicolina, în situri din Muntenia, Transilvania, Basarabia, Volânia (Čcrepin, Ripnev), sau la Luka Vrubleveckaja/Kam'janec' Podil's'kij- reg. Hmel'nic'kij și chiar și în

* Informații de la colegul dr. Vlad Vornic. Chișinău.

mediul cultural Lipița, unde Tihanova le considera de origine geto-dacică (**Palade, 2004, 67-78**, cu bibl.). În spațiul bucovinean deocamdată nu s-au identificat astfel de locuințe de dimensiuni deosebit de mari și compartimentate.

La rândul său, caracterul pregnant autohton al comunității este dat de necropolă, unde din 547 de morminte, 295 erau de incinerare (129 cu resturile de oase depuse în urnă, în patru cazuri chiar o ceașcă dacică, 116 cu ele depuse direct în groapă, dar împreună cu fragmente ceramice și 50 fără ceramică). Doar circa o treime aveau și resturi de ofrande. În privința înhumațiilor, circa 90% dintre ei au avut capul la nord și doar 7,53% capul la vest, poziție caracteristică deja elementelor creștine timpurii. Peste 7% din morminte au avut gropile prevăzute cu trepte și nișă, obicei practicat în speță de sarmați, populație care se consideră spre sfârșitul secolului al III-lea sedentarizată și pe cale de asimilare în contextul formării etno-culturale SDMC.

De o importanță aparte pentru perioada de trecere spre nivelul de locuire al slavilor, sunt și săpăturile de la Iași-*Nicolina*, sit al cărui prim nivel de locuire (I a), SDM târziu, ar fi început după mijlocul veacului al IV-lea și ar fi inclus și prima jumătate a celui următor. Complexele arheologice de aici, în funcție de adâncime, suprafață, orientare și conținut ceramic au fost grupate în mai multe variante. Pentru etapa de locuire II, din perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al V-lea și prima jumătate a celui următor, corespund șase gropi menajere și patru locuințe, toate dotate cu unul sau chiar două cuptoare din pietre. Definitoric aici este ceramica, modelată majoritar numai cu mâna, unde apare izolat și tipsisia, fie fără margine, fie cu margini ușor, sau mai mult, înălțate. Din păcate autorul nu a publicat desenele de la mai multe piese din acest ultim nivel de locuire, faza a II-a. Nu cunoaștem dacă măcar parțial ceramica din cele patru locuințe și gropile nr. 3, 11 și 13 nu poate fi atribuită slavilor timpurii și culturii lor Jitomir-Korčak (generic Praga), personal noi fiind de părere că perioada enunțată ipotetic de autor este prea lungă, cel mult „încălcând” începutul de veac VI (având în vedere o prezență mai timpurie a slavilor la răsărit de Carpați față de teorii mai vechi bine înrădăcinate în istoriografia noastră) - **Ioniță, 1985, 46-48**. În acest context, desigur, reamintim că și după opinia noastră, atât pietrarele cât și tipsiile nu trebuie neaparat, în mod automat, legate deja de prezența noilor migratori (**Andronic, 2005, 397**).

La Iași-*Nicolina* Kazanski este de părere că s-a consemnat și ceramică lucrată exclusiv cu mâna, cu trăsături germanice tradiționale. Aici s-a descoperit și o brățară de argint cu capetele îngroșate (oricum posterioară anului 400), orizont târziu atestat și în județul Botoșani, la Mihălășeni, sau

Miorcani (mormântul nr. 46, înhumație cu capul la nord, și cataramă târzie). Descoperiri monetare de aur mai târzi sugerează în zona județului Botoșani, alături de mormântul de la Concești un centru de putere, ca și în cazul descoperirilor deosebite de la Sobari sau Komariv, chiar dacă nu au fost strict contemporane. Mormintele descoperite în necropola de la Gorošovci/Zastavna și Târgu Mureș aparțin deja epocii hunice. Primul sit se numără printre locurile unde sunt atestate arme gotice de epocă hunică. Cultura își păstrează aspectul, adăugându-se doar unele piese, în special podoabe, tipice epocii hunice.

Și în Transilvania, prin unele descoperiri, se poate presupune la începutul epocii hunice o dăinuire a culturii SDM. După larga evaluare a lui Kazanski, numărul siturilor în perioada D1 (Tejral; cca. 360/370 – 400/410), timpurie hunică, se ridică la circa o treime din totalul celor cunoscute, dintre care aproape două sferturi provin din zona de la est de Nistru, ostrogotică, restul aparținând vizigoților și aliaților lor taifalii și carpo-dacii (2009, 125).

Pentru arealul aflat în studiu notabile sunt și rezultatele cercetărilor din așezarea de secol IV de la Podeni, unde s-au cercetat șase locuințe, dintre care ultima, la sfârșitul lucrărilor, incertă. Cea mai deosebită, L 1, un bordei cu adâncime față de nivelul vechi de călcare de circa 1,50 m, a adăpostit familia unui meșteșugar care realiza piepteni din corn de cerb și care a avut un inventar arheologic deosebit de bogat: patru denari timpurii, de secol II d. Chr., de la Marcus Aurelius, Faustina II, Crispina, Septimius Severus*, un torques din bronz, fragmente din pahar de sticlă cu ove, un fragment de topor, un tipar de aplică, un creuzet, un pieptene din os, fragmente de la peste 160 de vase diferite ș. a. (Andronic, 1985, 400-401).

De o semnificație aparte se bucură resturile de prelucrare a cornului de cerb, din care se făceau aici piepteni, cu analogii în primul rând în așezările de la Bârlad-Valea Seacă, Fedești/Șuletea și Zorleni/Fântânele, toate în județul Vaslui (Palade, 1971, 207-214; 2004, 167-171). În același cadru de inventar arheologic s-au descoperit și mai multe bucăți de pegmatită provenind din mediul montan, amintite deja. Dovadă a preocupărilor metalurgice intense din așezare sunt și numeroasele bucăți de zgură de fier identificate în preajma ipoteticei locuințe nr. 6, ceea ce a dus și la unele perturbații ale rezistivității electrice a solului constatate cu ocazia experimentelor efectuate aici de către autor (Andronic, 1993, 47).

În urma cercetării primelor cinci locuințe au rezultat numeroase informații, dintre care amintim aici câteva: cu excepția atelierului amintit toate

*Cu alte ocazii s-au mai descoperit în sit doi denari, tot timpurii față de așezare, de la Traian (98-117) și Lucius Verus (161-169) (Andronic, 1985, 401; Idem, 1993, 48).

au fost amenajate la suprafața solului, în plan dreptunghiular; în general ele au avut suprafețe mari (L 4 – cu laturi chiar de 10 x 5 m = cca. 50 m²); pereții erau din împletituri lutuite; ele aveau vetre simple pe un strat de lespezi de piatră.

Între elementele culturale de origine locală, amintim aici și torquesul (colier), cu analogii în lumea dacilor din Muntenia și cea carpică, precum în Moldova la Gabăra/Moldoveni, Văleni/Botești și Răcățau - Bacău, sau Nănești/Parincea-Bacău, unele astfel de podoabe putând fi vehiculate de sarmați spre apus, spre zona Pannoniei (*Ibidem*, 46-50, cu bibl.), o astfel de piesă din a doua jumătate a secolului III apărând, de exemplu, în Crimeea în necropola de la Družnoe (**Hrapunov, Masjakin, 1997, 177, fig. 4/4**).

Un unicat până acum, după informațiile pe care le deținem, ar putea fi pieptenele din os de la Podeni, prin forma mânerului său, tip intermediar între cele mai târzii în tipologia lui Thomas Siegfried (cu mâner triunghiular și respectiv în formă de clopot – datate de autorul citat în intervalul 300-400 d. Chr.) (**Siegfried, 1960, 120; Andronic, 1993, 51**). Pentru arealul cerneahovian, în tipologia cercetătoarei Galina F. Nikitina se găsește un tip relativ apropiat, III (B₁) (**Nikitina, 1962, 148**).

După forma fragmentelor de sticlă, paharul din bordeiul-atelier, decorat cu ove, aparține unei forme aproape cilindrice, cu buza rotunjită și verticală sau ușor evazată, înscriindu-se în seria tipului 2 (*Kowalk*), după Günter Rau (**Rau, 1972, 124; Andronic, 1993, 51-52**). Analogii, spre exemplu, se găsesc la *Bârlad-Valea Seacă* (**Palade, 2004, 225, fig. 268**).

În privința fibulelor, ele nu pot oferi cronologie de finețe, încadrându-se larg în secolul al IV-lea (**Andronic, 1993, 52**). Cea din fier, păstrată parțial, se pare că avea piciorul rombic, putându-se încadra etapei târzii a culturii. Cea din bronz, cu piciorul întors pe dedesubt și cu mici fațetări decorative pe corp, are diverse analogii la Târgșor (tip *I b*, după Gh. **Diaconu, 1965, 227, 285**), Spantov sau Independența (**Mitrea, Preda, 1966, 237, 280**) și Mogoșani (identice, **Diaconu, 1970, 30**).

La Podeni s-au făcut și importante constatări, cu valoare de etalon statistic: ceramica cu mâna și cu cioburi pisate, tradițional-dacică, deține pe locuințe procente din totalul ceramic pe complexe între 0,22% și până la 6,63%; pe sit categoria deține cca. 2,32%; în cadrul celei cu roata mai frecventă este specia zgrunțuroasă, cu diferențe de 7-16 procente față de cea fină, în primele trei locuințe mai apropiate teritorial de fostul sit din secolele II-III d. Chr. și de 28-45 procente pentru L₃ și L₅, spre marginea nordică a așezării.

Și analiza procentului de ceramică arsă spre nuanțe gălbui și cărămizii, indică o concentrare a ei mai mare spre complexele sudice, mai timpurii

probabil, rezultate din roirea locuitorilor din vechiul sit carpic. La rândul său, ceramica de import, romană, atestată sporadic, a deținut în așezare un procent de maximum 1% (**Andronic, 1993, 52-53; Idem, 2002a, 372-373**).

Un alt sondaj într-o așezare din județul Suceava s-a executat la Zamostea, în zona centrală a localității, pe terenul de pe partea dreaptă a pârâului Baranca. Aici s-au interceptat urmele de la două locuințe de suprafață, de mici dimensiuni, fără urme de vetre conservate și cu un inventar sărăcăcios. Notabil, doi bulgări de materie feroasă, un fragment de sticlă antică (?) cu urme de contact prelungit cu focul și o daltă din fier. Importanța investigației modeste ca amplitudine de aici rezidă în obținerea unor date statistice: doar un fragment ceramic lucrat numai cu mâna; cca. 79% din ceramică este de aspect zgrunțuros, restul fiind fină (**Idem, 1993a, 379-383**).

Săpăturile de la Zaharești-*Săliștea Veche*, au pus în evidență existența unui nivel de locuire post 376, de secol V, ca și unul din secolele VII-VIII*. Datarea pentru primul nivel s-a făcut după aspectul mai primitiv al ceramicii. Important de reținut este aici faptul că săpăturile au cercetat și câteva complexe arheologice databile în cursul secolelor IV-V, nu toate însă cercetate exhaustiv: două locuințe dezvelite parțial, două cuptoare exterioare și două gropi menajere. Parte din ceramică este modelată numai cu mâna, sau reprezintă acea categorie unde este reliefat procesul de degenerare calitativă a standardelor clasice SDMC (inclusiv apariția pastei ceramice cu microprundiș și cioburi pisate). Ca forme repertoriul este deosebit de sărac, fiind reprezentate doar o serie de oale și străchini. Cu totul incertă - după opinia noastră - este prezența deja a tipsiei, unica piesă, propusă de autori, neputând fi acceptată ca atare deoarece după cum rezultă din desen îi lipsește buza, ea fiind în realitate, mai degrabă, un fund plat de vas (**fig. 36/17; 37/16**), ca să nu mai vorbim de erorile/neglijențele elementare de redare ale unor profile (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 94-104**). Notabil este procentul de aproape 25% a ceramicii lucrate numai cu mâna, ca și încadrarea în ceea ce s-a definit ca fiind, încă foarte slab cunoscut, aspectul cultural *Costișa-Mănoaia* (**Teodor, Căpitanu, Mitrea, 1968, 242-243**).

Deosebit de importante sunt după opinia noastră și cercetările de la Todirești/Todirești-Suceava, punctul „La Nuci”. atât ca informații cantitative, dar și calitative, aici existând două mari etape, distincte, de viață. Din cele 46 de locuințe de aici, trei aparțin Hallstatt-ului, 14 culturii SDM (unde includem și un atelier meșteșugăresc - **Andronic, 2012, 116-122**), 13 unci

* Un alt punct locuit din aceste secole se găsește după autori la 2 km vest depărtare de aici.

etape târzii SDM, ulterioară anului 376 și 16 uneia mai târzii, în care se constată și prezența slavilor.*

Forma complexelor de locuire, ca și în etapa ulterioară, era în general apropiată pătratului, pereții, lungi de până la 3,5 m, fuseseră realizați din nuiiele împletite și lutuite pe ambele părți. Ele au avut în mod firesc vetre de foc, dar pietrele lor - considerăm că - au fost folosite ulterior de către locuitorii noului nivel de locuire.

Și la Todirești, ca așezare târzie SDMC, se remarcă același fenomen de degradare a ceramicii, în plan tehnologic, tipologic și decorativ. Din punct de vedere tehnologic se constată apariția pastei ceramice modelate cu roata, dar având ca ingredient cioburi destul de fin pisate, care însă nu pot elimina aspectul zgrunțuros al vasului. Din cauza acestui tip de suprafețe exterioare, firește, roata folosită nu a avut turații rapide ca în cazul ceramicii fine, inclusiv a celei cu nisip fin cernut. Rareori, apar ca ingredient și microprundișuri, cu bobul de 1-2 mm.

Pentru etapa târzie de locuire de aici, repertoriul de forme este sărac. Cea mai frecventă formă este oala relativ bine profilată, fie modelată cu roata, fie numai cu mâna. Mult mai rare sunt castroanele, folosite probabil nu numai la păstrarea alimentelor, prepararea lor (inclusiv la prepararea de turte din făină de cereale), dar și ca farfurii și capace. Cele doar câteva exemplare descoperite au fost lucrate numai cu mâna și reprezintă forme rudimentare, tronconice, simplificate la maximum (pl. 10/7-8). Cele mai multe, din pastă zgrunțuroasă, modelate la roată, redau însă forme tradiționale. Clasice sunt și vasele mari de provizii, din pastă nisipoasă cenușie, de tip *Kraussengefässe*, foarte frecvente în așezările din epocă. Datorită grosimii pereților, deci mai rezistenți și a faptului că în general nu erau manevrate prea des, credem că aceste recipiente au fost folosite încă o vreme și pe parcursul secolului al V-lea d. Chr., dar nu neaparat și produse în continuare.

Importante sunt și exemplarele de cești dacice, de altfel destul de des atestate în secolele I - IV d. Chr.* Formele de la Todirești sunt mai târzii, fără apucătoare (pl. 10/9-10). Un exemplar a fost decorat deasupra fundului, tot tradițional, cu amprentări digitale. Demn de menționat este și faptul că la unele se poate observa în interior stratul de afumare de la arderea îndelungată a fitilului și grăsimilor.

*Monografie în curs de redactare. Principalele rezultate de campanie s-au prezentat în volumele anuale de rapoarte. Informații incomplete și preliminare în **Andronic, 2005, 78-86 și passim**.

***Crișan, 1976, 34-36**. Despre substratul geto-dacic al vestigiilor Sântana de Mureș, vezi de exemplu și **Diaconu, 1968, 449**, sau **Ionită, 1971, 199-201**.

Faptul că acest tip de vas, modelat tradițional numai cu mâna, dispare după secolul al V-lea, la o analiză atentă și obiectivă nu poate duce la ipoteza dispariției efective și imediate, a acestei populații autohtone. De altfel, astfel de judecăți pripite, pentru o formă de vas tradițională o vreme, s-ar putea adopta și pentru alte populații, epoci și culturi. Schimbarea de la un moment dat a ceramicii, în funcție de interferențe multietnice, schimbări religioase, sau progres (sau poate chiar regres o vreme!) tehnic și social, parțială, pe etape, sau totală, nu înseamnă în cele din urmă în mod obligatoriu și dispariția etnicului respectiv. De aceea, considerăm ca explicație mult mai realistă pentru dispariția acestor recipiente tipice dacilor, numite uneori de specialiști și “cești afumătoare”, folosirea probabilă a lor și în viața religioasă (inclusiv în ritualurile funerare) a comunităților păgâne de atunci. Prin schimbările intervenite datorită penetrării crescânde la nordul Dunării de Jos a creștinismului, care a început treptat să elimine, de la simplu la complex, tot ce era legat mai înainte de ritualurile păgâne, folosirea lor a încetat.* Dar dacă ele jucau și rol de opaiț, în secolele ulterioare ne întrebăm cu ce au fost ele înlocuite ?

Ca mijloace de decorare, aproape întregul material ceramic este neornamentat. Ca excepții, în cadrul ceramicii modelate exclusiv cu mâna sunt doar câteva piese, ale căror buze au fost înfrumusețate prin mijloace deosebit de simple, întâlnite și în alte situri cu prezență geto-dacică ale complexului multietnic SDMC și care metode ulterior, după marea migrație slavă peste Dunăre spre Balcani, în secolele VII-IX, vor fi mult mai mult folosite. Pe lângă realizarea de creștături oblice pe buza vaselor, într-un singur caz s-a folosit o altă modalitate de ornamentare a buzei, care a constat în lățirea, prin presare între degete, din loc în loc, a buzei oalelor – pl. 10/11.

Ca inventar nu se remarcă multe piese, după distrugerea locuințelor celor două etape distincte de locuire (IV/V și VI), credem că resturile au fost scormonite ulterior pentru recuperare de bunuri casnice. Se remarcă o talangă din tablă de fier, găsită la -40 cm. pe nivelul relativ de călcare antic. Piesa ne amintește de o alta de la Botoșana-Suceava, dar ceva mai târzie (**Teodor, 1984, 56**). Piesele de acest tip provin din mediul roman, alte talangi din secolele IV-V (?) fiind consemnate la Bârlad-*Valea Seacă*, sau Dodești-Vaslui (**Andronic, 2005, 131**, cu bibl.).

Nu întâmplător lăsăm la sfârșit o problemă aparte cu eventuale implicații cronologice, reprezentată de existența uncori în locuințe a unor forme masive de lut ars, neperforate însă, ceea ce ne face să nu le putem

* Spre exemplificare, vezi **Teodor, 1991**.

considera simple greutăți.* Astfel de piese au fost descoperite la Todirești de regulă în stare fragmentară, în cadrul inventarului arheologic al locuințelor nr. 10 și 11, care nu au conservat nici o urmă vizibilă la data descoperirii de instalație de foc. Sigur, funcționalitatea acestora nu poate fi afirmată în stadiul actual general al cercetării cu certitudine, singura ipoteză cu șanse mai mari de adevăr rămânând cea a îndeplinirii rolului de "vălătuci", forme de lut întrebuințate în vetre și cuptoare pentru creșterea randamentului lor și (sau) pentru o încadrare mai bună a focului (pentru vetre simple sau cu margine înălțată). Astfel de forme de lut sunt cunoscute mai demult în lumea geto-dacă. La Budeni/Dolhasca-Suceava (**Teodor, 1978, 145**, fără ilustrație), în bordeiul nr. 4, adânc de 1,30 m, datat după inventarul ceramic și o fibulă de bronz fragmentară în secolele II-III d. Chr., fără să prezinte totuși urme sigure de vatră, s-au descoperit în dezordine resturile de la niște forme de lut ars relativ sferice, cu diametre considerabile de 30-40 cm (?). Miezul lor este negricios și foarte dur. Folosirea unor forme de lut ars a fost mult mai intensă la Bucov-Tioca (**Comșa, 1978, 26**) și mai ales la Dulceanca (**Dolinescu-Ferche, 1974, 65, 71-73, 75, 93-94**), ambele în Muntenia. În așezarea din veacul VI d. Chr. din ultima localitate, în multe locuințe, dar și în complexul nr. 8 (cuptor de ars oale), s-au descoperit numeroase forme de lut, rotunde, cilindrice sau bitronconice. În 99 % din cazuri, au fost modelate din pasta obișnuită pentru ceramica din așezare. Doar câteva au fost realizate din lut curat, sau cu păioase tocate în amestec, fără nisip. Câteva piese, masive, s-au folosit la susținerea laterală a gurii cuptorului. Multe altele, aplatizate, se puneau pe vatră, pentru susținerea vaselor, sau suspendarea cărnii deasupra focului. Altele, întregi sau sparte deja, se poziționau pentru cărpirea bolții cuptorului, pentru o mai bună etanșeizare împotriva fumului și pentru a înmagazina căldura pentru timpul lungilor nopți de iarnă. În sfârșit, în cuptorul de ars ceramica amintit, micii vâlătuci de forme lunguiete erau poziționați în picioare, vertical, între vasele puse la ars, pentru a le asigura o mai bună stabilitate și o temperatură de lucru cât mai constantă. Acest sistem, al unor instalații de foc, dotate cu o suprastructură de forme de lut ars poate fi considerat ca un precursor îndepărtat al sobelor medievale cu cahle.

Resturi de vâlătuci au fost găsiți și în cuptorul unei locuințe din prima jumătate a secolului VI de la Sfînțești (în zona Roșiorii de Vede) (**Eadem, 1967, 129, 131**).

*Pentru o serie de forme de lut ars vezi **Stanciu, 2001, 123-154**.

Un amplasament cu totul deosebit, ca punct locuit, se poate să fi fost înălțimea Horodiște, care și astăzi flanchează strategic valea râului Siret în marginea orașului cu același nume și unde, de-a lungul vremii, s-au descoperit vestigii din numeroase epoci, inclusiv din secolele II-IV (alături de alți de la Traian, Faustina, Antoninus Pius - important pentru datare – și un denar de la Caesar Licinius - 307 d. Chr.) - (Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 89). Firește, doar eventuale sondaje arheologice vor putea lămuri mai bine situația de aici, deosebit de greu de executat din cauza amenajării ulterioare a cimitirului evreiesc al orașului.

La Kiseliv/Kicman' s-au săpat mai multe locuințe SDMC, între care unele de suprafețe considerabile (L 2, cu 6,2 x 8,4 m – deci circa 50 m² !), de suprafață, sau ușor adâncite în sol, cu vetre sau cuptoare din lut și urme de gropi de pari. În două vetre exterioare s-au descoperit resturi de zgură cu bronz în compoziție și nu departe un fragment de tipar din gresie, toate probabil pentru podoabe. Într-un vas din L 3, s-a păstrat partea mai groasă dintr-o coasă, categorie de unealtă foarte rar atestată arheologic (analogie la Lepesovka), descoperire cu semnificație de cult după autori, pentru belșug la roade (Timoščuk, Vinokur, 1964, 187-189). La data studiului, în regiune se cunoșteau 122 de situri (repertoriu anex, 193-195).

Alte săpături de amploare modestă s-au făcut la Borivci/Kicman', Dobrinivč/Zastavna, Bočkivci/Hotin, sau Čornivka I (rom. Cernauca)/Novo - selicja (*Ibidem, passim*).

După săpăturile echipei Timoščuk-Rusanova din 1978 de la Čornivka și dezvelirea a șapte complexe locative și două gropi de provizii, arheologul de la L'viv Viktor Vojnarovs'kij a inițiat aici timp de două campanii noi săpături cu rezultat - 12 locuințe și 15 gropi. Dintre acestea, nivelului cerneahovian de aici (datat larg secol IV – început de V – fazele C 3 și D), îi corespund locuința nr. 11, gropile nr. 6-11, 13-14, 16 și o vatră exterioară. Gropile, rotunde în plan, cu diametru de peste un metru, cu adâncimi de 0,7-1,3 m, au profile diverse. Unele, folosite pentru depozitarea alimentelor, au avut fundul lutuit. În groapa nr. 9 s-au găsit chiar două vase întregi (Vojnarovs'kij, 2007, 79-80).

Ca element de datare important este ceramica tipică secolului IV (97% este la roată, iar din ea 90% este de nuanțe cenuși, de aspect zgrunțuros – *Ibidem, 84*), ceea ce poate fi un indicator al orizontului său relativ târziu, dar după opinia noastră fără să depășească anul 400. Lipsa aspectului rudimentarizării ceramicii și a creșterii procentuale a ceramicii modelate cu mâna, ne dă de gândit în acest sens. Nici măcar fibula din fier găsită în locuința nr. 11 nu poate indica cu certitudine începutul secolului al V-lea (86-87) și cu

atât mai puțin corpul de fibulă din bronz cu piciorul întors pe dedesubt, de tip comun SDMC.

Din nivelul cerneahovian de aici notabile mai sunt două piese. Prima este o fusaiolă realizată dintr-un perete de amforă (diametru 5 cm; grosime 1,2 cm), pe care s-au incizat trei cruciulițe, având astfel în mod cert un caracter paleocreștin. A doua, descoperită în stratul cultural, este un fragment de tipar de piatră, cu trei brațe de turnare pentru mici cruci din bronz (sau pandantive ?) metal care se prelucra în așezare, o mică bucată descoperindu-se pe fundul gropii nr. 9 (*Ibidem*, 88-93).

Ocazional, în diverse puncte din regiunea Cernăuți, s-au mai făcut o serie de descoperiri: la Vaškovcy (Vășcăuți) (cuptor din piatră), Ščerbincy/Novoselicja (resturi de cuptoare din lut), Roghizna, fibulă timpurie din bronz, cu piciorul lat, Kliškovci/Hotin, Kolinkovci/Hotin și Kruglik/Hotin, cu urme a zeci de locuințe pe suprafața arată a terenului, ș. a. (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 193-195**).

Notabil, nu departe de zona noastră de studiu, la Luka Vrubleveckaja/Kam'janec' Podil'skij - Hmel'nic'kij, unde s-au săpat mai multe locuințe, pe lângă vetre pietruite, focul s-a făcut în cuptoare în formă de potcoavă, ridicate pe o carcasă din lemn lutuită (**Fedorov, 1960, 101-103**, cu bibl. mai veche), astfel de instalații apărând și la Prajev (**Vinokur, 1960, 52-54**).

Alte informații importante s-au obținut nu foarte departe de limita de nord a regiunii Cernăuți, prin unele săpături în situri SDMC, precum la Rakovec, Toky, Rudka, Černeliv și Rus'kyj-Ternopil', Ivankovcy, Redkoduby, Malinovcy, Ružičanka și Lepesovka-Hmel'nic'kij (așezare aparținând culturii Wielbark și cu vizibile elemente mai târzii cerneahoviene), sau Kosanovo și Zajačivka-Vinnica, (**Kokovski, 1996, 111-159**, cu principalele informații și bibl.).

Așa cum se cunoaște, necropolele, cele care pot oferi cele mai multe informații de natură etnică, sunt birituale, cu o multitudine de aspecte ce țin de ritualurile funerare, dovadă grăitoare a polietnicității populației purtătoare ale acestui complex cultural. Dacă cel mai adesea cimitirele conțin înhumați și incinerați, există și unele, rare, unde lipsesc incinerații. SDMC este deci caracterizată mai mult prin aspectul unitar, decât prin diferențieri regionale.

În momentul de față s-au investigat peste 300 de necropole, cu peste 7.000 de morminte, circa 70% din ele fiind de înhumație. Cele mai multe morminte în România s-au săpat la Bârlad-Valea Seacă - 547, Mihălășeni-Botoșani - 520, sau Târgșor-Prahova (cea mai mare necropolă din Muntenia, 36 de morminte sarmatice, mai timpurii, unele cu deformări artificiale ale

craniului, urmate cronologic de 434 de morminte din a doua fază, dintre care 203 incinerati și 231 înhumați).

Cronologic a existat tendința creșterii treptate a înmormântărilor de înhumație, fenomen datorat măcar parțial propagandei de creștinare. La incinerări, sunt ceva mai multe cele fără urnă. Se presupune că un anumit tip de incinerare, foarte dificil de urmărit și surprins pe cale arheologică, se practica și la populația așezărilor cerneahoviene târzii de pe Nistrul de Mijloc și de Sus (unde încă nu se cunosc necropole), de tip *Čerepin-Teremcy*, considerate deja slave timpurii.

La înhumați, cu puține excepții, capul era la nord (cele mai multe), sau la vest (ele au și cel mai puțin inventar funerar, considerate deja creștine și adesea sunt cele mai târzii). Defunctul era depus pe spate, cu brațele de-a lungul corpului, mai rar pe abdomen. Nici ritualul culturii Wielbark, care a stat la baza formării celui SDMC, nu era omogen, fiind biritual.

La goți exista probabil credința că defuncții ajungeau în lumea zeului suprem Odin, în raiul Walhalla, cu tot inventarul funerar, ceva mai bogat și mai numeros la înhumați: ceramică, piese vestimentare, obiecte de uz personal și de cult, cataramă, fibule, mărgelă, pandantive, cercei, brățări, inele, piepteni, cuțite, pensete, ace de bronz, sule, amnare și bucăți de silex/cremene, fusaiole (pentru femei), ș. a. Mai ales sarmații preferau mărgelă din cornalină și coral, dar și unele specii de scoici decorative, aduse de departe. Foarte rar în inventarul luptătorilor erau și arme, majoritatea în cazul incinerărilor, obicei provenit din mediul cultural Przeworsk (ex. Târgșor, Dolheștii Mari, Ocelivka).

Într-o statistică relativ recentă, se constată în vestul Ucrainei o dominanță a înhumațiilor (de la 44% la 100% pe situri funerare), dintre acestea aproape un sfert fiind cu capul spre vest, ceea ce ar putea indica și un proces destul de accentuat de adoptare a acestui obicei creștin. În Moldova și Muntenia se constată - tot după Magomedov - o predominare a elementelor germanice, ceea ce este însă după noi dificil de estimat mai devreme de sfârșitul fazei C 3 - D 1 (după mijlocul secolului IV), ele fiind mai dense în zona Niprului de Jos, vestul Ucrainei și vestul Munteniei. În părțile răsăritene ucrainene, la nord-est de Marca Neagră ar fi fost zona de concentrare a vestigiilor scitice târzii și sarmatice. Goții și confederații lor, vandali, heruli, vin cu un rit funerar neomogen, de vandali legându-se morminte Przeworsk cu depuneri de arme (**Magomedov, 2001, 40-42**).

Mormintele de incinerare, au avut resturile de ardere (oase, cărbuni, cenușă, inventar funerar) depuse în urne, sau direct în mici gropi practicate la mică adâncime în sol. Uneori s-a sesizat și fenomenul arderii secundare a

vaselor, ca purificare rituală, legat de germanici, aspect tipic necropolelor de tip *Târgșor-Olteni* (Diaconu, 1964, 467-483), cât și acela al grupării a 2-3, sau 4-5 urne, ceea ce ar fi aparținut unei familii după același autor (1960, 56-57). De obicei în morminte se întâlnesc fibule, catarama, lame de cuțit, pensete, pandantive din os și metal, mărgelile, fusaiole, oase calcinate provenind de la ofrande constând în carne de animale. O importanță deosebită, care poate indica o pătrundere a taifalilor, o au și amnarele din fier de tip *Przeworsk*, de la Mogoșani-Dâmbovița, Târgșor-Prahova și Băiceni-Iași (Idem, 1964a, 427-431; Ioniță, 1966, 250), frecvente în necropolele din interfluviul Varta-Vistula, piese fără corespondențe la nordul Dunării de Jos nici înainte, nici după aceste timpuri, ca și rarele piese de armament de la Dolheștii Mari-Suceava, Târgșor-Prahova (toporaș, cuțit de luptă și resturi metalice de scut) și Mogoșani-Mătăsaru (vârf de lance și *umbo* de scut din fier). La Dolhești s-au găsit și fostele nituri de prindere ale părții centrale, *umbo*-ului, de scut (Diaconu, 1964, 471, 478). Cu siguranță că raportul dintre mormintele de incinerare și cele de înhumare a depins în funcție de coloratura etnică a acelei comunități, dar și de perioada existenței sitului, deoarece fenomenul a fost de renunțare treptată la primul rit funerar.

Kazanski presupune și el un nou val de migrare din nord-vest a purtătorilor culturii *Przeworsk* în mediul tardiv cerneahovian, demonstrabil prin unele morminte de incinerare cu arme (precum mormântul nr. 3 de la Mălăești-Rep. Moldova, sau cel amintit de la Dolheștii Mari), fenomen care s-ar putea conexe cu observația lui Godlowski că în zona centrală și sudică poloneză (*Przeworsk*) s-ar fi putut desfășura un proces de depopulare parțială în aceste vremuri (2009, 138-139). Migrând spre sud, germanicii au putut antrena și piese din zona baltică de la sfârșitul secolului IV – prima jumătate a celui următor. Alături de alte exemple de pe Nipru, autorul analizează în contextul celor afirmate și o fibulă din fier, în formă de arbaletă, de la Codeni, variantă de tip *balt occidental*, din zona Niemen.

Investigațiile ample de la Târgșor l-au determinat pe Gheorghe Diaconu să facă o analiză comparativă în cadrul descoperirilor funerare de aici, teoretizând cele două aspecte *Târgșor-Gherăseni* (autohtoni) și *Târgșor-Olteni* (incinerați cu vase arse secundar și unele obiecte cu semnificații speciale – taifali) – 1964, 468).

Pentru a ne face o imagine despre caracterul eterogen al acestui complex cultural, sintetizând ca etapă de cercetare descoperirile de la Târgșor, Diaconu cu mulți ani în urmă a diferențiat trei faze de înmormântări în sit, corespunzătoare unor etape istorice și migrații distincte: 1, sec. II-III, dominanță sarmatică; 2, sec. III-IV, incinerați, geto-daci; 3, sec. IV, Sântana de

Mureș, etnic eterogen, cu elemente gotice, dacice și sarmate târzii (**Idem, 1961, 273-275**).

Mormintele de înhumăție aveau gropi adânci, relativ dreptunghiulare, cu spațiu ce permite și depunerea de ofrande și inventar ceramic variat. Uneori ele au și trepte de pământ cruțat. În unele necropole este posibil să se fi îngropat biritual membrii ai aceleiași familii (**Ioniță, 1966, 222-223, 225; Magomedov, 2001, *passim***). Având poate unele conotații de natură etnică, uneori s-a folosit focul (urme de cărbuni) în purificarea rituală a gropii. Încă din 1964 Ion Ioniță vedea în acest fenomen tradiții sarmatice, el fiind însă atestat și în cadrul necropolei carpice de secol II-III de la Văleni-Neamț (**Ioniță, 1964, 319-323**).

Stratificarea socială a putut fi ilustrată mai ales în necropole prin inventarul funerar.* De exemplu, mormântul 8 de la Izvoare-Neamț conținea 62 de obiecte, printre care 17 vase, un pahar de sticlă, două fibule de argint, mărgelile de chihlimbar și sticlă, ș. a. (**Vulpe, 1957, 45**). Nicăieri însă nu s-au constatat reguli rigide de poziționare a vaselor în morminte.

Uneori morminte cu gropi mai mari și construcții din lemn de protecție au avut aceleași semnificații sociale. Spații funerare protejate cu lemn, se cunosc în cimitirele de la Dănceni și Budești în Basarabia, la Mogiljany-Hmel'nic'kij și Černjahov-Kiev.

Chiar în zona noastră de studiu, mormântul de înhumăție nr. 58 de la Oclivka/Kel'menci s-a evidențiat prin dimensiuni deosebite (adâncime 2,45 m, suprafață 6,6 m²) și prin depunerea unui inel de aur și a unui vas din sticlă. Toate astfel de morminte, cu excepții rarissime, au avut capul la nord, față de cele paleocreștine cu capul la vest și lipsite de inventar funerar (**Nikitina, 1988, 5-97**).

Ceramica majoritară de uz funerar este cea modelată la roată, fină, cenușie. După datele acumulate mai demult, a reieșit că ceramica de import ar fi mai numeroasă în zonele sudice, dunărene și cea ncagră în Moldova (**Ioniță, 1966, 233**).

Informații interesante s-au obținut și în urma sondajului din necropola de lângă școala din Moara-Succava (loc *Putreda*), unde s-au descoperit cinci morminte de înhumăție, dintre care două însă puternic distruse și prădate (la restul cu orientare nord-sud). Primul numerotat s-a distins prin inventarul deosebit de bogat: opt vase, un pahar de sticlă, o fibulă de argint, o cataramă din bronz, patru mărgelile tubulare din calcar. Dintre vase se remarcă ca unicat un castron cu cioc pentru scurgere, având loc de proveniență lumea provincial

* Pentru numeroase alte informații, **Ioniță, 1966, 230-240, Magomedov, 2001, *passim***.

romană (și nu direct nord-europeană, cum s-a exprimat mai demult Magdalena-Blombergowa) și o oală-borcan în care s-a găsit un strat de cenușă și mici oase, presupus mormânt de incinerare (sic!), în realitate mai sigur, după noi, resturi de la ofrande. Legat de pahar și de cel de la Podeni decorat cu ove, siturile SDM din spațiul carpato-nistrean au oferit numeroase astfel de piese (Mihălășeni-Botoșani, Bogdănești și Polocin/Pogonești-Vaslui, Barcea-Galați, Ciocâlteni-Orhei, Brăviceni-Orhei, ș. a.), mai mult sau mai puțin asemănătoare (**Ionită, Mamalaucă, Vornic, 2009, *passim***).

Ca elemente de datare, alături de ceramica de la Moara, între care remarcăm și o oală modelată numai cu mâna, de aspect dacic, comună deosebit de bogatului repertoriu arheologic al culturii, menționăm fibula cu picior rombic și decorat cu o suită de incizii în formă de semicerc, din argint de slabă calitate (poate provenit din denarii din epocă, opinăm), încadrabilă în tipul II/a (Diaconu), sau varianta I (Horedt) și databilă spre sfârșitul secolului IV (piese asemănătoare la Târgșor, Mogoșani, Izvoare, Bogdănești-Fălciu), cât și paharul conic din sticlă cu piciorul rupt din vechime, pentru care autorul a indicat în extensie, folosind studii ale lui Günter Rau chiar și primele decenii ale secolului al V-lea (**Emandi, 1976, *passim***). Desigur, acest tip de pahar a putut fi folosit pe parcursul mai multor decenii.

La Dolheștii Mari s-au descoperit până în prezent un număr de 41 morminte, de ambele rituri. Referitor la mormântul descoperit de Marin Dinu cu arme (nituri de la scut) și fusaiole, posibil dublu, de cuplu, merită a fi amintit un altul asemănător de la Zvenigorod-L'viv, unde în mormântul nr. 15 ce-a avut drept capac de urnă un fragment de fructieră dacică, au apărut printre altele o sabie, și un vârf de lance (**Svešnikov, 1957, 65, fig. 22/1-14**). Spre deosebire de populația SDMC și Wielbark, cea Przeworsk obișnuia să depună în morminte și arme (**Kazanski, 2009, 31**). Mormântul de incinerare cercetat de Marin Dinu a constatat în oase calcinate depuse în groapă, acoperite de fragmente de vase modelate cu roata, din pastă fină cenușie, în inventarul său fiind și cuie de la o casetă în care ar fi încăput o pensetă din bronz, două ace de păr (?) cu un capăt lățit, pandantive de tip *coșuleț*, lama unui cuțitaș din fier, o verigă din fier, mai multe mărgelice din sticlă și lut, două bucăți de sârmă contursionată, două fusaiole. Fără alte amănunte, se apreciază că inițial inventarul avea și podoabe din argint filigranat (**Dinu, 1961, 126-127**). Ulterior, începând cu anul 1978 colegul dr. Mircea Ignat a reluat săpăturile în sit, cu excepția celor patru morminte de incinerare din prima campanie, restul descoperirilor rămânând deocamdată inedite. Dintre cele patru, două sunt în urne și două în groapă simplă. Ca inventar s-au recuperat fragmente ceramice, resturile unui pieptene din os și o cataramă ovală. După resturile unui vas

cenușiu, din pastă zgrunțuroasă, cunoscutul arheolog sucevean a datat preliminar situl în primele decenii ale secolului al IV-lea (**Ignat, 1962, 159-160**).

Din păcate, din cauza politizării istoriei, în actuala regiune Cernăuți arheologii sovietici și mai nou cei ucraineni nu au avut interes deosebit, cu mici excepții, în a studia susținut cultura autohtonilor din primele secole creștine. Mai frecvent însă s-au cercetat situri din secolul al IV-lea d. Chr. și datorită faptului că populația SDMC este destul de mult amalgamată etnic.

O competentă analiză a stadiului cercetării necropolelor Černjahov a făcut-o Galina Nikitina. În regiunea Cernăuți și în vecinătatea sa astfel de vestigii s-au cercetat la Ocelivka/Kel'menci (în jur de 50 de morminte identificate), Romankivci/Sochirjani (rom-Securenii) (peste 20), Gorošovci/Zastavna, Selišče/Kel'menci (unul), și tot în apropierea zonei noastre de studiu, câteva la Ostrovec - Ivano-Frankivs'k, Velikaja Kamenka-Ivano-Frankivs'k, Gorodnica-Ivano Frankivs'k și Malincy-Hmel'nic'kij (**1985, 197-203, passim** și **fig. 1; Pačkova, Jakovenko, 1983, 51-61**).

Deși autoarea nu dă informații complete, ea face multe observații și statistici în privința tuturor elementelor culturale importante ale cercetării, recunoscând că metoda sa de prelucrare va putea fi perfecționată (**Nikitina, 1985, 90-91**). Majoritatea mormintelor fără inventar, au putut aparține unor creștini. Și orientarea mormintelor de înhumatie, spre răsărit, poate da indicii despre apariția obiceiurilor creștine. Unul dintre aspectele clar evidențiate este și cel al unei reale și profunde diferențieri sociale prin avere/inventar funerar. Statutul important social putea fi ilustrat și prin prezența – e drept rară – a armamentului, precum în mormântul nr. 70 de la Ocelivka, sau a inelului de aur amintit deja de acolo (**Ibidem, 88; Magomedov, 2001, 31-33**)*.

La Ocelivka s-a săpat în mai multe campanii, cimitirul fiind în curs de distrugere din cauza unei cariere. Urma mormântului nr. 76 de aici a fost încercuită cu pietre, ca o tradiție funerară de origine nordică (**Nikitina, 1988, 69**). *Alături de un euptor de olărie, s-au cercetat numeroase morminte, inclusiv duble, de bărbat și de femeie. Mormintele de înhumatie aveau capetele orientate spre N, sau derivări spre N-V sau N-E. La urnele funerare, sporadic au apărut și urme de ardere a lor secundară, probabil în rugul funerar, majoritatea fiind acoperite cu cioburi mari de vase* (**Eadem, 1969, 353-354; Eadem, 1972, 317; Eadem, 1975, 370**). Important, în această necropolă de pe Nistru, s-au descoperit numeroase vase purtând caracteristici ale vechii

* Despre așa numitele „morminte nobiliare”, cu inventar funerar deosebit și amenajări speciale ale gropii vezi și **Kurceatov, Bululici, 2001, 33-37**.

ceramici dacice din zonă modelate cu roata, unele mergând până la identitate (**Eadem, 1995, 43, fig. 26; 45, fig. 28; 46, fig. 29**). Există chiar și vase modelate exclusiv cu mâna, tot tradiționale, unde diametrul maxim se află la jumătatea înălțimii. Tot aici, în mormântul nr. 42, s-a descoperit un fier de plug (**Ibidem, 103**).

La Romankivci/Sokirjani s-au cercetat morminte, atât de incinerare, cât și de înhumăție, ultimele orientate nord sau vest. Într-unul, deranjat parțial, s-a descoperit lângă maxilar și o monedă de la Antoninus Pius (138-161). La picioare în mormânt zăceau un vas de sticlă fragmentar și o cataramă de bronz turnată (**Eadem, 1980, 313**). Mormintele de incinerare sunt de același tipuri, în urnă sau fără vase. Un mormânt dublu, orientat spre vest, avea un schelet bărbătesc legat la glezne. În M 105 s-a descoperit și un pahar de sticlă decorat cu ove, un vas cu fund atipic, cilindric și oase de ovine, ca rest de ofrande (**Eadem, 1981, 289**).

Deasemenea, și la Gorošovci/Zastavna s-au descoperit mai multe morminte, inclusiv de copii, acestea fără inventar. Notabil este M 4, care a aparținut unui matur, cu capul spre N-E, și cu mâna dreaptă deasupra unei oale în care era un vârf de săgeată din fier, cu patru aripioare și cu tub de înmănușare. Inventarul funerar s-a completat cu alte șapte vase modelate cu roata, un pahar de sticlă decorat cu ove șlefuite, un pieptene din os, două cataramă din bronz și lama unui cuțit din fier cu urme de teacă din lemn. Interesant, între cimitir și așezare, aflate la o distanță doar de circa 250 metri, se afirmă că exista un șanț, atunci poate mai adânc (**Eadem, 1983, 305-306**).

La Nepolokovci/Kicman', s-au cercetat cinci morminte de înhumăție și incinerare (**Timoščuk, Nikitina, 1978, 89-94**), iar la Selišče/Kel'menci s-a descoperit un complex arheologic, neinterpretat final, constând în lutuială, ceramică, oase de animale și piese din fier (**Mahno, 1960, 65**).

O descoperire importantă cu rol funerar, de crematoriu, s-a făcut demult la Okno/Zastavna, constând în principal dintr-un cuptor din lespezi de piatră, marea majoritate dintre ele cu urme intense de foc, păstrat parțial, cu suprafață de ardere de 2,2 x 1,4 m, a cărui temelie a pereților cupolei, păstrată pe o înălțime doar de 0,40 m, avea o grosime de circa 0,30 m. Accesul la instalația de ardere era înlesnit de o groapă, adâncă de 1,40 m, în care s-au descoperit – ca și pe vatra cuptorului – resturi de oase umane arse și cărbuni. Rol de purificare sacră l-au avut patru gropi (diametru de circa un metru, adâncime mare, de circa 1,5 m), care încadrau complexul funerar și în care se făcuse foc. Atribuirea culturală este dată de ceramica fragmentară cerneahoviană descoperită pe fundul gropii - pl. 11/A (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 192**).

Cu siguranță fiecare componentă etnică a complexului SDMC și-a desfășurat propria sa viață spiritual-religioasă. În materie de ritualuri, acolo unde comunitățile au însumat grupe de populație mixte, este de presupus și o serie de împrumuturi reciproce. Fără să vorbim din nou despre diverse religii, dorim doar să atragem atenția asupra faptului că în zona Nistrului de Mijloc este atestată amenajarea de sanctuare păgâne, sub forma punerii de idoli antropomorfi din piatră, în mărime naturală, ținând în mână un corn, ca simbol al fertilității. Astfel de descoperiri s-au făcut la Stavčany (rom. Stăuceni)/Hotin, la Ivankovcy și ceva mai la nord la Bakota.

Nu departe de nordul spațiului bucovinean, la Ivankovcy/Ušicki-Hmel'nic'kij, pe teritoriul unei așezări Černjahov au fost descoperiți trei idoli din piatră, unul fragmentar, unul de femeie și altul de bărbat, considerați din perioada slavă veche, deși Vinokur era tentat în a-i atribui nivelului cerneahovian. Un altul, asemănător, fusese distrus de către proprietarul locului (**Fedorov, 1960, 84-85, Brajčevskij, Dovženok, 1964, 238**). Originea lor, după părerea noastră, poate fi însă chiar ceva și mai veche, scito-sarmatică.

Pornindu-se de la existența obiceiului la vechii slavi de fixare pe movile de pământ la a unor astfel de idoli antropomorfi, din lemn, se consideră aceste descoperiri ca încă o dovadă a existenței aici în cadrul complexului cultural SDMC a unei puternici componente vechi slave. Un punct de reper în această teorie, posibilă în fapt pentru zonele marginase nord-vestice ale arealului complexului, este idolul de la Zbruč, datat în secolele IX-X, interpretat ca zeitatea supremă la slavii de răsărit ai Rusiei Kieviene (**Vinokur, Timoščuk, 1977, 102; Vinokur, Teleghin, 2008, 274**).

În bazinul hidrografic al Nistrului de Mijloc și de Sus se afirmă că s-ar fi găsit peste 30 de sculpturi din piatră, considerate cerneahoviene, ce amintesc de cele slave de mai târziu - stâlpi de piatră cu capuri redade primitiv, dar reamintim că ele - se afirmă - pot fi și celtice, sau scito-sarmatice (**Vinokur, Timoščuk, 1977, 103**).

* *

În urma unor conflicte cu imperiul chinez al dinastiei Han, triburile nordice *Hiung-Nu*, cum erau denumite în cancelaria imperială, populație destul de eterogenă, de neam turcic, sunt împinse spre vest, pe la mijlocul secolului IV d. Chr. urmașii lor, după supunerea sarmaților alani din zona actualului

Kazahstan, plecând spre soare-apune și trecând Donul la 375.* Apariția hunilor devine un pericol mortal pentru goți.

Luând în avangarda lor pe alani, hunii vor ataca impetuos pe ostrogoții lui Hermanaric, care vor fi spulberați, astfel că la 376 erau deja la Nistru. Regele ostrogot al greutungilor Hermanaric se sinucide, iar urmașul său Vithimer, apelând și la unele alianțe militare, încearcă zadarnic să le opună eficient rezistență, căzând în luptă. În cele din urmă liderul ostrogoților, Alatheus și cel al aliaților alanilor-iranieni, Saphrax, vor iniția exodul în Imperiul roman, deși se poate aprecia că mai multe grupări de populații de același etnic au preferat să accepte suzeranitatea hunilor.

Ocupați cu jefuirea spațiului basarabean, Athanaric, are timp spre a ridica cunoscutul său val cu palisadă, între Siret și Dunăre, (între Ploscuțeni și Stoicani) de-a lungul țării taifalilor. Frithigern și Alaviv, creștinați, cu voia împăratului trec Dunărea împreună cu triburile lor, permisiune care nu a fost însă acordată grupării goților greutungii conduși de Vithericus. Athanaric se refugiază într-o regiune necunoscută cu exactitate, „într-un loc din Caucaș”, zonă înaltă, împădurită, după unii Podișul Bârladului, alungând de aici pe sarmați, ceea ce pare ciudat ținând cont de preferințele de locuire ale acestei populații pastorale de stepă (după altă opinie poate chiar M-ții Buzăului și S-E Transilvaniei, argument fiind și tezaurul de la Pietroasa, dacă acesta ar data de acum) (**Ammianus Marcellinus, Fontes, II, XXXI, 1, 4, 8, 13**). Deci între 376 și 380 vizigoții au emigrat în masă din teritoriul nostru. La nordul fluviului rămâne populație autohtonă și ostrogoții lui Odotheus, aflați sub dominație hunică. Populația locală est-carpatică (poate și din nordul Moldovei) va fi atestată documentar pentru anul 381, cum am mai spus, când este menționat atacul scirilor și „carpodacilor amestecați cu huni” la sudul Dunării (**Zosimos, IV, 34**). Mai concret, din păcate, nu avem informații pentru spațiul bucovinean, traseul populației plecate din zonă spre sud, sau vest, rămânând total necunoscut.

Evacuarea celor mai multe așezări se va fi făcut totuși organizat, sub egidă gotică, în timpul primelor momente „psihologice” de panică generalizată, ulterior situația generală stabilizându-se sub toate aspectele.

Cu aceste prilejuri de retragere în fața pericolului hunic, alături de goți s-au putut refugia și numeroși localnici nord-dunăreni, densitatea de locuire ulterioară variind de la zonă la zonă, o caracteristică generală rămânând oricum rarefierea demografică pregnantă față de perioada gotică. Este de presupus că

* Pentru alte multe informații, relativ mai nou **Kazanski, 2009, 67 și urm.**

evacuarea s-a făcut organizat, pe structura triburilor existente și a sistemelor de vecinătate a așezărilor înrudite. Nu putem însă ști mai exact în ce măsură a fost afectat și spațiul bucovinean, dar rarefierea siturilor de secol V, atât de incipient încă demonstrată și aici, poate contribui la imaginea generală a socului deosebit de dur pricinuit de huni.*

Epopeea migrației gotice se va încheia în principal prin crearea de regate puternice în Italia (ostrogot, 493) și Spania (vizigot, 418). În Dobrogea au rămas enclave care au continuat să-și folosească limba tradițională până pe la mijlocul secolului al IX-lea, iar în Peninsula Crimeea, urmași ai ostrogoților mai existau distinct aici în veacul al XVI-lea (**Giurescu, Giurescu, 1975, 170**).

Prin plecarea vizigoților și a populațiilor acolite, inclusiv eventual sarmați încă neasimilați, invazia hunică - care antrenează și un val de alani - pune capăt migrațiilor de răsărit iraniene. Cei care asiguraseră unitatea culturală a complexului au fost goții, iar această unitate sucombă sub ropotul cailor asiatici. Local, pe vechea patrie a purtătorilor acestei culturi, relativ unitare, mai supraviețuiesc faciesuri locale, ele evoluând lent într-o stare de sărăcie culturală și chiar ruralizare în vechile teritorii părăsite de către imperiu, după o perioadă de peste un veac și jumătate teritoriile nord-dunărene începând să cunoască invaziile slavo-avare. În secolul VI gepizii vor porni în extindere a stăpânirilor lor din Câmpia Tisei spre inima Transilvaniei, fără să treacă însă dincolo de munți, ceea ce va duce și la oprirea deocamdată a pătrunderii slavilor în spațiul intracarpatic.

Din punct de vedere ideologic așezările încep să capete tot mai mult caracter creștin, pentru încă o vreme populația fiind mixtă, pagâno-creștină.

Impactul hunic, după vechea istoriografie sovietică a dus la un vid de populație la răsărit de Carpați*. Au existat și opinii diferite, precum cea a lui P. N. Tret'jakov, care era de părere că în drumul spre Dunăre slavii au întâlnit o populație destul de numeroasă, eterogenă, compusă din goți, daci, sarmați, sciți și chiar celți, pe care au asimilat-o (**1953, 110**). După 375, ca urmare a impactului hunic, se poate presupune o rarefiere de populație și în stânga Niprului (**Magomedov, 1999, 41**), triburile conduse de Alatheus și Safrax luând calea regiunilor dunărene de jos cum s-a văzut, ceea ce după același

*În Bucovina de altădată, adesea, tumulii erau considerați în trecut de populație în mod tradițional drept morminte hunice (xxx, *Die Bukowina...*, 249).

*Pentru rolul fenomenului invaziei hunice asupra situației social-politice din Imperiul roman vezi relativ mai nou **Šestakov, Janov'kij, 2006, 54-65**; respectiv **2008, 39-56**.

autor ar putea să fie reflectat în vehicularea a două tipuri de câni și unul de castroane spre aceleași regiuni (43).

După informațiile sumare ale lui Ammianus Marcellinus (XXI, 3, 4, 6) hunii ar fi putut trece apele Nistrului (*Danastium*) pe la Palanca, la circa 30 km spre nord de Tyras, cum a presupus Ion Ioniță, (1982, 48-49), sau pe la Tiraspol-Tighina.

După același istoriograf antic, Athanaric nereușind să oprească pe huni la Nistru, a ridicat în mare grabă un val de pământ de apărare (XXI, 3, 7). Evenimentele nu au marcat spațiul bucovinean, sistemul defensiv amintit putând fi în opinia lui Ion Ioniță valul așa-numit al *Moldovei de Mijloc*, ce delimita în mare hotarul sudic al Câmpiei Moldovei, de Podișul Bârladului. Ca argumente ale unui centru de putere hunică la nord de el se aduceau și unele descoperiri de podoabe sau monede din jumătatea nordică a Moldovei, intrate de mult în literatura de specialitate: pandantivul de la Rotopânești-Suceava, tezaurul de la Concești-Botoșani, monedele de la Dolhești, Holboca și Miroslăvești-Iași (Ioniță, 1982, 114-115; Harhoiu, 1976, 1035-1036, 1045, fig. 8, cu bibl.). O ipoteză pe care o avansăm acum pentru viitoarele cercetări este cea a construirii valului de către carpi în fața pericolului nordic al penetrării vandalilor, o dată cu declanșarea procesului de formare a CTC, aceasta în situația în care se va demonstra cu certitudine că avea șanțul pe partea nordică.

Misterios rămâne și valul din actuala regiune Cernăuți, dispus între Prut și Nistru, având șanțul spre sud-est și o datare incertă în primul mileniu post Christos (Timoščuk, 1974a, 27-32; Andronic, 2005, 260).

Așezări post invazie în zona centrală și în nordul Moldovei pot fi considerate în această fază de cercetare cele de la Botoșani-Dealul Cărămidăriei, Trușești-Cuha-Botoșani, Iași-Fabrica de cărămizi și Nicolina, Todirești-La Nuci (Zaharia, Zaharia, Rață, 1961, 461-469; Petrescu-Dîmbovița et alii, 1955, 172-177; Ioniță, 1972, 267-306; Idem, 1979, 567-586), sau cele deja amintite din regiunea Cernăuți.

Caracterul distrugător al invaziei ar putea fi nuanțat mai bine, dar din cauza faptului că posibilitățile de datare sunt încă limitate și că datările sunt relative, nu se pot deocamdată realiza diferențieri zonal-cronologice ale persistenței nivelului de locuire de după anul 376.

Cu excepția unor elemente de datare care ne vin în ajutor, o serie de piese de lux, din metale nobile, aparținând aristocrației, în perioada secolului al V-lea, se constată o decădere calitativă a inventarului arheologic descoperit. Chiar și ceramica uzuală prezintă un aspect mai primitiv, cea fină având

tendința dispariției totale, ceea ce se și întâmplă în mod cert în zona noastră de studiu și nu numai.

Numărul deosebit de redus de situri după migrația hunică, lipsa omogenității riturilor și ritualurilor funerare poate sugera existența unei perioade de instabilitate politică și demografică la răsărit de Carpați, toate grefate după Sedov pe un interval cronologic de pronunțată răcire a climei, poate cea mai mare din era creștină (**Tentiuc, 2008, 92-97, 113**, cu bibl.).

Caracterul autorității goților, populație agricolă, deci stabilă, a fost deosebit față de cel al hunilor nomazi care le-au succedat, ultimii concentrându-se numai în anumite zone stepice și fiind doar interesați în a strânge cât mai eficient dările de la populațiile supuse vremelnice. Deci și în spațiul bucovinean putem presupune existența unor structuri de putere ostrogotică, ce reprezenta în teritoriu pe huni.

Ca o caracteristică, din perioada hunică se cunosc morminte aristocratice fastuoase, în al căror inventar apar piese din metale nobile (diademe, colane, fibule, cataramă, veselă, oglinzi, piese de harnașament...), realizate într-o manieră deosebită de artă a stepelor, în așa-numitul stil *policrom*, vehiculat de huni în Europa Centrală și de Est, în care strălucirea aurului făcea alternanță cu cea a pietrelor prețioase și semiprețioase, mai ales a almandinului aparținător familiei granatului, cu loc de origine mai ales în India. În preocuparea obsesivă a afișării puterii, aurul provenind mai ales din cantitățile mari de monedă cu care împărații romano-bizantini obișnuiau să cumpere pacea și liniștea necesară imperiului de la neamurile barbare, era la baza aceluși fenomen de *imitatio imperii*, moda jucând și în această perioadă un rol social deosebit de important.

Referitor la exemplul celebrului tezaur de la Pietroasa-Buzău, alcătuit din piese realizate în locuri și momente deosebite, despre care s-a scris deja destul de mult, atribuit în mod tradițional lui Athanaric și momentului invaziei hunice, trebuie amintită relativ recenta plasare a sa de către Radu Harhoiu în jurul anului 450. în contextul evenimentelor care au dus la destrămarea imperiului hunic, el putând aparține în realitate ostrogoților rămași în subordinea hunilor ca administratori ai unor întinse zone de la nordul Dunării de Jos (**Harhoiu, 1976, 1011-1036; Harhoiu, Gora, 2000, 32**).

O categorie distinctă de monumente și în această epocă sunt cele cu un caracter funerar. La o rarefiere deosebită demografică, de secol V, nu putea să nu corespundă și una de descoperiri funerare. În acest context, trebuie să menționăm, fie și în treacăt, celebrul mormânt de la Concești/Concești-Botoșani, descoperit în 1812, care a aparținut unui înalt reprezentant al aristocrației hune, războinic depus împreună cu calul său și cu un deosebit de

bogat inventar într-un cavou construit din blocuri din piatră cioplită și pavimentat cu lespezi (Bloșiu, 1974; Harhoiu, Gora, 2000, 34 și n. 3; ș. a., incl. Andronic, 2005, 148-149, ș. a.).

Descoperirile de aici, loc astăzi de neidentificat, se leagă cultural-cronologic de altele ale unor piese de podoabă, precum fragmentul de diademă de aur (pl. 13/1), decorată cu almandine din nordul Bucovinei de la Șubranec/Zastavna (Timoščuk, 1974, 127-129)*, provenind în mod normal de la un mormânt de înhumație, tot aristocratic, analogii apropiate fiind în acest sens piesa de la Buhăieni-Iași (diademă de aur decorată cu pseudogranule și caboșoane în tehnica *au repoussé* (Florescu, 1960), cea tot cu almandine de la Dulceanca-Teleorman (Dumitrescu, 1961), sau cea din zona curburii Carpaților de la Gherăseni-Buzău (Dragomir, 1966, 185).

Alte descoperiri legate de aceeași secvență cultural-cronologică s-au făcut la Măreția/Dărmănești-Suceava în perioada austriacă, piesele acum cunoscute fiind doar un distribuitor de curele de hamașament și o aplică, din aur, ornamentate în tehnica *cloisonnée* (pl. 13/2, 3). Contemporane cu acestea și provenind tot de la un mormânt princiar de înhumație, sunt și brățara reprezentând un șarpe și colanul, tot din aur, realizat în aceeași manieră, descoperite în 1876 după viiturile Solonețului la Părhăuți/Todirești-Suceava, la o depărtare de nici 10 km de Măreția, pe care specialiștii vienezii le-au considerat la acea dată de factură vizigotă. Anul viitor, în același loc, copiii au mai găsit un colan din aur (Ignat, 1983, 206-208; Prelicz, 2011, 115; Andronic, 2005, 135, pl. XXXIV/2-3). Alt torques în formă de șarpe s-ar fi descoperit în perioada austriacă și în pădurea Crasnei/Storojineț, între bolovani (Niculică, 2009, 134).

Din mediul tardiv SDMC, de epocă hunică, a provenit un tezaur descoperit în anul 1845 în cartierul mărginaș al Cernăuților Clocucica, compus dintr-un colan și o brățară din aur și câteva bucăți de sârmă de argint, ultimele în greutate de 70 g și ulterior pierdute pentru știință. Podoabele se află și astăzi inventariate la Kunsthistorisches Museum din Viena, cântărind împreună circa 220 g (pl. 13/4, 5). Ele sunt realizate din bară circulară în secțiune, și se închid cu buclă și cârlig, ca și torquesul amintit de la Podeni. Rudolf Noll le-a considerat germanice, datându-le în secolul al IV-lea, iar Victor Spinei în prima jumătate a celui următor. După opinia noastră ambele datări sunt valabile, astfel de piese de fast aristocratic, la origine din lumea provincial

*Piesa a fost descoperită în evul mediu, fiind îngropată într-o oală medievală împreună cu mai multe podoabe tipice secolelor XVI-XVII.

romană, și cu grad foarte mic de uzură putând fi purtate și moștenite mai multe generații de-a rândul (Spinei, 1997, 139; Andronic, 2005, 133-134, pl. XXXIV/4-5, cu bibl. și alte inf.).

În cadrul aceleiași mode și a stilului *policrom*, se înscrie și pandantivul de la Rotopânești-Siliște, piesă ca și descoperirile de la Mărețeia, de la vest de Siret, care s-ar putea lega ca vehiculare de bunuri culturale de huni. De formă dreptunghiulară, este realizat din foaie de aur decorată cu granule și cinci almandine roșu închis și cântărește 16,8 g (pl.13/6). Elena Busuioc a considerat că piesa a putut fi produsă într-un atelier nord-pontic, care mai păstra tradiții ale orfevrăriei greco-romane, datându-l în prima jumătate a secolului al V-lea (Busuioc, 1973, 338-341).

Cele de mai sus reprezintă doar câteva documentări materiale ale fenomenului de expansiune spre vest a modei podoabelor din metale prețioase, datorat migrației hunice spre Europa Centrală și datat, așa cum au subliniat numeroși cercetători, precum J. Harmata, A. Alföldi, N. Fettich, R. Harhoiu, ș. a., în prima jumătate a secolului al V-lea.

Tot datorită migrațiilor, în speță cea spre vest ostrogotică, s-a vehiculat dincolo de Nistru fibula cu butoni laterali de tip *Vyškov* (după Bierbrauer), cu descoperiri în Ucraina (inclusiv piesa din bronz păstrată parțial și descoperită însă în stratul de cultură din secolele VI-VII de la Nepolkivci (rom. Nepolcăuți)/Kicman'), România, Ungaria, Cehia și Austria (Timoščuk, 1976, 159).

Mai frecvente în aceste timpuri tranzitorii au fost fibulele cu piciorul înfășurat de tip *romano-bizantin*. În situl de la Botoșana s-au descoperit trei astfel de piese, destul de rău conservate fiind din fier, datate larg în secolul V și în prima jumătate a celui următor (Teodor, 1984, 55, fig. 29/1-3), iar în cel - în mare contemporan - de la Codeni/Kodyn (I) alte două, tot din fier, dar cu linia corpului mai curbată și portagrafa realizată din lățirea piciorului, obținute se pare prin turnare (Rusanova, Timoščuk, 1984, 22, fig. 19/1-2). Ultimele s-au găsit în două complexe aparținând etapei I A, care s-ar data spre mijlocul veacului V. Folosirea fierului mai mult acum la astfel de podoabe o putem explica prin scăderea circulației monetare din bronz, din bani putându-se cel mai lesnicios obține mici piese de podoabă și nu numai.

Aceluiași tip general, dar din bronz, aparține fibula de la Suceava-Șipot (subvarianta II I B – Dan Teodor), cu analogii numeroase în Dobrogea bizantină, pe linia Dunării de Jos (la Drobeta-Turnu Severin chiar se produceau), sau la Čornivka (ajunsă în cele din urmă în inventarul unei locuințe din secolele XII-XIII de aici !), ultima care – important – are pe corp

incizate și busturile a două personaje (sfînți ?) – **Teodor, 1978, 21, n. 78; Voznyi, 1998, 31, fig. 22.**

La acestea mai adăugăm fibule din bronz, comune repertoriului SDMC, cu piciorul întors pe dedesubt, în stare funcțională, folosite în mod normal și dincolo de anul 400, precum cele de la Botoșana, dar și o alta, mai deosebită, cu semidisc și buton median din situl de la Todirești (**Andronic, 2005, 138, cu multe alte informații**).

Fără a generaliza, este de presupus că fibulele romano-bizantine, devenite tradiționale, folosite probabil până spre sfârșitul secolului al VI-lea, au fost preferate de populația autohtonă la răsărit de Carpați, spre deosebire de slavi care fuseseră familiarizați cu tipuri care circulau în teritoriile de unde au migrat. Ne gândim la unele tipuri de fibule digitate, care se și puteau produce în spațiul nord-pontic, ceva mai târziu, la care vom face referiri în capitoul următor.

În sfârșit, o piesă importantă, post 400, s-a descoperit la Teremcy, nu departe de linia Nistrului Mijlociu, o fibulă cu placă semicirculară și cu trei butoni (**Șćukin, Šarov, 2000, 370-371, 381; vezi și Baran, 1988, 72**).

Pe baza unor descoperiri databile în plin secol V, în principal podoabe, Andrei Măgureanu și Bogdan Ciupercă punctează în zona nordică a Moldovei, fără să fie vizată și actuala regiune Cernăuți unde există unele descoperiri de referință, unul dintre presupusele centre de putere hunică, ceea ce nu poate fi decât deocamdată o simplă propunere, inclusiv pentru faptul că zona cuprinde și o mare parte de podiș, acolo unde hunii nu erau la ei acasă (**Măgureanu, Ciupercă, 2008, 122, fig. 3**). Puterea hunică însă se putea materializa aici prin ostrogoți.

Și pentru teritoriul bucovinean este valabilă observația lui Michel Cazanski, cu care suntem cu totul de acord: pentru nivelul de locuire al populației sedentare din prima jumătate a secolului al V-lea, suntem în situația oarecum paradoxală de a cunoaște descoperiri de natură „princiară”, dar nu și situri „ordinare”, comune, cauza constând după opinia noastră în imposibilitatea unor datări mai precise ale celor din urmă (**2009, 115-116**).

Alte piese caracteristice hunilor sunt cazanele de bronz cilindrice cu mânere pentru o mai bună prindere cu protuberanțe în formă de ciupercă, dintre care unele s-au găsit la Desa, Celei/antica *Sucidava*, Ionești, Boșneagu, Hotărani, Hinova, în Muntenia și Oltenia (**Harhoiu, 1997, 130-134**), practic din vestul Chinei și până în Franța. După Fedorov, hunii nu numai că au trecut prin spațiul basarabean, locuit aproape exclusiv de geți, dar ar fi stat o vreme în partea sa sudică (**1960, 64**). În Basarabia se cunoaște un cazan de bronz hunic de la Șestaci-Sângerei și piese de harnașament din aur, argint și fier de la

Cazaclia/Ceadâr-Lunga (unitatea teritorial-administrativă Găgăuzia), de la hotarul secolelor IV-V. Amintim aici în același spațiu basarabean și câteva morminte hunice izolate, la Hlinaia, sau Comrat (xxx, **Republica Moldova, Ed. Enciclop., Chișinău, 139, 141**, cu bibl.).

Un fenomen în plină desfășurare la Dunărea de Jos, în epoca hunică a fost cel al creștinării. Începând cu perioada când Wulfila fusese hirotonisit ca episcopul tuturor creștinilor din țara goților, creând și un alfabet pentru ei (**Iordanes, Fontes, 267**), se poate presupune și începerea organizării unor mănăstiri. Poate încă de acum se pare că datează și primele chilii și mici lăcașuri de rugăciune din munții Vrancei și ai Buzăului (**Teodor, 1991, 56, n. 39**, cu bibl). Numai datorită creșterii noului fenomen religios, se și explică de ce unii regi goți au inițiat prigonirea creștinilor ortodocși, arieni sau audieni, care va culmina în 372 cu înecarea martirizantă a lui Sava Gotul în apele râului Buzău. Desigur, în acest context general, și pornind de la tradiția și vechimea relațiilor ei cu mediul creștin romano-bizantin sud-dunărean, este de presupus că populația romanică nord-dunăreană a receptat mai repede și mai ușor noua religie, față de goți, după cum și goții cantonați la sud față de cei de la est de lanțul carpatic, inclusiv din Bucovina, au început a prelua ceva mai repede noua religie.

Nu credem că la venirea confederației gotice la vest de Nistru și Prut, cu excepția unor teritorii adiacente Dunării de Jos, populația dacică îmbrățișase în mod plener creștinismul. Noua ideologie pătrunsese încă destul de sporadic și în spațiul nord-moldav. În schimb, în câmpia munteană și zona Carpaților de Curbură el devenise un curent religios deosebit de puternic, astfel nu s-ar explica și martirajul amintit al lui Sava, din ordinul lui Athanaric, activitatea de misionar al lui Ulfila (Wulfila), celebru prin traducerea Bibliei în limba goților, sau moartea violentă a celor cinci martiri, misionari de limbă greacă, de origine greco-microasiatică, din cripta de la Niculițel-Tulcea survenită în timpul persecuțiilor lui Athanaric (**Barnea, 1973, 123-126**).

Până la edictul de la Milano, din 313, care dădea libertate cultului creștin, la nordul Dunării de Jos s-au refugiat creștini prigoniiți, dintre care unii probabil vor și predica voluntar. După ce Constantin cel Mare le dă statut de *foederati*, la nordul fluviului fiind constituită ceea ce se definea geopolitic drept „Gotia”/Goția, se poate presupune aici o activare și mai mare a influențelor noii religii.

O nouă ofensivă ideologică dincolo de hotarele imperiului, acum extinse spre nord, s-a desfășurat în vremea celebrului Iustinian I (527-565), când prin actul de propagandă creștină se putea strategic câștiga și o anumită stare de liniște la frontiere, din partea noului pericol major al raidurilor

triburilor slave cantonate în special la sudul Carpaților Meridionali. Ulterior, nici invaziile avarilor și apoi migrația bulgarilor (679/680) nu au putut avea repercusiuni distructive asupra vieții creștine nord-dunărene.

Penetrarea noii religii în mod cert a fost graduală, de la Dunăre spre nord. După cum s-a văzut mai înainte, într-o serie de situri SDMC, chiar datând numai din secolul al IV-lea, s-au găsit piese de certă factură creștină. Mai mult, începuturile penetrării creștinismului au fost și mai vechi. Fără să intrăm în amănunte, amintim generic descoperirile paleocreștine (de cele mai multe ori simple semne cruciforme) de secol III de la Barboși-Galați, Poienești, Drăgești și Vădeni-Vaslui, Poiana Dulcești, Homiceni și Vlădiceni-Neamț, sau Bărboasa-Bacău. În zona nordică moldavă, din mediul SDM provine un fragment ceramic cu un semn incizat de la Dumbrăveni-Suceava, interpretat ca fiind paleocreștin (**Teodor, 1991, 78**, cu bibl. și multe alte inf.), mai multe medalioane din sticlă paleocreștine din necropola de la Mihălășeni-Botoșani (**Șovan, 1987, 227-233**), iar din cel al CTC tot o svastică la Hliboca (**Vakulenko, 1977, 104, pl. IV/5**). În privința svasticii amintite de la Dumbrăveni, Mircea Ignat, care a și publicat piesa, a optat nu pentru un simbol paleocreștin de tip *crux gammata*, ci ca unul solar, ceea ce suntem cu totul de acord. Cea mai apropiată analogie o găsim la Hliboca, astfel de semne întâlnindu-se și mai târziu, în secolele VI-VII, interpretate ca semne creștine (**Teodor, 1991, 158**), dar pentru secolul al IV-lea ele aparțin și după opinia noastră mediului spiritual gotic, astfel pe simboluri apărând în diverse locuri în spațiul nordic și est european, precum la germanicii culturilor Przeworsk sau Wielbark (**Ignat, 2008, 233-236**, cu bibl.), sau la cei ai mediului cultural geto-germanic Poienești-Lucașeuca (sec. II-I î. Chr.; bastarnii, de care am scris în primul volum). Pentru arealul SDM se mai cunosc câteva astfel de reprezentări, în Basarabia la Dănceni, Tăcuta-Vaslui și la Čornivka (**Mihajlina 2001, 131**). Pentru ultima localitate, autorul îl considera tot simbol solar, în schimb descoperitorul, Pivovarov, ca simbol paleocreștin.

Tradiția folosirii acestui simbol continuă și în secolele următoare, până la interzicerea sa și la germanici, dar și la alte seminiții. Piese cu un astfel de simbol au apărut și în Muntenia (București-Cățelul Nou, București - str. Soldat Ghivan, Dulceanca), în Basarabia (Hansca, Dănceni, Alcedar-Odaia, Hucea și Seliște), la Raškiv III (Raškov-rus.)/Hotin și Cernăuți (Horecea II) (**Ignat, 2008, 233-236**, cu bibl.; vezi și **Andronic, 2005, 193-194, 343**, cu bibl.).

Tot acum se înmulțesc cantitativ mormintele de înhumație, fără inventar și cu orientare V-E, care pot fi atribuite creștinilor, în județul vecin, Botoșani, fiind binecunoscute astfel de complexe la Botoșani-Dealul Cărămidăriei, Miorcani, Nichiteni și Hănești. În paralel apar și unele cu piese caracteristice

epocii hunice (fibule cu cap triunghiular sau cercei cu mărgică de formă cuboedrică) -**Andronic, 2005, 112-113**, cu alte inf. și bibl.

Pentru comparație, în privința penetrării creștinismului spre nord, în spațiul relativ central al interfluviului Prut-Nistru, la Alcedar, s-a descoperit un tipar din lut cu semnul crucii pentru copt prescură (sec. IV-V), iar și mai la nord, la Botoșani trei lingurițe din argint de uz liturgic, datele în intervalul secolelor IV-VI (**Ibidem, 193, pl. LXXI/5, respectiv 194, pl. LXXI/18**, cu alte inf. și bibl.).

În același mediu SDM se pare că existau deja și spații construite special pentru viața religioasă, precum mica clădire care exista în necropola de la Mihălășeni, sau cea mai mare locuință, de circa 75 m², bicompartimentată și orientată est-vest, amintită deja, de la Iași-*Nicolina*, spre a rămâne numai în teritoriul est-carpatic.

Din păcate nu se cunoaște viața spirituală păgână a comunităților SDMC. Deoarece în arealul complexului cultural viețuia o multitudine de etnii, în mod cert spiritualitatea acestora era deosebit de diversă. În această sferă s-ar putea include și o descoperire din șantierul nostru de la Todirești. Între gropile identificate aici, se remarcă groapa nr. 1 (G 1). Adâncă de 0,85 m, cu diametru de 0,45 m, adăpostea pe fundul său un craniu de bovidu, poziționat normal și protejat - posibil ritual - deasupra de două plăci de gresie dispuse ca un acoperiș în două ape (**Andronic, 2005, 108**). Prin fragmentul ceramic SDM, complexul datează din prima etapă distinctă de locuire a sitului (sec. IV, eventual și după 376).

III. MIGRAȚIA HUNILOR - PREMISĂ FAVORIZANTĂ A MIGRAȚIEI SLAVE

După cum bine se știe, după mulți autori, se consideră că abia invazia hunilor a deschis seria „marilor migrații” ale popoarelor. deși după cum am văzut în primul volum al *Istoriei Bucovinei*, încă din preistorie s-au înregistrat valuri foarte mari de populații, care au dus la restructurări masive etno-culturale pe spații întinse est-europene. Puternicul șoc pe care aceștia îl provoacă, se va simți până în Spania și nordul Africii, prin migrarea dincolo de Pirinei a vizigoților și pe continentul vecin al vandalilor. În urma crizei generale declanșată în occidentul european în secolele IV-V, s-au creat condițiile favorabile marilor invazii „barabare” care au schimbat în cele din

urmă total față unei mari părți din continent. Cauzele acestor mari migrații spre apus au fost multiple: unele schimbări climaterice, creșteri demografice dublate de insuficiența resurselor de hrană, atracția unor regiuni bogate sau însuși tipul de comunitate (instabilă) și de societate unde preocupările de jaf erau ceva obișnuit. Procesul colonizării europene cu migratori se va desfășura în mare parte în mod paralel cu cel, tot foarte complex, de descompunere a societăților de tip sclavagist și de cristalizare și afirmare a noilor realități socio-economice, ideologice și culturale feudale. În regiunile răsăritene ale Europei, slavii au adus cu ei un sistem social destul de primitiv, unde sclavia, fără să joace un rol primordial, avea un aspect patriarhal.

Așa cum sublinia demult Simion Mehedinți „marginea de răsărit a Daciei a fost încă din antichitate hotarul Europei față de Asia”, la sfârșitul evului antic, nu numai gurile Dunării, ci tot bazinul Nistrului fiind ținut european (**Emandi, Buzatu, Cucu, 1994, 132**). Ori, bătrânului continent îi era hărăzit un prim șoc major din partea urgiilor distrugătoare ale stepelor asiatice – **hunii**. Desigur, despre invazia lor s-a scris mult și nu este cazul să disecăm problema.

Joachim Werner a fost unul dintre cei care au considerat că invazia hunilor în Europa a distrus direct și prin efecte până aproape de anul 400 total civilizația SDMC (**Werner, 1971, 113**), teritoriul lăsat aproape pustiu rămânând liber oricărui alte invazii răsăritene, de aceasta profitând slavii care au venit în loc în jurul anului 500. Un punct de vedere apropiat a avut și Liapușkin (**1968, 15**).

Prin urmare se poate accepta ideea că expansiunea protoslavă în unele vechi teritorii gotice, inclusiv la est de Carpații Orientali, a fost favorizată în mod concret de huni. Chiar dacă nu toată populația germanică ar fi părăsit silvostepa, este de presupus că zona a devenit de la o vreme predominant slavofonă. Începând cu mijlocul secolului al V-lea, slavii au început să-și realizeze pe un larg areal geografic trei culturi, care își vor păstra identitatea până în cursul veacului al VII-lea: Praga (în varianta estică ucraineană, Korčak), Penkovka și la nordul ei Koločin.

În cadrul evenimentelor care au precedat dispariția totală a locuirii gotice (SDMC) la nordul Dunării de Jos, Michel Kazanski include și invazia în 404-405 în nordul Italiei a unei deosebit de puternice armate barbare în principal constituită în principal din ostrogoți, condusă de către Radagais, posterioară la numai câțiva ani celei vizigote a lui Alaric (**2009, 145**). Luarea căii Occidentului de către goți s-a petrecut cel mai probabil ca urmare a presiunii hunilor, zona de plecare a acestei mișcări putând fi în mică măsură și teritoriul est-carpatic în care includem deci și arealul bucovinean.

Fără să aibă dovezi concrete, Magomedov consideră că ultimele grupări gotice au părăsit teritoriul ucrainean în anii 432-433. Disparația culturii, care se leagă în mod direct de exodul goților, indiferent de numărul etapelor plecărilor lor, s-a desfășurat după Kazanski în decursul primului deceniu al secolului al V-lea (sfârșitul perioadei D1, după cronologia lui Tejral) (2000, 329). Înainte de aceasta, undeva la hotarul dintre secolele IV și V, în bazinul Niprului se cunoaște episodul încercării de emancipare a ostrogoților regelui Vinitharius de sub autoritatea imperiului hunic, prin declanșarea conflictului cu anții conduși de regele lor Boz, după ce mai înainte pe timpul lui Hermanaric avuseseră loc lupte mai vechi între aceste etnii – (Iordanes, Fontes, II, 119). Căpetenia hunică Balamber, văzând în aceasta o încercare de rebeliune, va înfrânge forțele ostrogote.

În faza finală a complexului cultural, se pot delimita două grupe de situri ostrogote, în silvostepa bazinului Niprului și în nordul Mării Negre, între Nistru și Nipru. După Kazanski (2009, 78-78, fig.1), punctele arheologice de factură hunică se pot grupa în două mari zone euro-asiatice. În prima intra bazinul carpatic cu Dunărea de Jos cât și stepele de la Nistru la Nipru, unde viețuiau acei „huni europeni”.

Cu siguranță populația culturii SDM de la răsărit de Carpați, atât cât a rămas după anul 376, a participat și la expedițiile militare hunice, unele monede de aur, inclusiv din Bucovina, putând proveni de pe aceste itinerări.

Ulterior, în spațiul extracarpatic, sunt de presupus unii conducători huni, precum cel de la Concești, sau cel atestat istoric - *Uldis* - de la nordul Dunării de Jos, în Muntenia, unde se cunosc o serie de descoperiri din epoca hunică. Desigur, față de hunii asiatici mai omogeni etnic, cei „europeni” aveau o structură compozită, între ei fiind înglobați și alte etnii, precum sarmați sau ugri.

Până în primele decenii ale secolului V, hunii stau în stepele de la nordul gurilor Dunării. Pe la 420 (sau 423-427) se duc în Pannonia în organizarea lui Rua, din 433 ei devenind și ei foederati ai Imperiului de Apus, și primind spre administrare *Pannonia Prima*. Mai apoi lui Attila i s-a atribuit titlul de *magister militum*, dată după care dominația lor asupra teritoriilor de la nordul Dunării de Jos va mai continua, zona strategică a Buzăului, cu descoperiri semnificative de podoabe prețioase de uz aristocratic (Pietroasa, Gherăseni, Câlnău, Pârscov – ostrogote sau hunice), având poate mai departe un rol deosebit în administrarea teritoriilor extracarpatică. Puterea lor crește și prin integrarea gepizilor, care vor putea primi și sarcina administrării spațiului transilvănean. După 434 hunii își redirecționează atacurile spre Italia și provinciile occidentale, în vreme ce Imperiul Roman de Răsărit le plătește un

greu tribut. După moartea celui alt nepot al lui Rua, Bleda, din 445 (447) Attila rămâne singurul lor conducător, ale cărui calități militare sunt unanim recunoscute, ceea ce nu l-a scutit, cu doi ani înaintea morții sale, să sufere înfrângerea armatelor sale coalizate la „Câmpiile Catalaunice”, în apropiere de Troyes (Franța, 451). Moartea lui Attila (453) și apoi lupta de pe râul Nedao din Pannonia (454), unde Iordanes a afirmat că circa 30.000 de huni și de aliați ar fi rămas pe câmpul de luptă, inclusiv Elac, fiul cel mare al lui Attila, au dus la căderea puterii hunilor - se pare încă aliați cu ostrogoții - de la Dunărea Mijlocie și Inferioară (**Fontes, II, 261**). În coaliția învingătoare, pe lângă gepizi, participau și suebi, heruli și grupări rivale hunice, ostrogoții rămânând însă fideli asiaticilor. În anii care au urmat puterea hunică s-a dispersat total, ostrogoții fiind masați în Pannonia, iar gepizii victorioși luând în stăpânire Dacia transilvană. După plecarea ostrogoților în Italia (488) la Dunărea Mijlocie au contat politico-militar doar gepizii, a căror putere va fi și ea anihilată ulterior la 566-568 de către avari, aliați cu longobarzii, primii ocupând poziții în câmpia dunăreană și cea a Tisei.

În tot acest context politico-militar și demografic complex, spațiul bucovinean nu a suferit repercursiuni directe, el începând în jurul lui 500 să fie destul de puternic colonizat cu mase slave sosite din nord și nord-est, migrație pe care o vedem ca o mișcare pașnică, pe etape, pe un teritoriu deosebit de mult rarefiat ca populație, aceasta fără puțință de-a se apăra eficient în fața noilor migratori. Ajunși ulterior la frontiera imperiului, stat care oferea atâtea tentații de jaf, firește comportamentul lor a devenit agresiv.

În ceea ce privește Transilvania, hunii au deținut aici un rol indirect. Nu au lasat urme convingătoare arheologice, ceea ce a dus la supoziția că ei au trecut prin nordul Carpaților, prin Carpații Păduroși, fără însă – firește – a lăsa urme palpabile arheologice. Din păcate, izvoarele scrise antice nu ne dau informații despre prezența hunică și la nordul lanțului carpatic. Puncte de reper rămân doar două morminte din epocă, din Polonia: unul poate la Jakuszowice (aproape de un sit fortificat, aparținând mediului Przeworsk), înhumat cu cal și inventar tipic nomad, inclusiv arme, iar celălalt la Jedrzychowice, aristocrată înhumată cu podoabe specifice modei hunice și un cazan tipic din bronz (**Kazanski, 2009, 83**). Este posibilă, după autorul citat și ipoteza ca personajele să fi aparținut doar mediului aristocratic germanic local „hunizat”. Deci limita nordică a arealului dominației hunice rămâne pe mai departe discutabilă, oricum spațiul bucovinean fiind inclus în acesta. Nu putem ști nici de care prinț hunic depindea la un moment dat spațiul est-carpatic, aristocratul mormântului princiar de la Concești, plasat probabil deloc întâmplător în nordul Câmpiei

Jijiei, putând mai sigur supraveghea teritoriul nord-est carpatic, inclusiv pe cel bucovinean.

Urmând în mare linia de câmpie dunăreană, se cunosc bine deja o serie de cazane (sau fragmente doar) hunice, inclusiv de cult (Hârșova, Boșneagu, Ionești, Desa, Celei, Hotărani) ce pot indica o cale de acces mai veridică spre noua lor patrie.

Pentru deceniile următoare trecerii lor în Pannonia nu s-au descoperit elemente tipice în regiunile deluroase și împădurite ale Transilvaniei. Practic ei au locuit mai mult în stepele nord-pontice și apoi în pusta maghiară, populațiile supuse, agricole, trebuind să le procure produsele agricole. În trupele lor au participat și populație romanică și dacică. Singurul mormânt hunic sigur dintre Prut și Carpați este cel de la Concești, în rest se cunosc doar podoabe de modă din epocă, spațiul moldav (și bucovinean) stând deci sub control ostrogotic. Este timpul în care cel puțin în partea nordică a Moldovei, departe de zonele stepice, pot fi presupuse grupări ostrogotice care reprezentau puterea hunică în teritoriu, în mare parte fiind obligate să se înregimenteze în cetele hunilor.

După o teorie veche și scumpă istoriografiei române, în fața tăvălugului hunic, față de triburile gotice ce pe rând părăsesc teritoriul nostru, cel puțin o parte din daco-romani se retrag în zone mai izolate, depărtate de marile direcții de penetrare și circulație umană (Teodor, 1991, 29)*. Descoperiri arheologice și demonstrații statistice clare pe acest subiect însă (al zonelor considerate izolate), până acum, nu s-au făcut. Pe de altă parte, s-a constatat e drept și existența unor situri care datează dincolo de anul 400, unele continuate de niveluri de locuire mai târzii, unde slavii apar cât se poate de evident, precum Botoșana, Todirești, Măreția, ș. a., la care am făcut sau vom face și alte referiri.

După A. V. Komar, istoria hunilor s-ar putea structura pe mai multe etape: I - 375-400; II - 400-425; III - 425-440; IV - 440-454; V - 454-467-480; VI - 480-500 și VII - 500-550 (Komar, 2000, 43). Din intervalul anilor 455-475 provin piesele de harnașament amintite din aur și argint descoperite în

* Mai recent se reia aceeași teză și pentru împrejurimile unor situri din zona Roman, acceptându-se ideea pentru secolul V chiar a unui vid zonal de populație, cauzat de invazia hunică, localnicii retrăgându-se în păduri și munți, ca mai apoi să fi revenit în aceleași locuri ! (Ursachi, 2009, f. p.). Fenomenul depopulării e prea evident, chiar dacă nu ne place. Apoi cum s-a defrișat ulterior masiv, de ce siturile din zonele considerate retrase, nu apar ? E timpul să renunțăm pentru totdeauna la această formulă magică a arheologiei românești, al revenirilor pe vechile amplasamente, după trecerea valurilor migratoare !

Basarabia la Cazaclia/r. Ceadâr-Lunga, dateate în cea mai recentă sinteză din Rep. Moldova (volum enciclopedic *Republica Moldova* - Chișinău, 2009), ca și cazanul hunic de la Șestaci/Sângerei la cumpăna dintre secolele IV și V (140).

În catastrofala lucrare semnată de ing. Arkadi Jukovski, devenit și cetățean de onoare al orașului Cernăuți (!), intitulată pretențios „Istoria Bucovinei”, făcută cu totul și cu totul amatoristic, se fac o sumedenie de erori elementare de informare și interpretare istorică (1991, 10 și urm.).

Pentru istoria geților din Bucovina se afirmă printre altele că din secolele IV-VI denumirea de „besi” a schimbat denumirea mai veche a geților. Mai mult, se afirmă că „După huni, pământul Bucovinei a fost trecut de tribul germanic al gepizilor”, ori ei nu au fost practic prezenți câtuși de puțin aici, sau „În secolul VI, în urma bulgarilor care au ocupat Bucovina (sic !!!), a venit hoarda sălbatică a avarilor...” (16).

Tot după el, în 896 maghiarii au trecut Carpații de Nord prin trecătoarea Kerezmez, iar prin Bucovina au trecut în secolul al X-lea pecenegii, iar în cel următor cumanii, de la care au rămas toponime precum Comana, Comănești, Derelui și nume bucovinene – Cumanovski (17), dar denumirea Coman a unui proprietar de vechi sat medieval bucovinean, care putea proveni ca origine din întreaga țară a Moldovei. nu demonstrează și existența neaparat în zonă a unei foste comunități cumane

Iată că acest teribil tăvălug asiatic a contribuit din plin la unele schimbări majore în realitățile etnice de la nordul Dunării de Jos, el facilitând în final - prin urmările sale - penetrarea unor mari mase de slavi, care la rândul lor vor aduce schimbări importante în zonele în care s-au stabilit.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

A. Izvoare narrative:

Ammianus Marcellinus - *Istorie romană* în 31 de cărți, în Fontes, II, 1970

Cassius Dio - *Istoria romană*, în Fontes, I, 1964

Iordanes - *Faptele romanilor*, în Fontes, II, 1970

- *Getica*, în Fontes, II, 1970

Mauricius - *Arta militară*, în Fontes, II, 1970

Procopius - *Despre războaie*, în Fontes, II, 1970

Zosimos - *Istorie contemporană*, în Fontes, II, 1970

B. Lucrări generale și speciale:

1899

xxx - *Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde verfasst anlässlich des 50 Jährigen glorreichen Regirungsjubiläums Seiner kaiserlichen und königlichen Apostolischen Majestät unseres Allergnädigsten Kaisers und Obersten Kriegsherrn durch die k.k. Landes-Gendarmarie-Commandos N° 13*, Cernăuți.

2012

xxx - Republica Moldova, Ed. Enciclopedică, red. Duca Gh., Chișinău.

Andrieșescu I.,

1936 *Cercetări și descoperiri arheologice în Bucovina*, în CNA, XII, 105.

f. a. *Bucovina și Basarabia în lumina arheologiei*, M-rea Neamț.

Andronic M.,

1985 *Sondajul arheologic din așezarea de secol IV e. n. de la Podeni (jud. Suceava)*, în Suceava, XI-XII, 1984-1985.

1993 *Cercetări arheologice în așezarea de secol IV d. C. de la Podeni (com. Bunești, jud. Suceava)*, în Suceava, XX.

1993a *Sondajul arheologic în așezarea de secol IV d. C. de la Zamostea (jud. Suceava)*, în Suceava, XX.

1993b *Noi descoperiri monetare antice în județul Suceava*, în *Jubileu de 15 ani de activitate a secției Suceava Societatea Numismatică Română*, Suceava, 24-25 aprilie 1993 (fără paginație).

1995 *Așezarea din secolele VI-VII d. H. de la Dolheștii Mari-Suceava*, în *MemAntiq.*, XX.

1997 *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț, din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, Iași.

1998 *Huțulii – între istorie și politic*, în *Huțulii - o minoritate din Bucovina*, Suceava (red. M. Andronic).

2002 *Descoperiri de monede romane la răsărit de Carpați*, în *BSNR*, XC-XCI (1996-1997), nr. 144-145, București.

- 2002a *Todirești' – pozdnee poselenie kul'turnogo kompleksa Syntana de Mureș-Černjahov*, în *Drevnejšcie obščnosti zemledel'ceb i skotovodob severnogo Pričernomor'ja (V tys. do n. e. – V vek n. e.)*, Tiraspol.
- 2005 *Teritoriul nord-est carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin*, Suceava.
- 2005a *Poiana- o așezare din secolele VIII-IX d. Chr.*, supliment VIII Suceava, sau anuar Suceava nr. XXIX-XXX/1 (2002-2003).
- 2008 *Istoria Bucovinei. vol. I. De la începuturi până la epoca cuceririi romane a Daciei*, Suceava.
- 2009 *Todirești – o așezare târzie a complexului cultural Sântana de Mureș – Černjahov*, în *Suceava*, XXXIV-XXXV-XXXVI (2007-2008-2009).
- 2012 *Un atelier meșteșugăresc din așezarea Sântana de Mureș de la Todirești (com. Todirești, jud. Suceava)*, în *Zargidava*, XI.
- 2012a *Valea Moldovei, com. Valea Moldovei, jud. Suceava. Punct Imaș*, în *Cronica*, Tg. Mureș.

Andronic M., Batariuc P. V.,

- 1992 *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava*, în *Suceava*, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992.

Artamonov M. I.,

- 1969 *Etnikeskata prinadležnost i istoričeskoto značenie na Pastirskata kultura*, în *Arheologija - Sofīa*, XI.

Babeș M.,

- 1976 *Variante, comentarii, note*, în Al. Odobescu, *Opere, IV, Tezaurul de la Pietroasa*, ed. M. Babeș, București.

Bakó G.,

- 1968 *Date privind structura socială și apartenența purtătorilor culturii Sântana de Mureș în Transilvania*, în *SCIV*, 19, 1.
- 1971 *Autohtoni și migratori la Târgșor în secolul al IV-lea e. n.*, în *SCIV*, 22, 1.

Baran V. D.,

- 1981 *Černjahivs'ka kul'tura*, Kiev.
- 1988 *Pražskaja kul'tura Podnestrovja (po materjalam poselenii u s. Raškov)*, Kiev.

1989 *Problemy etnokul'turnogo razviteja naselenija lesostepnoj zony vostočnoj Evropy v pervoj polovinie I tys. n. e.*, în vol. *Drevnie slavjane i kievskaja rus'*. Kiev.

1998 *Davni slov'jani*, Kiev.

Baran V. D., sub red.

1986 *Arheologija Ukrainskkoj SSR*, tom III, *Ranneslavjanskij i drevneruskij periody*, Kiev.

Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K., Papacostea Ș., Teodor P.,

2005 *Istoria României*, București.

Barnea I.,

1973 *Un „martyrium” descoperit la Niculițel (jud. Tulcea)*, în *SCIV*, 24, 1.

Berciu I.,

1965 *Contribuție la studiul chiupurilor de factură dacică din secolul IV e.n.*, în *Apulum*, V.

Bezborodov M. A.,

1964 *Issledovanie stekov iz steklodelattel'noj masterskoj 3-4 vv. n. e. u s. Komarov*, în *MDAPV*, 5.

Bianu I.,

1931 *Inscripțiile în limba gotică și caractere runice descoperite lângă Folticeni*, în *Mem. Sec. Lit.*, s. III, t. V, mem. 3, Acad. Rom.

Bichir Gh.,

1973 *Cultura carpică*, București.

1983 *Ramura nordică a dacilor costobocii*, în *TD*, IV, 1-2.

1996 *Dacii liberi din nordul Daciei*, în *TD*, XVII, 1-2.

1997 *Dacii liberi din nordul Daciei*, în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, (coord. V. Spinci), Iași.

Bloșiu C.,

1974 *Noi observații și ipoteze cu privire la mormântul de la Concești*, în *CI*, V.

Bóna I.,

1986 *Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I, Szabolcs-Szatmár megye műemlékei, I*, Budapest.

Brajčevskij M. Ju.,
1964 *Bilja džerel slov'jans'koj deržavnosti*, Kiev.

Brajčevskij M. Ju., Brajčevskaja A. T.,
1959 *Raskopki v s. Pes'kah bliz Čerkass*, în *KSIA*, 8.

Brajčevskij M. Ju., Dovženok V. I.,
1964 *Poselenie i svjatišče v sele Ivankovcy v srednem Podnestrov'e*, în *MIA*, 116.

Brener E.,
1912 *Der Stand der Forschung über die Kultur der Merovingerzeit*, în *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*, VII, Frankfurt.

Busuioc E.,
1973 *Objet de parure du Veme siècle de notre ère découvert à Rotopănești (dép. Suceava)*, în *Dacia, N.S.*, XVIII.

Butnariu V.,
1987 *Monedele romane postaueliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). Perioada 275-324*, în *ArhMold.*, XI.
1988 *Monedele romane postaueliene în teritoriile carpato-dunăreano-pontice (anii 275-491). II. Perioada 324-383*, în *ArhMold.*, XII.

Ciobanu L.,
1997 *Descoperiri monetare romane în spațiul pruto-nistrean*, în vol. *Vestigii arheologice din Moldova*, red. V. Dergaciov, Chișinău.

Ciocâltan V.,
1995 *Alanii și începutul statelor românești*, în *Revista istorică*, tom. VI, nr. 11-12.

Ciurea V.,
1934 *Muzeul Fălticenilor. Două decenii de muncă 1914-1934*, Fălticeni.

Cârciumaru M.,

1982 *Considerații generale asupra oscilațiilor climei în ultimii 5.000 de ani, în Suceava, IX.*

Comșa M.,

1978 *Cultura materială veche românească. (Așezările din secolele VII-X de la Bucov-Ploiești), București.*

Corman I.,

1993 *Migrațiile din teritoriul dintre Carpați și Nistru în secolele V-VII. Problema „anților”, în RA, 1.*

1996 *L'origine ethnique des Antes fondée sur les découvertes archéologiques dans l'espace d'entre Prouth et Dniestre, în ArhMold., XIX.*

Cristescu M., Klüger R., Gramatopol-Roșca M.,

1969 *Contribuții la cunoașterea structurii antropologice a populației din cultura Sântana de Mureș –Černjachov, în ArhMold., VI.*

Crișan I. H.,

1976 *Precizări în legătură cu cronologia ceștii dacice, în Drobeta, f. n.*

Danielenko V. N.,

1955 *Slavjanskije pamjatniki I tys. n. e. v bassejne Dnepra, în KSIA, 4.*

Dergaciova L.,

2010 *Circulația monedei în perioada romană, în Istoria Moldovei, Epoca preistorică și antică (până în sec. V), red. V. Dergaciov, Chișinău.*

Diaconu Gh.,

1960 *Considerații preliminare asupra necropolei de la Târgșor din secolele III-IV e. n., în SCIV, 11, 1.*

1961 *Probleme ale culturii Sântana-Cerneahov pe teritoriul R.P.R. în lumina cercetărilor din necropola de la Târgșor, în SCIV, 12, 2.*

1963 *Archäologische Angaben über die Taifalen, în Dacia, N.S., VII.*

1964 *Despre taifali în lumina cercetărilor arheologice (aspectul Târgșor-Olteni), în SCIV, 15, 4.*

1964a *Două amnare de tip Pșevorsk descoperite în Muntenia, în SCIV, 15, 3.*

1965 *Târgușor. Necropola din secolele III-IV e. n., București.*

1965a *Nordöstliche Elemente in der Tschernjachow-Sântana de Mureș Kultur, în Dacia, N.S., IX.*

1966 *Spätsarmatische Elemente in der Sântana de Mureș-Tscherneyachow-Kultur*, în *Dacia*, N.S., X.

1968 *Noi contribuții la cunoașterea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov*, în *SCIV*, 19, 3.

1970 *Mogoșani. Necropola din sec. IV-lea e. n.*, Târgoviște.

1976 *Getisch-dakische Elemente in der Sântana de Mureș Kultur*, în *TD, Recueil d'études à l'occasion du IIe Congrès International de Thracologie*, București, sept. 1976.

1983 *Despre datarea culturii Sântana-Černeahov*, în *SCIVA*, 34, 3.

1986 *Dacii din nord-vest în epoca romană. Carpii în teritoriul intracarpatic*, în *SCIVA*, 37, 4.

Diaconu P.,

1973 *Despre data pătimirii lui Zoticos, Attalos, Kamasis și Philippos*, în *SCIV*, 24, 4.

Diculescu C.,

1923 *Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien*, Mannus Bibliothek, nr. 34, Leipzig.

Dinu M.,

1961 *Șantierul arheologic Dolheștii Mari*, în *MCA*, VII, București.

Dykov I.,

1952 *Recenzija na knigu: Istorija Moldavskoj SSR*, tom I, Chișinău, în *Oktjabr'*, nr. 1.

Dolinescu-Ferche S.,

1967 *Un complex din secolul al VI-lea e. n. la Sfîntești*, în *SCIV*, 18, 1.

1974 *Așezări din secolele III și VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, București.

Dovženok V. I.,

1989 *Ob etničeskoj prinadležnosti naselenija Černjahovskoj kul'tury*, în vol. *Drevnie slavjane i kievskaja rus'*, Kiev.

Dovženok V. I, Kučera P. P., Smilenko A. T., (red.)

1975 *Arheologija Ucrainskoj RSR*, III, Kiev.

Dragomir I. T.,
1966 *Descoperiri hunice la Bălteni, în nord-estul Câmpiei Române, în SCIV*, 17, 1.

Dressler I. C.,
1960 *Illischestie. Cronick der Bukowiner Landgemeide*, Pannonia – Verlag Freilassing.

Dumitrescu Vl.,
1961 *O nouă mărturie a prezenței hunilor în Muntenia. Fragmentul de diademă de aur de la Dulceanca, în SCIV*, 12, 1.

Ebert M.,
1921 *Südrußland in Altertum*, Bonn-Leipzig.

Emandi E. I.,
1976 *Descoperiri arheologice din secolele IV-V e. n. în bazinul superior al Șomuzului Mare, în SCIVA*, 27, 3.

Emandi E. I, Buzatu Gh., Cucu V.S., eds.,
1994 *Geopolitica*, Iași.

Fedorov G. B.,
1959 *Rezultatele și problemele principale ale cercetărilor arheologice din sud-vestul URSS, referitoare la primul mileniu al e. n., în SCIV*, 10, 2.
1960 *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo me ždureč 'ja v I tysjačeletii n. e., în MIA*, 89.

Florescu A.,
1960 *Diadema iz zolotoj plastinki epohi pereselenija narodov najdennaja v Buheeni, în Dacia. N.S.*, IV.

Foit Gr.,
1969 *Așezarea dacică de la Siliștea-Șcheii (sec. II-III), în SMI*, I.

Giurescu C. C.,
1946 *Istoria românilor*, I, București.

Giurescu C. C., Giurescu C. D.,

1975 *Istoria Românilor*, vol. I, București.

Gimbutas M.,

2007 *Slavjane cyny Perun*, Moskva.

Grosu V.,

1995 *Sarmații în spațiul geto-dacic răsăritean*, în *ArhMold.*, XVIII.

Grosul Ja. S, Mohov N. A.,

1970 *Istoričeskaja nauka MSSR*, Moskva.

Grosu V., Vornic V., Ciobanu L.,

2008 *Černjahovskij mogil'nik v. sela Brevičen'. Predvaritel'naja informacija*, în vol. *Conferința internațională științifică „Păstrarea patrimoniului cultural în țările europene*, Chișinău.

Gudkova A. V.,

1999 *I-IV vv. v Severno-Zapadnom Pričernomor'e (Kul'tura osedlogo naselenija)*, în *SP*, 4.

2000 *Rannjaja kružal'naja keramika Černjahovskoj kul'tury*, în *SP*. -----

Hachmann R.,

1970 *Die Goten und Scandinavien*, Berlin.

Haimovici S.,

2000 *Studiul economiei animaliere a dacilor liberi din nordul și centrul Moldovei (sec. II-III)*, în *SCIIVA*, 51, 3-4.

Harhoiu R.,

1976 *Tezaurul de la Pietroasa în lumina noilor cercetări*, în Al. Odobescu, *Tezaurul de la Pietroasa*, (Opere IV), cd. M. Babeș, București.

1997 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București.

Harhoiu R., Gora D.,

2000 *Aurul migrațiilor/Das Gold der Völkerwanderungszeit. Piese de podoabă și de port din secolul al V-lea din Muzeul de Istorie Națională a României/Pretiosen des 5. Jahrhunderts aus dem Nationalmuseum für Geschichte Rumäniens*, București.

Hânceanu G. D.,

2010 *Obiecte romane în situl dacic de la Roșiori-Neamț, în Carpica, XXXIX.*

Heather P.,

1996 *The Goths*, Clarendon Press, Oxford.

Heather P., Matthews J.,

1991 *Goths in the Fourth Century*, University Press, Liverpool.

Horedt K.,

1967 *Unele probleme privind răspândirea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov în România, în SCIV, 18, 4.*

Hrapunov I. N., Masjakin V. V.,

1997 *Podbojnaja mogila vtoroj poloviny III veka našej ery iz mogil'nika Družnoe, în SP, f. nr.*

Ignat M.,

1962 *Cercetări arheologice privind cultura dacică din nordul Moldovei în secolele II-III e. n., în MCA, a XIII-a sesiune anuală de rapoarte.*

1970 *Necropola de la Zvorâștea, în SCIV, 21, 4.*

1977 *Contribuții numismatice la istoria dacilor din nordul Moldovei în secolele II-III e. n., în Suceava, IV.*

1979 *Cercetări arheologice privind cultura dacilor din nordul Moldovei în secolele II-III e. n. Raport preliminar, în MCA, f. n., Oradea.*

1980 *Cercetările arheologice de la Dolheștii Mari, în MCA, f. n., Tulcea.*

1983 *Descoperiri din prima jumătate a secolului V e. n. pe valea Sucevei, în SSA, I.*

1993 *Necropola de la Dolheștii Mari, în MCA, f. n., București.*

1996 *Interferențe etno-culturale în spațiul nord-est carpatic în secolele I-IV d. H., în CC, S.N, 2 (12).*

1997 *Spațiul nord-est carpatic în secolele I-III d. Hr., în Spațiul nord-est carpatic în mileniu întunecat, coord. V. Spinei, Iași.*

1999 *Dacii liberi din Moldova. Contribuții arheologice. Necropolele de la Podeni și Zvorâștea, Iași.*

1999 a *Contribuții la cunoașterea culturii tumulilor carpatici. Tumulul nr. 1 din necropola de la Boroaia (jud. Suceava), în SCIVA, 50, 1-2.*

2008 *Un fragment ceramic cu decor incizat găsit la Dumbrăveni (Suceava) - un simbol solar sau de la începutul creștinismului, în CC, S.N., nr. 14 (24).*

Inel C.,

2003 *Ritualul incinerării – considerații cu referiri la izvoarele scrise ale antichității, în PAP, III.*

Ioniță I.,

1964 *Noi descoperiri sarmatice pe teritoriul Moldovei, în ArhMold., II-III.*

1966 *Contribuții cu privire la cultura Sântana de Mureș – Cerneahov pe teritoriul Republicii Socialiste România, în ArhMold., IV.*

1971 *Elemente autohtone în cultura Sântana de Mureș – Cerneahov (sec. IV e. n.), în Carpica, IV.*

1972 *Așezarea de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Iași-Fabrica de cărămizi, în ArhMold., VII.*

1979 *Eine Siedlung der Jüngerer Römischen Kaiser-und Völkerwanderungszeit in Iași-Nicolina (Rumänien). Ein Beispiel für die Möglichkeiten chronologischer Gliederung von Siedlungsmaterial, în Berichte des Symposiums in Westberlin, 1979.*

1982 *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacii din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e. n., Iași.*

1985 *Importante descoperiri arheologice din perioada de formare a poporului român în așezarea de la Iași-Nicolina, în ArhMold., X.*

1986 *Chronologie der Sântana de Mureș-Cernjachov Kultur, în Archeologia Baltica, T VII, Peregrinatio Gotica...*

2001 *Populația locală în secolul al IV-lea în regiunile extracarpatic, în Istoria Românilor, vol. II, Ed. Enciclopedică, București.*

Ioniță I. (coord), Mamalaucă M., Vornic V.,

2009 *Antichitatea târzie în bazinul Prutului, Bârlad, 2009.*

Iorga N.,

1937 *Istoria Românilor, București, ed. a II-a și ed. V. Spinei, 1993.*

Jordan I.,

1952 *Nume de locuri românești în Republica Populară Română, București.*

Jordan I., Gâțescu P., Oancea D. I.,

1974 *Indicatorul localităților din România, București.*

Ipatenko P.,

1952 *Cennaja kniga*, în *Oktjabr'*, nr. 1, Chişinău.

Isvoranu Th.,

2012 *Observații asupra prezenței monetare în spațiul pruto-nistrean în perioada romană imperială (sec. I-V)*, comunicare la Sesiunea internațională de comunicării „Arheologia mileniului I p. Chr.”, Ploiești, 23-25 aug. 2012.

Jukovski A.,

1991 *Istorija Bukovini*, partea I, Cernăuți.

Kazanski M.,

1991 *Les Goths (Ier – VIIeme siècles ap. J. C.)*, Paris.

1992 *Les Gotes et les Huns. À propos des relations entre les Barbares sédentaires et les nomades*, în *AM*, 22.

1993 *Les relations entre les Slaves et les Goths du IIIe au Ve siècle: l'apport de l'archéologie*, în *Revue d'études slaves*, t. 65/1.

2009 *Archéologie des peuples barbares*, București-Brăila.

2009a *Les Huns et les Slaves*, în *Studia Antiqua et Medievalia in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, ed. Dan Apaschivei, Iași.

Kazanski M., Legoux R.,

1988 *Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Gotes en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations*, în *AM*, 18.

Kokovski A.,

1996 *Grupa Masłomęcka z badań nad przemianami kultury gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.

Komar A. V.,

2000 *Actual'nye problemy hronologii material'noj kul'tury gunnskogo vremeni vostočnoj Evropy*, în vol. *Stepi Evropy v epohy srednevekov'ja*, tom I, Doneck.

Kostyšyn S.S., (sub red.),

1998 *Bukovina – istoričnij naris*, Cernăuți.

Kovács I.,

1912 *A Marosszentannai népvándorlászori temető*, în *Dolgozatok*, II, Cluj.

Kotigoroško V. G.,

1979 *Kurgan pervoj poloviny 3 v. n. e. u s. Bratovo*, în *SA*, 2.

1980 *Itoġi izučenija mogil'nika Iza I v Zakarpat'e*, în *SA*, 1.

1991 *Problemi etnokul'turnih procesiv u Karpato-Dunajs'komu basejni I st. do n.e. – III st. n. e.*, în *Arheologija*, 4.

1991a *Antichitățile dacice din zona Tisei Superioare*, în *TD*, XII, 1-2.

1995 *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î. e. n. – IV e. n. (Perioadele La Tène și romană)*, București, *BT*, XI.

Kozak D. N.,

1984 *Pševors'ka kul'tura u Verchn'omu Podnistrovi i Zachidnomu Pobužži*, Kiev.

2009 *Poselenie venedov na Volyni (Zubrickaja kul'tura)*, în *Studia antiqua et medievalia*, ed. D. Aparaschivei, București.

Kropotkin V., V.,

1962 *Liaisons économiques de l'Empire Romain avec l'Europe Orientale*, în *VI-e Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Roma.

1971 *Mogil'nik Černjahovskogo tipa v s. Rizino Čerkasskoj obl. (K voprosu o proischoždenii Černjachovskoj kul'tury)*, în *Slavia Antiqua*, t. 17, Poznan.

1976 *Problema proischoždenija i etničeskoj prinadležnosti Černjachovskoj kul'tury v svete novych antropologičeskich issledovanij (po povodu knigi T. S. Konduktorovoj „Antropologija drevnego naselenija Ukrainy”*, Moskva, 1972, în *Slavia Antiqua*, t. 23, Poznan.

Kuharenko Ju. V.,

1955 *Slavjanskije drevnosti V-VI vv. na teritorii pripjatskogo Poles'ja*, în *KSIIMK*, 57.

1980 *Mogil'nik Brest-Trišin*, Moskva.

Kurccatov S., Bubulici V.,

2001 *Morminte de nobili în necropola de la Petrești*, în *Pyretus*, I.

Levinschi Al.,

1998 *Καρποδακλας – Zosimos, IV, 34, 6*, în *Tirageția*, VI-VII.

Liapușkin I. I.,

1968 *Slavjane Vostočnoj Evropy nakanune obrazovanija Drevnerusskogo gosudarstva*, în *MIA*, 52.

Lichiardopol D.,

2010 *Prezențe germanice la Dunărea de Jos la sfârșitul secolului III și începutul secolului al IV-lea p. Chr.*, în *Arheologia mileniului I p. Chr.*, cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor, București.

Magomedov B. V.,

1996 *Obrjad ingumancii v Černjachovskoj kul'ture*, în *Tezi dokladov Ukrajinsoj delegaciji na VI Mižnar. Kongresi slov'janskoji archeologii (Novgorod, Rosija, 1996 g.)*, Kiev.

1999 *K istorii final'nogo etapa Černjahovskoj kul'tury*, în vol. *Sto let Černjahovskoj kul'ture*, Kiev.

2000 *Etničeskie komponenty Černeahovskoj kul'tury*, în *SP*, 4.

2000a *Sarmatskie elementy v Černjahovskom pogrebal'nom obrjade*, în vol. *Die Spätromische Kaiserzeit und die frühe Volkerwanderungszeit in Mittel-und Osteuropa* (red. M. Maćczyńska, T. Grabarczyk), Łódź.

2001 *Černeahovskaja kul'tura. Problema etnosa*, Lublin.

2004 *Traci și slavi în zonele vestice ale culturii Černjahov-Sântana de Mureș*, în *Mousaios*, IX.

Mahno E. V.,

1960 *Pamjatniki Černjahovskoj kul'tury na territorii USSR (materialy k sostavleniju arheologičeskoj karty*, în vol. *Černjahovskaja kul'tura*, *MIA*, 82.

Markevič V. I., Rikman E. A.,

1973 *Klad III-IV vv. n. e. iz Bukoviny*, în *SA*, 4.

Matei M. D., Emandi F. I., Monoranu O.,

1982 *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava.

Matveev S.,

2009 *Procesele etno-culturale din spațiul carpato-nistean în secolele II-XIV. Istoriografia sovietică*, Chișinău.

Măgureanu A., Ciupercă B.,

2008 *Huns and other peoples – archaeological evidence in present-day Romania*, în *Hunnen zwischen Asien und Europa Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen* (red. Bodo Anke), Langenweissbach.

Mihajlina L.,

2001, *Simbolistica de cult pe obiecte ceramice din cultura Luka-Rajkovetskaja*, în *Interacademica*, II-III.

Mihăilescu-Bîrliba V.,

1980 *Un nouveau groupe culturel sur le territoire de la Roumanie. Les fouilles de Braniște-Nemțișor (com. de Vinători, dép. de Neamț)*, în *Dacia*, N.S., XXIV.

1980a *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București.

1986 *Ethnical Elements in "the Carpathian Tumuli Culture"*, în *Archeological "Objectivity" in Interpretation. The World Archaeological Congress*, 1-7 sept. 1986, ed. P. Ucko, 1, Southampton-London.

1997 *Noi date privind cultura tumulilor carpatici în România*, în *SCIIVA*, 48, 4.

1997a *The carpathian Barrows culture. Romer und barbaren an den grenzen des romischen Daciens*, în *AMP*, XXI.

Mihăilescu-Bîrliba V, Mirițoiu N., Udrescu M. Șt.,

1980 *Raport preliminar privind cercetarea de la Târzia (com. Brusturi-Drăgănești, jud. Neamț)*, în *MCA*, f. n., Tulcea.

Mirițoiu N., Udrescu M. Șt.,

1980 *Considérations anthropologiques préliminaires sur la nécropole de Braniște-Nemțișor (dép. de Neamț)*, în *Dacia*, N.S., XXIV.

Mitrea B., Angelescu N.,

1961 *Săpăturile de salvare de la Independența (r. Călărași)*, în *MCA*, VII.

1962 *Săpăturile de salvare de la Independența (r. Călărași)*, în *MCA*, VIII.

Mitrea B., Preda C.,

1966 *Necropolele din secolul al IV-lea în Muntenia*, București.

Mitrea I.,

2011 *Puncte de vedere privind cronologia culturilor arheologice din spațiul carpato-nistean în primul mileniu creștin*, rezumate nepaginate ale celei de-a

X-a ediții a Sesiunii Internaționale de comunicări științifice „Arheologia Mileniului I p. Chr.”, Ploiești, 25-27 aug. 2011.

Möhlenkamp R.,

1984 *Contribuții la istoria orașului Iași în secolele XIV-XV*, în *AIIA*, XXI.

Munteanu I.,

2007 *Obținerea și prelucrarea fierului în epoca romană târzie în spațiul pruto-nistrean*, în *RARh*, N.S., III, 1-2.

Niculescu Al.,

1993 *The cremation graves from the cemetery of Tîrgușor (third-fourth centuries A. D.)*, în *Dacia*, N.S., XXXVII.

Niculică B.,

2009 *Din istoricul preocupărilor arheologice în Bucovina. Societatea Arheologică Română*, Suceava.

Niculiță I.,

2004 *Spațiul est-carpatic în perioada dominației romane la Dunărea de Jos*, în *Ion Niculiță, Thraco-Getica, Studii și Materiale*, Chișinău.

Niculiță I., Popa Al.,

2000 *Prezența romană în zona nord-vest pontică*, Chișinău.

Nikitina G. F.,

1962 *Grebni Černjahovskoj kul'turi*, în *SA*, 1.

1969 *Rabota na Srednem Dnestre*, în *AO*.

1972 *Mogil'nik u s. Ocelivka Černovickoj oblasti*, în *AO*.

1975 *Rabota Srednem Dnestrovskoj ekspedicii*, în *AO*.

1980 *Rabota Srednem –Dnestrovskoj ekspedicii*, în *AO*.

1981 *Rabota Srednem –Dnestrovskoj ekspedicii*, în *AO*.

1983 *Rabota Srednem –Dnestrovskoj ekspedicii*, în *AO*.

1985 *Sistematika pogrebal'nogo obrjada plemen Černjahovskoj kul'tury*, Moskva.

1988 *Mogil'nik y s. Ocelivka, Kel'meckogo rajona, Černovickoj obl.*, în *Mogil'niki Černjahovskoj kul'tury* (red. V. V. Kropotkin), Moskva.

1995 *Analiz arheologičeskikh istočnikov mogil'nika Černjahovskoj kul'tury y sela Ocelivka*, Moskva.

1996 *Mogil'niki Černjahovskoj kul'tury v severnoj Bukovine i Bessarabii*, Moskva.

Nudel'man A. A.,

1985 *Očerki istorii monetnogo obraščenia v Dnestrovsko-Prutskom regione*, Chişinău.

Pačkova S. P., Jakovenko E. V.,

1983 *Černjahovskij mogil'nik u s. Malinovy na Dnestre*, în vol. *Arheologičeskie pamjatniki srednego Podnistrov'ja*, Kiev.

Palade V.,

1971 *Un nou centru de prelucrare a cornului de cerb în sec. al IV-lea la Fedeşti, com. Şuletea (jud. Vaslui)*, în *Carpica*, IV.

2004 *Aşezarea şi necropola de la Bârlad-Valea Seacă (sfârşitul sec. al III-lea – a doua jumătate a sec. al V-lea)*, Bucureşti.

Petolescu C. C.,

1997 *Carpicii în lumina izvoarelor narative şi epigrafice*, în vol. *Spaţiul nord-est carpatic în mileniu întunecat*, (red. V. Spinei), Iaşi.

Petrescu Fl.,

2002 *Repertoriul monumentelor arheologice de tip Sântana de Mureş-Cerneahov de pe teritoriul României*, Bucureşti.

Petrescu-Dîmboviţa M. (resp.) et alii,

1955 *Şantierul arheologic Truşeşti*, în *SCIV*, 6, 1-2.

Pivovarov S. V.,

2002 *Numizmatični pam'jatki Bukovini (antičnij ta ceredn'ovičnij čas)*, Cernăuţi.

2009 *Novi znahidki rims'kih monet na pam'jatkak pizn'oantičnogo časy Bukovini*, în *Pitannja...*, tom 1 (27) Cernăuţi.

Pivovarov S. V., Šman'ko O. V., Il'kiv M. V.,

2007 *Zvit pro arheologični roboti Černivec'koj filij deržavnogo pidpriemstva „Naukovo doslidnij centr”. „Ohoronna arheologična služba Ukrajni”. Institutu arheologij Nacional'noj Akanemij nauk Ukrajmi*, Cernăuţi (raport de săpătură, inedit).

Pohl W.,

2008 *Eastern Central Europe in the Early Middle Ages*, București-Brăila.

Popa Al., Ciobanu L.,

2003 *Moneda romană în Basarabia (ghid metodic)*, Chișinău.

Postică Gh.,

1994 *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu. Studiul arheologic pe baza ceramicii din așezarea Hansca*, Chișinău.

1997 *Unele considerații privind interpretarea etnică a monumentelor arheologice medievale timpurii din nordul Bucovinei*, în vol. *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași.

Preda C.,

1961 *Săpăturile de la Alexandria*, în *MCA*, VII.

1975 *Circulația monedelor romane postaureliene în Dacia*, în *SCIVA*, 26, 4.

Prelicz V.,

2011 *Geschichte der Stadt Sereth und ihre Alterthümer*, *Istoria orașului Siret și antichitățile sale*, ed. îngrijită de B. P. Niculică, Iași.

Protase D.,

1962 *Considération sur les rites funéraires des Daces*, în *Dacia*, N. S., VI.

1962a *Problema colonizării de daci liberi în Dacia romană*, în *SCIV*, 24, 4.

Rau G.,

1972 *Körpergraber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weicseel-Raum*, în *APA*, 3.

Rezuș P.,

1975 *Contribuții la istoria orașului Rădăuți*, București.

Rikman E. A.,

1957 *Raskopki u s. Budeșty i problema etničeskogo sostava naselenija Moldavii v pervykh stoletijach n. e.*, în *Tezisy dokladov (jubilejnoj naučnoj sessi Soveta Moldavskogo filiala AN SSSR, poavjaščennoj 40-letiju VOSR)*, Chișinău.

1972 *Nekotorye tradicii Černjachovskoj kul'tury v pamjatnikach VI-X vv. v nizov'jach Dnestra i Dunaja*, în *Issledovanija po istorii slavjanskich i balkanskich narodov. Ėpoha srednevekov'ja*, Moskva.

1975 *Pamjatniki sarmatov i plemen Černajahovskoj kul'tury*, *Arheologičeskaja karta moldavii*, 5, Chișinău.

1975a *Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i priliegajuščego Podunav'ja v pervyh vekah našej ery*, Moskva.

Rikman E. A., Rafalovič I. A.,

1965 *K voprosu o sootnošenii Černjahovskoj i ranneslavjanskoj kul'tur v Dnestrovsko-Dunajskom meždureč'e*, în *KSIA*, 105.

Rybakov B. A.,

f. a. *Problema formării vechii Rusii*, în *Studii și referate*, 11.

Rusanova I. P., Timoščuk B. O.,

1984 *Kodyn - slavjanskie poselenija V-VIII vv. na r. Prut*, Moskva.

Sanie S.,

1981 *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iași.

Săuciuc-Săveanu T.,

1940 *Colecția de monede și de alte obiecte antice a Universității Regele Carol al II-lea din Cernăuți. Schiță istorică și inventar*, în *CC*, X, 1936-1939, Cernăuți.

Sedov V. V.,

1979 *Proišhoždenie i rannjaja istorija slavlan*, Moskva.

Sergievskij M. V.,

1936 *Moldavskie etjudy*, Moskva-Leningrad.

Siegfried T.,

1960 *Studien zu den germanischen Kämen der römischen Kaiserzeit*, în *Arbeits-und Forschungsberichte zur sächsichen Bodendenkmalpflege*, Band 8, Leipzig.

Symonovič E. A.,

- 1955 *Pamjatniki Černjahovskoj kul'tury stepnogo Podneprov'ja*, în *SA*, 24.
1959 *Ob edinstve i različijah pamjatnikov Černjahovskoj kul'tury*. în *SA*, 29-30.

Smilenko A. T.,

- 1975 *Slov'jani ta jich susidi v stepovomu Podniprov'ji (II-XIII st.)*, Kiev.

Smirnova G. I.,

- 1964 *Poselenie u s. Nezvisko v pervye veka novej ery*, în *MIA*, 116.

Szmisko M. J.,

- 1932 *Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsca wschodniej*, Lvov.

- 1982 *Eine Bestattung aus dem erstem nachchristlichen Jahrhundert am Oferlauf des Dnjestr*, în *Germania*, 60, 2.

Smiško M. Ju., (ac. autor)

- 1952 *Rannelslavjanskaja kul'tura Podnestrovja v svete novyh arheologičeskikh dannyh*, în *KS*, 44.

- 1960 *Karpats'ki kurgany peršoi polovini I tysjačolitija našoi eri*, Kiev.

- 1964 *Poselennija III-IV st. n. e. iz slidami skljanogo virobnictva bilja s. Komariv, Černivec'koi oblasti*, în *MDAPV*, 5.

- 1976 *Plemena kulturi karpatskich kurganiv, în Naselennija Prikarpatija i Volini za dobi rozkladu pervisnoobščinogo ladu ta v davn'orusskij čas*, Kiev.

Spinei V.,

- 1997 *Bucovina în mileniul întunecat*, în vol. *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași.

Stanc M. S.,

- 2006 *Relațiile omului cu lumea animală. Arheozoologia secolelor IV-X d. Hr. Pentru zonele extracarpatice de est și sud ale României*, Iași.

Stanciu I.,

- 1995 *Contribuții la cunoașterea epocii romane în bazinul mijlociu și inferior al râului Someș*, în *EphemNap.*, 5.

- 2001 *«Tronbrote» als indiz für die wanderung und die magisch-rituellen glauben und parktiker der frühen slawen*, în *Eastern review Sanktuaria i kult*, t. V, Łodz.

Straume E.,

1986 *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.*, Oslo.

Svešnikov I. K.,

1957 *Mogil'niki Lipickoj kul'tury v L'vovskoj oblasti*, în *KS*, 68.

Szombathy J.,

1894 *Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893*, în *JBLM*, 2.

Šarov O.,

2010 *Cultura Černjahov-Sântana de Mureș*, în *Istoria Moldovei*, I (red. V. Dergaciov), Chișinău.

Ščapova J. L.,

1964 *Rezul'taty spektral'nogo analiza stekljannyh izdelij i braka iz steklodelatel'noj masterskoj otkrytoj v s. Komarov*, în *MDAPV*, 5.

Ščukin M. B.,

1975 *Das Problem der Černjachov-Kultur in der sovjetischen archäologischen Literatur*, în *ZfA*, 9.

1979 *K predistorii Černjachovskoj kul'tury. Trinadcat' sekvencij*, în *ASGE*, 20.

1999 *Nekotorye zamečanija k hronologii načala Černjahovskoj kul'tury*, în vol. *Sto let Černjahovskoj kul'ture*, Kiev.

Ščukin M. B., Šarov O. V.,

2000 *K probleme finala Černjahovskoj kul'tury*, în *SP*, 4.

Šestakov Ju., Janovc'kij Ja.,

2006 *Guns'kij „fenomen” jak esencial'na ckladova anitirims'kih varvars'kih invazij kincja IV-peršoj polovini V st.*, partea I-II, în *PSSIAE*, t. 1 (23- 2006), respectiv t. 2 (25 – 2008).

Șovan O. L.,

1987 *Un mormânt cu medalioane romane de sticlă din necropola de la Mihălășeni (jud. Botoșani)*, în *ArhMold.*, XI.

1999 *La chronologie de la nécropole de Mihălășeni, Roumanie. in Die Sântana de Mureș - Černjachov-Kultur, în Akten des internationalen Kolloquiums in Caputh, Okt., 1995, Bonn.*

2005 *Necropola de tip Sântana de Mureș-Černjachov de la Mihălășeni (jud. Botoșani), Târgoviște.*

Ștefan Gh.,

1940 *Une tombe de l'époque des migrations à Aldeni (dép. de Buzău), în Dacia, VII-VIII, 1937-1940.*

Tentiuc I.,

2008 *Controverse privind prezența alanilor în spațiul est-carpatic și la nord de gurile Dunării în perioada evului mediu timpuriu, în România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei, (red. D. Țeicu, I. Cândea), Brăila.*

Teodor D. Gh.,

1978 *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n., Iași.*

1984 *Civilizația romanică de la est de Carpați în sec. V-VII e. n. Așezarea de la Botoșana-Suceava, București.*

1991 *Creștinismul la est de Carpați, de la origini și până în secolul al XIV-lea, Iași.*

1993 *Fibule "digitate" din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic, în ArhMold., XV.*

1993a *Unele considerații privind originea și cultura anților în ArhMold., XVI.*

2000 *Observations concernant l'archéologie du I-er millénaire après J.-C. au Bas-Danube, în SAA, VII, vol. In Honorem Mircea Petrescu-Dîmbovița et Marin Dinu (red. N. Ursulescu).*

2001 *Populația autohtonă din regiunile extracarpatică în secolele V-VII, în Istoria Românilor, II, Fd. Enciclopedică, București.*

2001a *Romanitatea spațiului carpato-nistriean, în Carpica, XXX.*

2007 *Anții și alanii în spațiul carpato-dunăreano-pontic (secolele VI-VIII), în Zarginava, VI.*

2011 *Considerații privind unele aspecte ale etnogenezei românești, în ArhMold., XXXI.*

Teodor D., Căpitanu V, Mitrea I.,

1968 *Cercetările arheologice de la Mănoaia-Costișa și contribuția lor la cunoașterea culturii secolelor V-VII e. n. din Moldova, în Carpica, I.*

- Teodor S.,
1978 *Săpăturile arheologice de la Budeni-comuna Dolhasca (Suceava,) în Suceava, V.*
- Tihanova M. A.,
1957 *O lokal'nyh variantah Černjahovskoj kul'tury, în SA, 4.*
2000 *Observations concernant l'archéologie du Ier millénaire après J. C. au Bas Danube, în SAA, VII, In Honorem Mircea Petrescu-Dîmbovița et Marin Dinu.*
- Timoščuk B. O.,
1974 *Întâlnire cu legenda, Ujgorod.*
1974a *Zustrič z legendoju, Ujgorod.*
1976 *Slov'jani Pivičnoi Bucovini V-IX, Kiev.*
1984 *Černjahovskaja kul'tura i drevnosti kul'tury karpatskih kurganov, în KSIA, nr. 178.*
- Timoščuk B. O., Nikitina G. F.,
1978 *Pamjatnik pervykh vekov n. e. u s. Napolokovcy, în Voprocj drevnej i seredevekovoj archeologii vostočnoj Evropy, Moskva.*
- Timoščuk B. O., Vinokur I. S.,
1964 *Pamjatniki Černajahovskoj kul'tury na Bukovine, în Drevnosti epohi složenija vostočnogo slavjanstva, în MIA, 116.*
- Tofan C.,
2010 *Cultura „mălaiului”, a meiului, pe teritoriul Moldovei din Evul Mediu până la jumătatea secolului al XIX-lea, în Carpica, XXXIX.*
- Thompson E. A.,
1966 *The Visigoths in the time of Ulfila, Oxford.*
- Tret'jakov P. N.,
1953 *Vostočnoslavjanskije plemena, Moskva.*
- Cigilik V. M.,
1975 *Naselennija verhh'ogo Podnistrov'ja perših ctolit' našoj eri, Kiev.*

Ursachi V.,

2009 *Așezări din secolele VI-VIII d. Ch. de la Săbăoani, jud. Neamț, comunicare la Sesiunea națională de comunicări științifice Arheologia mileniului p. Ch.*, ed. a VIII-a, Ploiești, 20-22 aug. 2009, în *Rezumate*.

Ursulescu N., Andronic M., Hău Fl.,

1988 *Contribuții la cunoașterea așezărilor de pe teritoriul Siretului înainte de constituirea orașului medieval*, în *Suceava*, XIII-XIV, 1986-1987.

Vakulenko L.,

1974 *Rannoslavjanskoe poselenie u s. Glubokovo v Prikarpat'e*, în *Rannesrednevekov vostočnoslavjanskoe drevnosti*, Leningrad.

1977 *Pam'jatki pidgir'ja Ukrajs'kih Karpat peršoi polovini I tysjačolittja n. e.*, Kiev.

1989 *Etnokul'turnaja situacija v Verchnem Podnestrov'e v I-II vv. n. e.*, în *Drevnie slavjane i Kievskaja Rus'*, Kiev.

1994 *Derev'jani konstrukcii v karpats'kih kurganah III-IV st. n. e.*, în *Problemi pohodžennja ta istoričnogo rozvitku slov'jan*, Kiev.

2000 *Severnye germancy v Ukrajskom Zakarpat'e v konce pozdnerimskogo perioda*, în *SP*, 4.

2009 *Zur Frage der Hügelgräber aus Lukawica*, în *AAC*, vol. XLIV.

2010 *Ukrajs'ki Karpati u pizn'orims'kij čas (etnokul'turni ta social'no - ekonomični procesi)*, Kiev.

Velikanova M. S.,

1961 *Paleoantropologičeskij material iz mogil'nikov Černjachovskoj kul'tury v Moldavii*, în *Antropologičeskij Sbornik'*, 3.

Vernadsky G. I.,

1938 *On the Origins of the Antae*, în *Journal of the American Oriental Society*, 59.

Vinokur I. S.,

1960 *Drevnosti vostočnoj Volyni*, în *KS*, 81.

1964 *Pamjatniki Volynskoj grupy kul'tury polej pogrebenij v sele Markuši i Ivancovcy*, în *Drevnosti epohi složenija vostočnogo slavjanstva*, *MIA*, 116.

1979 *Ružičanskij mogil'nik*, în vol. *Mogil'niki Černjahovskoj kul'tury*, Moskva.

- 1979a *Černjahovskie tradicii v pamjatnikah serediny i tret'ej četverti I tysjačeletija n. e. lesostepnogo Dnestro-Dneprovskogo meždureč'ja*, în *Raports du IIIe Congrès d'Archéologie Slave*, tome 1, 1979, Bratislava.
- 1989 *Vel'barskie elementy i Černjachovskie drevnosti lesostepnoj Ukrainy II-IV vv. n. e.*, în *Kultura Wielbarska w młodszyim okresie rzymskim*, nr. 2, Lublin.
- 2000 *Černjahivs'ka kul'tura: vitoki i dolja, Kam'janec' Podil's'kij* (Kamenec-Podolck).
- Vinokur I. S., Gucal A. F., Penjak S. I., Timoščuk B. O.,
1984 *Dovidnik z arheologii Ukraini - Hmel'nic'ka Černivec'ka Zakarpats'ka oblasti*, Kiev.
- Vinokur I. S., Megej V. F.,
1989 *Ob istorico-kul'turnoj interpretacii pamjatnikov srednego Podnestrovja rubeža i pervyh vekov novoj ery*, în vol. *Drevnie slavjane i kievskaja rus'*, Kiev.
- Vinokur I. S., Teleghin D. Ja.
2008 *Arheologija Ukraini, Ternopil'* (Ternopol).
- Vinokur I. S., Timoščuk B. O.,
1977 *Davni slov'jani na Dnistri, Ujgorod*.
- Vlasenko I., Popa Al.,
2001 *Noi așezări de tip Sântana de Mureș – Cerneahov pe teritoriul Rep. Moldova*.
- Vojnarovs'kij V.,
2007 *Čornivka I. Poselennja IV-IX ct. na Bukovini, Cernăuți*.
- Voznyi I. P.,
1998 *Čornivs'ka feodal'na ukriplena sadiba XII-XIII st.*, Cernăuți.
- Vulpe R.,
1957 *Izvoare. Săpăturile din 1936-1948*, București.
- Werner I.,
1971 *K proishozhdeniju i rasprostraneniju antov i sklavinov*, în *SA*, 4.

Wolfram H.,
1979 *Geschichte der Goten*, München.
1990 *History of the Goths*, Berkley.

Zaharia N., Zaharia Em., Rață S.,
1961 *Sondajul arheologic de la Botoșani-Dealul Căramidăriei*, în *MCA*, VII.

Zaliznjak L. L., (red.)
2005 *Arheologija Ukraini*, Kiev.

* *
*

IV.SLAVII ȘI SPAȚIUL BUCOVINEAN ÎN SECOLELE VI-X

a. Considerații asupra migrației slave spre teritoriul est-carpatic și a debutului său

În urma crizei generale declanșată în partea de vest a Europei în secolele IV-V, s-au creat condițiile favorabile marilor invazii „barbare”, care au schimbat în cele din urmă total fața unei mari părți din continent (**Le Goff, 1970, 88-162**, pentru o prezentare de cadru larg și bibliografie). Așa cum bine se știe cauzele acestor mari migrații spre apus au fost multiple: unele schimbări climaterice, creșteri demografice dublate de insuficiența resurselor de hrană, atracția unor regiuni bogate, sau însuși tipul de comunitate (instabilă) și de societate, unde preocupările de jaf erau ceva obișnuit.

Procesul colonizării europene cu migratori se va desfășura în mare parte în mod paralel cu cel, tot foarte complex, de descompunere a orânduirii sclavagiste și de cristalizare și afirmare a noilor realități socio-economice, ideologice și culturale feudale.

După prăbușirea imperiului hunic determinată de rezultatul luptei de la Nedao din 454, între Carpați și Nistru, începe să se cristalizeze aspectul cultural *Costișa-Botoșana-Hansca*^{*}, contemporan în mare cu cele de tip *Ipotestii-Cândești* și *Cireșanu-Târgșor* în Oltenia și Muntenia (**Dolinescu-Ferche, 1984**, inclusiv pentru bibl., respectiv **Teodorescu, 1984**), sau *Bratei-Țaga-Biharea* în Transilvania și *Crișana* (**Zaharia, 1971**). Un numitor comun al acestora este autohtonismul lor, dar și recepționarea unor afluxuri consistente de populații străine, în special de slavi. De fapt, mulți slaviști, printre care și Ioan Bogdan, au susținut mai demult că nu se poate vorbi despre o completă formare a poporului român, de definire a tăsăturilor sale strict specifice, decât după amestecul cu slavii, de la care provin circa a șasea parte din cuvintele limbii

^{*}În unele lucrări în general siturile culturii Costișa-Botoșana, ultima localitate în județul Suceava, au fost puse prioritar pe seama slavilor (**Rusanova, 1976, 188-194; Timoščuk, 1976, 8-20, 30-39, 48-51, 133-136 și alții**). În aceeași ordine de idei, ne repetăm, cel puțin pentru treimea nordică a Moldovei caracterul romanic al populației este doar un mit construit tenace în epoca comunistă conform directivelor partidului unic. În ceea ce privește cultura zisă *romanică*, așa cum observa recent și dr. Costel Chiriac, ea „nu a beneficiat de o teoretizare și o prezentare structurală completă” (**2013, 59**). Pe de altă parte, unii (precum **Bolșacov-Ghimpu, 84**) vorbesc despre o populație romanică deja din sec. VI, generic între Carpați și Nistru.

noastre, ale cărei morfologie și sintaxă sunt totuși de origine latină. Din păcate, nu putem fi de acord cu o teorie mai nouă, că în procesul de formare a poporului român slavii nu au avut nici un rol (**Teodor, 2005, 190**).

În regiunile răsăritene ale Europei, slavii au adus cu ei un sistem social destul de primitiv, unde sclavia, fără să joace un rol primordial, avea un aspect patriarhal. Slavii au jucat în multe zone central-estice europene un rol asemănător cu cel al neamurilor germanice în partea apuseană a continentului. Până la asimilarea completă a slavilor, fenomen ce s-a putut desfășura în general în parametrii deosebiți de la zonă la zonă, slavii au putut avea veacuri la rând o cultură materială nu cu mult inferioară tehnologic față de cea a autohtonilor, ceea ce face ca o diferențiere pe cale arheologică a acestor vestigii să poată fi făcută ceva mai ușor doar imediat după migrație, în perioada timpurie a lor la nordul Dunării de Jos, ulterior tentativele după noi fiind sortite eșecului.

Fără îndoială deci, dintre toți migratorii, cel mai mult ne-au influențat slavii, inclusiv pentru faptul că foarte mulți s-au și sedentarizat, iar dintre toate viitoarele provincii românești regiunea nordică a Moldovei, în care includem și viitoarea Bucovină istorică, a cunoscut probabil și cele mai mari colonizări, ca fiind zona cea mai apropiată de teritoriile de unde au venit aceștia.

Mai ales după ultimul război mondial în România s-a studiat și exagerat influența slavei vechi asupra limbii române, dar mult mai puțin contribuția vechilor idiomuri nord-tracice și apoi a românei la slava veche, inclusiv numeralul „o sută” fiind de origine traco-geto-dacă. Încă din 1966 marele lingvist italian Giuliano Bonfante demonstrase și influențele fonetice ale românei asupra foneticii slavei vechi. Împrumuturile slave în română, după acad. Gheorghe Mihăilă s-ar fi petrecut începând cu veacul al XII-lea, punct de vedere și astăzi în discuție în diverse medii filologice (pentru multe alte cuvinte de origine tracică, sau protoromână - **Paliga, Teodor, 206-212**).

Din cât cunoaștem, în istoriografia românească până acum nu s-a realizat în mod special un studiu mai amplu privind datarea debutului marii migrații slave, care a afectat ulterior spații geografice deosebit de întinse. Problema însă a fost mult discutată în spațiul sovietic și apoi post-sovietic, la care vom face referiri ulterior. Așa cum s-a afirmat descori în cercetarea românească, inclusiv cum a făcut-o și Ion Nestor, primele prezențe slave la răsărit de Carpații Orientali au fost datate cel mai adesea spre jumătatea secolului al VI-lea (**Ibidem, 187**). În privința zonei genetice a slavilor, majoritatea cercetătorilor sovietici și ex-sovietici au plasat-o într-un areal geografic destul de întins, cuprins la vest între cursul Elbei, iar la est între cel al Niprului Superior (**Prihodnjuk, 1990b, 208**). În acest context amintim și

ipoteza exagerată a lui Volodymir D. Baran, conform căreia tocmai în nordul Bucovinei și Ucraina Subcarpatică s-ar fi desfășurat acest fenomen democultural de importanță excepțională pentru viitorul Europei (1988, 3, 56-79).

O etapă deosebit de importantă în definirea etnică slavă le-au reprezentat procesele desfășurate în spațiul de la vest de Niprul de Mijloc, limitat la miazănoapte de zona mlăștinoasă a afluentului său de dreapta Pripetul și la vest de cursul superior și mijlociu al Nistrului (Teodor, 1984a, 70). Așa cum se știe, este un teritoriu unde mai înainte se dezvoltase viguros populația complexului cultural SDMC și de care - și asta este în continuare foarte greu de demonstrat - genetic cultura slavă s-ar fi legat parțial. De fapt, un foarte bun specialist în problema slavilor, colegul Eugen S. Teodor, vedea elementele constitutive ale fondului protoslav în unele zone răsăritene ale complexului de locuire SDMC (Paliga, Teodor, 180), ipoteză pe care o susținem și noi.

După Sedov și Rusanova o importantă componentă veche slavă a avut-o alături de complexul amintit cultura Przeworsk (Sedov, 1970, 63-69; Rusanova, 1976, 7). Și unele forme de vase lucrate cu mâna din complexul ceramic cerneahovian basarabean, după Rikman, ar fi fost vechi slave. Reamintim că s-a emis părerea că și mai nou teoretizatul grup cultural Etulia, din sudul Basarabiei, deosebit într-o oarecare măsură de SDMC, cu semibordeie cu vetre sau cuptoare, cu ritul incinerării defuncțiilor și o cantitate considerabilă de ceramică lucrată doar cu mâna, ar putea fi fost reprezentat de grupe de slavi venezi (Baran, 1990b, 360, cu bibl.).

Acești venezi (la Iordanes, *venethi* sau *venedi*), cunoscuți anterior și la Pliniu cel Bătrân, Tacitus, sau Ptolemeu au fost identificați de Valentin Sedov cu cei din ultimul secol păgân și primul creștin din bazinul superior al Vistulei. Ei ar fi migrat apoi spre Nistrul de Sus, unde au reprezentat ulterior purtătorii culturii Cerneahov (Curta, 2006, 6-12). După Sorin Paliga, menționarea venedilor de către Tacitus, nu poate fi considerată cea mai veche atestare a slavilor, neexistând nicio dovadă că ei ar fi vorbit un idiom de tip balto-slav, sau de altă natură în acest sens. Dar acest etnic - care nu a avut origine celtică, în vechea slavă nefiind nicio urmă de celtism - a putut și el contribui, la est de masa populațiilor germanice, la constituirea etnicului paleo-slav.

Oricum, în unanimitate se acceptă faptul că cea mai numeroasă populație a Europei, slavii, provin dintr-o tulpină comună, de unde s-au extins teritorial cam în toate direcțiile (Paliga, Teodor, 65, 73).

Mulți cercetători însă, printre care și români, nu au acceptat posibilitatea prezenței slave în cultura cerneahoviană (Corman, 1993, 93, cu bibl.). Mai mult, mai demult Fedorov încerca să convingă că populații de venezi existau încă din timpul culturii Przeworsk, antrenați o dată cu bastarni

spre sud, spre gurile Dunării (**Fedorov, 1960, 54-55**), în Rusia și Ucraina continuându-se vechi teorii despre geneza slavă, cu începere chiar din epoca fierului, fără însă să se mai bată monedă pe ideea lui Vikenti Hvoiko, descoperitorul deja menționat al necropolei omonime de la Černjahov, a descendenței slavilor încă din cultura eneolitică Tripolie, tratată de noi în primul volum al „Istoriei Bucovinei” (**Curta, 2006, p. XII**). Tot Fedorov și după el și alții, opinase că între triburile supuse hunilor în secolul al V-lea se găseau și vechii slavii (**Fedorov, 1960, 65**). În această ordine de idei avem în vedere și faptul că - ținând cont de depărtarea dintre lumea romană și teritoriile genezei slavilor - nu a fost obligatoriu ca primele menționări documentare despre ei să fi coincis ca datare și cu momentul definirii lor etnice.

Este cert însă că rarefierea deosebită de populație produsă ca urmare a puternicei invazii hunice a putut favoriza pe întinse teritorii ocuparea graduală cu populație protoslavă. După opinia unora, fenomenul s-a putut desfășura oricum după anul 400, desfășurându-se pe parcursul a mai multe decenii, nefiind o invazie militară ca în alte cazuri, ci o penetrare graduală de populație spre alte teritorii mai bune, inclusiv climatic (**Prihodnjuk, 1990a, 206**).

Numai un spor natural de 30-50% într-un secol ar fi putut explica exodul protoslavilor, dar zone restrânse precum Bucovina, sau cea a Pripetului din partea răsăriteană a Ucrainei, nu pot explica amploarea fenomenului, în urma căruia slavii au colonizat spre sfârșitul secolului al VI-lea un perimetru european de multe ori mai mare decât ipotetica lor patrie primitivă.

În viziunea lui Sorin Paliga și Eugen Teodor, pe la sfârșitul secolului al V-lea, sau începutul celui următor, se va încheia noul idiom slav arhaic, anterior declanșării migrației slave de proporție. Având deja principalele trăsături etnice formate, în Balcani vor fi cunoscuți ca “sclaveni”, “sclavini”, apoi și “sclavi”, dar și cu un nume generic de “venethi”. În *Tabula Peutingeriană*, datată larg în secolele III-IV d. Chr., după cum bine se știe, *venedii* sunt așezați între cursul inferior al Nistrului și Dunăre, împreună cu geto-daci, sarmați și alte populații (**Paliga, Teodor, 258-259, 324-327**).

Arealul răspândirii hidronimelor arhaice slave, după O. Trubačev, cuprinde o zonă destul de largă la sud de cursul mijlociu și inferior al Pripetului, dar și una foarte restrânsă de pe partea dreaptă a cursului Nistrului Superior -- **Rusanova, 1976, fig. 2**. După toponime, mai precis cele mai vechi hidronime de origine slavă, A. L. Pogodin a identificat patria de origine a slavilor în Podolia și Volânia. După alte studii filologice, privind denumirile speciilor de arbori la slavi, zona ar fi fost Polesia (zona Pripetului) (**Curta, 2006, 6-7**). Pornind de la „bukъ” (fag), alții au văzut patria lor comună în zona fagului. Unii au considerat că slavii l-au împrumutat de la germani (apropos și de Bucovina).

Vechea patrie slavă s-ar fi plasat deci imediat la nord de teritoriul viitoarei Bucovine, învecinându-se cu populațiile baltice și ugro-finice (la nord-est), la est cu grupuri vest-iranice, iar la sud cu cele tracice nordice (urmași ai carpilor și costobocilor care au contribuit marginal chiar la etnogeneza slavilor), iar influențele germanice cel mai bine se explică prin coabitarea cu goții a unora din populațiile care au contribuit la osmoza slavilor vechi (**Paliga, Teodor, 187, 203**).

După cum se știe ceramica slavilor timpurii corespunde tipului *Praga-Korčak* (**Sedov, 1979, 104-105**), după unii ea datând deja din secolul al V-lea (**108**). Acest tip a aparținut sclavinilor și în teritoriul său de formare sunt excluse din start - și de către Sedov - teritoriile dunărene (**114**). Interesant, în nordul Bucovinei se constată prezența combinată a acestei ceramici, cu cea a grupei a doua, de tip *Pen'kovka* (**109**), atribuibilă anților și provenind din spațiul dintre Nistru și Nipru (**117-118**), aici unele monumente vechi, deja slave, putând aparține perioadei chiar anterioare de anul 500. Anții, tot după Sedov – și nu numai – au fost urmașii unei părți a populației cerneahoviene (**124**).

Pe baza a trei elemente definitorii, ceramica, locuințele și ritualurile de înmormântare, același autor plasează patria triburilor slave timpurii ce aveau ceramică de tip *Praga* în regiunea Vistulei, a fostei culturi Przeworsk (**117**). De aici, ele se vor extinde spre vest, est și sud, inclusiv spre Nistrul Superior și de Mijloc.

Într-una dintre cele mai recente istorii a Ucrainei, Paul Robert Magocsi încearcă să facă o analiză la zi a problemelor mai importante ale apariției slavilor ca etnic și ale patriei lor de origine, probleme rămase pe mai departe nerezolvate satisfăcător. Pe harta nr. 4, se dau unele variante de arealuri de formare (Lubor Niederle, Max Vasmer, școala poloneză reprezentată printre alții de Czekanowski, Kostrzewski, Sulimirski), Boris Rybakov, fiind vizate teritoriile de la Oder, de la nord de Carpați (se include și regiunea Cernăuți !?) și mult dincolo de Kiev și Niprul mijlociu, spre Seim și Desna (**Magocsi, 1996, 37**) – vezi pl. 20.

Slavii ajunși în regiunile Dunării de Jos și în Balcani, purtători ai culturii Praga/Korčak (pe viitor **PK**), provin mai exact, după toate probabilitățile, din zone relativ apropiate, din bazinul Vistulei Superioare și Nistrului de Sus, populația antă, la rândul său, sosită la vest de Nistrul Inferior (cultura Pen'kovka), având bazele de pornire din bazinul superior și parțial mijlociu al

Bugului de Sud, sau din cel mijlociu niprean.* Important, ceramica Pen'kovka nu a fost deocamdată atestată în Otenia și Banat (Teodor, 2003, 428).

Încă Plinius cel Bătrân localiza pe anți, undeva între Marea Caspică și Marea de Azov. Mai târziu, Iordanes îi plasa spre cursul inferior al Niprului, iar de la Procopius din Cesarea, aflăm că dincolo de utriguri, din jurul Mării de Azov, spre nord locuiau numeroase neamuri de anți (Idem, 2007, 42-43, cu bibl.). Anții vor fi menționați documentar până în secolul al VI-lea, cea mai importantă contribuție la nimicirea celor din zona dunăreană având-o avarii. Pe la începutul secolului al VII-lea etnonimul ant dispăre din izvoarele scrise.

Fiind o populație de natură alană, nomadă, ei nu au lăsat vestigii arheologice consistente și ușor de determinat etnic. Pentru alanii caucazieni însă, s-au putut defini arheologic nivelurile civilizației mormintelor cu catacombe de tip *Kuban* și a culturii denumite *Pastyrsk-Martinovka* (sec. VII-VIII) – *Ibidem*, 45.

În fine, Kazanski a concluzionat, fără putință de a greși: mare parte dintre slavi vin la Dunăre de undeva din părțile nordice ale estului Europei (2009a, 231, 237).

Din lipsa posibilităților de datare de precizie, suntem încă în faza în care nu putem afirma contemporaneitatea sosirii primelor valuri slave în nordul Moldovei istorice, cu cele ceva mai sudice, ante, sosite de la răsărit de cursul inferior al Nistrului. La sud de Nistrul Mijlociu, ceramica de tip *Pen'kovka* se pare că apare ceva mai târziu, decât cea PK. Oricum primul tip nu a penetrat Carpații în Transilvania cum bine a observat Dan Gh. Teodor, cele mai vechi

* Pentru cultura Pen'kovka vezi de exemplu Rusanova, 1978, 114-118, sau Baran, 1998, 50-68; pentru Korčak vezi de exemplu teoretizarea lui Petrov, 1962, 3-14, sau Baran, 1998, 33-50. Cultura Pen'kovka, asociată cu civilizația anților, a fost datată din sec. IV (prea timpuriu !) și până la invazia avarilor și sfârșitul veacului VII - Magocsi, 1996, 42.

Dacă pentru cultura Praga încă nu s-au rezolvat în mod satisfăcător originile ei genetice, celălalte două s-au putut dezvolta pe fondul local Kiev, răspândit în secolele III-V (început) în bazinul Niprului, cam din zona capitalei Ucrainei spre nord (Kazanski, 2009, 154). Ceea ce este de asemenea demn de menționat este și faptul următor: chiar din această epocă timpurie se constată - este drept doar pe cale arheologică - o destul de mare asemănare între ele, aceleași tipuri de locuințe, ceramică lucrată numai cu mâna, aceleași mici așezări nefortificate și probabil aceleași realități sociale, dar aici nu trebuie uitat faptul că aceste trăsături se pot datora într-o măsură considerabilă și primitivismului relativ al tuturor acestor culturi.

descoperiri considerate drept slave, precum cele de la Cernatu și Poian - ambele jud. Covasna, aparținând tipului Korčak și nu Pen'kovka (1972, 39).

Posibilitățile de datare arheologică nu permit punctări mai exacte nici asupra momentului sosirii primelor comunități slave la sud de Nistrul Mijlociu, în spațiul istoric bucovinean. Nu putem ști care era limita sudică, de etapă de migrație, a sclavinilor culturii Korčak în primele două decenii ale secolului VI, când la 517 se petrece cunoscutul atac asupra frontierei bizantine la Dunărea de Jos. Ținând cont de faptul că anții, conglomerat multiethnic, nedominant slav, așa cum au demonstrat de-a lungul timpului I. P. Rusanova, M. I. Artanov, I. I. Liapușkin, D. Gh. Teodor, I. Corman (**Andronic, 2005, 214**, cu bibl.) se plasau pe poziții mai sudice, tocmai ei pot fi bănuți ca principalii atacatori din acel an, ulterior sclavinii, începând cu 530 organizând ei frecvent astfel de atacuri. Mărimea acestor conflicte, în care își pierde viața peste numai câțiva ani însuși comandantul bizantin Chilbudios, poate presupune o densitate deja deosebită de locuire slavă în Muntenia. În plus, trebuie avută în vedere și participarea – după opinia noastră – a populației locale, care în noile condiții de coabitare nu putea fi lăsată de migratori pasivă.

Mari mase de slavi, este sigur, erau sedentarizate în Muntenia și Oltenia pe la 550, când Procopius afirma în mod clar faptul că sclavinii își au așezările dincolo de Dunăre, nu departe de malurile sale (**Fontes, II, 30**). Marea problemă rămâne deci în a cunoaște perioada scursă între trecerea definitivă de către populații de sclavini a Nistrului Mijlociu și anul de referință de mai sus. Interesant și curios, în stadiul actual de cercetare se constată că nu există așezări din secolul VI mai aproape de 35 de km de cursul Dunării. Mai mult, în zona Ialomiței nu există identificat nici un sit, acolo unde frecvent cercetătorii erau înclinați să plaseze unele episoade ale cunoscutelor campanii ale generalilor bizantini Priscus și Petru (**Paliga, Teodor, 123**).

Ne putem întreba și cât a putut dura perioada dintre stabilirea definitivă de populații slave la Dunăre și primul lor atac peste fluviu. Probabil foarte puțin, de ordinul a maximum doi-trei ani, tentațiile fiind mari. În schimb, mult mai ipotetică rămâne problema modului de răspândire a triburilor de sclavini în spațiul est-carpatic. Între varianta unei deplasări în masă rapidă, pe spații și distanțe mari și cea a unei dispersii treptate a comunităților tribale, exemplul unora fiind urmat de altele și tot așa, alegem firește pe cea din urmă. Caracterul războinic al slavilor credem că a fost exacerbât de abia în zonele de contact cu teritoriile imperiului, care posedau mai ales în mediul urban acumulări și valori materiale considerabile.

Iată deci că revenim la spinoasa problemă a datării trecerii Nistrului de Mijloc și stabilirii definitive dincolo de el de către primele triburi de sclavini.

Din păcate izvoarele scrise nu ne pot ajuta în nici un fel, apariția populației noilor migratori, inițial pașnice, la multe sute de kilometri nord depărtare de frontierele imperiului, nereprezentând subiect nici măcar colateral de consemnat istoriografic în Bizanț. Un indiciu material în privința prezenței slavilor la vadurile Nistrului de Mijloc poate fi tezaurul de la Hotin, cu o ultimă monedă de la Iustinian, acumulare produsă și îngropată ipotetic în urma deplasărilor sclavinilor spre Dunărea de Jos (Mitrea, 1972, 122, n. 36; Pivovarov, 2000, 194 cu bibl.; Idem, 2002, 56; Chiriac, 2013, 138).

Nu putem ști nici dacă cursul Nistrului Mijlociu a frânat o vreme migrația slavă dincolo de el. Credem că nu. Oricum, ceva mai spre sud apa sa despărțea, după Iordanes, cel târziu spre începutul secolului al VI-lea pe sclavini de anți (Fontes, II, 35).

Așa cum se știe nu s-a consemnat nici un nume de trib slav de la nordul fluviului, ceea ce poate duce la părerea că migratorii nu au avut posibilitatea și răgazul de organizare pe triburi proprii (Teodor, 2005, 188), ipoteză pe care o punem sub semnul întrebării deoarece deceniile cât masele de slavi au viețuit în spațiul extracarpatic, preț de 1-2 generații, au oferit suficient timp inclusiv pentru organizarea lor chiar în formațiuni prestatale puternice, de altfel cunoscute, capabile de-a distruge o serie de armate bizantine. Doar lipsa informațiilor nu neaparat induce și această ipoteză a autorului citat, dincolo de faptul că migratorii au putut păstra în mod firesc apartenența lor inițială la anumite triburi din patria de origine, aceasta mai ales doar dacă exodul a vizat triburi în totalitate sau aproape întregi. De altfel, geografia armeană atribuită lui Moise de Chorene, realizată după mijlocul secolului VII, amintea că înainte de trecerea lor a Dunării în masă, în Dacia ar fi sălășluit 25 de seminții slave (Nistor, 1995, 43). Iar în prima jumătate a veacului se cunoștea la sud de fluviu așa-numita „Uniune a celor șapte triburi”, pe care triburile bulgare ale lui Asparuh, stabilizate în zona Varna, o vor supune.

În spațiul extracarpatic, descoperiri mai timpurii slave au fost datate pe la mijlocul secolului VI, precum unele de la Iași-Crucea lui Ferent, sau Budureasca III și Târgșor în Muntenia (Teodor, 1973, 205), cele mai timpurii vestigii slave din spațiul carpato-dunărean neputându-se data după același autor, mai devreme de mijlocul sau chiar în a doua jumătate a secolului VI.

Prima așezare timpurie slavă devenită un fel de etalon o vreme a fost însă cea de la Succava-Șipot și la care într-o vreme s-au făcut dese trimiteri. Deși aici s-au perindat numeroși arheologi, este meritul cercetătorului Dan Gh. Teodor de-a fi reușit recent să publice monografic, în sfârșit, săpăturile din acest sit (2013).

S-a apreciat, de asemenea, că în așezările cercetate la est de Carpații Orientali, datând din intervalul de la sfârșitul secolului V și prima jumătate a celui următor nu s-au descoperit vestigii slave și că până în prezent nu se cunosc așezări arhaice pure slave fără contaminări cu elemente autohtone romanice, teorie emisă inițial de Ion Nestor și combătută de noi cu alt prilej (**Idem, 2005, 187-188**; respectiv **Andronic, 2005, 218**). Deci, după opinia reputatului cercetător Dan Gh. Teodor, cea mai mare parte a descoperirilor vechi slave de la răsărit de Carpați se datează în cea de-a doua jumătate a secolului VI și începutul secolului următor (**Teodor, 1984, 71**, incl. cu bibl.; **Idem, 1995, 289-290**), ceea ce considerăm o afirmație prea generală, deoarece nu există nici măcar astăzi posibilități de datare/clasificare/diferențiere a materialului ceramic aparținând primei, respectiv celei de-a doua jumătăți a veacului al VI-lea.

Dacă ceramica veacului al VII-lea începe tot mai mult să fie decorată, chiar dacă primitiv, evoluția (dacă se poate vorbi de așa ceva atunci !), celei anterioare, de secol VI, a fost extrem de lentă, marcată de un profund caracter de tradiționalism și primitivism. Este deci astfel foarte posibil ca unele situri datate ca mai sus de Dan Gh. Teodor, să aparțină chiar primei jumătăți a secolului al VI-lea, dacă nu și mai devreme. Chiar și descoperirile de la Suceava-Șipot,* (care au dat la un moment dat, alături de stațiunea ucraineană de la Nezvisko, de pe partea stângă a Nistrului de Mijloc, denumirea celor mai vechi urme slave din România - **Comșa, 1960a, 733**), ar fi putut aparține după Mircea Matei unora dintre primele valuri de migratori de secol VI (**Matei, 1963, 28-29**). În aceeași lucrare, Matei tratează și problema contactelor dintre slavii nou veniți și populația (considerată dacică !) locală: „după migrarea spre sud a slavilor, care s-au oprit în mare număr în Moldova începând din sec. VI, populația locală a imprimat o notă nouă culturii ce acoperă veacurile următoare, prin transmiterea unor elemente ce îi caracterizau propria cultură materială, în momentul contactului cu slavii. Rezultatul cel mai important al acestor *împrumuturi* îl constituie, desigur, formarea unei culturi cu trăsături specifice numai ei, care o deosebesc de aceea a populațiilor înconjurătoare” (**28-30**). Nu ni s-a explicat însă - și nici mai târziu - ca și pleiada de arheologi care au studiat

*La Suceava-Șipot, Rașkiv, Sarata-Monteoru, sau București-Ciurel, în opinia lui Teodor ceramica slavă deține procente de aproape 50% și 10-15% în obiective din Muntenia, Oltenia și Banat (**Teodor, 2003, 428**).

Față de zonele din vechea Dacie traiană cu populație romanică, unde există cuptoare, în cele prevalent sau exclusiv slave ele nu se cunosc, fie cât de cât primitive, slavii arzându-și produsele în cuptoarele casnice, gropi sau chiar la suprafața solului.

problema ulterior, în ce au constatat aceste „trăsături specifice numai ei” și ce s-a întâmplat cu limba dacică de aici.

Sosiți în viitorul spațiu românesc, slavii au găsit o populație care varia etnic, de la zonă la zonă, la răsărit de Carpați fiind o populație carpo-dacică, pe care autoarea citată consideră - poate prea generalizant pentru întreg acest teritoriu - că slavii au asimilat-o în cele din urmă (**Comșa, 1960a, 738, 741**). De altfel, încă din acei ani se observase că asemănarea deosebit de mare dintre cultura materială și complexe de locuire din Moldova și cele de la vest de Nipru, demonstrează că în secolele VIII-IX o anumită parte a acestui spațiu era locuit de triburi slave, purtătoare ale culturii Luka-Rajkovec'ka (pe viitor **LR**).

Legat de dominarea slavilor asupra autohtonilor, în unele zone chiar asimilați, se poate aminti denumirea țărănimii dependente muntene în evul mediu, de „rumâni”, termen apărut firește înainte de constituirea statelor medievale românești. În același timp, nobilimea moldo-munteană a fost așa cum bine se știe denumită cu termenul generic de *boier-boieri-boierime*, cuvinte de importanță maximă socială de origine slavă. Pentru ogoarele de care beneficiau șerbii („rumâni”, „moșneni” în Moldova), ei plăteau „dijma” (termen tot slav), și prestau anumite „munci”, inclusiv „robota” (tot slav !). Chiar și termenul de „voievod”, are aceeași origine, cu sens de conducător militar. Prin numărul lor, dar și prin poziția socială a unora, slavii au putut crea și un mare procent de toponimie specifică lor.

Stăpâni ai pământului, au dat adesea și pe unii cnezi și voievozi, provenind din căpeteniile triburilor lor. În cele mai multe teritorii ale țării, în conviețuire cu autohtonii au putut crea în cele din urmă cnezate și voievodate, câteva amintite documentar, dintre care unul chiar condus de Seneslav (Seneslav). Târziu, chiar la data începerii cuceririi maghiare a Transilvaniei, etnicul slav încă își păstra identitatea. Cunoscutul voievod român (*quidam Blachus*) Gelu, era „ducele” atât al valahilor, cât și al slavilor.

Așa cum bine observau cunoscuții istorici Constantin și Dinu Giurescu, *adoptarea limbii vechi slave în viața bisericească a românilor, după creștinarea bulgarilor și anul 900, s-a putut desfășura foarte ușor, fiind facilitată de pătura dominantă atunci, în mare parte încă vorbitoare a acestei limbi (1975, 184)*. Firește, o dată cu introducerea ei și a scrisului ei, limba a început să fie folosită și în cancelariile domnești, doar clerul stăpânind scrisul și cititul.

După opinii mai noi și împotriva unei păreri demult timp încetățenite, influențele slave asupra limbii române s-ar fi exercitat nu în perioada migrației lor și imediat următoare (VI-VII), ci mai degrabă în veacurile XII-XIII (început) (**Paliga, 2011, 212**).

Dar să revenim la subiectul migrației slavilor. Pentru noi, lasă de gândit și observația că în așezările de la Botoșana I-Succava, Costișa și Davideni I-Neamț, precum și în Muntenia la Târgșor, sau Ipotești, datate mai mult mai puțin exact spre sfârșitul secolului V și prea larg în prima jumătate a celui următor, se reafirmă că nu s-au descoperit până acum vestigiile arhaice slave (**Teodor, 1995, 289; Diaconu 1979, 165-171**). Aici trebuie să avem în vedere și tentația cercetătorilor de a cuprinde în datări și misteriosul încă veac V, practic - apreciem - cel mai puțin cunoscut din cuprinsul primului mileniu creștin, ca și posibilitatea ca unele așezări autohtone sondate deja arheologic să fi cunoscut etnicul slav mai târziu, după o vreme de la stabilirea acestuia în microzona respectivă.

Absența vestigiilor slave în prima jumătate a secolului VI, este explicată de Dan Gh. Teodor prin caracterul extrem de mobil al grupurilor de slavi penetrați în spațiul nord-dunărean (**2003, 427**), presupunere cu care nu suntem deloc de acord, ținând cont de caracterul profund agrar al societății vechi slave. Desigur, autorul a continuat vechea teorie a lui Ion Nestor (**Chiriac, 2013, 55**).

Declanșarea în spațiul nostru de studiu a migrației a avut loc după Maria Comșa pe la începutul secolului VI, cea care cu multe decenii în urmă vorbea și despre posibilitatea existenței și a unui al doilea val de migrație, care ar fi adus în spațiul est-carpatic cultura slavă Luka-Rajkovec'ka (**LR**) (**Comșa 1960, 160**).^{*} Ea nu excludea nici și posibilitatea unor infiltrații nesemnificative cantitativ înainte de veacul menționat (**1960a, 728**). Migrația protobulgarilor turanici (679-680) nu va afecta în niciun fel teritoriul nostru de analiză, ei folosind spațiul estic al Câmpiei Române și cel sudic moldovenesc, ocolind Dobrogea aflată în cadrul frontierelor bizantine. După opinii mai vechi această deplasare ar fi determinat unele mișcări de populație slavă, tocmai acest ultim val amintit (**Eadem, 1959, 67-69**), dar totul rămâne la nivel de ipoteză.

După Petre Diaconu, slavii erau cantonați deja la începutul secolului VI în Muntenia (**2006, 212**), iar după vechea opinie a lui Fedorov (**1960, 64-66**), în concordanță cu Niederle, populații slave, supuse hunilor, sunt deja cantonați în Basarabia încă din secolul V, ceea ce ni se pare puțin probabil, doar dacă se

^{*} Decorul pe buze alveolat, considerat în general tipic slav, după secolul al VII-lea în Muntenia dispare, reapărând cam după anul 1000 (**Paliga, Teodor, 148-149**), ceea ce ar putea pune problema unui nou val răsăritean, dacă nu poate chiar din spațiul est-carpatic unde se folosea fără întrerupere, chiar intens în veacurile VIII-IX.

acceptă - în extremă - că unele elemente slave timpurii făceau parte din conglomeratul etnic SDMC chiar din acest spațiu geografic.

Unele grupuri răzlețe poate, după Constantin și Dinu Giurescu, au penetrat în spațiul dacic și anterior veacului VI (f. a., 176; 1975, 177). La rândul său Hadrian Daicoviciu considera că majoritatea slavilor au migrat în spațiul est-carpatic în secolul al VII-lea, ceea ce este total fals (1970, 95).

După Timošćuk cultura slavă timpurie apare sesizabilă arheologic în nordul Bucovinei istorice deja în cea de-a doua jumătate a secolului V, în prima mai existând CTC și cea cerneahoviană (1976, 38-39). Mai nou și cercetători români și-au exprimat opinia că slavii, posibil, migrează încă din secolul V (Paliga, Teodor, 132). Rămânând tot în sfera intuiției istorice, Joachim Werner, a susținut ideea că migrarea slavă între Niprul de Mijloc și Nistru s-a făcut numai după anul 500 (Corman, 1993, 93).

Iată deci o mare diversitate de puncte de vedere, în lipsa unor posibilități de datare arheologică de precizie. În ceea ce ne privește, nu putem exclude sosirea primelor comunități slave în nordul Bucovinei chiar ceva înainte de anul 500.

Situri cercetate în nordul Moldovei, pe care le considerăm existente încă din prima etapă de locuire a slavilor, au putut fi cele amintite deja de la Suceava-Șipot, Suceava-Ițcani, Mărețea Mică/Dărmănești (toate pe valea râului Suceava, la mici distanțe între ele) (Andronic 2005, 216). Putem astfel presupune că probabil mai întâi au fost ocupate spre locuire pozițiile favorabile de pe cursul apelor mai mari, pe care s-au și vehiculat noii migratori. Un rezultat al proporțiilor marii migrații a sclavinilor, considerăm că este - așa cum se va vedea - și densitatea de excepție a siturilor de pe Prutul de Sus și Nistrul Mijlociu, zonă pe unde s-au vehiculat, dar credem că și s-au așezat numeroase triburi de sclavini.

În partea nordică și de nord-est a spațiului est-carpatic, probabil au fost folosite și în aceste timpuri vaduri devenite cu vremea tradiționale, Zalešćk și Hotin (reg. Cernăuți), sau Soroca (r. Soroca, Rep. Moldova). Dacă cei care au trecut prin primul vad au putut urma valea Siretului, cei care l-au folosit pe al doilea, (provenind dintr-o zonă nord-estică unde în arealul Korćak se resimt unele imixtiuni de ceramică de tip *Pen'kovka* - Prihodnjuk, 1990a, 202-203, fig. 37), au avut drept corespondență calea Prutului.

Nu putem ști dacă între noii migratori s-a găsit și populație mai redusă numeric provenind efectiv din zona nordică a Niprului Superior de tip *Tušemlja-Koloćin*, sau numai a fost vorba despre unele elemente ceramice de formă și decor (decorări cu cercuri concentrice, sau brăuri simple în relief), preluate inițial de cei care au luat drumul sudului (Andronic 2005, 218).

Așa cum spuneam, Dan Gh. Teodor a fost de părere că migrația slavă în toată amploarea sa s-a desfășurat de abia în cea de-a doua jumătate a secolului al VI-lea, facilitată de invazia avară, după care se poate vorbi despre stabilirea în masă a slavilor în regiunile de la Nordul Dunării de Jos: ...”nu putem vorbi de o pătrundere în masă și de o stabilire a slavilor în regiunile de la nordul Dunării de Jos, efectiv și durabil înainte de invazia avară...” (Teodor 1978, 36). Nu suntem însă de acord cu această afirmație deoarece considerăm că tocmai vidul de putere și locuirea rarefiată din spațiul est-carpatic dinainte de anii 561-562, când din stepele nord-pontice își fac apariția avarii caganului Baian, puteau mai degrabă favoriza marea migrație. În plus, deja așa cum s-a văzut, pe la 550 slavii erau stabiliți în număr mare pe linia Dunării de Jos. Autorul citat totuși acceptă pentru regiunile nordice și est-carpatică ale României și o eventuală datare mai timpurie spre jumătatea secolului VI, între cele mai vechi prezențe slave est-carpatică fiind în studiul citat amintitul sit de la Iași-Crucea lui Ferent, dar și cele de la Târpești-Neamț și Bacău-Curtea Domnească (Ibidem, 37 și n. 138). În sfârșit, mai meditănd, în volumul al II-lea al tratatului de istorie a României, din 2001, Dan Teodor a ajuns să nu excludă ca în Moldova și estul Munteniei unele mici grupuri de populație să se fi stabilit deja încă din prima jumătate a veacului VI (2001, 726).

Un aspect tot nelămurit istoriografic este și acela al duratei efective a migrației slave, sau dacă nu cumva a existat ulterior încă un astfel de val, amintit deja, care a generat cel puțin în părțile central-nordice ale Moldovei apariția culturii Luka-Rajkovec'ka (vezi Comșa, 1960). Factorii care ar fi putut declanșa acest nou val de slavi după aceeași autoare, ar fi putut fi amintita invazie a bulgarilor și expansiunea Kaganatului Hazar, fenomenul dând naștere unor situri atribuibile mai demult fazei timpurii a culturii zise *Hlincea I – Luka Rajkovec'ka* (Eadem, 1960a, 740), sau simplu, de tip *Hlincea*, prioritar slavă și inclusă celei mari, mamă, LR (Eadem, 1957, 271; Eadem, 1959, 67-70). În aceeași perioadă, Mircea Petrescu-Dîmbovița vedea cultura ca inclusă altea slave, de tip *Romen-Borșevo* din zona Niprului Mijlociu (1954, 568-580).

În privința ipotezei Mariei Comșa, ne păstrăm mari rezerve, deoarece migrația bulgarilor și cea propusă a slavilor ar fi avut itinerări depărtate una față de alta. În situația totuși a existenței acestui fenomen de expansiune demografică, putem să bănuim și faptul că practic începând cu secolul al VI-lea, migrația slavă a putut fi un proces de colonizare, care în afara debutului său deosebit de intens, a continuat în faze modeste, insesizabile încă arheologic, veacuri de-a rândul, mai ales în situația în care cauzele determinante ale

migrației (răcirea climei, creșterea demografică)* au acționat mai departe pe teritoriul patriei lor de proveniență inițială. Nu putem ști nici dacă noile structuri politice și militare apărute în spațiul geografic de la est și sud de Carpați, relativ bine populat de noii veniți (vezi cazurile cunoscute ale conducătorilor Ardagast Piragast, Musokios, sau Dauritas din Muntenia), au influențat pozitiv sau negativ, sau au stagnat definitiv, fluxul migrației. Cu siguranță și marele cimitir de la Sarata-Monteoru, aparținând unei astfel de „slavinii”, a putut jalona procesul de migrație a slavilor spre fluviu, mulți dintre ei stabilizându-se pe parcurs. În aceeași ordine de idei, considerăm că și migratorii din Moldova, pe aceeași treaptă de dezvoltare socio-economică cu cei de la nordul Dunării de Jos, au avut astfel de conducători proprii, dar care din lipsa unor contacte directe și permanente cu bizantinii nu au fost nominalizați în scris de aceștia.

După cum se știe, zona Nistrului Mijlociu și Superior, ca și cea a Prutului Superior, s-au dovedit deosebit de importante în privința celei mai timpurii etape Praga/Korčak. Aici, un aspect semnificativ, care ar putea da informații prețioase cu privire la datarea sosirii slavilor în nordul Moldovei, ca și mai sus în sud-vestul Ucrainei, este semnalat într-o serie de așezări, destul de numeroase, unde - așa cum s-a văzut - în unele locuințe slave timpurii alături de materialul ceramic primitiv caracteristic lor, se găsește și ceramică fragmentară lucrată cu roata de natură SDMC, sau cea foarte asemănătoare aparținând CTC (**Andronic, 2005, 167-187**). Fenomenul este interpretat adesea ca o interferență etno-culturală, populațiile autohtone, coabitând o vreme cu slavii, fiind în cele din urmă slavizate. În acest caz, ne întrebăm însă din nou de ce noile comunități etnice formate nu au fost capabile să producă pe mai departe, tradiționala ceramică la roată, de factură superioară SDMC ? Într-o conviețuire doar de ordinul a câteva luni chiar, olarii slavi puteau învăța "din mers", noua tehnică de producție a ceramicii la roată. Oare populația slavă să fi fost atât de primitivă, tradiționalistă și de numeroasă/dominantă față de deosebit de rarefiata populație autohtonă din secolul V (și post 500), încât să nu fi fost realmente interesată și capabilă în a prelua noua tehnologie a ceramicii ? Posibil, iar infima populație tardivă SDMC – CTC să fi renunțat prin asimilare la tradițiile sale ?

Este cât se poate de adevărată afirmația și că nu toată ceramica modelată exclusiv cu mâna, de aspect mai primitiv, din aceste timpuri este slavă, forme asemănătoare din zona noastră găsindu-se în țări occidentale unde slavii n-au viețuit niciodată (**Teodor, 2005, 188-189**), ca și aceea a aceluiași reputat

* Și în opinia colegului de la Chișinău, dr. N. Tel'nov, ca și a noastră, migrația spre sud a avut un caracter destul de lent și probabil și pașnic.

cercetător că fibulele digitate, considerate inițial exclusiv slave, nu apar în zona central-europeană, Germania, Ungaria, Cehia, Slovacia, Polonia, unde s-au vehiculat numeroși slavi (*Ibidem*, 189). Mai mult, o serie de grupe de fibule digitate au fost descoperite chiar în morminte neslave, de înhumare, sau situri aparținând romanicilor. În realitate, așa-zisele *fibule slave* au fost inițial un produs al populațiilor târzii gotice, în spații departe de teritoriul inițial al patriei vechi slave, ele devenind deosebit de căutate ulterior, prin produse derivate, iar vechea societate slavă, care nu numai că le-a adoptat, dar unele tipuri le-a și produs, contribuind la răspândirea lor pe spații considerabile. În fine, nu este cazul să vorbim aici despre faptul evident că produse devenite la modă, în diverse epoci nu au fost o caracteristică etnică numai pentru o anumită populație. Nu lipsit de semnificații importante este și faptul că în teritoriul est-carpatic *nu lipsește nici măcar unul dintre subtipurile fibulelor* (subl. Teodor) considerate „slave”, plasarea acestei zone geografice la o răscruce de drumuri, din și înspre Imperiul roman (dinspre est - Crimeea și câmpiile nord-pontice - sau dinspre nord - bazinele Nistrului Superior și al Vistulei), de intense circulații umane și de bunuri putând cel mai bine explica fenomenul. Mai rare, dar cu origine de fabricație certă sud-dunăreană, fibulele romano-bizantine reflectă și ele aceste interferențe ale epocii (**Paliga, Teodor, 160-161**).

Datorită prezenței vaselor cu diametrul maxim la mijlocul înălțimii, Sedov a contestat apartenența pură a monumentelor din nordul Bucovinei (sec. V-VII) la cultura Praga, considerând aici mai degrabă o variantă, o osmoză, locală de tip *Praga-Pen'kovka*. Autorii citați mai jos însă sublinază că astfel de vase sunt cu totul și cu totul reduse cantitativ în regiunea Cernăuți, că aici nu apar alte caracteristici ale ceramicii Pen'kovka (vase de aspect bitronconic, discuri de lut/tipsii fără buză, sau elemente culturale de origine nomadă) și că în realitate acest tip de formă ceramică - și aici suntem cu totul de acord - își are originea în repertoriul autohton mai vechi, al CTC și SDM, tot ca elemente locale, dacice, adăugăm la urmă noi. De aceea, astfel de vase sunt mai frecvente în monumentele arheologice mai timpurii, când se afirmă că mai persistă roata olarului și unele profile mai complicate ale buzei vaselor, ele dispărând total în cultura următoare, LR. Prin urmare, întregul inventar arheologic din nordul Bucovinei istorice aparține culturii Praga, ceea ce după noi nu este adevărat (mai degrabă varianta răsăriteană Korčak), ea fiind aici continuată de cea amintită la urmă, a cărei zonă de formare se consideră de regulă spațiul de la vest de Nipru Mijlociu (**Timošćuk, Rusanova, Mihajlina, 1981, 81-82**).

Prin săpăturile de la *Kodyn-Ostrița* (rom. Codeni), nu departe de Cernăuți, s-a ajuns să se considere că încă din secolul V d. Chr. cultura slavilor și-a început aici dezvoltarea. Pe podeaua locuinței nr. 10, cu ceramică Korčak,

s-a descoperit o fibulă din fier, tip folosit cel mai târziu în veacul V. O altă piesă s-a găsit nu departe de altă locuință timpurie slavă (nr. 21), ceea ce îi face pe autori să conchidă: "Deci, din zona largă de formare a culturii slave de tip Praga, prima cultură slavă atestată în Europa, face parte și teritoriul Bucovinei de Nord" (reg. Cernăuți - *n. n.*). Deoarece în etapa I B de aici se constată deja că ceramica tradițională CTC apare cu totul sporadic (procente 1-6%; accidental ?) în unele locuințe, față de formele clare de tip „Praga” (65-90%), se poate considera că prezența slavilor timpurii aici s-a făcut simțită până în anul 500 (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 27-28**). Alte materiale "ce se referă la perioada dinainte de secolul al V-lea" au fost descoperite în așezarea slavă timpurie de la Cernăuți - punct *Horecea II* -, fără însă să ni se comunice practic despre ce este vorba, probabil doar ceramică, locuințele amintite deja, nr. 1 și 7, aparținând aceluiași orizont foarte timpuriu (**Timoščuk, 1979, 54-56; Rusanova, Timoščuk, 1984, 22**). Ținem să atragem aici atenția că descoperirea celor două fibule într-o așezare unde existase în strictă vecinătate înainte un nivel de locuire dacic aparținând culturii CTC, nu demonstrează neaparat o prezență slavă aici încă din secolul V, deși acest fapt nu este imposibil. Așa cum am mai afirmat-o, comunitățile tribale slave - și nu numai ele - puteau refolosi diferite obiecte găsite în resturile de așezări mai vechi. În așezarea de la Demianov, într-un complex ceramic de la sfârșitul secolului VII, s-a găsit o fibulă cu piciorul întors pe dedesubt (**Baran, 1972, 62-63, fig. 45**), sau amintim aici din nou cazul de la Poiana/Zvorâștea, Chr., pentru a da numai două exemple (**Andronic, 2005a, 13, pl. 23, 4, 6-7**). Și tot pentru Codeni, un caz de exaltare: după Bolșacov-Ghimpu (89), aici "se poate urmări continu-itatea populației romanice în sec. V-VIII și conlocuirea ei cu cea slavă" (!).

În situl de la Zelenyj Gaj/Zaleščk-Ternopil', foarte aproape de spațiul bucovinean, de pe partea stângă a Nistrului de Mijloc, databil chiar spre sfârșitul secolului V, în patru locuințe cu vase încadrabile în variantele 2-6 (Rusanova), din opt săpate, s-a descoperit și ceramică fragmentară la roată, atribuită inițial de Baran culturii Černjahov, în fapt provenind de la resturi arheologice, destul de superficiale, de la un nivel de locuire Lipița. Rusanova consideră această apariție aici mai degrabă rod al amestecului de materiale, ca și în cazul așezărilor timpurii slave de la Bakota și Ust'e, ambele Kam'janek'-Podil's'kij - Hmel'nic'kij (1976, 34; **Baran, 1972, 62**). Alte apariții de ceramică cenușie modelată cu roata s-au înregistrat la Gorodok-Hmel'nic'kij, sau Gorodka, în ultimul sit apărând dintr-un nivel mai vechi și ceramică Cucuteni-Tripolie ! (**Rusanova, 1976, 35**). La data cărții sale, în nordul Bucovinei se cunoșteau aproape 40 de situri Korčak, multe plasate pe locul unor mai vechi așezări ale CTC, ceea ce a făcut pe Rusanova să recunoască - și

suntem cu totul de acord cu ea - că în unele locuințe amestecul materialelor ceramice "poate fi întâmplătoare și nu poate servi ca dovadă nu numai ca moștenire ci și ca îmbinare cronologică a acestor culturi" (*Ibidem*, 40).

Tot în zonă, din 27 de locuințe cercetate la Luka-Kavetčna/ Kam'janek'-Podil's'kij - Hmel'nic'kij, 14 conțineau și ceramică SDMC. Nivelul cronologic al acestor complexe și datorită unei fibule din fier și a unor resturi de amfore, a fost datat de autori (Vakulenko, Prihodnjuk) în cea de-a doua jumătate a secolului V (**Baran, 1990b, 340**).

În regiunea vecină, Vinica, raionul Moghilev-Podolsk, în locuința slavă timpurie nr. 1 de la Bernašovka, la 276 fragmente lucrute tipic cu mâna, de factură PK, au revenit și 14 de factură cerneahoviană la roată. Chiar mult spre nord, în regiunea L'viv (Lvov), la Rudniki/Nikolaev, V. N. Cigilik a cercetat o locuință cu ceramică primitivă Praga și câteva fragmente cerneahoviene la roată, ca și la Podberezy/Pustomytovsk, aceeași regiune (*Ibidem*, 342).

Deosebit de importante sunt siturile de la Raškiv/Hotin. Între cele 14 locuințe Praga, cu pietrare, din situl nr. II, datat larg din intervalul cuprins între cea de-a doua jumătate a secolului V și începutul celui următor, în patru și într-o groapă, s-au descoperit fragmente SDMC. În situl nr. III, cel mai mare din întreg arealul culturii vechi slave Praga, cu 92 de locuințe săpate, șase – și două gropi – au avut același tip de ceramică de factură superioară, găsită sporadic și în afara complexelor, în nivelul de călcare de secol IV. Important este și faptul că locuințele nr. 29, 35, 44, au fost datate arheomagnetic în cea de-a doua jumătate a secolului V (a nu se uita nici largile toleranțe ale acestui tip de date). Tot de atunci ar data – prin aceeași metodă – locuințele 27, 30, 32, 43, fără însă să aibă material ceramic concludent. La cumpăna dintre veacuri ar fi existat L 33 și L 36 (**Baran, 1988, 28, tab. 2; Idem, 1990b, 341-342**). Primul nivel de locuire de aici, cel târziu spre începutul secolului VI, ar fi însumat 21 de locuințe. Important este și faptul că aici 69% din ceramica cu mâna, reprezintă tipurile I și II (tipologie Baran), care ar avea origini în ceramica tradițională SDMC (vezi și comentariile, la **Andronic, 2005, 158-160**).

Tot în aceeași regiune fostă nord-moldavă, la Hliboca, s-a descoperit ca unicitate o celebră locuință cu un cuptor clădit din pietre și ceramică tipică PK, care avea însă în exterior resturile unui cuptor bicameral de ars oale, cu cioburi de la foste vase la roată de tipul CTC. După părerea noastră, deși apartenența la locuință poate fi sigură, ca interpretare arheologică, credem că aici ar fi putut exista o situație specială, ca excepție ce întărește regula: locatarul și-a exploatat instalația de foc folosind cioburi ale CTC ca pene de poziționare între vasele pe care le ardea aici, deși tipul performant al cuptorului nu este compatibil cu vechea cultură slavă PK. În cadrul locuințelor de aici timpurii slave, nr. 4, 13,

14, 19, procentul ceramicii la roată CTC a variat între 2,4% și 16,9%. Nu departe, la nord de regiunea Cernăuți, la Gorodok-Hmel'nic'kij, datarea unor locuințe cu metoda arheomagnetică, cu o precizie – se afirmă – de plus/minus 25 de ani, nu a coborât mai mult de mijlocul secolului VI (locuința nr. 21) (**Baran, 1990b, 344**).

La Sokol, punct *Ostrov*, cea mai mare parte a ceramicii la roată de aspect cerneahovian s-a găsit pe podeaua locuințelor, o cădere întâmplătoare a ei, după autori, fiind exclusă, "deoarece în apropiere lipsesc monumentele Černjahov". Nu ni se spune însă la ce distanță se află cel mai apropiat sit cerneahovian. Interesant este și faptul că în aceste locuințe materialul modelat exclusiv cu mâna este mai divers, decât cel devenit "clasic" PK (**Vakulenko, Prihodnjuk, 1984, 65, 74**). Limita superioară a primei faze de locuire de aici, ar fi fost spre sfârșitul secolului V, iar cea de jos al doilea sfert al veacului. Reamintim că cei doi arheologi ucraineni vor să vadă în cadrul CTC și o componentă veche slavă (**Ibidem, 101**).

În cunoscutul sit de la Botoșana-Suceava, * nouă locuințe după autor ar fi aparținut primei etape de locuire de aici, între cea de-a doua jumătate a secolului V și prima a celui următor, elemente importante de datare fiind fibule provincial romane târzii din fier și o placă de cataramă din bronz și fier (**Teodor, 1984, 65**). Totuși și aici este posibil ca mare parte din materialul ceramic la roată, SDM, să fi nimerit în groapa locuințelor după încetarea folosirii construcției respective. La rândul său, Baran, făcând totuși și o confuzie de plasare geografică între comuna suceveană și municipiul Botoșani, datează locuințele nr. 1, 9 și 14, cu fibule, nu mai târziu de secolul V considerând că Botoșana I și Codeni I și II ar fi fost contemporane începerii exodului slav spre Dunăre (**Baran, 1990b, 344**).

Locuințe din secolul V, cu prezență de ceramică cerneahoviană, s-au mai identificat și mai departe în regiunile Poltava, Čerkask, Kirovograd (doar mormânt de incinerare cu o cataramă târzie), alte descoperiri de secol V, cu ceramică cerneahoviană fiind făcute și în nord, în arealul culturii Koločn.

În fine, prin clasificarea tipologică pentru ceramica timpurie slavă, realizată de Rusanova, se încearcă o datare a celor nouă variante stabilite de ea, primele trei apărând după ea spre sfârșitul secolului V – începutul celui următor (**Rusanova, 1976, 23-24**).

Și în așezări cu ceramică de tip *Pen'kovka* s-au găsit locuințe databile în secolul V, prin ceramică și fibule târzii, precum la Kunea/Gaisyn-Vinica,

*După Gimbutas primul nivel de locuire al sitului de la Botoșana ar fi putut aparține dacilor locali și nu unei populații romanizate (**2007, 137**).

Parhomovka/Ilinecky-Vinica, sau Goliki, același raion și regiune. În unele locuințe existau tradiționalele vetre, cât și un amestec de ceramică Praga cu cea Pen'kovka (**Baran, 1990b, 345-346**).

De asemenea, reținem faptul că ceramica modelată la roată, postcerneahoviană, pe Nistrul Mijlociu dispare complet la începutul secolului VI, spre a reapare treptat în anii 800, dar și mărturisirea sinceră a lui Boris Timoșcuk: „Deocamdată nu dispunem de date științifice veridice despre perioada apariției populației slave pe teritoriul de lângă Prutul Superior, deoarece problema etnogenezei slavilor încă nu a fost rezolvată” – **1979, 52**.

Un aflux distinct de populație migratoare la vest de Nistru și de Prut se poate aprecia că poate fi vorba și o dată cu sosirea aici a așa-numiților „anți”, fie înrudiți, fie chiar la origine alani și despre care s-a scris deja destul de mult, începând cu americanul G. I. Vernadsky în perioada interbelică. Opinia că anții nu ar fi slavi, contrar părerii celei mai mari părți a cercetătorilor sovietici, care le-a convenit această atribuire etnică, a căpătat cu vremea mai mulți adepți (**Tentiuc, 2008, 111-112**, cu bibl.). Mai nuanțat decât mulți alții din spațiul sovietic Sedov și Prihodnjuk au văzut în anți mai degrabă alani slavizați, iar M. I. Artamonov huno-cutriguri, care au creat cultura de tip *Pastyrsk* (**Teodor, 2007, 43-45**, cu bibl.). Astăzi se acceptă atribuirea culturii Pen'kovka (sec. VI-VII) anților, unele forme de vase, de profil bitronconic fiind descoperite cu precădere în Basarabia, dar și în restul spațiului exterior Carpaților (inclusiv la Suceava-Șipot și Budeni-Dolhasca), cât și în Dobrogea. Merită să amintim și faptul că în cultura mai veche Kiev s-au modelat destul de multe oale cu profil bitronconic, cât și tigăi plate, fără margine, mai bine zis un gen de discuri din lut, ca premergătoare tăvițelor de după secolul VI (**Baran, sub red., 1986, 105-107**). Prin urmare și în cultura Pen'kovka (despre ea, în general, tot aici, **153-174**), se vor modela astfel de discuri. Deși a studiat mult geneza culturii vechi slave, Sedov nu a putut demonstra slavismul culturii Pen'kovka, dincolo de faptul că nici izvoare scrise la rândul lor nu sunt de suficient de explicite (**Rusanova, 1976, 7**).

Zonle în care trăiau alanii, populație iraniană la origine, erau în principal cele din jurul Mării de Azov și din nordul munților Caucaz. Celor târzii li se pot atribui în diferite puncte extracarpatică, o specie ceramică modelată cu roata, cenușie-gălbuie (sec. VI-VIII), ca și tipuri de cataramă, aplice de curea și de vârfuri de săgeți (**Teodor, 1999, 73**). Tipul acesta de ceramică, este la fel atribuit de Tentiuc, în spațiul central basarabean ea de abia înregistrând un procent ca prezență statistică, dar în zona stepică a Bugeacului

și a lacurilor dunărene, prielnică nomazilor, crescând până la 20% (**Tentiuc, 2008, 115**).^{*} În spațiul bucovinean însă acest tip ceramic lipsește.

Pentru secolele X-XIV în cimitirele basarabene de la Hansca-*Căprăria* și Hansca-*Limbari* Ion Hâncu a distins morminte ale populației creștine sedentare autohtone, dar și ale unor nomazi care folosiseră amplasamente marginale în necropole și orientare a defuncțiilor cu capul spre sud (**1999, 3-4, 5-7**). În săpăturile sale de la Hansca și Gheorghe Postică a sesizat pe cale arheologică apariția în secolul al XI-lea a unei grupări de populație nomadă, probabil alani (**1994, 113**).

Parte supraviețuind încă în zonele de câmpie de la nordul Dunării de Jos, poate și alții antrenați de către mongoli, alanii au putut în secolul al XIII-lea sub hanul Nogai și apoi Tokta să alcătuiască o „marcă alană de frontieră”, dar fără reverberații etno-politice în părțile septentrionale ale Moldovei de mai târziu. Dovezi materiale ale prezenței alanilor târzii la răsărit de Carpați sunt considerate unele morminte tumulare din zona de stepă din sudul Moldovei, databile în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din veacul următor.

În sfârșit, dar nu la nord-est de Carpați, este posibil ca alanii să mai fi supraviețuit mai multe secole, ceramica cenușie decorată prin lustruire din Dobrogea și Muntenia putând aparține acestei populații, care în ultimele secole ale primului mileniu creștin încă nu fusese asimilată complet (**Tentiuc, 2008, 114-115**, cu bibl.; **Idem, 2009, 439-453**).

*

*

*

b. Cultură și etnic în spațiul nord-moldav

Așa cum s-a specificat anterior, există deja cunoscute unele stațiuni *arheologice unde s-a putut surprinde pe cale arheologică o suprapunere culturală SDMC târzie cu nivelul vechi, primitiv, slav*. În privința perpetuării elementelor ale acestui complex cultural în culturi arheologice ulterioare, Rikman a semnalat în mod special mai demult acest fenomen (**1972, 29-45**) și alături de alții, mai nou, Ion Niculiță (**2004, 136-145**), sau Mugur Andronic (**2005, 223-229**). Legătura genetică a așezărilor SDMC din vestul Ucrainei cu fondul culturii Praga a fost demonstrată și de Volodymir D. Baran (**1981, 1988**).

^{*} La Bogatoc s-a cercetat chiar un cuptor de astfel de ceramică, în zonă fiind atestate și locuințe de suprafață de tipul iurtelor.

În cadrul tipului *Ĉerepin-Teremcy* din sud-vestul Ucrainei, însumând unele așezări cercetate pe Nistrul Superior și pe cursul superior al Bugului de Vest, precum Ripnev II, Bovšev II, Rakobuty, Demianov, sau pe Nistrul de Mijloc, unde se mai pot menționa Bakota, Teremcy, Sokol, și Bernašovka, și după cercetătorii ucraineni se poate accepta un viguros substrat local, din partea culturii *Lipița*, dar și deja prezența unei populații protoslave, toate aceste situri nemaiputând fi considerate situri cerneahoviene de tip comun, clasic (**Magomedov, 2001, 124**).

Ceramica din acest orizont cultural tardiv, nordic, care ne interesează mai mult, se caracterizează printr-o catitate mare de ceramică tradițională, modelată cu mâna (30-60%), cu adânci origini locale dacice, căuile dacice și „fructierele” fiind adevărate „fosile directoare” în acest sens. Pe lângă aceste forme, credem că mare parte din acest material lucrat numai cu mâna, chiar dacă arheologii sovietici l-au direcționat în repertoriul noii culturi slave timpurii de tip *PK*, de aspect general neevoluat, ar putea aparține aceleiași ceramici tradiționale din partea locului.

Caracteristicile culturale la care ne-am referit, pot fi datorate în opinia lui Magomedov unor cauze de natură etnografică și supoziția aceasta ni se pare logică, dacă ținem cont nu numai de imensul spațiu de difuzare al complexului cultural SDMC, dar și de polietnicitatea sa inițială. Din păcate, mergând pe linia dogmatică de epocă comunistă și acest ultim autor citat din istoriografia spațiului ex-sovietic, rămâne adeptul ideii că slavii au adus cuptorul de piatră (așa-numitul impropriu *pietrar*) și în zona Nistrului de Sus, acolo unde s-ar fi stabilit acei *venezi* amintiți de Tacitus și Pliniu cel Bătrân, ce ar fi locuit inițial într-un spațiu nordic, „între Vistula și sarmați” (**Fedorov, 1960, 12-13**).

Așa cum s-a spus, în Volânia de Vest, pe Nistrul de Sus și parțial de Mijloc se constituie monumente de tip *Zubrycka*, care spre sfârșitul secolului II d. Chr. dispar, populația acestor așezări, retrăgându-se după Magomedov spre sud, pe Nistru, unde se constată la un moment dat o creștere demografică și datorită migrației gotice. Pe parcursul secolului III, după același autor, populația *Zubrycka* sub influența cerneahovienilor le preia cultura materială, dar nu își schimbă etnicul, prin absorția de cultură cerneahoviană în cele din urmă grupul *Zubrycka* dând naștere la siturile de tip *Ĉerepin-Teremcy*, atribuibile în principal slavilor venezi, de pe Nistrul Superior și parțial de pe cel de Mijloc, tip care la rândul-i se însumează ulterior culturii *PK* timpurii. Din păcate nu se cunosc înmormântări ale grupului *Zubrycka*, unii presupunând înglobări ale acestor înmormântări în cadrul necropolelor populației târzii Przeworsk (unde conviețuiau după Rusanova, dar și după Magomedov, protoslavi, germanici și

celți), făcute la mică adâncime sau chiar la suprafață, deci greu de conservat în timp și de constatat ulterior pe cale arheologică (**Magomedov, 2001, 124-125**).

Mult mai certă ca origine este cultura Kiev, din estul Ucrainei, care a fost creată de slavi timpurii. La hotarul dintre secolele III-IV, așezările culturii de pe malul drept al Niprului sunt înlocuite de cele ale goților cerneahovieni, sosiți fie din zona vecină a Ucrainei de vest, fie din zonele meridionale ale Ucrainei. În al doilea sfert al secolului al IV-lea, siturile cerneahoviene se răspândesc masiv într-un areal nordic până la Donețul de Nord, înlocuind și aici numeroase așezări kieviene. După dispariția culturii Černjahov, protoslavii se întorc treptat aici. Dacă cultura Černeahov, de factură superioară, a influențat semnificativ comunitățile grupului tardiv Čerepin-Teremcy, în schimb, comunitățile Kiev alungate din teritoriile lor spre est și nord și-au păstrat modul de viață tradițional, mai primitiv (**Ibidem, 128, 131**).

Procesele realizării unei zone etno-culturale unitare protoslave, de la vest la est, pe baza culturiiilor Prezeworsk la vest și în est Zarubinec târzie (apoi Kiev timpurie), au fost însă întrerupte de migrația germanică (în principal gotică - cultura Wielbark), deocamdată în Volânia. În aceeași zonă de maxim interes pentru studiul nostru, apropiată de spațiul bucovinean, a Nistrului de Sus, eventualele resturi de populație Lipița în general se consideră că au fost integrate de către populația grupului Zubrycka, ultimele resturi de populație geto-dacică târzie fiind asimilate în contextul timpurii al culturii Praga.

Din păcate, nici până acum arheologia sovietică și cea post-sovietică nu au rezolvat mulțumitor problema formării slavilor ca etnic și cea a evoluției lor în primele secole de existență. Într-una dintre cele mai noi sinteze de arheologie ale Ucrainei, strămoșii îndepărtați ai slavilor se consideră în general că au fost triburile epocii bronzului și a Hallstatt-ului dintr-un spațiu întins între Nipru și până în bazinul hidrografic al Vistulei, sau chiar al Oderului. Mai târziu, anții, considerați - cum s-a văzut - adesea slavi timpurii, au locuit zona de silvo-stepă dintre Nipru și Nistru, în vreme ce sclavinii viețuiau într-un spațiu vestic față de Nistrul Superior. La sud-vest de marele râu locuiau geto-dacii (**Vinokur, Teleghin, 2008, 242, 246**). Până în prezent - și în această sinteză - nu există o opinie definitivă, unanim acceptată, nici asupra etnicului culturii Zarubinec (vezi și **Fedorov, 1960, 56**). Se vorbește despre un amalgam de neamuri slave, germanice și baltice, dar datele lingvistice, apropierea tipologie ale monumentelor culturii cu cele ale culturii Kiev (secolele III-V), sau ale culturii timpurii slave din secolele V-VII duc după arheologii ucraineni totuși la ideea originii vechi slave și a acestei culturi. Cu ani în urmă, pomind de la interesul suprem de justificare a cotozirii teritoriului românesc de dincolo de Prut, dar și de la directivele clare în acest sens ale partidului comunist, istoriografia

sovietică oficială a continuat eforturile de justificare a vechii teorii imigraționiste ale cărei baze fuseseră puse cu mult înainte de către F. I. Sulzer și R. Ed. Roesler, într-o vreme când românii transilvăneni din imperiul austriac și apoi austro-ungar își definiseră idealurile lor naționale unioniste. Chiar în perioada interbelică la Moscova și Tiraspol se puseseră bazele teoriei neidentității moldovenilor cu românii.

Pentru secolul al VI-lea s-a apreciat că teritoriul dintre Prut și Nistru a fost locuit numai de slavi, însăși cultura balcano-dunăreană (de tip vechi românesc *Dridu*) era atribuită exclusiv neamurilor slave. O nuanțare notabilă însă a făcut mai demult P. Ipatenko, care considera că volohii erau prezenți aici mai demult, fiind incluși însă în componența Rusiei kieviene și apoi în cea a cnezatului halician, unde volohii au fost și creștinați de către slavi (**Grosul, Mohov, 1970, 54**).

În *Istoria RSSM*, apărută în două volume în 1965 și 1968, se exprimă clar ideea migrației populației romanice din Transilvania la răsărit de Carpați (1965, 79-81). Măcar așa, spunem noi, ar fi trebuit să se recunoască că nu există „popor moldovenesc” și că actualii locuitori ai republicii sunt prin limbă și prin strămoși români ! Deși recunoștea imposibilitatea delimitării pe cale arheologică a monumentelor slave de cele ale populației romanice, N. Mochov a devenit pentru mai multe decenii liderul de necontestat al teoriei imigraționiste (**Grosul, Mochov, 1970, 58-59**). În aceeași ordine de idei, din 1968 spațiul dintre Prutul de Mijloc și Niprul Mijlociu a fost atribuit culturii anților, Pen'kovka (**Rafalovič, 1968, 185-186**), cultura mai târzie a secolelor VIII-IX fiind inclusă în cea slavă de tip *Luka-Rajkovec'ka* (**Rafalovič, 1972; Čebotarenko, 1982**).

Deși au fost unii care au arătat că slavii în secolele VI-VII abia trecuseră la procesul de formare a claselor, neavând un stadiu de dezvoltare superior populației autohtone, o vreme istoriografia sovietică a încercat să convingă lumea științifică în a accepta un așa-numit „rol civilizator” al slavilor (**Matveev, 2009, 51, cu multe alte inf.**), la fel ca și ulterior ocupației sovietice a teritoriilor istorice românești. Este meritul lui S. B. Bernștein, care făcând numeroase studii interdisciplinare, a avut curajul să atragă atenția asupra faptului că spațiul carpațo-dunărean nu făcuse parte din patria de formare a slavilor (**1985, 79-89**).

* Chiar dacă asemănările materiale dintre diversele arealuri slave „primitive” sunt evidente, totuși între ele există diferențieri considerate prea mari „pentru a accepta o singură sursă și un singur teritoriu de origine, la nivelul secolelor V-VI”, ceea ce ar presupune o patrie de origine mai largă teritorial și ceva mai veche. Din păcate, Eugen S. Teodor nu ne prezintă punctul său

În analiza realităților din spațiul pruto-nistrean unii arheologi au observat și unele diferențieri evolutive. Chiar dacă nu a întrunit adeziunea tuturor, Nicolai Tel'nov, adept în continuare al teoriei slaviste de epocă sovietică, considera că în sec. VIII-IX pe malul stâng al Răutului și în general în spațiul basarabean, cultura va evolua în cea veche rusă (1987, 58-67).

În privința explicării slavizării unor întinse teritorii sud-est europene, chiar dacă populația locală, agricolă avea un nivel de civilizație mai ridicat, s-a emis ipoteza regresului său demografic, prin rarefierea deosebită provocată de huni, ceea ce ni se pare corect. În conviețuirea nou creată slavii migratori, ei înșiși sedentari la locurile de baștină, vor prelua dar și oferi elemente de activitate productiv-economică, ceilalți preluând prin efectul dominației politico-militare impuse de invadatori elemente de organizare militară slavă (Matveev, 2009, 54, cu bibl.). În *Istoria RSSM*, editată în anul 1984, se afirmă că volohii au rezultat în secolul al IX-lea din contactele romanicilor de est din zona carpatică cu slavii, ei începând cu veacul al XII-lea să migreze spre răsărit unde împreună cu populația est-slavă de aici vor constitui în cele din urmă poporul *zis moldovenesc* (IMSSR, 1984, 33-47).

După apusul erei staliniste, primul din Basarabia care a avut curajul susținerii existenței de populație romanică între Prut și Nistru în evul mediu timpuriu a fost Ion Hâncu (1966).

În județul Suceava pentru această perioadă s-au făcut investigații de referință în arheologia românească. La începutul anilor '50 ai secolului trecut, s-au demarat importante săpături de la Suceava-Șipot (azi parc dendrologic), urmate în viitoarele decenii de altele, în celebra stațiune de la Botoșana-Dealul Crucii, la Rus-Mănăstioara/Udești, Udești-Cânepiște, Budeni/Dolhasca și mai recent la Dolheștii Mari/Dolhești și Todirești-La Nucii, la care vom face ulterior referirile necesare. Sondaje s-au efectuat la Suceava-Ițcani, Măreția/Dărmănești și Suceava-Sf. Ioan cel Nou.* Săpături din perioada prezenței deja a slavilor s-au efectuat în județul vecin Botoșani, la Băiceni/Curtești, Bold/Manoleasa, Cucorâni/Mihai Eminescu, Ghilănești/Cristești, sau Horodiștea/Păltiniș (Andronic, 2005, *passim*, cu bibl.).

În ultimele decenii, prin unele cercetări de teren personale am identificat câteva noi situri din secolele VI-IX/X. Pentru secolele VI-VII, amintim

de vedere în privința acestor zise diferențieri, pentru că - pe de altă parte - suntem de părere că mare parte dintre asemănări se datoresc unui anumit nivel tehnologic comun atins pe spații întinse de către populație, indiferent de coloratura de origine (Paliga, Teodor, 155).

*Parte de locuință din secolul al VI-lea (poate prima jumătate VII), inedită, cercetare M. Andronic, Fl. Hău și M. Dejan, complex ce face parte din marea așezare de la Șipot.

Stamate/Fântânele, Manolea/Forăști, Fetești/Adâncata, Bălăceana, Petia/Bunești, Drăgoiești, Humoreni-*Săliște*, la care adăugăm spre exemplificare altele deja edite - Călugăreni/Adâncata, Comănești, Frătăuții Noi, Rădăuți, Dealu/Zvorâștea, Mitocu Dragomirnei-*Stratulat*, Grănicești, Sf. Ilie-*Siliște*, până azi personal putând estima, doar ca etapă de cercetare, un număr de până la 30 situri din acest interval cronologic (**Andronic et alii, 2004, *passim***; **Andronic et alii, 2007, *passim***).

Pentru secolele următoare, de la sfârșitul mileniului, densitatea de locuire se pare că a fost mult mai mică. Desigur, înainte de apariția folosirii roții olarului, posibilitățile de datare prin ceramică pentru secolul VIII sunt foarte reduse, realități arheologice la care ne vom referi mai târziu.

Chiar și o privire generală asupra siturilor din cea de-a doua jumătate a primului mileniu creștin, din județul Suceava, comparativ cu cel vecin, de dincolo de Prut, Botoșani, duce la o serie de constatări statistice. Iată ce rezultă din sumarul repertoriat de Dan Gh. Teodor, pentru județul Botoșani:

- cinci situri databile ipotetic în cursul veacurilor V-VI, aici datarea fiind după opinia noastră cea mai riscantă, în primul rând legată de primul secol,

- cel puțin 12 așezări din secolele VI-VII, cu prezență masivă slavă, dacă nu ne înșelăm. Aici se adaugă și localități cu descoperiri izolate de piese tipice (Borolea/Hănești cu monedă de aur Justinian I; Știubeni/Știubeni, monedă bizantină, Stâncești/M. Eminescu (Justinian I), Draxini/Bălușeni, cu fibulă digitată),

- cinci situri din cuprinsul secolelor VII-VIII, inclusiv cunoscuta așezare de la Lozna,

- 24 de situri din secolele VIII-IX,

- doar două din cuprinsul veacurilor IX-X (Cernești și Vorniceni) și unul din secolul X (Buzeni),

- doar 6 din perioada veacurilor X-XI, la care se mai pot adăuga depozitul de unelte de la Mateeni și moneda de la Vasile al II-lea, sau Constantin al VIII-lea, de la Nicolae Bălcescu.

Prin urmare, se constată o densitate crescută pentru secolele VIII-IX, dar aici trebuie să ne exprimăm îndoiala asupra unor datări din acest repertoriu, unde ceramica cu roata și decorată cu striuri paralele este încadrată larg - e drept inevitabil - în secolele VIII-IX. Din informațiile noastre însă, pentru partea nordică a Moldovei istorice, de abia în veacul al IX-lea se consideră ceramica modelată cu roata drept o prezență certă în așezări și aceasta încă în cantitate mică, ceea ce ar trebui să ducă la o urcare cu circa un secol a celor 24 de situri amintite deja, veacurile IX-X mai degrabă cunoscând și acest salt

demografic la care s-a făcut adesea apel în literatura de specialitate (**Teodor, 1997a, passim**).

Concluziv, se poate observa o diferență evidentă de densitate de așezări între secolele VIII-IX (în județul Botoșani chiar 24 !) și următoarele, ceea ce are cu siguranță o explicație logică, fenomen care va fi poate un preambul al densității deosebit de reduse cel puțin în zona nordică a Moldovei în cursul următoarelor secole, mai ales XI-XII, fenomen la care vom reveni în capitolul următor. În veacurile VIII-IX, în județul Suceava, nu se cunosc până acum nici 10 situri. Iată și o diferență zonală.

De neînțeles deocamdată, deși are loc această extensie demografică pe spații largi, zona suceveană față de nordul Bucovinei* fost foarte puțin locuită la cumpăna de milenii, ca să nu mai spunem de primele secole care au urmat. Încercând totuși o explicație, desigur cu totul și cu totul ipotetică, ne gândim la o intervenție militară sistematică a Rusiei kieviene, după cucerirea cnezatului de Halici din 992, prin strămutarea rarei populații spre limitele sudice haliciene (interfluviul Nistru-Prut, în principal) și crearea astfel a unei zone tampon în fața pericolului sudic cuman, la efectul unei intervenții pustiitoare a nomazilor, rara populație de aici fiind distrusă, înrobită, sau chiar la o refugiere a ei în teritoriul sudic halician, unde ea se putea apăra mai bine.

Un loc ce va trebui explorat cândva este punctul *La Saivan* din Ipotești, de unde provine un vas modelat cu mâna (urnă ?) - (**Andronic, Batariuc, 1992, 19, pct. LIX**). Nu este exclus ca totuși piesa să fie de sorginte dacică, deoarece în sit (așezare Poienești-Lucașeuca), de-o parte și de alta a firului de apă, nu s-au descoperit alte materiale posibil prefeudale (ultima cercetare a autorului 2010).

În urma intenselor cercetări de teren a bazinului hidrografic Soloneț, cu toate dificultățile surprinderii așezărilor din a doua jumătate a primului mileniu creștin, s-a putut constata o densitate destul de mare a siturilor postcerneahoviene: *Todirești-La Nucii și Săliște*, *Botoșana-Dealul Crucii*, *Comănești-Poiană*, *Humoreni-Săliște și Pârteștii de Jos (incert)* (**Andronic, 1997, passim**). În ultimii ani a apărut la Soloneț/Todirești (loc presupus de descoperire în localitate) o monedă bizantină, un solidus emis de Heraclius Constantin (641), dar nu este și obligatoriu ca aici să fie un sit de epocă.* *

Este de presupus că densitatea de situri din secolele VI-VII în realitate este mult mai mare decât ceea ce se cunoaște până în prezent, fenomen datorat

* Vezi, spre exemplu, **Musteață, 2005, 443 și urm.**, inclusiv harta cu concentrația de situri din nordul Bucovinei istorice.

* Informație de la colega conservator la Muzeul Bucovinei, Florentina Milici.

în principal migrației slavilor. În cercetările de teren, de suprafață, sunt greu de descoperit fragmente de vase tipice perioadei, deoarece cele mai multe, lucrate numai cu mâna, pot aparține multor altor epoci. După o statistică relativ recentă, în veacurile VI-VII, numărul siturilor din România, față de cele SDM, scade spre 260 (cu excepția Transilvaniei, unde crește), iar în următoarele are loc o sporire masivă a lor, peste 500 în total (**Bărbulescu et alii, 2005, 102**). De vreme ce majoritatea județelor nu și-au publicat repertoriile arheologice, desigur aceste estimări rămân doar cu valoare științifică foarte relativă.

Pornindu-se de la baza demografică din secolele anterioare, în regiunea Cernăuți autorii de mai jos au contabilizat 150 de așezări din secolele VIII-IX, în unele locuri (precum la Černovka, sau Gorišni Šerivci) fiind adevărate densități de habitat prin acele „cuiburi” de așezări, toate demonstrând un salt demografic deosebit față de secolele anterioare (40 de așezări) - **Rusanova, Timoščuk, 1981, 37, 43, 44**.

Fără îndoială, în regiunea Cernăuți, ca și în actuala Rep. Moldova, monumentelor de epocă slavă li s-a acordat o atenție deosebită, atât în perioada comunistă, cât și după, firesc, pentru justificarea a ceea ce a urmat semnării pactului Ribbentrop-Molotov. În anul 1948 muzeul regional din Cernăuți a început organizarea de șantiere arheologice. Ulterior în zonă se implică și universitatea cât și institutul pedagogic din Ivano-Frankivs'k. În 1966 începe primul mare șantier la Zadubrivka/Zastavna. Între anii 1968-1974, sub conducerea lui Boris A. Timoščuk, Volodymir Baran și Liana Vakulenko se fac cercetări importante la Perebikivci - rom. Perebcăuți/Zastavna, Dobrinivč - Dobronăuți/Zastavna, Lenkivci-Lencăuți/Cernăuți, Kulišivka, Raškiv (rus. Raškov) I și Hliboca. În zonă sapă intens și Rusanova, Vinokur și Prihodnjuk. Importante descoperiri în regiune s-au făcut la Korovia/Glyboka (rom. Corovia), Revne (rom. Revna), sau Kodyn/Ostica (rom. Codeni). În peste 50 de ani se ajunge să fie investigate peste 300 de așezări, un număr superior chiar și celui din întreaga R. S. S. Moldovencască (**Matveev, 2009, 489**, cu bibl.) !

Un nivel de locuire din secolele VI-VII în regiunea Cernăuți s-a înregistrat și la Babino, Komariv, Dnistrovka/Kel'menci, Baniliv (rom. Bănila)/Vižnicja, Bridok, Gorišni Šerivci (Șerăuții de Sus)/Zastavna, Burdei, Šipinci/Kicman', Cernăuți-Rohizna, Cernăuți-Horecea, Cernăuți-Červone (Roșa), Cernăuți-Sadgora (Sadagura), Čagor/Glyboka, Dolinjani/Hotin, Glibokoe/Storojinec (Storojineț), Korman/Sokirjani (Secureni) și în multe alte locuri (**Andronic, 2005, repertoriu, 405-456**, cu bibl. primară).

Un sit de referință este așezarea Čornivka I (Cernauca – la numai câțiva kilometri nord-est de Cernăuți și de Sadagura), unde s-au cercetat de către Timoščuk și Rusanova și apoi de Vojnarovs'kij mai multe locuințe din

intervalul secolelor VII - începutul secolului IX. Din păcate, între primul nivel de locuire de aici (sec. IV - început sec. V), la care ne-am referit în capitolul anterior și cel amintit mai sus, există deocamdată un hiatus de locuire. Este posibil, așa cum am spus, ca situl să nu fi atins începutul veacului V, lipsa acestei verigi cronologice putând fi explicată, ca și în alte locuri, de efectele invaziei hunice. Alături de o fibulă digitată (**Vojnarovs'kij, 2007, 123**), datată în a doua jumătate a secolului al VII-lea, ceramica din complexe a fost analizată și datată pe baza tipologiei lui Rusanova din 1976 (**Ibidem, 122**). Important pentru datarea sfârșitului de locuire de aici (începutul veacului IX), este apariția ceramicii modelată și ornamentată cu roata, prezentă aici în proporție doar de câteva procente (în locuința nr. 20). În fine, se prezintă cele patru etape ipotetice de locuire de aici, cu menționarea complexelor aparținătoare, de la jumătatea secolului VII până la începutul veacului IX (**125 -131**).

Astfel, se poate deja estima că migrația slavilor, ca mai înainte cea a goților, a dus la o creștere a numărului de așezări, după ce el scăzuse după 376 la circa o cincime în întreg spațiul dintre Prut și Nistrul Inferior și Mijlociu, deci inclusiv în jumătatea nordică a Bucovinei (estimare **Postică, 1999, 329**). Explicația facilă a multor autori, devenită tradițională, a constatat în așa-zisa *retragere la munte*, dar - cum ne-am exprimat și noi cu alt prilej - populația nu putea supraviețui prea mult timp acolo, eventual cel mult câteva luni, fiind mult mai reală varianta „retragerii la pădure” (**Giurescu, 1976, 13-16**), cu atât mai mult cu cât cea mai mare parte a teritoriului nord-dunărean era puternic împădurit (**Andronic, 2005, 39**). În fapt chiar și refugiul în codrii ducea într-un timp scurt la înfometarea populației.

Ca amplasament, așezările nu diferă față de epocile anterioare, spre exemplu, arheologul Igor Corman a calculat pentru spațiul basarabean din secolele V-VII, următoarele procente: 82% de cazuri nu departe de râuri mai mari, 26% aproape de pâraie și lacuri și 17% la confluența de râuri și pâraie (**1998, 9**). Cazuri celebre, la Botoșana-*La Cruce*, așezarea s-a plasat între două *fîre de apă, pâraiele Pietrosul și Jgheaburi, ambele afluenți de stînga ai Solonețului Mic* (sau pârâul Botoșana). La Raškiv, cele două așezări s-au desfășurat de-a lungul terasei malului drept al Nistrului, cu o lățime conservată de 8-12 metri (pl. 14/A). Între Raškiv II, cu 14 locuințe cercetate, datând din secolele V-VII și Raškiv III - din apropierea vărsării pârâului Bridok în Nistru, se află o distanță doar de nici jumătate de kilometru. La Todirești-*La Nucii*, așezarea s-a constituit pe o margine de platou, în vecinătatea pârâului Pietrosul, nu departe de vărsarea acestuia în râulețul Soloneț (pl. 10/13; pl. 19). Foarte aproape de sursa de apă au fost și așezările de la Codeni, de pe malul drept al Derehluiului, afluent al Prutului. În imediata lor apropiere se găseau mai multe

izvoare, situație asemănătoare cu cea a sitului de la Suceava-*Șipot*, ape care și astăzi udă abundant terenul parcului de la poalele Cetății de Scaun. Configurația terenului de aici, de dinaintea amenajării în perioada comunistă a parcului Șipote (sau Șipot), o putem vedea în cunoscuta pictură panoramică a Sucevei de la 1864 a artistului austriac Franz Xaver Knapp.

Forma așezărilor și dispunerea locuințelor nu este foarte bine cunoscută, de vreme ce foarte puține așezări au fost investigate masiv: Rașkiv III, în mod excepțional exhaustiv, cu 91 de complexe (cu 0,5 ha suprafață totală), Botoșana cu 31 (cu 7,5 ha estimate), sau Todirești cu 43 (cu circa 2,5 ha). O dispersie deosebită de locuințe se pare că a avut așezarea de la Suceava-*Șipot*, ținând cont de sectoarele (cuiburi) relativ depărtate unele de altele, unde s-au descoperit astfel de vestigii: malul stâng al pârâului de sub cetate, sectorul *Parc*, punctul *TBC*, sau zona porții Mănăstirii Sf. Ioan cel Nou și imediat în apropiere sectorul de cimitir de epocă modernă.* Rezultă deci că suprafața locuită a depins de forma de teren, de mărimea comunității umane, durata de locuire, sau distanțele dintre locuințe. Cele mai multe așezări, în teritoriul dintre Prut și Nistru, după același reputat arheolog basarabean aveau o medie ca suprafață de pâna la un hectar (*Ibidem*, 10).

O caracteristică a obiceiurilor de habitat a slavilor era constituirea de mici așezări dispuse la distanțe reduse unele față de altele (adesea între 0,5-5 km), pe văile acelorași ape, de obicei mai mici, dar și mai mari precum râul Suceava, unde putem menționa înșiruirea, de la nord la sud, a siturilor de la Mărețea-Dubena/Dărmănești, Suceava/Ițcani-*Ferma 2*, Suceava-*Șipot*, Ipotești-*La Saivan* (vas modelat cu mâna, menționat deja - așezare/necropolă ?), Rus-Mănăstioara și Udești-*Cânepiște* (câteva, pe cursul unor mici pâraie, dar foarte aproape de valea râului).

Fenomenul locuirii sub o formă relativ împrăștiată a locuințelor a fost clar constatat - cum s-a văzut - la Suceava-*Șipot*, dar - de exemplu - și pe valea Siretului, la Săbăuani-Neamț, unde pe o distanță de peste trei kilometri (!?) pe panta înaltă a malului râului se află un număr mare de locuințe din această perioadă. Și aici, ca și în multe alte locuri, se vorbește însă despre caracterul cert romanic (!) al populației, doar datorită inventarului comun epocii, inclusiv o cataramă de bronz de proveniență (sau imitație am putea presupune) bizantină (*Ursachi, 2009, f. p.*).

Un aspect distinct al realităților de habitat, este cel al așa-ziselor *cuiburi* de locuințe. La Čornivka-sit I/Novoselicja – rom. Noua Suliță), Rusanova și

*Cum s-a spus deja, aici s-a identificat o parte de locuință databilă în secolul VI (inedit).

Timoșcuk au pus în evidență astfel de grupări, dar și mai multe așezări contemporane, dispuse toate pe o suprafață de aproximativ 70 km² în bazinul pârâului Moșkov, mic afluent al Prutului, (1984, 19-20).

Din datele acumulate până acum rezultă că nu exista în epocă o concepție propriu-zisă de amenajare spațială a așezărilor. Totuși, în unele situații, se pare că exista o dispunere în șiruri a locuințelor, precum la Botoșana, sau la Rașkiv III, ultim sit unde locuințele, uneori grupate câte două-trei, în cuiburi de grupe de familie, erau firește înșiruite de-a lungul terasei înguste a Nistrului. Tendința de alcătuire a acestor grupări, s-a observat și la Hliboca-Cernăuți, Sokol-Hmel'nic'kij, Teremcy-Hmel'nic'kij și în Basarabia la Alcedar-Odaia/Orhei, Hucea/Bălți ș. a. (Andronic, 2005, 41, inclusiv comentarii și bibl.).

În privința cuiburilor, la Rașkiv III au fost departajate de Baran 14-17 astfel de grupări de locuințe, iar la Codeni I și II cinci respectiv șapte (Baran, 1988, 30, fig. 14; respectiv Rusanova, Timoșcuk, 1984, 44). La Codeni locuințele culturii Praga erau grupate în câte 10-20 (*Ibidem*, 7). Folosirea acestor statistici desemnând grupările de locuințe ale unor membri de familie înrudite, - după opinia noastră - trebuie folosite cu mare prudență, deoarece nu se poate demonstra stricta contemporaneitate a tuturor locuințelor. Nu trebuie uitat faptul că durata de folosire a unei locuințe nu era prea mare, doar de circa două decenii, și poate nici atât, ținând cont de perisabilitatea lemnului și de însăși durata scurtă de viață a oamenilor de atunci (Andronic, 1998, 62)*. Ori în astfel de scurte intervale de timp nu survineau schimbări sesizabile pe cale arheologică în cultura materială a comunității respective, în speță ceramica.

În plus, ca și în cazul coviețuirilor anterioare, dintre geți și goți, este posibil ca și unele situri să fie rezultatul unor roiri de populație, din diverse motive. Deci nu toate au fost perfect contemporane, diferențele cronologice de câteva decenii neputând fi deocamdată puse în evidență pe cale arheologică. Prin urmare și statisticile au o mare marjă de relativitate.

Din unele analize comparative, s-ar deduce faptul că în nordul Moldovei istorice, inclusiv cel al Basarabiei de mai târziu, suprafața locuințelor ar fi fost

* Deoarece așa cum au semnalat specialiștii din cauza putrezirii lemnului, oricum locuințele trebuiau refăcute la cel mult 15-20 de ani, am considerat că în literatura de specialitate s-a vorbit și se vorbește încă prea ușor în așezări de etape de viațuire cumulând multe zeci de ani, pornindu-se de la succesiunea resturilor materiale provenind de la astfel de construcții suprapuse în timp (Andronic, 2005, 100). După clasele de durabilitate a lemnului în contact cu pământul s-a apreciat că fagul și mesteacănul rezistă sub cinci ani, bradul și plopul între 5 și 10 ani, molidul 10-15, și pinul, salcâmul și stejarul 15-20 (Berinde, 1986, 12).

mai mare față de cele din Muntenia, ceea ce ar putea – eventual ! – sugera un număr mai mare de locuitori și în efect final, o densitate mai mare demografică (**Paliga, Teodor, 121**).

Fără să fie demonstrată în spațiul românesc o reală continuitate staționară, cu viețuire neîntreruptă de cel puțin 700 de ani, ca și în cel bucovinean și chiar general european, se poate vorbi despre una *mobila*, în care oamenii au pendulat în microzone geografice prielnice viețuirii, cu seria de condiții de trai, foarte asemănătoare, dacă nu identice.

În zonele nordice de formare a slavilor se cunosc bine caracteristicile lor de habitat: așezări nefortificate, de dimensiuni modeste, conținând 10-15 locuințe (spre deosebire de situl de excepție Rașcov III), grupate în cuiburi de câte 2-3 construcții. Aceste obiceiuri au fost prezente și în modul de locuire al slavilor sosiți la Dunărea de Jos, de vreme ce Mauricius le sublinia modestia așezărilor și preferința pentru vecinătatea apei, a pădurilor, mocirlelor și pâlcurilor de trestie (**Fontes, II, XI, 7; Prihodnjuk, 1990c, 210**). Și în cazul multor purtători anți ai culturii Pen'kovka, în zona sa de origine, vechile așezări erau deosebit de modeste ca număr de locuințe, ele fiind plasate la mici distanțe între ele, doar de câțiva kilometri (**Prihodnjuk, 1991, 108**).

Așa cum spuneam, pentru secolele V-VII așezările continuă să nu fie fortificate, un caz lămurit de Dan Gh. Teodor la Udești/Udești-*Cânepiște*, urmele unui eventual șanț de apărare, dovedindu-se mai repede o fostă albie de pâraiaș (**Teodor, 1978, 53, n. 32**). Adesea unele forme de teren, mai greu accesibile, puteau oferi doar un oarecare avantaj defensiv locuitorilor, inclusiv vecinătatea unor maluri abrupte de ape, mlaștini sau liziere de pădure. Desigur, unele foste împrejurări din pari și crengi împletite, mai mult pentru animale - dacă au existat - sunt mult mai greu de depistat arheologic. Considerăm de asemenea că o mare parte din așezări, ascunse privirii străinilor, puteau fi amenajate chiar în poienile pădurilor, care între timp au fost de mult defrișate (vezi situația clară de la Poiana/Zvorâștea, însuși toponimul fiind grăitor).

Datorită *afluxului* deosebit de slavi migratori, în drumul lor spre Dunărea de Jos și Imperiul romano-bizantin, teritoriul nord-bucovinean, cu ape mai importante având cursul de la nord spre sud (Zbruč, Siret*, Smotrič...) dintre Prut și Nistru, adevărate magistrale de itinerare umană, a devenit deosebit de populat. * Deși distanța dintre aceste două mari ape aici nu este la fel de

* Râuleț cu nume identic cu râul din România.

* Nu întâmplător zona centrală basarabeană, pe unde s-au vehiculat probabil mari mase umane, purtători ai culturii Pen'kovka, înregistrează și ea o densitate mai mare de situri. Pentru aceasta vezi **Corman, 1998, harta 1**.

mare ca în zona central-basarabeană, totuși – după calculele lui Gheorghiu Postică – în acest teritoriu nordic (față de nordul Basarabiei, cu doar 6%) au fost marcate 66% dintre siturile întregului interfluviu Prut-Nistru, adică 142 la număr. Densitatea aceasta demografică din actuala regiune Cernăuți se va perpetua - așa cum vom vedea ulterior - și în secolele VIII-XIII (**Postică, 1999 330-331**). Fenomenul a fost subliniat și de către Igor Corman (**1998, 9, hartă 1**), prin procentul de 68% pentru nordul Bucovinei istorice (sec. V-VII) raportat la tot interfluviul Prut-Nistru.

La Botoșana s-au cercetat 31 de locuințe, 9 din perioada cuprinsă între cea de-a doua jumătate a secolului V și prima a celui următor și 22 din a doua jumătate a secolului VI și primele decenii din secolul VII. Autorul a presupus existența aici a încă cel puțin 10 complexe, distruse antropic cu diverse prilejuri. Majoritatea acestor construcții au avut forme apropiate pătratului, celelalte rectangulare, cu laturile lungi cu diferențe de 0,5-1 metru, aparținând în totalitate etapei secunde de locuire din sit. La stâlpii de susținere, după analiza resturilor de cărbuni, s-a folosit prioritar brad și stejar, dar și arin și plop. Laturile au avut în general lungimi variind între 3,5 și 4 metri, de aici rezultând suprafețe locative în medie de circa 13-14 m². * În funcție de înclinarea proprie a pantei însoțite a terenului, cea mai mare parte a locuințelor au fost orientate prioritar pe direcția N-S, cu unele variații.

Și din punctul de vedere al adâncimii de săpare, se pare că există diferențieri statistice. Dacă în prima etapă de locuire, cele mai multe s-au adâncit la 0,60 - 0,70 m, față de vechiul nivel de călcare, în următoarea nivelu podelei urcă în medie cu circa 0,35 cm, practic o pană de hârleț. Tot prime etape, poate datorită unei noi variații, răcire a climei, aparține observația construirii pereților din bârne, deci din lemn masiv.

Generalizarea locuințelor cu pereții din bârne, chiar cu mici diferențieri zonale, se petrece pe o scară geografică mare, areal dominat etnic de rasa slavă (**Šalkovský, 2001, 15-23**), fără însă ca aceasta să fi fost caracteristic numai lor.

În privința gropilor de stâlpi de susținere, nu s-au putut sesiza diferențe între cele două niveluri de locuire, în sistemul lor de dispunere.

Intrarea fusese amenajată de regulă pe latura sudică, ferită de vânturile reci și în direcția cursului pârâului Botoșana, spațiu unde se desfășurau și

* Am presupus că cele mai multe laturi se pot astfel încadra în lungimea a patru picioare, cum se puteau măsura tradițional, fiecare pas fiind de circa 85-90 cm. Pentru problematica locuințelor din ultimelor veacuri ale primului mileniu creștin vezi **Teodor, 1978, 14-16, 72-73; Mitrea 1980, 64-68; Rappoport, 1975; Timoščuk, 1976, 51-58; Corman, 1998, 14-22; Andronic, 1998; Idem, 2005, 46-100.**

diverse activități cotidiene, iar podeaua a fost amenajată simplu, prin bătătorire. În L 25 se pare că fusese amenajată, prin cruțarea în pământ, a unei lavițe, iar în L 9 și L 11, ca excepții, s-au sesizat și practicarea unor gropi.

Fiecare locuință a avut instalația sa de foc, vetre cu margini înalte sau cuptoare clădite din pietre. Desigur, starea lor diferită de distrugere nu poate indica întotdeauna apartenența la un tip oarecare, dar preocuparea pentru eficiență calorică, față de primele secole creștine, este evidentă. Din analiza noastră, prezența cuptoarelor pare să fie mai mare numeric, decât cea a vetrelor, capabile să înmagazineze mult mai puțină căldură. Amplasarea tuturor acestora s-a preferat să fie făcută în colțuri opuse intrării, în cele de N-E, sau N-V, vetrele lor (ca suprafață de ardere) fiind ovale sau rectangulare, plane sau ușor albiate, dispuse pe nivelul de călcare în locuințe și mult mai rar ușor înălțate pe un strat de lipitură. În cazul cuptoarelor, bolțile lor se realizau din simpla clădire cu bolovani, fără însă ca aceștia să fi fost legați cu lut, printre ei putând astfel - în mod necesar - să se ridice spre acoperiș fumul focului (**Teodor, 1984, 22-48; Andronic, 2005, 47-58**).

O cercetare meritorie s-a făcut și la Budeni/Dolhasca, de către Silvia Teodor și ulterior Mircea Ignat, unde s-au descoperit urnele de la șase bordeie și patru locuințe ușor adâncite în sol, din perioada secolelor VI-VII. Față de datele sintetice de la Botoșana, locuințele de la Budeni se încadrează în cadrul caracteristicilor obișnuite. Adâncimea maximă a bordeielor a fost de 1,20 m, față de vechiul nivel de călcare, locuința nr. 5 (ca și în cazul atelierului meșteșugăresc de la Botoșana) având un cuptor exterior cu alimentare din colțul estic (**Teodor, 1978, 146-147**; inf. parte inedite, publicate ulterior prin amabilitatea colegului dr. Mircea Ignat în **Andronic, 2005, 58-61**).

Sondajul arheologic de la Dolheștii Mari executat de către autorul acestor rânduri a pus în evidență, pe lângă alte complexe și două locuințe aparținând secolelor VI-VII, dintre care una dotată cu un cuptor total inedit, de dimensiuni impresionante (1,90 x 1,45 x 0,50 m), bicameral (pl. 15), din care fumul era evacuat în exterior printr-un hodgeag ! (**Idem, 1995, 133-140**). O semnalare de astfel de evacuare specială a fumului, e drept mai târzie, din secolele VIII-IX, a mai fost făcută de către colegul Ioan Mitrea la Izvoare-Bahna, jud. Neamț. Este vorba despre locuința (și atelier) nr. 30, ce beneficiase inclusiv de un cuptor de redus minereul de fier, dar și de un cuptor clădit din pietre, cu un început de horn în spatele său, foarte aproape de perete (**Mitrea, 1998, 69, fig. 15/1, 18/3**).

Alte așezări contemporane s-au investigat parțial la Mărețea Mică/Dărmănești, pe terasa înaltă a râului Suceava (bordei cu podea la -1,30 m - **Ignat, Cozariuc, 1992, 503-505**) și la Rus-Mănăstioara/Udești (trei locuințe

de caracteristici modeste – **Ignat, 1973, 250-254**). La numai câțiva kilometri sud de Măreșea se află locuirea de la Ițcani, unde s-a executat un sondaj care a cercetat resturile a două bordeie dotate cu cuptoare masive din piatră (**Andronic, 2001, 337-341**).

Deși foarte citat mai demult, situl de la Suceava-*Drumul Național*, nu a fost publicat cu date suficiente. Pentru primul nivel de locuire, menționăm patru bordeie databile ipotetic în cea de-a doua jumătate a secolului al VII-lea și începutul celui următor (**Nestor și colab, 1959, 689-692**). Resturile de la un cuptor din pietre, de la o fostă locuință din același sit și ceramică destul de atipică (sec. VI-VIII ?) au fost descoperite în 2002 nu departe, în apropierea Bisericii Beizadelor de către Florin Hău (**Andronic, 2005, 75-76**).

Tot celebră în lumea arheologică, nu numai românească, este stațiunea de la Suceava-*Șipot*, mult timp considerată cel mai vechi nivel de locuire slavă din România. Foarte sintetic, menționăm că după informațiile de care dispunem, în valea pârâului Cacaina (sau Cetății), ca și în sectoarele *Parc* și *TBC*, aflate nu foarte departe (poate cuiburi aparte de locuințe), s-au identificat urmele de la numeroase astfel de complexe, bordeie și locuințe semiadâncite, dotate cu vetre și cuptoare, din secolele VI-VII (**Ibidem, 76-78**, cu bibl. veche).

Din recenta monografie a sitului rezultă că s-au descoperit și cercetat în total 21 de locuințe de suprafață sau ușor adâncite, unele grupate - ipotetic - pe criterii de rudenie, cât și cinci cuptoare exterioare. Circa 85% din cantitatea ceramică este lucrată exclusiv cu mâna, în maniera tipică a veacurilor VI-VII. Numeroase vase, cu profil asemănător unui ou cu un capăt retezat orizontal, cu buza dreaptă în sus sau ușor chiar trasă înăuntru, dar și cu câte o nervură realizată în relief sub buză, aparțin în mod cert unei comunități puternice slave (sclavini ?), fie pură, fie în coabitare și cu populație autohtonă, spre care ar duce cantitatea deosebit de mică de ceramică provenind din vase modelate cu roată, rapidă sau mai lentă, prezență semnalată și în alte așezări est-carpătice, ce ar dovedi după autor existența unor romanici (?) aici (**Teodor, 2013, 31**).

Deoarece locuințele se aflau la adâncimi deosebit de mici, personal putem să ne gândim și la unele amestecuri de material ceramic de mai târziu (**Ibidem, fig. 46/1-2**), fragmente ce pot data din secolele VIII-IX și proveni din situl alăturat de la *Drumul Național*. Iar fragmentul de la **fig. 43/2**, studiat de autorul prezentei cărți în colecțiile Muzeului Bucovinei, aparține veacurilor XIII-XIV. Oricum prezența o vreme, cu totul sporadică, de ceramică lucrată la roată nu poate fi negată, fenomenul în sine urmând să fie mult mai bine explicat în cercetările din deceniile următoare și mai mult de atât.

Între piesele metalice din sit se remarcă în primul rând două fibule, una digitată, de secol VII, cu atestări tipologice la București-*Tei*, Piatra-Frecăței,

altele la sud de Carpați și estul european, iar alta de tip *romano-bizantin*, cu analogii îndeosebi la sudul Dunării de Jos (*Ibidem*, 49-50, fig. 26/1-2). Importante sunt și două aplice foliforme, din bronz, ce se regăsesc în cunoscutul tezaur de la Martinovka, în general atribuit culturii Pen'kovka, deci a anșilor (28, fig. 25/; 26/5, 13), ceea ce nu înseamnă în chip obligatoriu că aici au viețuit acești migratori.*

Trebuie să mai subliniem și faptul că la Suceava s-au descoperit doar câteva fragmente de țigăi (tipsii), cu buza trasă vertical, realitate întâlnită și în alte așezări din veacul VI. În schimb, sunt atestate aici timpuriu resturi din tăvi patrulete, masive, tot cu buza scurtă și verticală, folosite pentru uscatul cerealelor, așa-numitele (uneori impropriu) *vetre portative*, adesea realizate deasupra cuptoarelor menajere și mai frecvente în veacurile următoare.

Ca datare a așezării, considerată „nici exclusiv romanică” (?) Dan Gh. Teodor va opta în final pentru sfârșitul veacului VI - începutul celui următor (53). Deoarece însă materialul ceramic lucrat numai cu mâna este deosebit de primitiv și pentru că evoluția sa calitativ-tehnologică va fi deosebit de lentă, personal considerăm că situl a fost locuit pe o perioadă destul de lungă, chiar de la sosirea vechilor slavi, undeva în jurul anului 500 și până spre mijlocul secolului VII, când se începe și imodelarea mai frecventă a vaselor cu decor de gropițe sau creștături pe buzele lor.

Ceva mai târziu, numai din secolul al VII-lea, datează cele zece locuințe de la Udești-Cânepiște.** Dintre acestea, așa-numita *casă cnezială* (pl. 16/A), deține o importanță aparte: formă relativ rectangulară, dimensiuni de 11,00 x 4,50 m, prezența a două încăperi, fiecare cu instalația sa de foc (podeaua celei estice puțin mai coborâtă), pereții din bârne, susținute din loc în loc de stâlpi, tot din lemn, deasupra încăperii mai adâncite, exista probabil încă una suprapusă (Rădulescu, 1977, 49). Despre monedele bizantine de aur de aici, dovadă a statutului social al locatarului, ne vom referi mai târziu. Totuși, fiind descoperite și mici creuzete pentru topit bronz și metale prețioase, credem că locuința poate a aparținut mai degrabă unui meșteșugar înstărit.

Importante investigații s-au făcut în județul Suceava în anii 1988-1989, 1992-1995, 1998 și 2013 la Todirești/Todirești, loc *La Nucii*, prin cercetarea -

*Deși autorul cercetării de aici vorbește despre o serie de vase încadrabile în cultura Pen'kovka, din cele prezentate – personal – nu găsim suficient de edificator acest material ilustrat pentru a putea vorbi (51) despre viețuirea aici a unui grup de anși (alani). populație provenind din părțile est-nistriene, mai de sud.

**Din păcate autorii săpăturilor, Mircea Matei și Alexandru Rădulescu, cu o singură excepție, nu au publicat rezultatele cercetării și nici nu o vor mai face...

așa cum am spus - a 43 de locuințe, databile în secole IV (V) - VI. Dintre acestea 13 pot fi atribuite nivelului de locuire, de aspect tardiv SDM (**Andronic, 2005, 78-86**, cu bibl. și multe alte inf.). Forma lor, aproape pătrată, și media lungimilor de laturi spre 3,50 m, se încadrează în normalitate. Adâncimea lor față de nivelul lor inițial de săpare nu a fost mai mare de 20/25 cm, aceasta în fapt pentru oferirea unei relative orizontalități a podelei și o mai bună îngropare a bazei pereților. Aceștia, tot tradițional, fuseseră realizați din împletituri de nuiete lutuite pe ambele părți, dintr-un fragment edificator rezultând și grosimea totală de 6-7 cm. Deoarece aceste construcții au fost mai vechi și locuitorii etapei următoare au putut refolosi lespezile de piatră cu care se pavaseră fostele vetre, în ele nu s-au descoperit urme masive și clare care să fi aparținut acestui tip de instalație de foc. Nici urme masive de lemn, de bârne, nu s-au identificat.

Și în cazul complexelor mai târzii de aici, forma tradițională este cea pătrată cu unele aproximări, existând și patru cazuri de forme dreptunghiulare, cu diferențe față de laturile scurte de până la un metru și aparținând poate unor familii mai înstărite. Ca suprafață locativă, se constată o ușoară mărire, ca și în cazul adâncirii lor în sol, în medie de circa 35-40 cm, acum putând contabiliza și câteva cazuri de bordeie. Cele mai multe locuințe au avut cuptoare din pietre, descoperite în locuințe cu adâncime de peste 85 cm, în general bordeie. În cazul locuințelor nr. 19 și 21, s-au identificat și resturi clare de bârne, încheiate inițial la colțuri în sistemul etnografic, practic universal, de tip *în cheotori* *.

Să vedem pe scurt stadiul cercetării așezărilor din regiunea Cernăuți, zonă considerată „marginea de sud-vest a lumii slavilor de est”, unde se aprecia că se găsesc peste 300 de monumente din cea de-a doua jumătate a primului mileniu creștin. Dintre ele, circa 40 aparțin secolelor V-VII (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 5-6**).

Cel mai important sit este cu siguranță cel de pe terasa înaltă a Nistrului, de la Raškiv. Situl nr. III a devenit așezarea cu cele mai multe locuințe săpate din întreg arealul de difuziune al culturii Praga-Korčak. În întreaga perioadă de circa două secole de existență a acestei așezări, de la sfârșitul secolului al V-lea și până în secolul al VII-lea, nu s-au constatat schimbări notabile în tehnica

* După Timoščuk, acest sistem de îmbinare apare în nordul Bucovinei istorice încă din perioada culturii Luka-Raikovecka'ja, devenind apoi dominant în secolele X-XIII, cea mai veche atestare arheologică de până acum fiind cea de la Gorodok-Hmel'nic'kij, pe afluentul de stânga al Nistrului Mijlociu, Smotrič, însă din faza târzie a culturii Praga (**Timoščuk, 1976, 55** și nota din subsolul paginii).

constructivă a acestor complexe. Ca o caracteristică, acestea au dimensiuni mai mici, de regulă sub trei metri și o suprafață deci sub nouă metri pătrați. Forma lor este tot relativ pătrată cu orientare tradițională N-S. Adâncimea inițială a celor mai multe a variat între 50 și 70 cm, după tipologia noastră încadrându-se în categoria tipului semiadâncit. Intrarea se făcea dinspre Nistru (est), spre sud sau vest. Podeaua de la L 50 fusese podită cu scânduri, iar pereții săi fuseseră ridicați din bârne. Toate locuințele aveau cuptoare din piatră, inclusiv din lespezi puse pe cant pentru delimitarea camerei de ardere (**Baran, 1988, 83-121; Andronic, 2005, 72-74**, cu o analiză a lor).

Un alt sit de importanță excepțională este cel amintit de la Codeni I și II (Codyn), unde s-au investigat 45 de complexe din secolele V-VIII (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 23-28**). Aici s-a constatat în primele două etape de locuire din secolul V, perpetuarea folosirii pereților din nuiete lutuite, de tradiție a CTC (**Ibidem, 4, 8**).

Importantă este și frecvența ceramicii slave timpurii de tip *Praga* în cadrul locuințelor din etapa I A, de la 55% la 97% (**Ibidem, 26-27**). În această ordine de idei, după cum am spus, este foarte posibil ca cel puțin în unele locuințe, cu procentaj modest CTC, această ceramică fragmentară să fi fost adusă de locatari - și nu produsă contemporan - din situl din imediata apropiere, fenomen valabil și pentru etapa I B, când procentual ceramica la roată a CTC dacă mai înregistrează coeficienți de 1-6% (**Andronic, 2005, 154-156**, cu o prezentare și analiză mult mai amplă).

La Čornivka I s-au săpat șapte locuințe, în două (datele după autori în secolul V) ceramica cerneahoviană combinându-se cu cea timpuriu slavă. Una dintre ele se poate data cu o fibulă digitată în secolul al VII-lea (**Rusanova, Timoščuk, 1984a, 19-25**). Ulterior aici a continuat seria descoperirilor Viktor Vojnarovs'kij.

Cu ocazia săpării la Glyboka a unei așezări aparținând CTC, s-au investigat și nouă locuințe considerate de către autoare „slave timpurii” (**Vakulenko, 1974, 242-248**). Complexele, pătrate (două rectangulare), au fost amenajate la adâncimi de 45-90 cm față de nivelul vechi de călcare. Unele cuptoare din pietre s-au clădit pe unele mici platforme, din lut cruțat, mai înalte față de podea cu până la 15 cm. L 8, dreptunghiulară (3,6 x 2,6 m), a avut două vetre simple de foc, poate în acest caz putând fi vorba despre perpetuarea unor tradiții mai vechi, ale CTC. Datorită unei înșiruii de gropi de pari pe podeaua din L 4, Vakulenko și-a pus problema existenței aici a unui perete intermediar.

La Horecea, suburbie a orașului Cernăuți, s-au investigat 28 de locuințe, dintre care patru aparținând perioadei I A (sec. V), după periodizarea sitului de la Codeni, una perioadei I B (a doua jumătate secol V) și una celei II B (sec.

VII). Opt dintre ele, semiadâncite, ce nu prezintă nimic spectaculos, au fost dotate cu cuptoare clădite din pietre și cu pereți din bârne (**Timoščuk, 1976, 30-31; Rusanova, Timoščuk, 1984, 10, 30, 35**).

În sfârșit, mai adăugăm aici și cele trei locuințe, de tipul bordeielor, din secolele VI-VII de la Perebikivci/Zastavna, dintre care două aflate la poalele înălțimii cu fortificație de aici (**Rappoport, 1975, 19**).

În cadrul primei jumătăți a primului mileniu creștin este un fapt cert că perioada cea mai puțin cunoscută este cea a secolului V, în care are loc și tranziția de la cultura SDM la cele următoare, Costișa-Botoșana-Hansca și slavă timpurie. Pentru spațiul nord-bucovinean, istoriografia sovietică și actualmente cea ucraineană au văzut o dată cu venirea slavilor migratori aici începutul unei ere de locuire exclusiv slavă, caracterizată pentru început prin prezența culturii timpurii slave Praga (aspectul său răsăritean Žitomir-Korčak).

Nu putem ști dacă momentul efectiv de trecere spre noua cultură va putea fi vreodată mult mai bine cunoscut, deoarece astfel de perioade foarte scurte de impact între două noi populații și culturi sunt deosebit de greu de definit și surprins pe cale arheologică, de multe ori amestecul de materiale ceramice aparținând celor două componente fiind doar un rezultat al hazardului în pământul care a umplut cu vremea gropile locuințelor respective.

Așa cum s-a văzut, față de secolul IV și mare parte din cel următor, în secolele VI-VII se constată o frecvență mult mai mare a locuințelor mult adâncite în pământ, de tipul bordeielor, cu folosirea mai frecventă a bânelor la pereți și a cuptoarelor din pietre pentru încălzit. Multă vreme și în România prezența acestor „pietrare” era considerată o caracteristică exclusivă pentru prezența slavilor în spațiul nord-dunărean. Erau rațiuni politice, preluări de șabloane din cercetarea sovietică, dar și o inconsistență de acumulări de informații în domeniu. În regiunea Cernăuți cel mai fervent susținător al acestei teorii a fost prolificul arheolog ucrainean Boris Timoščuk, urmărindu-se în final justificarea ocupației zonei de către imperiul stalinist (**Timoščuk, 1976, 29**). Și în alte lucrări se vehiculează că acest tip de locuință, cu pițnar („una dintre caracteristicile locuinței slave timpurii” – **Baran, 1990a, 226**) este o creație la mijlocul mileniului, exclusiv slavă, precum în **Rusanova, Timoščuk, 1984, 34**, sau **Baran, 1990a 219-220**. În realitate - cum s-a văzut - astfel de locuințe și cuptoare se cunosc în mediul cerneahovian târziu înaintea contactului acestuia cu noii migratori slavi, precum la Kiseliv/Kicman’ (**Timoščuk, Vinokur, 1964, 186-187**), la Sokol/Kam’janec-Podil’s’kij, reg. Hmel’nic’kij, în opt din 12 locuințe, pe Nistrul Mijlociu, Superior și pe cursul superior al Bugului de Vest la Čerepinsk, Bakota, Teremcy și Ripnev I, unde s-au săpat numai locuințe adâncite în sol cu cuptoare din pietre (**Vinokur, 1983, 114-117; Vakulenko,**

Prihodnjuk, 1984, 6, 11-12). Totuși, în perioada cercetărilor de la Codeni Rusanova și Timoșčuk au avut onestitatea profesională să se întrebe dacă nu cumva acest tip de cuptor a fost descoperit de populația locală în perioada târzie a CTC, având în vedere cele trei astfel de cazuri existente la Codeni, sau dacă nu – și aici suntem cu totul de acord cu ei – astfel de instalații de foc nu cumva au apărut relativ simultan în diverse zone geografice, în cazul Ucrainei, în vestul ei (Žitomir, Korčak, Teterevka), inclusiv în stânga Nistrului Superior (Gorodok, Zelenij Gaj), în regiunea Cernăuți (Codeni, Horecea II), sau chiar în preajma Cracoviei (Novaja Guta) – **Rusanova, Timoșčuk, 1984, 36-37.** Fără totuși să opteze în final pentru această soluție, autorii constată pe drept cuvânt că „pietrarul” ajunge să fie omniprezent pe un spațiu geografic european deosebit de mare în secolul VI, din Ucraina și Bielorusia până în sudul fostei Germanii comuniste. Interesantă este și observația lui Dan Gh. Teodor, conform căreia în Moldova pietrarele sunt deosebit de numeroase, spre deosebire de Muntenia, unde – inclusiv slavii – foloseau preferențial cuptoare din lut (**2001, 646**).

În esență, putem concluziona pe acest subiect că datorită unei așa-numite *răciri de vârf* - așa cum am mai spus - diverse comunități, indiferent de etnic, s-au adaptat la noile condiții de climă realizând locuințe cu pereți masivi din lemn, mai adâncite și dotate cu astfel de cuptoare. Prin migrația slavilor s-a putut ajunge însă și la o răspândire mai mare a acestei adaptări.

Unii arheologi sovietici (Sedov, Rusanova) au văzut originile viitorului tip de locuință slav în cultura Przeworsk, considerată drept bază etnogenetică slavă, alții (Werner, Godłowski, Tretiakov) în cea est-ucraineană, Kiev. Istoria însă a încercărilor de demonstrare a caracterului pur slav al acestui „tip arhitectural unic al locuinței pătrate”, caracterizat prin „simplitatea, comoditatea și monumentalismul pereților din bârne” (**Rusanova, Timoșčuk, 1984, 34; Baran, 1990a, 219**), iese din sfera intereselor principale ale lucrării de față.*

În privința anexelor gospodărești se poate aprecia că acestea erau reduse cantitativ și calitativ. Nu departe de locuințe se amenajau vetre sau cuptoare pentru activitățile cotidiene, mai ales pe timp de vară, dintre care unele puteau fi și pentru prelucrarea unor metale, precum la Botoșana (cuptor cu pereții căptușiți cu lespezi și având cărbuni din lemn de stejar - **Teodor, 1984, 46-47**). Unele se puteau folosi la copt pâinea, precum cele de la Cucorâni-Botoșani

*De fapt vechii slavi nu au folosit pretutindeni în largul lor areal de viațuire același tip de locuință, nici cuptorul de piatră nefiind omniprezent, cei din zona Dunării de Mijloc și de pe Elba și Vistula folosind doar vetre (**Sedov, 1979, 114, 128**). Pentru locuințele din spațiul vecin basarbean, spre comparație, vezi și **Tel'nov, 1991, 145-166**.

(Teodor S., 1975, 152-153). Alte vetre și cuptoare, unele cu utilități incerte, s-au mai descoperit la Todirești, Rus-Mănăstioara și Zaharești (Andronic, 2005, 105-108, cu bibl. și multe inf.).

O prezență obișnuită în așezări și în această perioadă sunt și gropile menajere (și eventual de provizii), cu exemplificări la Botoșana, Udești, Zaharești, Rus-Mănăstioara, sau Budeni (*Ibidem*, 108-110). În regiunea Cernăuți o gamă variată de gropi menajere și de provizii s-a descoperit atât la Codeni I și II, cât și la Rașcov II și III, de o formă și conținut divers (ceramică fragmentară, oase, urme de cenușă și cărbuni, pietre... (Rusanova, Timoșćuk, 1984, 57, fig. 26-27; Baran, 1988, 86, 98-99, 102-103, 107-112, 117-118, 120), sau la Cernauca I (Vojnarovs'kij, 2007, 146).

Ca și pentru alte epoci, numărul descoperirilor de caracter funerar este mult mai mic. În regiunea Cernăuți se cunosc patru morminte tumulare de la Čeponosy/Hotin (Timoșćuk, 1976, 95), plasate la o depărtare de până la un kilometru de așezări considerate contemporane. Primul, cu diametru de circa 15 m și înălțimea conservată doar de 0,30 m, fusese ridicat peste suprafața unde fusese inițial incinerat defunctul. La nord-est de această platformă de lut ars s-a descoperit urna funerară, umplută cu resturi de oase incinerate, cărbuni și cenușă. Pe nivelul inițial de călcare fuseseră șapte șase gropi pentru foc pentru purificarea locului, care împreună cu suprafața fostului rug funerar redau un areal relativ circular, cu diametru de circa patru metri. În cel de-al doilea, în plan central fuseseră depozitate resturile de ardere și un vas modelat numai cu mâna, al cărui formă Timoșćuk o găsește foarte asemănătoare cu una din așezarea de la Teterivka I/Žitomir, databilă în secolele VII-VIII. Și în acest tumul s-au găsit urme de pete de arsură, indicând ritualuri de purificare ale solului. Pentru mormintele de aici Igor Corman a găsit analogii departe în grupul mormintelor tumulare Pskov-Novgorod, sau în altele din zona de nord-vest a Ucrainei (Corman, 1998, 96). După Timoșćuk mormintele, cu inventar deosebit de sărac (fragmente provenind de la două vase modelate exclusiv cu mâna) se datează în secolele VII-VIII, iar după Prihodnjuk în veacurile VII-IX (1976, 94-95; respectiv 1974, 217).

Dacă ritul incinerării a fost exclusiv pentru vechii slavi, nu toți cercetătorii au fost de acord cu faptul că ei încă nu aveau o diferențiere mare socială și de avere, capabilă să se sesizeze în mod evident în inventarul arheologic funerar. De regulă necropolele slavilor sunt plane, dar există așa cum s-a văzut și morminte tumulare. În spațiul de la nord-est de Nistrul Mijlociu, de unde se poate presupune că a migrat o masă considerabilă de slavi spre sud și sud-est, se cunosc cimitire conținând zeci de astfel de movile, plasate la depărtare destul de mare totuși de așezări, exemple fiind necropolele de la

Korčak (27 tumuli), sau Miropol' (30 cercetați deja) – **Prihodnjuk, 1990d, 228-229**. Lipsa unor astfel de tumuli în viitoarea Moldovă, ne face să credem că slavii proveneau din alte regiuni, probabil de la nord de spațiul bucovinean.

O descoperire deosebită o reprezintă și înhumarea unui craniu uman sub podeaua locuinței nr. 56 de secol VII de la Raškiv. Pornind de la cele două vase modelate numai cu mâna autorul datează mormântul mai larg, în secolele VI-VII, deși după opinia noastră, ținând cont de forma destul de evoluată ca profil a celor două piese, el poate data doar din ultimul secol amintit (**Baran, 1988, 107, pl. XLVI/2-3**). Craniul, aparținând unui individ de 20-25 de ani, este de tip europoid, apropiat morfologic de tipurile craniene ale populației cerneahoviene dintre Nistru și Nipru, dar și de cele ale slavilor timpurii din regiunea Nistrului de Mijloc (**Ibidem, 39**). Acest tip de înmormântare se aseamănă cu cel de la Hansca din Basarabia și aici fiind depuse alături de un craniu trei vase, dar de formă bitronconică, de aspect cultural Pen'kovka, complex datat în cursul secolelor VI-VII (**Rafalovič, 1972, 217, fig. 38**). Merită de menționat în același context al secolelor VI-VII și scheletul uman cu oasele brațelor pe piept, depus într-o groapă cilindrică, la -2,80 m, sub podeaua unei locuințe de la Coroteni-Vrancea (**Teodor, 1988, 77**).

În fine, mai amintim aici și descoperirea de la Cornești (ucr. Kornešty')/Hotin unde s-a descoperit ocazional o urnă funerară, lucrată numai cu mâna, plină cu pământ, cenușă, cărbuni și oase incinerate, cât și un mic obiect din fier, ajuns în stare totală de degradare (**Prihodnjuk, 1974, 226**).

Total firesc, în această perioadă cele două rituri funerare coexistă, atât datorită perpetuării unor tradiții dar și aspectului polietnic al așezărilor de atunci. Din analiza statistică a lui Igor Corman pentru Moldova istorică, rezultă că la vest de Prut s-au putut contabiliza 38 de inhumări, față de 23 de incinerări (din care 22 fără urnă), iar în spațiul de la est de râu 31 de incinerare (dintre care 20 în urnă) și cinci de înhumare (**Corman, 1998, 92-93**). Să fie aceste constatări doar rodul hazardului descoperirilor de până acum, sau o dovadă a unei prezențe mai mari a slavilor la est de Prut ?

În sfârșit, plasată aproape de spațiul bucovinean, o altă necropolă de incinerare, de referință, este cea de la Lozna/Străteni-La Ocoale, unde Dan Gh. Teodor a descoperit 20 de morminte, în gropi simple, rotunde sau ovale, de adâncimi mici (cca. 30-50 cm), datată de autorul amintit - după opinia noastră exprimată mai demult - prea timpuriu față de așezarea de acolo (**Andronic, 2005, 113-114, cu bibl.**), ea probabil fiind în fapt locul de veci al sitului respectiv din proximă vecinătate. Într-adevăr, înainte de finalizarea prezentului volum al Istoriei Bucovinei, cunoscutul cercetător ieșean a revenit definitiv, datând necropola, cu ocazia publicării ei, în prima etapă (după noi, desigur o

departare destul de convențională în etape) a existenței așezării, mai precis de la sfârșitul secolului al VII-lea și într-o primă parte a celui următor (**Teodor, 2012, 254-269**).

În privința rarităților descoperirilor funerare trebuie avute în vedere și unele informații parvenite din binecunoscuta *Cronică a lui Nestor*, conform căreia vechile triburi slave (Drevlenii, Viaticii, Severienii...) obișnuiau să facă un ospăț funerar înaintea arderii pe rug a defuncților, după care resturile de oase se puneau pe un stâlp de lemn la marginea drumurilor, situație în care ele se împrăștiu pe jos cu timpul. O semnificație certă, dar care ne scapă, este și lipsa la cronicar a informațiilor unor conflicte cu volohii în secolele IX-XI.

Cu toate că în ultimele decenii investigațiile arheologice pentru a doua jumătate a primului mileniu creștin s-au înmulțit considerabil, atât în România, dar mai ales pe fostele teritoriile sovietice ale nordului Bucovinei și Basarabiei, principalul material de studiu rămâne ceramica, restul, unelte, arme, podoabe ș, a. – cele care ar putea să dea indicii mai sigure cronologice și chiar eventual etnice – fiind încă descoperite în cantități modeste. Situația însă pare logică, de vreme ce deocamdată se cunosc foarte puține necropole și acelea de incinerare (deci cu eventual inventar și acela incinerat !) și dacă ținem cont și de faptul că așezările investigate poartă urme evidente ale distrugerilor intenționate tot prin foc. În acest ultim caz inventarul casnic fie era evacuat de către cei care mai aveau timp să se salveze, fie că era abandonat pe loc, dar agresorii sau ulterior altă comunitate (dacă nu chiar cea inițială) cerceta locul respectiv însușindu-și (sau, după caz, recuperând) ca bunuri tot ce se mai putea folosi. Pe de altă parte, ceramica a fost produsă în cantități deosebit de mari (mult timp în gospodăria proprie, chiar de către fiecare familie în parte, până când noua olărie la roată să apară și să ia avânt), cantități dictate și de caracterul friabil al acestui bun de uz permanent, cotidian.

Analizând statistic și comparativ ceramica de pe diverse arealuri, Eugen S. Teodor a sesizat pentru Bucovina o anumită diversitate tehnologică și morfologică față de multe alte teritorii de referință, *excluzând-o ca făcând parte din patria originară a slavilor*, diversitatea fiind explicată datorită faptului că a fost un teritoriu de multiple contacte culturale și de tranziție datorate poziției sale geografice (**Paliga, Teodor, 176**).

Obiectele descoperite, altele decât ceramica, au fost cu foarte puține excepții opera artizanilor locali, ele fiind în același timp o dovadă a caracterului sedentar al populației, dar și a dinamicii dezvoltării sale în timp.

Ținând cont și de greutatea obținerii obiectelor de fier din cunoscutele mici zăcăminte locale de „fier de baltă” – ceea ce-i făcea pe proprietarii obiectelor din metal deosebit de grijulii în scopul păstrării acestora – și în

continuarea celor afirmate mai sus, trebuie să înțelegem de ce descoperirile de unelte și arme și pentru această perioadă continuă să fie rare.

Uneltele erau în primul rând legate de agricultură. Puțin mai la nord de cursul Nistrului Mijlociu, la Bakota/Kam'janec'-Podil's'kij - Hmel'nic'kij, s-a descoperit un brăzdar triunghiular de plug, de tipul *A 4* (după Henning)-**Corman, 1998, 30, fig. 40/1**, cu analogii est-carpătice, de exemplu, la Pașcani și Vedești-Vaslui (**Teodor, 1997, 89, fig. 7/7**).

La Codeni I (în L 29, datată sec. VII) s-a descoperit un fragment mai mare dintr-o seceră, cu o curbură destul de puțin pronunțată a lamei, știut fiind faptul că spre sfârșitul mileniului ele devin și mai arcuite (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 17, 29, fig. 18/6**). Din păcate fragmentul de la Botoșana este mult prea scurt pentru unele considerații (**Teodor, 1984, 49, fig. 18/6**). În schimb, mult mai întreagă este piesa de la Poiana/Zvorăștea, din secolele VIII-IX (**Andronic, 2005a, 45-46**).

Mai frecvente sunt lamele de cuțite, cu atestări la Codeni (două piese, ca formă comună pentru multe epoci și culturi*), la Todirești (fragmente modeste, inedite), la Botoșana (cu variante în funcție de gradul de încovoiere și lipsa, sau prezența, umărului opritor al lamei de la baza de pornire a pedunculului - **Teodor, 1984, 49, 56, fig. 17/1, 3, 5, 8, 10; fig. 19/9, 11**), sau Rașkiv III (mai mult sau mai puțin curbate - **Baran, 1988, 19, fig. 11/2-7**). La rândul lor, nici lamele de cuțit de la Poiana, nu oferă observații deosebite (**Andronic, 2005a, 46-47, pl. 24/2, 5, 6, 7**). Resturi de cuțite, fără a fi spectaculoase, s-au mai găsit la Glyboka (**Vakulenko, 1974, 248, fig. 5/1**), sau la la Dolheștii Mari (**Andronic, 1995, 137**). Tot cu rost de tăiere au fost făcute la Rașkiv III foarfeci de tuns oile, după tipul simplu, comun și aflat în uz european de sute de ani (**Baran, 1988, 19, fig. 11/1**).

În așezări se produceau și atât de necesarele amnare, cu atestări până în prezent la Botoșana (păstrat parțial, etapa Botoșana II - **Teodor, 1984, 56, fig. 18/2**), sau Codeni II (cu analogii cel puțin în inventare funerare gepidice din Transilvania secolelor V-VI, sau în descoperiri din Moravia aceleiași perioade - **Corman, 1998, 33**), ca și unele împungătoare metalice (Rașkiv III - **Baran, 1988, 20, fig. 11/12-14**), sau chiar cârlige de pescuit (Glyboka - **Vakulenko, 1974, 250, fig. 5/2-3**).

*Cu toate acestea autorii afirmă că „astfel de tipuri de cuțite sunt caracteristice pentru monumentele slave din a doua jumătate a primului mileniu a erei noastre” (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 17**).

La Poiana s-a descoperit și o ancorită de la o găleată din lemn (**Andronic, 2005a, 47, pl. 24/3**), piesă comună epocii, după cum o demonstrează – de exemplu – cele de la Someșeni, sau Nușfalău din Transilvania (**Macrea, 1959, 500**, respectiv **Comșa, 1961, 520-521**).

Foarte rare sunt și alte piese: o cheie din fier (Botoșana, sec. VI ?) și o talangă din tablă de fier deja amintită (Botoșana, **Teodor, 1984, 50, 56, fig. 18/7-8**), ambele cu origini în cultura romană provincială. Astfel de talangi s-au mai descoperit la Todirești-Suceava, în primul nivel de locuire SDM, ca și tot la est de Carpați la Bârlad-*Valea Seacă*, sau Dodești, ambele județul Vaslui (**Andronic, 2005, 131**, cu bibl.).

În situația unei metalurgii încă primitive, multe obiecte se realizau în continuare din os: Suceava-*Șipot* (două aplice decorate cu cercuri cu punct central, împungătoare și ace de cojocărie - **Teodor, 2013, 28-29, fig. 27-28**), Udești (împungător din corn, frumos ornamentar cu incizii - **Ibidem, 132**) și plăsele pentru cuțite. O piesă deosebită este lopățița din corn de cerb, folosită ca otic sau pentru răzuit pieile în prelucrare, de la Poiana, cu analogii la Lozna-Botoșani, Borșeni-Neamț, Gorodok și Bakota (**Andronic, 2005a, 47-48; Idem, 2005, 307**, cu bibl.). Tot aici, ca și la Udești și în multe așezări contemporane din nordul Bucovinei, se foloseau la cojocărit împungătoare realizate din diverse oase de animale. În orașul Câmpulung Moldovenesc, cu multă vreme în urmă, s-a descoperit accidental la adâncimea de peste trei metri (!), o lingură din os, lungă de 19 cm, ornamentată cu cerceulețe concentrice și punct la mijloc, datată inițial în secolul al VII-lea, dar fiind după opinia noastră mai repede medievală (fișă, **Păunescu, f. a.**).

Din piatră continuau să se facă pietre de râșniță și cute pentru ascuțit uneltele din os și fier, dar și tipare de piatră pentru turnat o serie de obiecte, precum cele de la Botoșana, unul pentru cruciulițe din bronz și altul pentru pandantivi granulari pentru cercei (**Teodor, 1984, 57 și n. 45**). Tot din sec. VI-VII datează fragmentul de tipar de la Dolheștii Mari, ce păstrează trei perforații dispuse liniar, unite printr-un mic șanț pentru turnare **Idem, 1978, 20, pl. 5/2**.

Și repertoriul armelor este deocamdată sărac. La Botoșana s-au găsit două vârfuri de săgeată cu două muchii și contur triunghiular sau ușor rombic (**Idem, 1984, 49-50, fig. 18/3-4**), ultimul foarte asemănător cu cel din așezarea de la Perebikivci (**Corman, 1998, 34, fig. 48/10, 11**, cu alte analogii, comune epocii), spre deosebire de cel cu trei muchii, de tip *avar* de la Rașkiv III, folosit anterior și de huni (**Baran, 1988, 20, fig. 11/16**). De la Suceava-*Șipot* provin trei vârfuri de săgeată două cu partea penetrantă rombică și una cu două aripioare, care nu pot spune mai multe informațional – **Teodor, 2013, 28, fig.**

25/1-3. O formă ce amintește de cea comună medievală, cu aripioare laterale este piesa de la Poiana - **Andronic, 2005a, 98, pl. 24/1.**

La Suceava-Șipot a apărut o fibulă digitată, de tip *București-Tei, Suceava-Piatra Frecăței* (**Teodor, 1988a, 202; Idem, 2013, 49-50, fig. 26/1-2**), databilă mai sigur după opinia noastră spre sfârșitul secolului al VI-lea. Aceleiași subvariante, nr. 3, aparțin și exemplarele din secolele VI-VII de la Rașkiv III și Goroševo-Ternopil' (ultima foarte asemănătoare cu cea de la Suceava), a doua locație nu departe de cursul Nistrului Mijlociu. Tot la Șipot s-a recuperat și o fibulă romano-bizantină.*

O altă fibulă digitată s-a descoperit în locuința 5 din situl Čornivka I, de tipul *Sărata Monteoru – Drănic* (**Voinarovs'kij, 2007, 60, fig. 41/1; vezi și Corman, 1998, 43, n. 269**). Tot din bronz s-a realizat brățara de la Botoșana (bandă metalică decorată în lungime cu trei caneluri largi), cea cu capete îngroșate de la Rașkiv III (sec. VI), perechea de cercei de tip *bizantin* de la Suceava-Șipot (sec. VI-VII), sau cel de la Udești (poate totuși medieval-găsit în strat) – **Andronic, 2005, 141-143**, cu bibl. și multe alte inf.

Ca pentru orice epocă, mult mai spectaculoase sunt tezaurele. În anul 1814 (sau 1817) la Cuciurul Mare (Velikij Kučuriv/Storožinec), nu departe de satul românesc Voloca, un localnic a dezgropat o *situla* (căldărușă), un bol și șapte (! – cifră poate deloc întâmplătoare; să nu uităm că slavii se închinau la șapte zeități principale) castronașe, toate din argint. Despre tezaur s-a scris destul de mult, începând cu D. Olinescu și Al. Odobescu. *Situla*, asemănătoare celei din tezaurul de epocă hunică de la Concești, este cu siguranță piesa cea mai valoroasă și artistică, fiind decorată cu ilustrarea a șase zeități din panteonul greco-roman, dispuse perechi (Diana – Apollo; Hercule – Minerva; Marte – Venus), dar și științific, prin ștampilele de pe fundul său, care permit atribuirea piesei unui atelier din Constantinopolul domniei lui Herakleios (610-641) – **Ibidem, 146-147**, cu bibl. și multe alte informații (pl. 17).

După cât se pare tezaurul se leagă de fortificația (horodiștea) slavă din punctul *Gorodišče*, unde Timoščuk identificase prin săpături vestigii din Hallstatt-ul timpuriu și din veacurile VIII-X, când aici putuse să ființeze un centru important de obști sau triburi (**Pivovarov, 2000, 177-178**).

Tot la Kunsthistorisches Museum din Viena este inventariat și tezaurul galițian de la Zalissja-Ternopil', compus din 17 piese din argint și însumând 2951 g și care aparține în mare aceleiași perioade în care slavii jefuiau provinciile bizantine dunărene și primeau uneori daruri diplomatice, sau răscumpărări de prizonieri (**Andronic, 2005, 147, n. 142, 143, 144**).

* Vezi și **Teodor, 1992**.

De o importanță deosebită s-au bucurat meșteșugurile, mai ales obținerea și prelucrarea fierului, ceea ce s-a practicat intens în primul rând în așezările mai importante din regiunea Cernăuți, atât înainte de anul 1000, cât și în secolele următoare. Pentru nordul Moldovei avem doar cazul așezării - nu departe de zona noastră de studiu - de la Lozna/Străteni-Botoșani, cu un profund caracter meșteșugăresc, care folosea pentru obținerea fierului depunerile de limonit (hematit) ale turbăriei de la Dersca. Aici s-au cercetat 40 de complexe de locuire și meșteșugărești, un atelier și câteva cuptoare și gropi menajere exterioare.

Și în cazul așezării de la Lozna nu se poate cunoaște cu maximă siguranță limba locuitorilor săi. Totuși, datorită cuțitului ritual cu volute*, numeroaselor figurine miniaturale antropomorfe și zoomorfe, celor 16 runde din lut (așa-numitele *pânișoare*), toate de regulă puse în legătură cu obiceiurile păgâne ale slavilor, dar și datorită necropolei de incinerare din apropiere și prezenței decorării vaselor cu șnurul înfășurat (cu analogii în zona Niprului de Mijloc), suntem înclinați să credem că aici la acea dată nu existau decât slavi. Circa 80% din ceramica de la Lozna a fost produsă numai cu mâna, iar apariția elementelor de cultură atribuite „alogenilor” (a se citi – slavilor), autorul o explică prin apariția unor grupuri de slavi târzi și de alani, din zona de silvo-stepă din nordul Mării Negre și din bazinul de mijloc al Niprului, cauzată de migrația bulgarilor și a celui de-al doilea grup avaric. În spiritul unor prezențe masive de artefacte legate de populația slavă păgână, Dan Gh. Teodor, admite acum, mai nou, că poate unele piese de aici, cu însemne ce ar fi făcut trimitere spre creștinism, nu ar fi obligatorii paleoceștine.

În fine, ținând cont de procentajul mare deținut de ceramica lucrată cu roata, de 20-25%, personal înclinăm să datăm așezarea ceva mai târziu, față de cea propusă de autor, oricum existând în plin secol IX, dincolo de faptul că ea era locuită de slavi (Teodor, 2011, 46, 52, 63-64).

Începând cu secolul al VI-lea monedele bizantine își fac apariția în regiune. În perioada secolelor VI-X moneda bizantină are o serie de apariții reduse numeric, ceea ce ne determină să le prezentăm cu mai multe informații:

1. BOGDĂNEȘTI/Bogdănești, jud. Succava

Emitent neprecizat (prima jumătate a secolului XI)

Folles anonim clasa A2: CON

*Astfel de piese s-au mai descoperit la Revne, sau în Basarabia la Trebujeni, Brănești I sau, tot în nord, la Pererâta (Mitrea, 1984, 85-87).

AE. 976-1030/1035. 10,82 g; 28 mm. DOW III-2, clase A3, var. 39-40, p. 665-667 (în apropierea locului fostului sediu CAP; 1970). Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași, inv. I/AE/I (3793).

2. BOTOȘANA/Botoșana, jud. Suceava

Justinianus I (527-565)

Folles (M): CON

- AE. 527-538, fără off; 16,30 g; 30 x 28 mm (Așezare din secolele V-VII, în locuința 13, “printre pietrele dărâmate ale cuptorului”).

- AE. 527-538, off. A; 12,15 g; 30 x 29 mm. *DOW*, I, p. 79, nr. 29a. Așezare din secolele V-VII, în locuința 20, “în colțul de nord-vest, prinsă între două pietre căzute din paramentul cuptorului”.

Institutul de Arheologie Iași, inv. 1866, respectiv 1867.

3. CAJVANA/Cajvana, jud. Suceava

Ian I Tzimiskes (969-976)

Miliaresion: CON

AR. 3,36 g. *BN*, II, p. 595, 40/Cp/Ag/03.

Colecționar Nicanor Poteiciuc din Todirești.

4. DRĂGOIEȘTI/Drăgoiești, jud. Suceava

Justinus I (518-527)

Folles (M): CON, off. B

- AE. 517-527 (Pe dealul Fora de pe pârâul Ciucula din apropiere).*

5. FĂLTICENI, jud. Suceava

Justinianus I (527-565), Heraclius (610-641)

- Folles (M),

AE, emitent neprecizat (sec. VI-VII).

-Folles,

AE, emitent neprecizat

Piese care provin din vechile colecții ale Muzeului Apelor “Mihai Băcescu” din localitate, descoperite, probabil, în microregiunea Fălticeniilor.

Cu alte ocazii la Fălticeni s-ar mai fi descoperit câteva piese, după informații primite de la colecționarul Neagu Viorel din Suceava, care însă nu s-

*Deoarece la acest repertoriu există o bibliografie mai veche destul de numeroasă, pentru simplificarea lecturii recomandăm consultarea ei la **Andronic, 2005, 451-459**.

a deranjat ulterior, pe parcursul a circa 15 ani, să ni le și arate. Informație deci nesigură.

6. HOTIN/r. Hotin, reg. Cernăuți

Minitezaur, descoperit în condiții destul de confuze, compus din trei piese de bronz recuperate în 1942 (491/517 – 527-565), emisiuni de la împărații

Anastasius, (491-518)

Justinus I (518-527) și

Justinianus I (527-565), care, toate trei, în cele din urmă au ajuns într-o colecție particulară - **Nudel'man, 1982, 35-36, 53; Pivovarov, 2002, 56.**

7. ILIȘEȘTI/Ilișești, jud. Suceava

Vezi imediat mai jos.

8. RĂDĂUȚI, jud. Suceava

Justinus I (518-527)

Neprecizat

AE (Pe terenul din spatele fabricii de spirt).

Emitent neprecizat (prima jumătate a sec. XI)

Folles anonim clasa B

AE. 1030/1035-1042. (str. Putnei).

Tot aici s-ar fi descoperit monede de la Iustinian și Foca (**Rezuș, 1975, 26**, fără alte inf.).

9. SUCEAVA, jud. Suceava

Emitent necunoscut (prima jumătate a sec. XI ?)

Folles anonim clasa B

AE; perforată. (în zona centrală a orașului).

10. ȘERBĂNEȘTI/Zvorâștea, jud. Suceava

Justinianus (527-565)

Folles (M)

AE. (S-V de sat, punct Comoară; 1976); ulterior pierdut.

10. UDEȘTI/Udești, jud. Suceava

Tezaur cu valoare deosebită, fiind legat și de așa-zisa *casă cnezială*, care a conținut pe lângă cele trei monede bizantine din aur și creuzete, ceea ce poate

presupune o doză de incertitudine asupra locatarului, poate totuși doar meșteșugar.

1. *Phocas (602-610)*

Solidus: CON, off. I

602-610; CON. 4,345 g; 22 mm. *MIB*, II, 19.

2. *Heraclius (610-641)*

Solidus: CON, off. E

610-613; CON. 4,384 g; 22x21 mm. *MIB*, III, 6, (*Heraclius* singur).

3. *Heraclius et Heraclius Constantinus (613-629)*

Solidus: CON, off. E

613-616; CON. 4,410 g; 20x19 mm. *MIB*, III, 8a (22. I. 613 – către 616).

În sfârșit, o informație care n-a intrat încă în circuitul larg informațional de specialitate: la Ilișești, cu mai mult de jumătate de secol în urmă, a fost descoperit un fragment de monedă bizantină de bronz, poate de secol VI, opinăm noi doar intuitiv, deoarece o așezare mai târzie, de după secolul VII este mult mai greu de presupus ținând cont de raritatea deosebită constatată a acestor situri (**Dressler, 1960, 18**).

Studiul lui Viorel Butnariu analizează fenomenul numismatic la nordul Dunării de Jos, în perioada 498-685, structurată în cinci etape, cu diverse fluctuații sesizabile teritorial. Emisiunile lui Iustin I (518-527) se constată că pătrund mai departe spre nord, până în preajma Podișului Getic și a celui sucevean, iar după anul 538 cele ale lui Iustinian, când se începe și indicarea anului de emisie pe monede, constatându-se o difuzare amplă de monedă bizantină atât în spațiul transilvan, cât și în cel extracarpatic. Putea fi astfel efectul întăririi limesului bizantin și a vieții comerciale și orășenești din zona de hotar dunărean. Pătrunderea mare de monedă va continua, cu variații, încă și în perioada 565-582 (în vremea lui Iustin II și Tiberiu II Constantin), după 626 în județul Suceava cunoscându-se ca o apariție insolită minitezaurul de la Udești, vreme în care se datează și piese din aur care s-au descoperit pe cursul inferior al Mureșului legate de nivelul de locuire avarică de aici.

Dispariția monedei bizantine de bronz, cu deplină valoare circulatorie, la nordul Dunării Inferioare, după 626, s-a datorat, cum se știe, nu numai stabilirii slavilor la sud de linia fluviului, dar și din cauza încetării vieții urbane din zonă și extinderea fenomenului de ruralizare.

*Zona a fost cercetată periegetic de către autor, fără însă a se descoperi până acum urme din secolele VI-VII, sau chiar ceva mai târzii.

Ca urmare a invaziilor slavo-avare-persano-arabe, a pierderii pozițiilor imperiului în Balcani, ca și a celor orientale, suprafața Bizanțului se reduce cu două treimi, ceea ce a dus inevitabil la scăderea vitalității sale economice și militare. Din secolul VII, teritoriile de difuzare ale monedelor bizantine se reduc substanțial. Chiar dacă nu ne place, slavizarea arealului sud-dunărean și apariția statului bulgar duc la o cvasidispariție a contactelor cu spațiul de la nord de fluviu (mai puțin poate spirituale), deși în unele lucrări mai vechi s-a făcut apologia acestora, indiferent de perioadă (**Musteață, 2009, 143-144**).

De exemplu, pentru secolele VIII-IX, autorul a contabilizat în spațiul carpatic-danubiano-pontic doar 117 monede, dintre care 25 constituie cunoscutul tezaur băcăuan de la Cleja, acumulare de monede al cărui termen final de emisie este anul 945, fiind probabil îngropat în contextul invaziilor pecenegilor. Majoritatea pieselor sunt de aramă (*folles*).

Și din statistica lui Chiriac rezultă cât se poate de clar că marile invazii din aceste secole au bulversat și circulația monetară (**Chiriac, 2013, 83-84**). Din analiza autorului, s-a constatat că penetrarea monedei bizantine la nordul Dunării de Jos din perioada secolelor VI-VIII a înregistrat o reducere drastică începând cu secolul VII. În veacurile VI-VII monedele de bronz au cea mai mare răspândire (598 dintr-un total de 825). Veacul VIII este și mai sărac, cu doar cinci puncte de descoperiri (97). Iată că doar amplitudinea epocii lui Iustinian a determinat ajungere de monedă până în nordul Moldovei (în județul vecin Botoșani fiind doar un punct în plus de descoperiri). Ca monetării, firește, cele mai multe piese au fost emise în atelierele monetare orientale ale Bizanțului (103).

În epoca trecută s-a abuzat prea mult și despre așa-zisa *circulație monetară nord-dunăreană*, ca un argument în plus în favoarea romanizării și continuității noastre, căci banii nu țin de etnic. În realitate, prezența sporadică în general (cu excepția epocii deschise de Iustin I și Iustinian) de monedă bizantină, cea romană până spre dispariție după invazia hunică, a însemnat doar ecoul unor vremuri trecute, piesele de metal fiind doar tezurizate sau folosite în obținerea de podoabe și accesorii vestimentare. Mare parte dintre aceste monede, din aur sau din argint, au intrat la nordul Dunării ca subsidii acordate migratorilor, deși apare și situația relativ paradoxală că în Muntenia, unde la un moment dat se cantonasera importante forțe militare ale unor uniuni de triburi, „sclavenii” în denumire bizantină, s-au descoperit mai puține monede de aur față de Moldova sau Transilvania (**Paliga, Teodor, 171**). După revenirea dominației bizantine la Dunăre, de la 971, contactele cu lumea bizantină, firește s-au intensificat mult.

Din păcate, dintre cele 53 de monede bizantine păstrate în colecția muzeului sucevean (din care 6 din aur, pe lângă cele trei de la Udești), doar două, mai târziu, au loc de descoperire cunoscut: un follis anonim clasa „C” (prima jumătate a sec. XI) descoperit în sectorul sucevean „Șipot” și un stamenon de billon emis în vremea împăratului Manuel I (1143-1180), provenind din săpături arheologice de la Mănăstirea Sucevița. Deoarece, comuna mănăstirii a fost investigată arheologic de autor, fiind fără situri arheologice (exceptând mănăstirea desigur) și pentru că piesa a fost perforată fiind folosită ca medalion religios, este cert că ea a fost adusă acolo de către vreo față bisericească cu mult timp înainte, poate chiar din lumea bizantină.

Este foarte posibil ca mai multe piese din colecția muzeală să provină din vechea colecție a Muzeului Ținutului Bucovinei din Cernăuți, unele, ca și cele inventariate de mult la Suceava, putând fi totuși descoperite în spațiul istoric bucovinean (**Gogu, 2001, 283 și urm.**).

Ceramica secolelor V-VII are în întreaga Bucovină un caracter unitar, doar cu o prezență mai mult teoretizată în zona suceveană a ceramicii modelate cu roata, pentru care noi ne exprimăm unele semne de întrebare.

Un prim orizont analizat este și cel mai puțin cunoscut, din motive obiective, ținând cont de raritatea complexelor care s-ar putea data în acest interval de timp, al secolului V. O analiză detaliată a materialului ceramic din nordul Moldovei de altă dată, inclusiv întreaga Bucovină am realizat-o în cadrul lucrării de doctorat (**Andronic, 2005, 151-167**), cele mai importante informații fiind furnizate de așezările de la Todirești, Botoșana, Codyn și Rașkiv. Desigur - și în acest caz - trebuie să atenționăm cititorul asupra marilor riscuri de interpretare și datare în săpătură, deoarece din cauza unei reale mobilități stratigrafice de inventar, se pot produce amestecuri de materiale, pe diverse adâncimi ale solului, totul concurând spre vicierea interpretărilor. Practic, nimeni nu poate ști în arheologie care este procentul de „balast” informațional, care poate fi sporit inevitabil cu timpul și care - prin erorile constitutive - duce printr-o reacție în lanț de autori la interpretări și datări eronate. Acestea fiind spuse, inclusiv ca măsură de prevedere interpretativă, ținem să evidențiem unele aspecte mai importante din aceste situri.

De o importanță excepțională, cu cele aproape 100 de locuințe pe care le avea, așezarea nr. III de la Rașkiv are primul nivel de locuire datat ipotetic în cea de-a doua jumătate a secolului V și începutul celui următor, nivel unde autorul, V. D. Baran, plasază 21 de locuințe și două gropi menajere, unele datate și arheomagnetice. Complexele prezintă ceramică fragmentară SDMC, de la care ar proveni tipurile I și II (tipologie Baran) de oale-borcan modelate numai cu mâna, care au aici împreună un procentaj majoritar de 69%. De

asemenea, există și alte tipuri de vase modelate cu mâna – și aici nu mai intrăm în detalii – cu trimitere la repertoriul ceramic „clasic” SDMC. Din acesta, la Raškiv s-a continuat o vreme să se producă la roată oale-borcan (cu diametrul maxim la mijlocul înălțimii sau mai ales în treimea de sus), castroane sau străchini, cu mâna fiind realizate oale-borcan imitându-le pe cele la roată (diverse tipuri), sau unele miniaturale, cu rol de pahar.

Pornind de la rezultatele cercetării de aici, Baran a văzut limita superioară a folosirii ceramicii de tradiție cerneahoviană spre sfârșitul secolului al V-lea (**Baran, 1988, 12-17; Andronic, 2005, 158-160**).

Aceste observații se pot completa cu alte rezultate din așezarea plasată puțin mai sus de cursul Nistrului Mijlociu, de la Zelenyj Gaj/Zaleščk-Ternopil’ (sec. V-VI): mare parte din vasele modelate cu mâna aduc cu cele din așezările cerneavoviene din zonă, decât cu cele slave din veacurile VI-VII. Mai mult, în unele locuințe slave timpurii se afirmă că s-au găsit fragmente de vase lucrate cu roata, de aspect SDMC, Baran concluzionând: „prezența vaselor modelate la roată în așezarea slavă de la Zelenyj Gaj nu este întâmplătoare” (**Baran, 1971, 128**).

Notabil, în situl din secolele V-VII de la Luka-Kavetčna/Kam’janec’-Podil’s’kij –Hmel’nickij, cea mai mare parte a ceramicii SDMC s-a găsit pe podeaua locuințelor cele mai vechi, iar în apropiere de sit nu există nivel de locuire cerneahovian (**Vakulenko, Prihodnjuk, 1984, 46-47, 65**). Și la Teremci din același raion apropiat Bucovinei, unde Baran a cercetat 29 de locuințe semiadâncite (sf. IV – sec. VI), ceramica SDMC influențează pe cea din epoca hunică. Ceramica modelată numai cu mâna, din secolul V, este reprezentată doar de oale-borcan, cu diametrul maxim în prima treime a înălțimii vasului, la mijloc, sau cu profilul general ușor bitronconic (**Baran, 1988, 72**).

Aflată la sud de Prut, așezarea de la Codeni a reflectat - cum s-a văzut deja - interferențe cu un nivel mai târziu a CTC. După autori, nivelul de locuire I A și cel I B, au aparținut anilor 400. Pentru cea de-a doua jumătate a secolului V (I B) ceramica modelată a CTC deține doar câteva procente, ceea ce putem să o considerăm un aport uman ocazional ulterior și nu neaparat o perpetuare de producere efectivă a ei (**Rusanova, Timoščuk, 1984, 26-28**). Ne oprim aici, deoarece aspecte asemănătoare au fost tratate mai sus, dar și mai larg în **Andronic, 2005, 149-167**.

La Botoșana, nivel I (a doua jumătate V – prima a secolului VI), după informațiile oferite de Dan Gh. Teodor, s-au mai folosit oale-borcan, vase de provizii și căni lucrate cu roata, din pastă cu nisip, sau chiar microprundiș. În ceea ce privește ceramica modelată numai cu mâna, se cunosc doar oale-borcan, de inspirație SDM (**Teodor, 1984, 52-54**). Tot după Dan Gh. Teodor, ceramica

modelată la roată dispare către mijlocul secolului al VI-lea, din cauza migrației slavilor (2001a, 648), datare prea târzie după opinia noastră.

În sfârșit, în privința sitului de la Todirești și aici se pot face unele considerații. În situația unor amestecuri accentuate de materiale în complexe, este hazardat de enumerat forme care în mod cert ar fi fost produse după anul 400. Specia SDMC, din pastă fină, prăfoasă la pipăit, de regulă cenușie, cea mai pretențioasă și greu de modelat și ars în cuptoare performante, probabil că nu a supraviețuit în veacul V. Din vremea acestuia însă, ar putea data unele vase (oale-borcan, vase de provizii, castroane și căni), realizate mai puțin îngrijit, din pastă zgrunțuroasă/nisipoasă. În unele cazuri se constată și apariția cioburilor pisate – dar destul de fin – ca ingredient (Andronic, 2009).

La rândul său, ceramica din veacurile VI-VII este mult mai bine cunoscută și de aceea nu vom insista mult asupra ei.* Acum în Bucovina se constată dispariția totală a speciei lucrate cu roata, cu excepția doar a două situri, de la Botoșana, și Suceava-Șipot (Teodor, 1984, 58), ceea ce ne dă de gândit. E drept, că în aceste așezări s-a săpat mai mult. Ea nu se întâlnește de loc la Todirești, Suceava-Ițcani, Rus-Mănăstioara, Budeni/Dolhasca, Dolhești Mari/Dolhești, sau Udești. La Udești, doar rarele fragmente lucrate cu roata credem că aparțin nivelului de locuire din secolul al VIII-lea, sau fiind probabil importuri, altfel dacă acest produs se realiza curent în așezare el ar fi oferit un procent considerabil mai mare. Și în nordul Bucovinei (Glyboka, Codyn, Raškiv, Čornivka, etc.) și nici în alte părți nordice moldovenești (Ghilănești/Cristești, Cucorăni/M. Eminescu-Botoșani, sau Hucea, Mălăești Vechi, Proscureni, în Basarabia), ceramica se modelează numai cu mâna, capătând un aspect primitiv din toate punctele de vedere. Tehnologic, vasele nu se mai ard în cuptoare speciale, ele fiind realizate artizanal în fiecare gospodărie, fie în cuptoarele menajere din piatră, fie în gropi, fie în vetre bine alimentate cu lemn. Prin urmare rezistența mecanică la spargere a recipientelor este sensibil redusă, modelarea, netezirea vaselor lăsând adesea urme verticale sau oblice vizibile de la degete. Calitatea pastei lăsând de dorit (slab omogenizată, cu cioburi pisate destul de neglijent în compoziție, cu diverse căpături, aspectul general, ca și formele degajă idcea de primitivism. Totul este caracteristic ceramicii slavilor timpurii, aparținând culturii Korčak din Ucraina, cu care au venit inițial migratorii la răsărit de Carpații Orientali. Cele mai caracteristici forme și mai timpurii sunt în acest sens, ca cele de „acasă”, oalele fără gât, cu buze simple trase ușor în interior, în formă de ou retezat la capătul superior (Todirești, Budeni, Suceava-Șipot și Ițcani, ș. a.). Firește, la acestea se

*Pentru multe alte informații, vezi sinteza, Andronic, 2005, 167-191.

adaugă și vase cu umeri puțin reliefați și buză slab evazată în exterior, de obicei tăiată drept (pl. 18/24-28).

În unele situri se consemnează însă și deviații de la comun. Fie este vorba despre realizări ceva mai târzii, de secol VII, perioadă inclusă intuitiv generic, după obiceiul arheologic, în datările siturilor timpurii (orizontul secolelor VI-VII), fie au fost vase realizate mai timpuriu, dar de autohtoni, sau slavi influențați tehnologic de ei. Este vorba despre vase mai bine arse, cu pastă mai bună, cu cioburi fin pisate, cu nisip și chiar microprundiș, care dădeau o permeabilitate mai scăzută, dar mai ales cu forme mai evoluat, cu umerii mai arcuiți, gâtul mai dezvoltat și buzele mai mult trase în exterior.

Alte forme caracteristice celor două veacuri sunt tigăile și oalele miniaturale, folosite ca pahare. Primele, pentru coacerea turtelor din făina cerealelor, apar undeva prin secolul VI și așa cum am mai scris, după noi ele se datorează unei schimbări în alimentația populației, în contextul creșterii ponderii producției agricole față de cea animalieră, totul și în contextul unor schimbări climaterice, la un moment dat mai favorabile (2005, 191).

Unul dintre fenomenele de importanță radicală în evoluția comunităților umane est-carpătice a fost cu siguranță apariția și răspândirea creștinismului. Desigur realitățile din sudul, centrul și nordul Moldovei, comparativ, au fost deosebite. Zona imediată, din apropierea gurilor Dunării, firește a beneficiat de cele mai timpurii și în timp mai intense influențe. Să nu uităm că spațiul dintre Siretul de Jos și Nistru Inferior, Mare și Dunăre, cu punctele sale fortificate romane (Bârboși-Galați, Cartal/*Aliobrix*, sau Cetatea Albă/*Tiras*) a făcut o vreme parte din provincia Moesia Inferior.

După opinia lui Dan Gh. Teodor, în secolele VI-VII, „ca și romanizarea, creștinarea populației autohtone din Moldova era deja încheiată” - ? (Teodor, 1991, 14). Dacă procesul de creștinare putea fi într-o fază deosebit de avansată chiar și în părțile nordice ale spațiului est-carpatic, dovezi în acest sens fiind unele descoperiri la care vom face referință ulterior, nu același lucru suntem de părere că este valabil în privința romanizării aici. Privind în ansamblu, situația descrisă de eruditul P. P. Panaitescu considerăm că are doar o valabilitate generală pentru spațiul românesc de mai târziu: „*Bogăția și caracterul fundamental al terminologiei creștine românești este o dovadă că poporul român...era complet creștinat la venirea slavilor în secolele VI-VII; slavii n-au contribuit la creștinarea românilor, ci dimpotrivă, daco-romanii au contribuit la creștinarea slavilor din provinciile creștine ale Imperiului de răsărit*” (Panaitescu, 1969, 104-105).

În aceeași ordine de idei, suntem de părere că trebuie avut în vedere și faptul că în zone marginale, unde etnicul vechi românesc a putut mult mai

târziu să pătrundă - și aici ne gândim cel puțin la extremitatea nordică a spațiului est-carpatic - terminologia creștină de caracter latin și popular s-a putut impune târziu prin însuși procesul de colonizare românească și asimilare a comunităților de etnici slavi. În acest context ținem să ne exprimăm dezacordul legat de opinia conform căreia procesul de romanizare a cuprins întreg teritoriul (șablon !), locuit mai înainte de către geto-daci ! (**Teodor, 2001a, 652**).

Discutabil, incertă, rămâne pentru noi și afirmația că după mijlocul secolului al VIII-lea, în întreaga arie de etnogeneză românească, inclusiv în Moldova, începe să se desfășoare un „larg proces de uniformizare a civilizației locale” pe drumul său de autodefinire a naturii sale vechi românești. În acest sens, baza documentar-arheologică de care dispunem până acum, considerăm că este mult prea subțire pentru o astfel de datare atât de timpurie a fenomenului, mai degrabă – și în aceste timpuri – un numitor comun constant al populațiilor respective, încă foarte amalgamate, fiind în primul rând nivelul tehnologic apropiat și unele tradiții comune sau asemănătoare. Tot cu rezerve privim și afirmația existenței la răsărit de Carpați în aceste timpuri doar a unor „resturi de populație alogenă” (slavi în principal - n. n.), desigur realitățile demografice fiind destul de deosebite între sudul și nordul viitoarei țări românești (**Idem, 1991, 39**). De altfel, în ultimii ani în Rep. Moldova se continuă recunoașterea oficială a faptului că în secolele X-XI cel puțin în regiunile periferice de nord și nord-est ale spațiului pruto-nistean viețuiau triburi ale slavilor răsăriteni (**Duca, sub red., 2012, 144**).

În perioada dominației hunice asupra fostei Dacii, pentru care nu există ca mai înainte atâtea informații cu privire la viața creștină de la nord de fluviu, se poate aprecia că noua religie nu fusese în mod plener îmbrățișată de întreaga populație, mai ales în părțile mai îndepărtate, nordice ale viitoarei Moldove. O nouă ofensivă ideologică dincolo de hotarele imperiului, acum extinse spre nord, s-a desfășurat în vremea celebrului Iustinian I (527-565), când prin actul de propagandă creștină se putea strategic câștiga și o oarecare stare de liniște la frontiere, din partea noului pericol major al raidurilor triburilor slave cantonate în special la sud de Carpații Meridionali.

Ulterior, nici invaziile avarilor și apoi migrația bulgarilor (679/680) nu au putut avea repercusiuni negative asupra vieții creștine nord-dunărene, căci în secolele VI-VIII creștinismul prinde rădăcini temeinice la sud și răsărit de Carpați, fiind de presupus că și comunitățile slave localizate temporar sau definitiv aici au intrat treptat în sfera noii ideologii. Desigur, descoperirile arheologice de regulă nu pot face trimitere sigură asupra etnicului și după opinia noastră nici piesele de caracter vechi creștin identificate până acum, deși acestea ultime au fost folosite plener ca argumente pentru atribuirea

cvasitotalității siturilor populației considerată autohtonă, romanică și în final protoromânească. Chiar și o așezare locuită de slavi putea destul de ușor, în doar câteva decenii (și nici atât), corespunzând doar unei generații (interval cronologic practic încă aproape imposibil de determinat pe cale arheologică), sub efectul propagandei creștine recepționată din microzonă sau de mai departe, să îmbrățișeze noua religie și să se manifeste corespunzător și în planul culturii materiale ca atare.

Arheologic, în această etapă a cercetării, nu ne rămâne decât să consemnăm unele piese de certă factură creștină.

În importanta monografie a profesorului Dan Gh. Teodor, se enumeră numeroase semne cruciforme pe vase descoperite la Fălciu, Murgeni, Horga și Dodești-Vaslui, Cândești-Vrancea, Bacău-*Curtea Domnească*, Bărboasa și Ștefan cel Mare-Bacău, Davideni și Borniș-Neamț, Lozna și Cucorâni-Botoșani (Teodor, 1991, 83, cu bibl.). Tot în nord, în celebra Botoșana, s-au găsit mai multe piese realizate în așezare, deosebit de importante: tipar din piatră pentru turnat cruciulițe de tip *Malta* și două vase de cult cu semne cruciforme, folosite probabil în timpul manifestărilor religioase comunitare (Idem, 1984, 29, fig. 42/3, 43/6; Andronic, 2005, 194-195).

Iată deci că astfel de cruciulițe pandantiv, precum și cele de la Davideni-Neamț, Ruginoasa-Iași, Lozna-Botoșani (de os), indiferent de tip și materie constitutivă, se produceau pe plan local.

Piese deosebit de importante sunt și fragmentul unei cruciulițe din argint (a doua jumătate a secolului VII) și o amuletă cu semnificații posibil creștine (același datare), ultima cu analogii în mediul alan, descoperite la Raškiv (Baran, 1988, 23-24, fig. 12/7).

Tot un produs local a fost și tiparul din marnă pentru producerea de pandantive de la Gorodnici/Gorodenka, de forma unei ancorițe terminată la partea superioară în formă de cruce (Teodor, 1991, 179).

O piesă deosebită o reprezintă și fragmentul de vas lucrat cu mâna de pe valea Jijici, probabil de la Cărlăteni-Botoșani, pe care a fost incizat înainte de ardere conturul unui pește, tăiat de o cruce de tip *immisa* și însoțit de semne cruciforme și posibil litere grecești și care s-ar putea data în secolul VI (*Ibidem*, 83 și n. 91). Tot din apropierea zonei noastre de studiu, provin de la Lozna-Botoșani (sec. VII-VIII) reprezentări cruciforme (?) pe un tub din os și o fusaiolă (*Ibidem*, 84-85, fig. 7/5, 10/6).

Într-o totalizare, se cunosc peste 50 de vase ceramice sau fragmente, cu semne creștine, inclusiv de la Suceava-Șipot, aproape numai în Muntenia și Moldova și doar foarte puține în sudul și sud-estul Transilvaniei (Paliga, Teodor, 249).

Cele mai multe tipare de turnat cruci pectorale este interesant de amintit s-au descoperit nu în Transilvania, ci în spațiul extracarpatic. Deosebit de important sunt și descoperirile din Ucraina de la Bernašivka, un tipar pentru medalioane cu decor cruciform, alături de alte 63 (!) de tipare, toate aparținând unui meșteșugar, poate chiar de origine sud-dunăreană. La Botoșana, cu descoperiri paleocreștine, Madgearu vedea o populație mixtă, slavo-romanică (?). Aceste cruci pectorale au fost cu siguranță un semn al identității religioase a locuitorilor ce trăiau printre slavii păgâni, a scris **Madgearu, 2007, 131-132**, raționament simplist, căci asta nu înseamnă că slavii de la nordul Dunării de Jos nu erau și ei într-un proces avansat de creștinare, misionarii noii religii nefăcând discriminări etnice.

Pentru perioada secolelor VI-VIII, deși rare deocamdată, în Moldova se cunosc și morminte de caracter creștin, precum cele de la Stoicani-Galați, Dănești-Vaslui, Coroteni-Vrancea, Secuieni și Săbăuani-Neamț și - în sfârșit - Călărași-Botoșani (**Teodor, 1991, 89-90**). Este de presupus că și în această perioadă unii locuitori, nu puțini, mai practicau ritul incinerării, celălalt fie încă neacceptat, fie că aparțineau etnicului slav, mai reticent inițial la noua religie.

* * *

c. Sfârșitul primului mileniu creștin în teritoriul bucovinean

În ultimele două veacuri ale primului mileniu după Hristos în spațiul de care ne ocupăm și mult spre răsărit, într-o perioadă când se conturează și mai bine specificul popoarelor europene, se constituie cultura arheologică de tip *Luka-Rajkovec'ka* (LR).^{*} Ea și-a luat numele după satul Rajkovec'ka, reg. Žitomir și locul *Luka*, unde V. K. Gončarov a efectuat primele săpături mai ample, de definire științifică a culturii. Ea a aparținut slavilor de răsărit dintre Nipru și Carpați Păduroși. În arealul culturii LR locuiau polianii, drevlenii,

^{*} Pentru istoricul cercetării, a se vedea, de exemplu, **Baran, sub red., 1986, 174-179** și despre această cultură și urm., sau **Mihajlina, 2007, 11-12**, cea mai nouă sinteză pe subiectul culturii LR.

dulebii, ulicii, tiverții și horvații (**Vinokur, Timoščuk, 1977, 105**). Polianii în zona Kievului, la sud de ei ulicii (după letopisețul din Novgorod, s-ar fi strămutat spre apus, spre cursul Nistrului de Jos), la nord-est de Kiev, în Volânia de est, drevlenii, dulebii în partea de sus a Bugului vestic și pe Nistrul de Sus (mai târziu aici triburi de volâneni), tiverții pe Nistrul Inferior spre Dunărea de Jos, iar horvații (croații) în Transcarpatia și Ucraina subcarpatică – pl. 21. Notabil, patru ape se numesc Reut (Răut în Basarabia central-nordică), în zona de la est de Nipru, unde locuiau severianii și poate inițial și tiverții.

De la est la vest, arealul culturii se întindea de la Nipru până în Ucraina Transcarpatică. În regiunea Cernăuți, la un moment dat, se cunoșteau circa 50 de monumente ale culturii, iar în Basarabia circa 80, cantonate în centrul și nordul acestui ultim spațiu geografic. În general se cunosc peste 200 de situri mai importante, precum Sahnovka și Kanevskoe în regiunea Niprului de Mijloc, Teterevka și Șumsk în Volânia, Hotomel în Bielorusia, sau Raškiv I/- Cernăuți. La sud-vest de arealul fostelor frontiere sovietice, se nominalizau și Hlincea I (jud. Iași), sau chiar Popino în Bulgaria. Cele mai sudice situri se găsesc în zona Odesa și la Șabo în Basarabia, spre limanul Nistrului.

În est Niprul este limită geografică, dincolo de el fiind cultura sincronă Romenskaja, o densitate mare de puncte înregistrându-se în zona Kiev și a bazinul râului Rosi (**Baran et alii, 1985, 106-116**, cu multe alte inf.).

Culturii i-au fost atribuite și unele situri din centrul și nordul Moldovei, cele mai sudice cercetătorii sovietici văzându-le ca o extindere de migrație slavă spre Dunărea de Jos. Discutabil rămâne și conținutul etnic al culturii LR în teritoriile est-carpătice, pe care unii arheologi chiar din Basarabia continuau să îl vadă ca o entitate curat slavă, în vreme ce aspectele culturale autohtone Bratei din Transilvania și Cireșanu din estul Munteniei rămân încă insuficient definite (**Teodor, 2000, 429-430**). Mare parte din mormintele de incinerare din ultimele secole ale primului mileniu creștin au fost multă vreme preferențial atribuite migratorilor, în comparație cu cele de înhumare, romanice sau vechi românești. Dar așa cum s-a demonstrat relativ recent, autohtonii, deja creștinați, ca și alte popoare europene, au renunțat mai târziu la incinerare, rit devenit tradițional cu multe veacuri în urmă (**Ibidem, 430**).

Tot Dan Teodor, pe bună dreptate, a atras atenția asupra unei alte opinii mult prea generalizante, conform căreia ceramica de factură primitivă, neornamentată și cu cioburi pisate ca ingredient ar aparține exclusiv slavilor. Ținând cont însă de nivelul modest al civilizației autohtone, de faptul că acum în fostele zone periferice dacice est-carpătice nu se mai produce o vreme ceramică la roată, practic fiecare gospodărie realizându-și artizanal necesarul de vase de uz cotidian, suntem de aceeași părere cu atenționarea cunoscutului

arheolog amintit, el găsiind și numeroase analogii morfologice de astfel de oale în largi spații europene (Scandinavia, Anglia, Franța sau Germania), unde slavii nu au ajuns niciodată. Tot același autor se pronunță bine argumentat și împotriva atribuirii exclusive a fibulelor digitate slavilor, multe dintre ele fiind produse sub efectul real al unei mode în ateliere bizantine din Crimeea sau de la Dunărea de Jos, ele lipsind chiar în unele zone de dens habitat slav (**Idem, 2000, 431**, cu bibl.). Mai mult chiar, unele astfel de piese au fost vehiculate de către anți, populație, așa cum s-a specificat deja, în principal neslavă, compusă din huno-kutriguri, sub supremația alanilor (**Idem, 1993; Corman, 1996**).

Fără să o poată prin nimic demonstra, aria veche de formare a culturii românești include după Dan Gh. Teodor și regiunea Cernăuților, zona pruto-nistriană cel puțin până la Soroca și Maramureșul (**2000, 432**), în vreme ce arheologul basarabean prin adopție Nicolai Tel'nov prin tot ce a scris – și nu numai el la Chișinău – considera primele două arealuri curat slave. În privința fostelor descoperiri de la Hlincea-Iași, reanalizarea materialului ceramic de către Dan Gh. Teodor, inclusiv cel sporadic lucrat numai cu mâna, a indicat doar cu probabilitate (?) prezența elementelor slave, (**Teodor, 2000, 432**). Tot Dan Gh. Teodor încercase mai demult să demonstreze ideea necesității renunțării la conceptul de cultură Hlincea I – Luka-Raikovecka'ja, din punctul de vedere al slavismului ei presupus (**1978, 86-91**).

Leapușkin a subliniat ideea unității culturale a slavilor de est în secolele VIII-IX, în vreme ce Rusanova a atras atenția asupra unor aspecte locale (diferențe în materie de ceramică), pe Nipru, Bug, sau Nistru. Unele diferențieri s-au observat și în privința preferințelor pentru instalațiile de foc: pietrare, cuptoare din lut cruțat (Volânia de vest), sau din lut și pietre (**Rusanova, 1978, 113**).

În nordul Bucovinei istorice s-a sesizat și folosirea ungerii cu lut a pereților, uneori realizați tradițional încă din împletituri de crengi. În zona pruto-nistriană s-a observat și folosirea destul de frecventă a unei cantități de mică în compoziția pastei ceramice. Desigur, unele așa-zise *diferențieri locale* s-au datorat poate și datorită cercetării inegale și incomplete zonale de până acum. Oricum ele pot reflecta în mare existența unor triburi, sau uniuni de triburi, cultura LR contribuind în mod concret la fenomenul treptat al uniformizării culturale a triburilor slave din această parte a Europei, pe drumul încheiat din punct de vedere statal o dată cu apariția Rusiei Kieviene și a poporului vechi rus (**Baran et alii, 1985, 114-115**). Aceasta nu înseamnă, după opinia noastră, ca și în restul Europei, inclusiv la români, că popoarele respective erau deja omogenizate complet etno-cultural.

Și în cazul datării culturii LR, care își are rădăcinile genetice în culturile Praga și Pen'kovka, pe care ea le înlocuiește în teritoriile lor de difuziune, s-au emis o serie de păreri cu privire la date, ele variind între sfârșitul secolului VII și secolul X. Cercetătorii au structurat-o fie în două etape (secolele VII-VIII, respectiv IX-X), fie în trei (timpurie, sfârșit de secol VII- VIII; mijlocie, secol IX - început de X; târzie, secolul X) – **Mihajlina, 2007, 12, 41**. În datare s-au folosit și unele monede arabe descoperite în complexe arheologice sigure.

În *Arheologia R.S.S. Ucrainene* în redacția lui Baran (1986, 185), s-a optat pentru o datare largă, în perioada secolelor VIII-X.

Începuturile sale sunt caracterizate de forme ceramice modelate numai cu mâna, apropiate de cele ale culturii Praga-Korčak, a secolelor V-VII, o nouă caracteristică fiind apariția vaselor de profil conic.

Între cele mai timpurii așezări, la hotarul secolelor VII-VIII, se numără cea de la Gorodok, nu departe de Nistrul Mijlociu, sau de la Pidrižzi, unde locuința nr. 5, numai cu ceramică neornamentată, a fost datată prin metoda radiocarbon. La Raškiv III, 11 au fost date arheomagnetic în secolul VII (a nu se uita lipsa exactității acestei metode), toate prezentând numai ceramică cu mâna. La Raškiv I s-au făcut determinări arheomagnetice în 10 locuințe, databile astfel: două în prima jumătate a secolului VIII, trei la mijlocul veacului, trei în cea de-a doua jumătate și două databile larg între începutul secolului IX și mijlocul celui următor (**Mihajlina, 2007, 32**).

În sfârșit, nu departe de zona bucovineană, la Bakota I, două locuințe și o vatră, au datat tot arheomagnetic în perioada de mijloc a secolui VIII, prezentând ceramică deja ornamentată cu alveole digitale. Undeva, după anul 700, deci începe ceramica astfel să fie ornamentată, chiar dacă în mod rudimentar (**Ibidem, 15**, cu bibl.). Nu trebuie uitat faptul că această modalitate de ornamentare, a existat, chiar dacă mai puțin și în veacurile anterioare.

La Codeni/Kodyn II, unde se cunoaște și un pandantiv din argint de tip *Saltovo*, mai multe locuințe sunt atribuite secolului VIII. Importantă pentru datare este și moneda arabă de la Monastyrok, emisă de Al-Mandri, prin anii 761-762 (**Ibidem, 19**). Prin urmare se poate mai sigur data trecerea la cultura LR la hotarul secolelor VII-VIII.

Și o paranteză. Spre sfârșitul secolului al VII-lea relațiile comerciale ale est-europenilor cu arabii încep să se dezvolte. Produse de lux, dirhemii Califatului și argintul sub forme nominale de barc încep să pătrundă în următoarele veacuri până spre Boemia și Germania, trecând și prin spațiul est-carpatic, unde în jumătatea sa nordică și chiar în părțile subcarpatice din vestul Ucrainei, ajung să se interfezeze cu produse și moneda bizantină, e drept tot mai rară depărtându-ne de Dunăre (**Dejan, 2006, 181**). Desigur, fenomenul poate fi

explicat mai ales prin pierderea pozițiilor bizantine din nordul Balcanilor cauzată de apariția primului țarat bulgar.

Puncte de reper, fără să intrăm aici în amănunte, sunt monedele arabe și lingourile descoperite la Răducăneni și Bosia-Iași, dar și în spațiul basarabean în cunoscutele situri arheologice de la Echimăuți și Alcedar. Dacă cea mai veche monedă arabă ar fi un dirhem kufic din Rusia, datat 698/699, în schimb, piesele de la Bosia au fost bătute mai târziu, între 745-750, iar cele de la Răducăneni prin anii 757-806. Monedele basarabene au aparținut celei de-a doua jumătate a secolului al X-lea, la ele adăugându-se și descoperirea mai recentă a unei monede la Iacobeni/Vlădeni, în același județ Iași, unde se mai cunoaște, fără alte informații, încă un dirhem (*Ibidem*, 182). Desigur, toate aceste monede, emise în diferite centre de putere arabă, circulând multe decenii la rândul, nu pot data cu exactitate siturile respective.

După mijlocul secolului al X-lea, în chip logic după cucerirea frontierei dunărene de către Bizanțul lui Ioan Tzismikes (969-976) la 971, activitatea comercială arabă pe aceste coordonate, decade în chip evident.

Formele principale de vase modelate cu roata (secolele IX-X), sunt oale ce amintesc de cele modelate exclusiv cu mâna – pl. 23; pl. 26. Cea mai mare parte a decorului în benzi de linii orizontale, sau meandrat, este pe partea superioară a vasului, modalitate de ornamentare comună unor spații geografice imense europene, inclusiv pentru arealul culturii vechi românești, contemporane, Dridu*. În secolul IX încă domina ceramica modelată cu mâna, ea nefiind cu nimic deosebită de cea din secolul al VIII-lea. Eșantioane ceramice importante s-au descoperit și în situl Revne (nivelul I A). Din cele 12 semibordeie având cuptoare din pietre, 10 au fost distruse în condiții de incendiere și au prezentat multă ceramică, inclusiv 15 forme întregi, dovadă a unei distrugerii violente. Datarea în secolul al IX-lea a ceramicii se bazează pe suprapunerea complexelor, în urma distrugerii parțiale a așezării exterioare fortificației de nivel I A, de către valul defensiv al etapei I B, realizat nu mai târziu de începutul secolului următor. Aici s-a descoperit și un pinten din fier comun secolelor I-VIII, dar și IX (Timoșčuk, 1976, 32, fig. 57/1), tip contemporan cu exemplarul din fortificația de la Dobrinivč (Dobrinăuți)/Zastavna, cunoscut în părțile est-europene cel puțin până în secolul XII (Mihajlina, 2007, 27, 33).

*În mare, în secolele VIII-XI se constituie civilizația veche românească de tip *Dridu*. Pentru datarea sa, în așezarea de la Șirna-Prahova, într-o groapă, alături de ceramică, s-a descoperit o monedă bizantină de la Nikephoros I (802-811), datându-se cu maximă de exactitate faza mai timpurie a culturii (Olteanu, 2005a, 194).

Din secolul al X-lea vasele modelate cu roata capătă o forma caracteristică la buză, de „manșetă/guler”, precum s-au descoperit frecvent în complexe Revne I B, nivel de locuire încheiat spre sfârșitul secolului X. La Revne II, primul nivel de locuire din construcția nr. 4 a prezentat și vase, cu sau fără angobă, asemănătoare amforelor dunărene din secolul al X-lea, produse probabil de import.

Cu excepția tigăilor și castroanelor, în secolul XI nu se mai produce ceramică modelată numai cu mâna. Acum oalele prezintă la nivelul superior, față de secolul anterior, un guler mai lat.

După datele lui Timoščuk, în arealul culturii se cunoșteau un număr de peste 400 de monumente LR, dar cu siguranță în mod real el este mult mai mare. Numai în zona bucovineană a Prutului Superior s-au identificat peste 130 de situri, iar în spațiul basarabean al actualei republici românești a Moldovei dintre râu și Nistru aproape 140 – 1976, 39, 41, 43, cu bibl.

În întreg arealul culturii monumentele LR se detașează în patru categorii: așezări (deschise), cimitire, fortificații (horodiști) și sanctuare și locuri de cult. Adesea așezările deschise se găseau „arodate” microzonal unor horodiști, dacă firește densitatea rețelei demografice putea susține un astfel de efort constructiv și dacă el era astfel justificat.

Față de secolele VI-VII, în cele următoare se constată în mod cert un fenomen real de creștere demografică,* atât ca număr de așezări, dar și ca număr de locuințe în situri. Între 1000 și 1340 se poate vorbi despre o adevărată „explozie demografică”, populația Europei occidentale dublându-se, fenomen deosebit de semnificativ, cu atât mai mult cu cât aproape jumătate dintre copii mureau până la vârsta de cinci ani.**

Pentru zona Prutului Superior Mihajlina a contabilizat la 30 de așezări Praga, peste 130 din secolele VIII-X. De regulă așezările se plasau „în cuiburi”, la distanțe mici în microzona lor. Ca efect al evoluției spectaculoase demografice, fenomen acum general european, datorat se pare condițiilor optime climatice și deci de creștere a producției agricole, suprafața lor era de la 2-3 ha la Ustia, la 10-40 ha la Hansca, Lopatnă și Petruha în Basarabia, sau de 80 ha (!) la Obuhiv II. La Kodyn II s-au săpat 46 de construcții, dintre care 25

* Numărul mare de așezări din secolele VIII-X, față de perioada anterioară, nu se explică după Bogdan Ciupercă, cel puțin pentru zona sa munteană de studiu, printr-o creștere demografică efectivă, ci prin pendulari în microzonă, ca tip de agricultură extensivă, ca argument autorul aducând și lipsa suprapunerilor de locuințe în situri (Ciupercă, 2011, fără numerotare pagini).

** Le Goff, 1970, 88-162, pentru o prezentare de cadru larg și bibliografie.

erau de secol VIII, restul din secolele VI-VII (2007, 49, 51; Rusanova, Timoščuk, 1984, 9).

Așezările de regulă aveau un spațiu comun relativ central (o toloacă), unde se puteau desfășura unele activități. La Čornivka toloaca ocupa poziția centrală și de vest a așezării. Cele mai multe așezări erau deschise, unele aveau caracter mixt, agro-meșteșugăresc și foarte puține erau așezări fortificate, dar de neconfundat cu fortificațiile de refugiu ocazional.

Locuințele au tipologic o diversificare destul de mare, fie adâncite, fie de suprafață. Din punctul de vedere al tehnicii constructive pereții lor se fac fie din bărne cel mai frecvent, fie din nuiele împletite și lutuite. Se cunosc locuințe cu una sau două încăperi, cu beci, cu fundații din piatră, cu anexe gospodărești incluse. La fortificații se cunosc și tumuri („vej”), „case lungi” și tehnica îmbinării bânelor („în cheotori”) folosită intens în toată structura lor.

În general Voznyi apreciază că tipurile de cuptoare din lut nu sunt caracteristice slavilor de pe Nistrul de Mijloc, unde specifice erau pietrarele, existența lor acum aici fiind văzută ca o caracteristică mai degrabă locală (2009, II, 51).

Din punct de vedere social, continuau să existe trei categorii: oamenii liberi, în general dispunând cam de aceeași avere, fruntașii sau o aristocrație în consolidare socială și marginal, fără un rol deosebit, robii, provenind în special din capturi de război.

În această perioadă în spațiul culturii LR apar monumente de tip nou, fortificațiile, cercetate însă în mod inegal pe zone. Mai cunoscute sunt horodiștile culturilor răsăritene Romen și Borševo, precum cele de la Hotomel', Zimno și Starokijvska Gora. Avantajele terenului siturilor de multe ori a fost folosit încă din preistorie și în regiunea Cernăuți adesea fortificațiile folosind valurile de pământ mai vechi hallstatt-iene.

Informații deosebit de prețioase pentru realitățile celei de-a doua jumătăți a secolului IX ne parvin de la geograful anonim bavarez, care consemna în acest spațiu un număr deosebit de mare de așezări fortificate din lemn și pământ („civitas”), mai ales la triburile ulicilor (318), la cele de pe Bug (231), la tiverti (143) și la volânceni (70) – Timoščuk, 1976, 60. Din informațiile noastre cercetarea de teren sovietică și postsovietică nu a reușit să confirme aceste vechi cifre statistice, dar scara mare la care se desfășura fenomenul în sine este un lucru deja dovedit științific și în regiunea Cernăuți, așa cum vom vedea, amenajându-se zeci de astfel de construcții defensive.

Datorită generozității formelor de teren, propice fortificării, primul nivel de amenajare antropică de la Revne, ca și în alte locuri aparține Hallstatt-ului tracic de aici (pl. 24). Fenomenul s-a observat și în Basarabia la horodiștile de

la Japca-Camenca, Curățura, Hlingeni II, Stohnaia, Gorodisce, Mășcăuți-Criuleni (Tel'nov, 1990, *passim*).

După cum se știe, fortificațiile se pot detașa în funcție de unele date constructive în două mari categorii: cele care folosesc avantajele naturale ale terenului înalt și cele ridicate pe teren relativ plat, rotunde sau ovale, exemple pentru ultima categorie binecunoscute în spațiul pruto-nistrean basarabean fiind cele de la Alcedar, Echimăuți, Rudi, Lucașeuca, sau Țarivca. La primul tip palisada se realiza din înșiruirea de stâlpi verticali, ascuțiți la vârf, astfel de resturi de lemn fiind descoperite în nordul Bucovinei, de exemplu la Grozinci (Timoščuk, 1976a, 10-11). Nu trebuie uitat însă, că acest tip de construcție defensivă, folosit din plin la horodiștele slave, a fost practic un sistem universal, la îndemâna oricui în Europa acelor timpuri ca și mai târziu.

În alte cazuri, palisada se realiza prin umplerea distanței dintre stâlpi masivi verticali, ce aveau pe o parte, spre spațiul ce trebuia obturat cu lodbe dispuse orizontal, cu extremitățile subțiate pentru fixare în stâlpi, câte un canal cioplit vertical. Sistemul, foarte uzitat chiar și la locuințe și în zonele Prutului de Sus și a Nistrului Mijlociu și Superior, a fost atestat arheologic în fortificațiile de la Bila, Karapčv (Carapciu), Gorišni Šerivci ambele faze I și II (Șerăuții de Sus), Voloka, Červona Dibrova (Dumbrava Roșie), Revne II, Mahala II (or. Cernăuți), Verhni Stanivci – *Idem*, 1976, 63-64.

Un al treilea tip constructiv este cel numit „în cheotori”, folosit de exemplu la Revne, unde linia defensivă avea marginal pereți din lemn dispuși paralel ce creau casete cu lățimea de până la 1,80 m, care se puteau folosi doar pentru adăpostirea ocazională a apărătorilor, sau a populației refugiate pe moment acolo. Linia defensivă era susținută în interior de pereții unei serii de locuințe de suprafață. În exteriorul ei se folosea de regulă un sistem de proptele - contraforți din pământ ale căror urme s-au descoperit doar pe înălțimi până la 0,80 m. Mai rezistenți, cei de la Revne, Mahala, Korostuvata, Verhni Stanivci, Bila, Voloka, Grozinci, Červona Dibrova, aveau miez din piatră, sistem atestat și mai departe la *Halici, Nižnij Strutin' și chiar la Fudu Herții/Cristinești-Botoșani*.

Problema apariției și evoluției fortificațiilor este deosebit de importantă. Dacă în partea sudică a Bucovinei nu se cunosc aproape deloc astfel de complexe defensive (ca urmare directă a rarefierii de locuire !) în schimb, în actuala regiune Cernăuți numărul lor este impresionant. Care pot fi dimensiunile exacte ale cauzelor, de natură socială, economică și demografică, ale acestei realități, este încă greu de lămurit cu exactitate. În actualul județ Suceava se cunoaște deocamdată, mai sigur, doar fortificația de la Siret, înălțime pe care ulterior s-a amenajat un cimitir evreiesc, ceea ce face deosebit

de dificilă inițierea aici a unor săpături arheologice sistematice. Cu mulți ani în urmă în acest loc s-au descoperit în urma unui modest sondaj efectuat mai puțin ortodox, fragmente de vase ceramice decorate cu linii paralele „în val”, inclusiv pe partea interioară a buzelor (inf. Fl. Hău), realizate într-o bună manieră tehnologică -- poate secolele X-XI.

Nu trebuie uitate - în aceeași ordine de idei - și localitățile Horodnic și Horodniceni, a căror denumire - este posibil - să fi provenit tot de la o horodiște/fortificație, deși la fel de plauzibil denumirea lor provine de la formele de teren înalt unde ele s-au constituit ca așezări. Parțial teritoriul comunelor a fost cercetat de autor, fără descoperiri concrete în acest sens.

O situație deosebită se înregistrează în județul Botoșani, unde, cu mici excepții, în partea sa central-nordică se cunosc cele mai multe astfel de fortificații: Alba (Baranga)/Hudești (X/XI), Horodiștea/Păltiniș (VIII-IX), Dersca (IX/XI), Fundu Herței (IX-XI), Baranca, Oroftiana (IX/X), Victoria (VIII-IX), Ibănești (?), Coșlău (?) (**Teodor, 1997a, *passim*; Andronic, 2005, 234-241**, cu multe inf., bibl. și imagini), pe care le vedem ca făcând parte din ampla rețea de horodiști din regiunea Cernăuți.

O fortificație enigmatică, dintre cele din nordul Moldovei și de aspect mai deosebit, se găsește la Corni/Corni-Botoșani, pe valea pârâului Miletin (hidronim slav), în terenul din unghiul confluenței acestuia cu pârâul Dubas, cu o veche semnalare binecunoscută datorată lui Odobescu. După obsevațiile noastre de teren aici se putea bara cursul Miletinului în aval, ceea ce ducea la inundarea a mare parte din perimetrul fortificației, al cărei teren se ridică cu 4-5 metri deasupra luncii. Acum nu se mai pot sesiza perimetral urmele eventuale ale unui fost val de palisadă. Poate nici nu exista, ținând cont de diferența de nivel naturală. Pe una dintre laturile lungi ale fortificației, în ruptura malului, după o informație locală, cândva se mai puteau observa cărbuni și arsură. Lățimea terenului inițial fortificat în zona mediană este de circa 72 de metri, iar lungimea maximă de circa 160 metri. Accesul dinspre luncă era barat de două valuri și șanțuri succesive, azi puternic aplatizate, distanța dintre ele de circa 42 de metri adăugându-se astfel lungimii de mai sus.

După opinia fostului director de școală din comună, V. Cojocaru, în aval de acest sit, în comuna Cristești, spre vărsare în Jijia, ar mai fi astfel de fortificații.

În spațiul nordic bucovinean s-au identificat, printre altele, fortificațiile: Voloka/Glyboka (sec. IX-X, loc împădurit *Horodiște*); Glyboka (sec. IX-XI, loc împădurit *Zamč'ka*, pe latura nordică se observă bine urme de valuri); Horbova/Herța (sec. IX-X, loc *Cetate*, cercetare Fedorov - 1962 și Timoščuk - 1968, incintă ovală, cu val nu prea înalt); Červona Dibrova (sec. IX-XI, cu

urme de palisadă carbonizată); Balamutovka/Zastavna (sec. IX-X, malul înalt al Nistrului, loc *Toborišĉea*); Babin/Kel'menci (sec. IX-X, pe o înălțime de pe malul Nistrului, locul *Govda*); Lenkivci (Lencăuți) Cernăuți (sec. X-XIII, pe o înălțime a malului pârâului Surșa, afluent al Nistrului); Hlinica (sec. IX-XI, loc împădurit *Zamka*, incintă relativ rectangulară, Timoșĉuk descoperă și grâu carbonizat și zgură cu fier); Revne (sec. X-XI, pe înălțimea împădurită *Horodiște*); Vološkove/Sokirjani (loc *Pe Val*, urme de șanțuri și de val); Lomaĉnci/Sokirjani (loc *Scop*, șanțuri, resturi de valuri și de lemn carbonizat); Lomaĉnci-Neporotove (sec. VIII-XIII, loc *Galica*, incintă ovală, în diametru de circa 50 m, cu două valuri de pământ, descoperiri de resturi de zgură de fier și de cereale – localizare probabilă a vechiului oraș slav Kucelmin); Grozinci/Hotin (sec. IX-X, loc *Horodiște*, incintă ovală înconjurată de val și șanț); Perebikivci/Zastavna (sec. X-XIII, înălțimea *Horodiște* de pe malul drept al Nistrului); Ruhotin/Hotin (sec. IX-XI, cătunul Cornești, loc *Zamca*) și Hotin (sec. XIII-XIV, malul drept al Nistrului, pe trei părți apă și una protejată cu val de pământ și șanț), ca etapă timpurie a viitoarei cetăți a Moldovei. Pentru fostul județ Dorohoi, cu mulți ani în urmă, Paul Verona semnalase lumii științifice urmele horodiștilor de la Mamornița și Horbova (azi în actuala regiune Cernăuți) (**Andronic, 2005, *passim*, repertoriul anex**).

De o importanță aparte se bucură horodiștea de la Revne (pl. 24/A). Botul de deal impozant, cu vedere spre nord, spre lunca Prutului, a fost locuit din veacul al VII-lea, dar cele mai vechi lucrări de fortificare aparțin secolelor IX-X. Situl, deosebit de întins, cuprinde cinci sectoare distincte locuite și două amenajate defensiv. Pe lângă horodiștea propriu-zisă, în sectorul „Țarina” (!) s-au descoperit urmele de la locuințe aparținând culturii LR, un atelier cu două cuptoare și o platformă pietruită, dar și ale unui șanț și val cu palisadă care bara unicul acces lesnicios în acest sector locuit, de circa 450 x 450 metri.

Celălalt sector, *Horodiște*, se desfășoară destul de complicat, pe o lungime de aproape un kilometru. În faza Revne I, din secolul IX, s-a delimitat o platformă de cca. 600 x 400 metri spre fortificare cu o singură linie de val de pământ. Accesul se făcea pe latura de nord, printr-o văioagă adâncă, lungă de cca. 70 de metri, pe ambele margini înalte ale sale fiind ridicată palisada. Locul era deci deosebit de prielnic apărării, din ambele părți putându-se trage asupra agresorilor. Prin săpături s-a stabilit distanța dintre stâlpii (groși de cca. 30 cm) de susținere ai palisadei – 2,2 metri, peretele fiind realizat din trunchiuri dispuse succesiv, orizontal. Descoperirea unor bucăți de lut ars, produse prin incendierea liniei defensive, demonstrează că palisada fusese lutuită, măcar parțial, spre protejare de focul asediatorilor.

Deși din punctul de vedere al economiei și modului de trai nu au loc schimbări spectaculoase (a rămas și preferința pentru vite și secundar pentru porcine și pentru păsări). fără îndoială, fenomenul apariției unor astfel de situri se leagă de profunde schimbări sociale care au loc în sânul populației locale în secolele VI-X d. Chr.* Este de presupus, cel puțin în părțile nordice ale Bucovinei de mai târziu, existența unei viguroase populații de origine slavă, cantonată aici în urma unuia sau a mai multe valuri migratorii, cu locuri de origine aflate doar la mai multe sute de kilometri nord, sau - tot ipotetic - nord-est, în direcția Niprului Mijlociu și a unor afluenți de-ai săi. Spre sfârșitul mileniului a crescut cu siguranță gradul de stratificare socială, ca etapă spre feudalizarea întregii societăți. În ceea ce privește perioada de trecere de la orânduirea gentilică la cea a obștei teritoriale și în cazul slavilor încă nu s-a reușit o cunoaștere suficient de mulțumitoare. Nici rarismile izvoare scrise, fie bizantine, fie vechi rusești (*Povest' vremennykh let* = Povestea vremurilor de demult, *Russkaja pravda*), nu pot concura la reconstituirea destul de precisă a structurii și caracteristicilor obștei slavilor de răsărit, în secolele VI-X d. Chr. (Timoščuk, 1990, 5). A rămas deci, în sarcina arheologiei, de-a se încerca o cunoaștere mai bună a unor astfel de aspecte sociale, reflectate în primul rând prin existența grupărilor de locuințe, dispuse în așa-numitele *cuiburi*, fie chiar grupări de mici așezări. Interpretarea acestora însă a lăsat loc la explicații multiple, de la mutații de vetre datorate defrișărilor agriculturii extensive, un sistem de asociere socială, gen frăție, resturi de organizare tribală și până la expresia obștei deja devenită teritorială. O amplă monografie dedicată studierii pe baze arheologice a problemei obștei est-slave în secolele VI-X este cea deja citată a lui Boris A. Timoščuk, unde a fost vizat în principal teritoriul ucrainean subcarpatic, spațiu geografic ceva mai adăpostit în fața unor mari migrații, acolo unde autorul teoretizează de altfel existența în secolele VIII-X a unui facies cultural caracteristic zonei Nistrului Superior, având ca purtători pe unele dintre triburile slave ale horvaților, menționate de altfel și în cronicile vechi

*În *Strategikon*-ul bizantin este reliefată și abundența de grâne la slavi, ascunse în gropi de provizii, dar descoperirea rară de foste gropi de bucate nu impresionează prin nimic, ca și inventarul sărăcăcios al așezărilor din epocă, departe de ipoteticele prăzi pe care le luau din imperiu slavii în raidurile lor. Piese de argint sunt deosebit de rare, iar cele din aur lipsesc, atât la est cât și la sud de lanțul carpatic. Unele tezaure propriu-zise apar rar în Ucraina, însă la multe sute de kilometri depărtare de limitele Bizanțului, fiind datate și mai târziu (secolul VII) și interpretate ca rezultat mai degrabă al unor daruri diplomatice din imperiu.

rusești (mai nou, vezi și **Baran, 2004**).^{*} Alegerea de către cunoscutul arheolog a acestui teritoriu de studiu s-a bazat și pe faptul că în regiunile Cernăuți, Ivano-Frankivs'k și Ternopil' se cunosc până acum peste 400 de situri slave din cea de-a doua jumătate a primului mileniu creștin (*Ibidem*, 6-9).

Ca interval cronologic, studiul său este cantonat cronologic între secolul al VI-lea, când se consideră pe deplin constituită cultura veche a slavilor de tip *Praga* și apar primele mențiuni ale lor sub denumirea lor proprie și secolul al X-lea, când spre finalul său, horvații (și teritoriul subcarpatic) sunt incluși statului vechi rus kievian.

Tot cu semnificații sociale, din secolul al X-lea în horodiști se găsesc și așa-zisele *case lungi*, precum la Karapčv, Gorišni Šerivci, Voloka, Mahala, Verhni Stanivci. Cel mai bine ele se cunosc la Revne, unde cea de pe latura nordică avea 37 de metri lungime și cinci lățime, iar cea estică, de aceeași lățime, se întindea pe 85 de metri. Pereții lor erau din bârne lutuite, iar în interior s-au păstrat urmele de la o vatră, trei gropi menajere și nouă cuptoare, care probabil asigurau încălzirea pe timp de iarnă (**Mihajlina, 2007, 66**). În ele, cu siguranță se desfășurau unele activități obștești, mai ales pe vreme rea, inclusiv cele de natură religioasă.

Cele șapte zeități principale ale slavilor erau Perun, pentru trăsnet și fulger, Veles (Volos), cea a cirezilor și animalelor domestice, Hors (Chors), poate zeul luminii soarelui, Dajbog, zeu al vieții și rodirii, Stribog, zeul apelor, Semargl (Simargl), cu semnificații incerte, Mocoș unica zeiță, a sorții sau a familiei (?). Tot ei venerau unele animale domestice sau sălbatice, dar și pădurile și unele plante (pentru alte inf. vezi **Paliga, Teodor, 227-228**).

Comparativ, în actualul județ Suceava, perioada este mult mai puțin ilustrată. În parte, situația se poate explica prin gradul intens de cercetare arheologică a perioadei în regiunea nordică, dar trebuie avut în vedere și faptul că de-a lungul deceniilor de după 1945 prin cercetări destul de intense de teren arheologii noștri au descoperit doar un număr deosebit de redus de așezări din veacurile VIII-IX (eventual X). Ne gândim la Suceava, punct *Drumul Național*, cu săpături și descoperirea urmelor doar de la câteva locuințe (**Matei, 1963, 30** - ca dată finală cel mult mijlocul sec. IX). Liteni/Liteni - *Humărie* (sit inedit, inf.

^{*} „Hrvat”, croat, este după Paliga de origine necunoscută, ca și misterul apariției celei mai mari etnii din Europa, slavii. Etnonimul ar putea fi de origine neslavă, preslavă. În privința patriei de origine a slavilor estici, același este și el de părere că ea s-a plasat în mare în Ucraina (dar și sudul și sud-estul Poloniei istorice), primul stat menționat, cu nume legat de ideea de „a delimita” („u-krajiti”), ca o țară de margine, în marele spațiu geografic al semințiilor slave (**Paliga, Teodor, 30, 57, 59, 64**).

M. Ignat), Cacica - *Troian* (Andronic, 1997, 66), Cacica - curtea casei de vacanță a autorului (Idem, 2011, 10), Todirești - *Săliște* (poate și sec. XI, cercetare M. Andronic), Brădățel/Horodniceni (cercetare M. Andronic), Siret (poate și sec. XI, cercetare F. Hău), probabil și Rădăuți. La acestea mai adăugăm Pătrăuți (cu o datare mai timpurie, sec. VI-VII, pe care nu o mai susținem), Suceava-Câmpul Șanțurilor (VIII-X); Suceava-Curtea Domnească (Andronic, Batariuc, 1992, *passim*, cu bibl. primară). Importantă este și descoperirea de ceramică din secolele X-XI de la Probota (zona mănăstirii, două vase aproape întregi, inedite, în colecția muzeală a lăcașului de cult), după ce în 1968 fusese identificat inițial situl, care a fost datat de către Dan Gh. Teodor în veacurile VIII-IX (1997a, 133), datare pe care o credem ceva mai târzie. Se mai cunosc la Zaharești două puncte, *Săliște* și celălalt, nenominalizat, la o distanță de circa doi kilometri vest, cu ceramică databilă în secolele VII-VIII (având aici și fragmente la roată lentă, urcăm datarea – sec. VIII-IX) (Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 95).

La acestea se pot adăuga unele descoperiri izolate de piese arheologice încadrabile în perioadă, care pot indica existența în microzonă a unui nivel de locuire contemporană, precum toporul de la Arbore (cele de la Liteni/Liteni și Pârteștii de Sus/Cacica le legăm de așezările amintite – Liteni și Cacica-Troian), sau poate unele monede de la Fălticeni – Teodor, 1997a, *passim*.

Rarefierea de locuire din nordul Moldovei față chiar de partea dintre Siret și Prut de la sud de Bahlui și Iași se constată lesne și în hărțile repertoriului aceluiași autor (*Ibidem*, hărțile IV-V).

Deosebit de rodnice au fost săpăturile arheologice de la Poiana/Zvorâștea (Andronic, 2005a), în urma cărora s-au cercetat urmele de la 44 de locuințe databile în cursul veacurilor VIII-IX, ceea ce face din sit - după informațiile pe care le deținem în acest moment - așezarea cu cele mai multe locuințe săpate din acest interval cronologic, cel puțin din jumătatea răsăriteană a continentului, ea devenind astfel și un sit de referință în domeniu. La aceste complexe arheologice se adaugă și un atelier meșteșugăresc. Datarea s-a putut face, din păcate, doar pe baza materialului ceramic, circa un singur procent din el fiind deja realizat la roată – pl. 22.

Și pentru că am subliniat amploarea cercetării de aici, ținem să oferim încă unele informații datorate străngerii întregului material osteologic din săpături și analizarea lui de către dr. Simina Stanc. Din resturile analizate la Poiana/Zvorâștea, 92,8% au aparținut mamiferelor, 1,8% păsărilor și 5,4% moluștelor (*Helix pomatia* și *Unio sp.*). Bovinele au deținut circa 48% din totalul materialului osteologic aparținând mamiferelor, porcinele circa 28%, iar ovicaprinele 10,7%. Calul și câinele au înregistrat ceva peste 2%, la care se

adaugă câteva specii sălbatice vâdate, *Capreolus capreolus*, *Cervus elaphus*, *Sus scrofa*, *Ursus arctos*, *Castor fiber* și *Vulpes vulpes* (Andronic, 2005a, 58-64; Stanc, 2006, 53-56).

Zona nordică bucovineană, pe unde curge Prutul de Sus și Nistrul de Mijloc, a fost mult mai mult locuită. Iată pe scurt, cele mai importante repere arheologice: Cernăuți-Horecea (malul stâng al Potokului, așezare cercetată de Timoșćuk); Velyko Sillija (Satu Mare)/Hliboca (la 0,5 km vest de sat, pe prima terasă a Prutului); Herța, în locul *Movila*; Godinești/Herța, loc *Chitauca*; Horbova - loc *Cetate*; Horbova (partea nordică a hotarului satului, pe malul drept al Prutului, râpa *Urobeli*, unde s-a cercetat jumătate de locuință cu pietrar și o groapă menajeră); Sankivci/Hotin (malul drept al pârâului Rângaci); Balamutivka/Zastavna - loc *Nadnistrom* (cercetare Timoșćuk, 1961, alături de alte materiale și zgură cu fier) și loc *Taborišće* (cercetare același, 1949, jumătate de bordei); Mitkiv (Mitoc)/Zastavna, loc *Stânca*, pe terasa Nistrului (s-a cercetat un bordei cu pietrar; cu descoperiri de lame de cuțit, vârf de sulită, fragmente de cămașă de zale din bronz); Mamaivci (fostul Satu Nou)/Kicman', viroaga *Huțulca* și cea numită *Săliștea*).

Desigur, perioadele de existență ale unor așezări s-au extins și la începutul mileniului următor: Cernăuți-Roșă (sec. X-XI, malul stâng al pârâului Potok, viroaga *Zadubrivka*); Valea Cozminului/Glyboka (sec. IX-XI, malul drept al pârâului Potok); Gordinești/Herța (sec. X-XI, malul stâng al Molniței, loc *Rojina*); Horbova (sec. VIII-XI, malul Prutului); Dumbrava Roșie=Ĉervona Dibrova/Glyboka (sec. IX-XI, Timoșćuk a cercetat aici două gropi menajere cu pereții arși); Širokaja Poljana (fostă Suceveni)/Glyboka (loc *Humărie*, Timoșćuk identifică în 1971 urme de locuințe dotate cu pietrare); Jurcăuți/Zastavna (sec. IX-XIII, loc *Soloneț*, mal stâng pârâul Potok); Nistrivka/Kel'menci (sec. IX-XI, loc *Șipote*, terasa Nistrului), Bila/Kicman' (sec. VIII-XI, loc *Țarina*, același cercetează parțial o locuință cu pietrar); Dracineț (sec. IX-XI, malul drept Hlinița); Satu Nou (sec. IX-XI, loc *Ocnîța*); Revne (sec. IX-XI, loc *Țarina* pl. 24/B, Timoșćuk și Vinokur cercetează mai multe locuințe); Revne (sec. X-XI, loc *Rivneak*, o jumătate de locuință cu pietrar); Cuciurul Mare (sec. IX-XIII); Lomačnci (sec. VIII-XIII, 1,5 km nord de sat, jumătate de locuință cu pietrar); Lomačnci (sec. VIII-XIII, loc *Galica*, parte de locuință cu pietrar, zgură și lupe cu fier); Grozinci/Hotin (sec. IX-XI, mal drept pr. Potik); Perebikivci (sec. X-XIII, mal drept Nistru, loc *Horodiște*, resturi de pietrare); Ruhotin/Hotin (două situri din sec. IX-XI, un pietrar cercetat); Hotin (sec. VIII-XIII, mal drept pârâu Potok, loc *Koteleu*, cercetări Timoșćuk 1965-1966) - **Andronic, 2005, *passim***, cu alte inf. și repertoriul anex.

După cum este și firesc, în aceste ultime secole ale primului mileniu creștin metalurgia continuă o evoluție ascendentă. Unele dintre fortificații, precum Dobrinivč și Revne devin adevărate centre metalurgice. Și la Raškiv I s-a cercetat un atelier meșteșugăresc ce folosea minereul de baltă pentru obținerea fierului (**Vinokur, Timoščuk, 1977, 106**).

Și receptarea creștinismului este un fenomen ascendent, mai ales după creștinarea Rusiei kieviene (988), noua religie penetrând în spațiul bucovinean din două direcții și surse, de la Dunărea de Jos și - mai nou - dinspre Rusia kieviană. Faptul că nu toată populația era încă creștină spre sfârșitul mileniului este limpede demonstrat de existența încă a numeroase sanctuare și locuri de cult păgâne în actuala regiune Cernăuți, în județul Suceava probabil existând doar simple locuri de cult, cu stâlpi-idoli din lemn, neamenajate în mod special ca să lase urme încă vizibile în teren.

Oricum, este de presupus că în aceste timpuri, de intense interferențe religioase, mai ales în așezări mai mari și plasate pe căi de comunicație mai lesnicioase, continuau să existe comunități creștine constituite de mult timp.

Pe malul drept al Nistrului de Mijloc, la Raškiv II, pe partea interioară a unei tigăi, s-a incizat înainte de arderea piesei o cruce, fiind poate folosită chiar în cadrul unor procesiuni religioase. Pe fundul alteia s-a incizat conturul unei păsări, cu semnificații totuși, poate, păgâne. Tot o tigaie, cu o incizare clară cruciformă pe fața interioară, înainte de ardere, s-a descoperit într-o locuință aparținând primei faze (sec. IX, poate început de X) de amenajare a fortificației de la Grozinci-Hotin (**Timoščuk, 1976, 19**).

La Poiana un fragment de vas modelat la roată (sec. IX) prezenta decorativ o succesiune de cruci realizate prin incizii de puncte, repetate cu un instrument asemănător poate unei furculițe moderne (**Andronic, 2005a, 57, pl. 37/4**). Cazul aduce destul de mult cu un fragment de vas de la Revne (**Mihajlina, 2000a, 131, fig. 3/1**), dar nu putem fi absolut siguri că această modalitate de ornamentare a ceramicii s-a datorat noii religii.

În studiul citat Mihajlina este înclinat să interpreteze din punct de vedere simbolistic prea simplist multe reprezentări decorative de pe unele fragmente ceramice din regiunea Cernăuți (linii vălurite, drepte, linii în zig-zag, incizii-ciupituri) (**Ibidem, 132; Andronic, 2005, 343**).

Tot la Poiana, ca și la Proscureni, se cunosc pandantivi-amulete realizați din vârfuri de corn de cerb, cu semnificații însă probabil păgâne (**Andronic, 2005a, 48-49, pl. 28/3**).

Un fenomen deosebit este și apariția celor mai vechi amenajări creștine sub forma unor complexe rupestre de pe valea Nistrului de Mijloc și de Sus

(sec. X-XI), Bakota, Satanov, Nagoreni, Leadova-Vinica și apoi din secolele XI-XIII, de la Zimno-Volyni', Monastirec-Hmel'nic'kij și Vasiliv/Zastavna.

Și în privința realităților politice și militare trebuie spuse unele lucruri. Populație asiatică de origini diferite, avarii vor contribui din plin, alături de slavi, la prăbușirea frontierei dunărene bizantine. După dispariția puterii gepizilor (567) și plecarea aliaților lor, longobarzii spre nordul Italiei (568), avarii devin mai bine de două secole stăpâni bazinului carpatic, inclus în spațiul lor de dominanță, de la Carpații nordici la marea Adriatică și Dunărea de Jos și de la stepele nord-pontice la poalele Alpilor. Pentru ei nu se poate demonstra deocamdată un presupus traseu peste Carpați în zona nordică, spre Câmpia Pannonică, pe care o vor ocupa și de unde vor organiza expediții antibizantine. În 578 (sau 579) vor supune triburile slave din Muntenia, în următorii ani atacând frontiera Dunării de Jos. Căderea liniei de apărare a imperiului la 602 a dus la noi atacuri expediționare avaro-slave, culminând cu nereușitul asediu al Constantinopolului din 626, moment după care puterea lor va decade tot mai mult, amenințată din vest de franci și subminată din interior de populațiile supuse. După 626 probabil autoritatea lor în Muntenia, ca să nu mai vorbim de Moldova, dispare aproape total, mai sigur după așezarea bulgarilor în N-E Peninsulei Balcanice. Nici părțile estice transilvănene nu prezintă urme arheologice care ar fi putut sugera un eventual control al trecătorilor spre Moldova și Bucovina.

Deocamdată în secolul IX nu poate fi vorba despre prezențe maghiare în general în spațiul moldav și cu atât mai mult bucovinean. Implicarea militară expediționară a lor la Dunărea de Jos, plasați încă în stepele nord-pontice, nu a presupus obligatoriu și deplasări la est de Carpații Orientali.

Nici o dominație a țaratului bulgar, vis-à-vis de acea cunoscută „Bulgaria de dincolo de Dunăre”, nu poate fi luată în discuție. Dacă unele piese arheologice din Muntenia ar putea face aluzie la cultura materială a țaratului bulgar (firești și rezultate ale relațiilor comerciale dintre două zone geografice vecine), care putea fi interesat cel mult de eventuala controlare a minelor de sare transilvane, ni se pare mult mai greu de presupus o dominație bulgară la răsărit de Carpați.

Și evenimentele din 837 în mod normal nu au afectat spațiul est-carpatic, cel puțin cel nordic și central, când s-a făcut încercarea de repatriere a celor 10.000-40.000 de prizonieri de origine bizantină luați prizonieri de bulgari din zona Adrianopole la 813 și colonizați în „Bulgaria de dincolo de Dunăre”. Desigur, având vecini puternici în sud, sud-vest și vest, interesele bulgarilor i-au determinat să pătrundă mai ușor la nord de Dunăre. Problema nerezolvată mulțumitor până acum este cât de mult. Pornind de la cunoscutele atestări ale

celor două căpetenii militare bulgare ale hanului Omurtag (814-831), care și-au găsit sfârșitul în expediții pe Tisa (la vest) și pe Nipru (la est), nu se poate vorbi de o stăpânire efectivă a teritoriului vechii Dacii (deci și bucovinean), așa cum le place să afirme numeroși istorici bulgari. Bulgaria transdanubiană a putut însemna - și după opinia noastră - zone cu precădere sudice, strategice în primul rând pentru zonele salifere de real interes pentru țarat, fie de la Slănic Prahova, fie din Transilvania, unde formațiunile autohtone prestatale aveau obligații clare în privința exploataării și transportului de sare spre Balcani și Europa Centrală. Desigur, o dată cu dispariția statului bulgar și revenirea bizantină la Dunărea de Jos, au dispărut și pretențiile bulgare la spațiul nord-dunărean (**Teodor, 1987**).

După plecare ungarilor spre Pannonia, apar pecenegii, care s-au localizat și în regiunea stepică dintre Nistru și Prut. Pe la mijlocul secolului al X-lea și mai multi pecenegi se stabilesc între Nistru și Siret, preferând zonele de câmpie. Nu distrug însă nivelul de locuire autohton, dovadă fiind așezările dridoide și puținătatea mormintelor și acelea izolate de călăreți nomazi.

Tot legat de ei, s-a presupus că pecenegii, pe la jumătatea secolului al X - lea, au fost aceia care au început seria unor atacuri contra tiverților, populație cu origine discutabilă și care au distrus și cunoscutele fortificații basarabene de la Alcedar, Echimăuți, sau Lucașeuca (**Fedorov, 1965, 21-25**). În toate aceste contexte, nu credem că spațiul bucovinean a avut de suferit, deși, desigur, nu putem ști în ce măsură hoardele turanice, fie pecenege, fie ulterior cumane, au inițiat expediții de jaf și aici. În actualul județ Suceava ideea este - după opinia noastră - mai de greu de admis, ținând cont de faptul că aici după informațiile pe care le deținem până în prezent existau extrem de puține așezări umane, zona fiind astfel de slab interes expediționar.

În anul 968 nordul teritoriul est-carpatic nu a cunoscut itinerarea armatei lui Sviatoslav al Kievului spre a ataca țaratul bulgar, în parte ulterior și ocupat, deoarece cel mai scurt drum spre sud-vest spre Dunărea de Jos, nu are atingere cu spațiul bucovinean. Același lucru îl putem afirma și cu ocazia întoarcerii sale în patrie atunci când a aflat despre invazia asupra cnezatului său a profitorilor de pecenegi, instigați de bulgari, ca și pentru reîntoarcerea sa expedițională la Dunăre din anul următor. Nu putem ști, fără să eliminăm total o astfel de posibilitate, nici în ce măsură populațiile est-carpatică, indiferent de limba pe care o vorbeau, au participat în mod activ la acest conflict.

Din punct de vedere social, populația era organizată în obști sătești agricole și meșteșugărești, confederate uneori teritorial în uniuni de obști, ca nuclee ale unor viitoare cnezate și voievodate.

Așa cum bine se știe, prima menționare a populației versanților răsăriteni a Carpaților nordici, a croaților (horvaților – *ХОРВАТЫ*), aparține

secolului X, anului 907, când și ei participă la expediția cneazului kievian Oleg împotriva Imperiului Bizantin. Raporturile dintre ei și puterea de la Kiev au evoluat în timp. Prin întărirea potențialului lor uman și militar, inclusiv ridicarea unei serii de fortificații de lemn și pământ, este de presupus că aceștia au ieșit o vreme din sfera de dominație a statului de pe Nipru. Așa am explica de ce horvații nu au participat la atacarea Bizanțului de către cneazul Igor în anii 941 și 944. Prin creșterea puterii Rusiei kieviene sub Vladimir cel Mare (sau Sfânt – prin creștinarea viitorilor ucraineni la 988), ce urmărirea și continuarea operei sale de creștinare a tuturor neamurilor slave din vecinătate, s-a ajuns la expediția din 992 de supunere a acestei populații, ultima dată când horvații au fost consemnați în sursele vechi rusești, teritoriul lor fiind astfel anexat. Rusia lui Vladimir a ajuns să domine din nordul Carpaților până la Volga și de la Marea Neagră la Golful Finic. Etnonimul, poate cu sens de „munteni”, provine probabil de la contactul teritorial pe care aceștia l-au avut de-a lungul regiunii nordice a Carpaților, din zona nord-bucovineană și până în cea de sud a Poloniei. În est puteau viețui până la izvoarele Prutului și chiar ale Nistrului. După unii numele, la origine neslav, s-ar trage chiar de la denumirea munților Carpați. Numele horvaților provine, după alții, din cultura iraniană. În vechiul letopiseț rus „hrvate” apar ca vecini de trai cu dulebii și triburile volănene, cei mai nordici, pe Vistula Superioară fiind horvații albi.

Horvații se pare că au avut o componență etnică destul de eterogenă. După repartiția toponimelor de origine horvată, reduse totuși ca număr, ei se învecinau în nord-est cu dulebii, ocupând spațiul subcarpatic din Ucraina actuală, Polonia, dar și dincolo de munți din Transcarpatia.

Din păcate, nu se cunoaște cu exactitate momentul în care mare parte dintre croați au plecat pe un itinerar indirect spre Dalmația, cei rămași urmând să intre în relații de conviețuire cu triburi diverse vecine, poloneze și vechi ruse. În vremea împăratului bizantin Constantin Porfirogenetul, croații albi, deja creștinați, trăiau deja în Dalmația alături de sârbi și ei încă neconvertiți la noua religie, *ei provenind din cei anteriori păgâni, ce trăiau „dincolo de unguri”*. Ei au plecat spre Balcani, deci dintr-o zonă vecină cu ungurii (vest), Vistula (nord) și pccenegi (est), din zona galițiană în general, inclusiv cea subcarpatică, un timp zonă tampon între regatul polonez și statul kievian. Mai demult, A. A. Șahmatov îi plasa tot în Galiția, având centrul lor de putere în orașul misterios „Djervab”. Uniunea de triburi croată nu a fost neobservată de arabi, care o numiseră „Hrvat”, „Hravab”, „Djervab”, sau „Djrvat”.

Pe lângă cei care au ajuns în final în Dalmația, unii s-au stabilizat definitiv în zona Elbei Superioare, unde sunt atestați într-un document episcopal

praghez la 1086. În 1108 sunt menționați pe râul Saale în zona orașului Merseburg (Sedov, 1979, 131; Idem, 1982, 120-126, cu multe alte inf.).

În zona subcarpatică populația rămasă, organizată într-o uniune de triburi, a populat deci atât zona Nistrului de Sus (și parțial de Mijloc - regiunea Cernăuți), dar și versantul vestic carpatic, zona Ucrainei Transcarpatice. Deși așezările regiunii Cernăuți, cât și cultura materială de aici, nu prezintă trăsături specifice, deosebite, Sedov este de acord cu Timoščuk în privința atribuirii siturilor zonei la arealul horvat.

Ca o trăsătură pentru acest întreg spațiu de locuire, este raritatea necropolelor tumulare, cele mai timpurii apărând în secolele VII-VIII. Ridicarea mormintelor tumulare la horvați a fost mai degrabă o excepție. Din păcate, cimitirele plane majoritare sunt mult mai greu de identificat în teren și deci și de cercetat. În zona vecină teritoriului bucovinean, aceea a Nistrului de Sus, vor apare și tumuli cu înhumări numai datorită infiltrării unei populații volâniene, dar și unele morminte de incinerare plane, acoperite sau nu, cu lespezi de piatră locală, databile în secolele X-XII. Este drept, în mormintele tiverților mai timpurii nu se regăsește obiceiul acoperirii mormintelor de incinerare cu plăci din piatră. O caracteristică a ultimelor este în general lipsa sau sărăcia, inventarului funerar. Poate că arealul mormintelor cu lespezi, a fost locuit de o populație mixtă, horvato-tivertă, este de părere Sedov, ținând cont și de posibila migrare de tiverți din zona Nistrului de Jos, spre nord, la presiunea migratorilor turanici și triburilor slave ale „drevlenilor”, spre sfârșitul secolului X. Se știe - ne repetăm - că așezările fortificate, cu veleități deja urbane, din spațiul basarabean (Echimăuți, Alcedar...) au fost distruse sau părăsite din cauza aceluiași migratori asiatici.

Și după Rusanova și Timoščuk tiverții ar fi ajuns să locuiască și în zona Hotinului, o parte a arealului lor sudic fiind ocupată de nomazi, timp în care în zona subcarpatică locuiau horvații, iar la est de Nistru ulicii. Toate cele trei neamuri însă erau unite cultural prin cultura LR, cultură deci polietnică (**Rusanova, Timoščuk, 1981, 34, 48; Sedov, 1982, 126 și urm.**)*

Tot în regiunea Nistrului de Sus, de mai mare densitate de cimitire plane, o serie de triburi, pornind din zona Terebovliei, unde s-ar fi manifestat unele tendințe de centralizare ale puterii, au constituit în cele din urmă cnezatul de Halici (pl. 27). Teritoriul acestuia, după Sedov, ar fi corespuns tocmai cu arealul necropolelor plane cu lespezi de piatră (129), iar o dovadă a legăturii etnice a zonei cu spațiul sudic de origine al triburilor tiverților ar fi

* Pentru numeroase opinii despre plasarea ulicilor și tiverților - și bibl. sovietică - vezi **Bolșacov-Ghimpu, 124.**

presupunerea că principele Vasilko Rostislavič ar fi fost interesat într-o strămutare de populație din părțile Dunării de Jos în Galiția. În general cercetătorii spațiului ex-sovietic acceptă ideea că mare parte din populația tiverților dintre Prut și Nistru, s-au refugiat spre Halici, resturile modeste de locuitori rămași pe loc retrăgându-se în locuri mai greu accesibile de către turanici, ele ulterior fiind „romanizate” (românizate) (130).

Și pentru aceste secole, față de numărul complexelor de locuire, cele având caracter funerar sunt mult mai puține, deoarece ele se amenajau la adâncimi mai mari, înmagazinând și cantități modeste de materiale, fiind astfel mai greu de identificat în teren. Întâmplarea (lucrări silvice) a fost hotărâtoare în descoperirea cimitirului de incinerare din veacurile IX-X de la Revne, punctul *Horodiște*, aparținând horvaților și culturii LR – pl. 28. Rezultatul: 53 de morminte în gropi simple, adânci doar de 30-50 cm. Pe lângă resturile de oase umane calcinate, ele mai conțineau cărbuni și bucățele de lut ars. În cele mai multe situații s-au păstrat și resturi de vase, adesea arse în rugul funerar, până la zgurificare. Se cunosc și cazuri de resturi de mici obiecte din fier și sticlă topită. Incinerarea defuncțiilor s-a făcut în marginea vestică a necropolei, într-o groapă de 1,10 m x 2,65 m, adâncă doar de 35 cm față de nivelul vechi de călcare, cu mult cărbune, resturi de oase și de ceramică. În spațiul central al cimitirului exista și un loc de cult, sub forma unei alveolări ovale, cu axa mare de circa cinci metri, adânci de 0,5 m. În mijloc era o mică groapă mai adâncă, poate pentru implantarea unui stâlp ritual. La nord de aceasta mai existau mici gropi dispuse în semicerc. Fundul gropii prezenta urme de arsură (focuri rituale ?), cărbuni, oase calcinate și fragmente ceramice (**Mihajlina, 2000, 81-90**).

O altă necropolă s-a cercetat la Cernauca, la izvoarele pârâului Moškiv, afluent de stânga al Prutului. Din 80 de tumuli identificați în teren, de dimensiuni modeste totuși, s-au săpat doar 10. Solul antic a fost inițial purificat prin foc, dovadă resturile de cărbune. În mantaua movilelor s-au descoperit gropi umplute inițial cu resturile de ardere – oase umane, fragmente ceramice, cărbuni și cenușă. *Perimetral tumulii au fost mărginiți ritual cu șanțulețe late de 0,50 m și adânci de până la 0,40 m. Ca analogie Milajlina a găsit cimitirul de la Miropol' din regiunea răsăriteană Jitomir* (**Idem, 1997, 73-74**).

Iată că în regiunea Cernăuți, în funcție și de niște tradiții locale sau/și/ de unele eventuale penetrări mai recente de populație, se practica incinerarea în necropole atât plane, cât și tumulare. Sunt de presupus deci și diferențieri de rit și ritualuri funerare între unele triburi deosebite slave, nu numai în spațiul cercetat, dar și în rest.

Și în lumea slavă apariția tumulilor poate fi interpretată ca o reflectare a unei începerii de stratificare socială mai accentuată, precum s-au interpretat

- 1998 *Complexe de locuire din secolele V-VII la nord-est de Carpați, în Suceava, XXIV-XXV.*
- 2003 *Sondajul arheologic din așezarea de secol VI p. Chr. de la Suceava-Ițcani, în ArhMold., XXIII-XXIV.*
- 2005 *Teritoriul est-carpatic în a doua jumătate a primului mileniu creștin, în Suceava, supliment IX.*
- 2005a *Poiana - o așezare din secolele VIII-IX d. Chr., în Suceava, supliment VIII.*
- 2009 *Todirești - o așezare târzie a complexului cultural Sântana de Mureș, în Suceava, XXXIV-XXXVI.*
- 2011 *Urmele unei locuințe cu o vechime de circa 1000 de ani, în Monitorul de Suceava, 17 mai 2011.*

Andronic M., Batariuc P. V.,

- 1992 *Contribuții la cunoașterea evoluției habitatului uman în zona limitrofă a orașului Suceava, în Suceava, XVII-XVIII-XIX.*

Andronic M., Batariuc P., Hău Fl., Gogu M., Niculică B. și Mareș I.,

- 2004 *Noi cercetări arheologice de teren în județul Suceava, în Suceava, XXIX-XXX, vol. I.*

Andronic M., Batariuc P., Hău Fl., Dejan Șt., Niculică B. și Mareș I.,

- 2007 *Repertoriul arheologic al județului Suceava, vol. I (A-D), mss.*

Baran V. D.,

- 1971 *Rann'oslov'jans'ke poselennja u s. Zelenij Gaj na Dnistri, în SVU, 1.*
- 1972 *Ranni slov'jani miž Dnistrom i Prip'jattju, Kiev.*
- 1981 *Černjahivs'ka kul'tura, Kiev.*
- 1988 *Pražkaja kul'tura Podnestrovja (po materjalam poselenii u s. Raškov), Kiev.*
- 1990a *Tipy žilišč i hozjajstvennyh postroek, în vol. I, Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, red. V. D. Baran, Kiev.*
- 1990b *Istoki ranneslavjanskih kul'tur vostočnoj Evropy v svete retrospektivnogo analiza, în vol. I, Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, red. V. D. Baran, Kiev.*
- 1998 *Davni slov'jani, tom 3, Kiev.*
- 2004 *Slov'jans'ka obščina, Kijv-Černivci.*

Baran V. D. et alii,

1985 *Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys. n. e.*, Kiev.

Baran V. D., sub red.

1986 *Arheologija Ukrainsskoj SSR*, tom III, *Ranneslov'janskij i drevnerusskij periody*, Kiev.

Bărbulescu M., Deletant D., Hitchins K., Papacostea Ș., Teodor P.,

2005 *Istoria României*, București.

Berinde F.,

1986 *Prevenirea și combaterea ciupercilor care atacă lemnul din construcție*, București.

Bernštein S. B.,

1985, *O nekotorych itogach i perspektivach lingvističeskich issledovanij Karpato-Dunajsskogo regiona*, în *Carpatobalcanica*, XIV- ½, Bratislava.

Bolșacov-Ghimpu A.,

1999 *Moldova, din vechime până la voievodat*, București.

Butnariu M. V.,

1987 *Răspândirea monedelor bizantine din secolele VI-VII în teritoriile carpato-dunărene*, în *BSNR*, LXXVII-LXXIX (1983-1985), nr. 131-133, București.

Cârciumaru M.,

1982 *Considerații generale asupra oscilației climei în ultimii 5000 de ani*, în *Suceava*, IX.

Čebotarenko Gh.,

1982 *Naselenie central'noj časti Dnestrovsko-Prutsskogo meždureč'ja v X-XIII vv. n. e.*, Chișinău.

Chiriac C.,

2013 *Civilizația bizantină și societatea din regiunile extracarpătice ale României în secolele VI-VIII*, Brăila.

Ciupercă B.,

2011 *Așezările din Muntenia în secolele VIII-X*. Date preliminare, în rezumate

nepaginate, a X-a ediție a *Sesiunii Internaționale de comunicări științifice „Arheologia Mileniului I p. Chr.”*, Ploiești, 25-27 aug. 2011.

Comșa M.,

1957 *Unele concluzii istorice pe baza ceramicei din secolele VI-XIII*, în *SCIV*, 8, 1-4.

1959 *Slavii pe teritoriul RPR în secolele VI-IX în lumina cercetărilor arheologice*, în *SCIV*, 10, 1.

1960 *Discuții în legătură cu pătrunderea și așezarea slavilor pe teritoriul RPR*, în *SCIV*, 11, 1.

1960a *Slavii*, în *Istoria României*, Ed. Acad. RSR, București.

1961 *Săpăturile de la Nușfalău (reg. Oradea)*, în *MCA*, VII.

Corman I.,

1993 *Migrațiile din teritoriul dintre Carpați și Nistru în sec. V-VII. Problema "anșilor"*, în *RArh*, 1.

1997 *Migrațiile din teritoriul dintre Carpați și Nistru în secolele V-VII. Problema „Anșilor”*, în vol. *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași.

1998 *Contribuții la istoria spațiului pruto-nistrin în epoca evului mediu timpuriu (sec. V-VII d. Chr.)*, Chișinău.

Curta F.,

2006 *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște.

Daicoviciu H.,

1970 *Popoarele migratoare pe teritoriul României*, în M. Constantinescu et alii, *Istoria României, compendiu*, București.

Dejan M.,

2006 *Drumuri comerciale la sfârșitul mileniului întâi*, în vol. *Bliżej siebie. Rumuni i Polacy w Europie. Historia i dzień dzisiejszy. Materiały z sympozjum; Mai aproape unii de alții. Români și polonezi în Europa. Istorie și prezent. Materialele simpozionului*, Suceava.

Diaconu P.,

1979 *Autour de la pénétration des Slaves au sud de Danube*, în *Rapports du III-e Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, I.

2006 *De nouveau sur les slaves au Bas-Danube (VIe –VIIe siècles)*, în *Études byzantines et post-byzantines*, V, București.

Dolinescu-Ferche S.,

1984 *La culture „Ipotești-Ciurel-Cândești” (V^e-VIIe siècle). La situation en Valachie*, în *Dacia*, NS., XXVIII, 1-2.

Dressler I. C.,

1960 *Illishestie. Cronick der Bukowiner Landgemeide*, Pannonia-Verlag, Freilassing.

Duca Gh., sub red.,

2012 *Republica Moldova*, Ediție Enciclopedică, Chișinău.

Fedorov G. B.,

1960 *Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo mezhdureč'ja v I tysjačelietii n. e.*, în *MIA*, 89.

1965 *Itogi i zadači izučenija drevneslavjanskoj kul'tur iugo-zapada SSSR*, în *KS*, 105.

Giurescu C. C.,

1976 “Retragerea la pădure” nu “retragerea la munte”, în *MuzNaț.*, 3.

Giurescu C. C., Giurescu C. D.,

1975 *Istoria românilor*, vol. I, București.

f. a. *Istoria Românilor din cele mai vechi timpuri până astăzi*, ed. II-a, București.

Gimbutas M.,

2007 *Slavjane čyny Perun*, Moskva.

Gogu M.,

2001 *Monedele bizantine aflate în colecția numismatică a Muzeului Național al Bucovinei din Suceava*, în *Suceava*, XXVI-XXVII-XXVIII.

Grosu Ja. S., Mochov N. A.,

1970 *Istoričeskaja nauka MSSR*, Moskva.

Le Goff J.,

1970 *Civilizația occidentului medieval*, București.

Harhoiu R.,

2000 *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București.

Hău Fl.,

Cercetare arheologică în regim de salvare a parcelelor 670, 671/1, 671/2 din municipiul Suceava, str. Luca Arbore, nr. 1, mss.

Hâncu I.,

1966 *Archeologičeskie pamjatniki v Gančeštskih i Orgeevskih kodrah Moldovy*, Moskva.

1997 *Triburile tiverților și ulicilor în spațiul carpato-nistriean, în Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași.

1999 *Semnificația culturală și istorică a obiceiurilor de înmormântare folosite în evul mediu timpuriu de către locuitorii din Moldova*, în *RIM*, nr. 3-4.

Ignat M.,

1973 *Șantierul arheologic de la Rus-Mănăstioara – Cercetările din anii 1967 și 1969*, în *SM*, III.

Ignat M., Cozariuc V.,

1992 *O locuință din secolele VI-VII e. n. descoperită la Măreștea Mică (com. Dărmănești, jud. Suceava)*, în *Suceava, XVII-XVIII-XIX*.

Kazanski M.,

2009 *Archéologie des peuples barbares*, București-Brăila.

2009a *Les Huns et les Slaves*, în *Studia Antiqua et Medievalia, Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Edidit Dan Aparaschivei, Iași.

Kotljarski N. F.,

1985 *Formirovanie territorii i vzniknovezie gorodov Galicko-Volynskoj Rusi IX-XIII vv.*, Kiev.

Macrea V.,

1959 *Necropola slavă de la Someșeni*, în *MCA*, V.

Madgearu Al.,

2007 *Semnificația purtării crucilor pectorale descoperite la nord de Dunăre în secolele VI-VII, în ArhMold., XXX.*

Magocsi P. R.,
1996 *A history of Ukraine*, Toronto.

Magomedov B. V.,
2001 *Černehovskaja kul'tura. Problema etnosa*, Lublin.

Majorov A. V.,
2001 *Galicko-Volynskaja Rus': Očerki social.-polit. otnošenij v domong. Period. knjaz', bojare i gor. obščina*, Sankt Petersburg.

Matei M. D.,
1963 *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963.

Matei M. D., Emandi E. I., Monoranu O.,
1982 *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, supliment nr. I, Suceava.

Matveev S.,
2009 *Procesele etno-culturale din spațiul carpato-nistrean în secolele II-XIV. Istoriografia sovietică*, Chișinău.

Mihajlina L.,
1997 *Naselennja verh'ogo Poprutja VIII-X st.*, Cernăuți.
2000 *Shidoslov'jan'kij mogil'nik kinija 1-go ticjačolittja n. e. bilja s. Revne na r. Prut*, în *PSSIAE*, tom 2, Cernăuți.
2000a *Simbolistica de cult pe obiecte creștine din cultura Luka-Rajkoveckaja*, în *Interacademica*, II-III, Sesiunea anuală, Cernăuți, 1999, Mangalia/Neptun.
2007 *Slov'jani VIII-X st. miž Dniprom i Karpatami*, Kiev.

Mitrea I.,
1972 *Contribuții la cunoașterea culturii Dridu din regiunea dintre Carpați și Siret a Moldovei*, în *Carpica*, V.
1980 *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI-IX e. n.*, în *Carpica*, XII.

1984 *Unele considerații privind originea, cronologia și semnificația etno-culturală a cuțitelor cu volute descoperite pe teritoriul României, în Carpica, XVI.*

1998 *Așezarea din secolele VI-IX de la Izvoare-Bahna, Piatra Neamț.*

Musteață S.,

2005 *Some Views on the Population of the Territory between the River Nistru and Prut during the Eighth and Ninth Centuries, în vol. Ethnic contacts and cultural exchanges north and west of the Black Sea, from the Greek colonisation to the Ottoman conquest, ed. V. Cojocaru, Iași.*

2009 *Prezența monedei bizantine în bazinul Carpaților și la nordul Dunării Inferioare în secolele VIII-IX, în ArhMold., XXXI.*

Nestor și colab.,

1959 *Șantierul Suceava, în MCA, VI.*

Niculiță I.,

2004 *Spațiul est-carpatic în perioada dominației romane la Dunărea de Jos, în Ion Niculiță, Thraco-Getica, Studii și Materiale, Chișinău.*

Nistor I.,

1995 *Problema ucraineană în lumina istoriei, Rădăuți.*

Nuțel'man A. A.,

1985 *Očerki istorii monetnogo obraščenja v Dnestrovsko-Prutskom regione, Chișinău.*

Olteanu Șt.,

2005 *Comunități romanice la nordul Dunării la finele sec. VI și începutul sec. următor (în lumina unor izvoare), în vol. In memoriam Ion Nestor (red. P. Roman, D. Ciobanu), Buzău.*

2005a *Cu privire la etapa timpurie a culturii „Dridu”, în același vol.*

Paliga S.,

2011 *O privire asupra romanității orientale în raport cu sclavenii și alte grupuri etnice ale primului mileniu p. Chr., în vol. Arheologia mileniului I p. Chr., II, Interferențe culturale la Dunărea de Jos, Ploiești.*

Paliga S., Teodor S. E.,

2009 *Lingvistica și arheologia slavilor timpurii. O altă vedere de la Dunărea de Jos, Târgoviște.*

Panaiteșcu P. P.,

1969 *Introducere în istoria culturii românești, București.*

Păunescu Al.,

f. a. *Repertoriul arheologic al României, fișe mss., Institutul de Arheologie „V. Pârvan”, București.*

Petrescu-Dîmbovița M.,

1954 *Rezultatele ultimelor cercetări ale arheologilor sovietici cu privire la așezările de tip Romen-Borșevo și importanța lor pentru arheologia R.P.R., în SCIV, 5, 3-4.*

Petrov V. P.,

1962 *Rannoslav'janski pam'jatki Korčaskogo tipa, în Archeologija, XIV, Kiev.*

Pivovarov S.,

2000 *Dva malovidomi seredn'ovični skarbi z Bukovini, în AS, vol. 1.*

2002 *Numizmatični pam'jatki Bukovini (antičnij ta ceredn'ovičnij čas), Cernăuți.*

Postică Gh.,

1999 *Evoluția așezărilor din spațiul pruto-nistrean în epoca migrațiilor (sec. V-XIII), în TD, XX, 1-2.*

2007 *Civilizația medievală timpurie din spațiul pruto-nistrean (secolele V-XIII), București.*

Prihodnjuk O. M.,

1974 *Ranneslavjanske poselenija v Sredem Podnestrov'e, în Rannesrednevekovye vostočnoslavjanske drevnosti, Leningrad.*

1990a *Istoriografija, în vol. I, Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, red. V. D. Baran, Kiev.*

1990b *Ranneslavjanckie kul'tury V-VII vv. i etnopolitičeskaja konsolidacija slavjan. Territorija rasprostraneniya în vol. I, Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, red. V. D. Baran, Kiev.*

1990c *Kategorii pamjatnikov, topografija, planirovka*, în vol. I, *Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period*, red. V. D. Baran, Kiev.

1990d *Pogrebal'nyj obrjad* în vol. I, *Slavjane jugo-vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period*, red. V. D. Baran, Kiev.

1991 *O territorii formirovanija i osnovnyh napravlenijah rasprostranenija Pen'kovskoj kul'tury*, în vol. *Drevnosti jugo-zapada CCCR*, Chişinău.

Rafalovič I. A.,

1968 *Rannelslavjanskoe poselenie VI-VII vv. u s. Reča v Moldavii*, în *AEIM/1968*.

1972 *Slavjane VI-IX vv. v Moldavii*, Chişinău.

Rappoport P. A.,

1975 *Drevnerusskoe žilišče*, în *Arheologija SSSR, Svod arheologičeskikh istočnikov*, Leningrad.

Rădulescu Al.,

1977 *Casa cnezială de la Udeşti*, în *MI*, 11.

Rezuş P.,

1975 *Contribuţii la istoria oraşului Rădăuţi*, Bucureşti.

Rikman E. A.,

1972 *Nekotorye tradicii Černjachovskoj kul'tury v pamjatnikach VI-X vv. v nizov'jach Dnestra i Dunaja*, în *Issledovanija po istorii slavjanskich i balkanskich narodov. Epoha srednevekov'ja*, Moskva.

Rusanova I. P.,

1976 *Slavjanskije drevnosti VI-VII vv. Kul'tura pražskovo tipa*, Moskva.

1978 *Pamjatniki tipa Pen'kovka*, în *PA*, II, Leningrad.

Rusanova I. P., Timoščuk B. A.,

1981 *Drevnerusskoe Podnestrov'e*, Ujgorod.

1984 *Kodyn – slavjanskije poselenija V-VIII vv. na r. Prut*, Moskva.

1984a *Gnezdo slavjanskich poselenij u s. Černovka, Černovickoj obl.*, în *KS*, 179.

Sedov V. V.,

1970 *Slavjane Verhnego Podneprov'ja i Podvin'ja*, în *MIA*, 163.

1979 *Proishozhdenie i rannjaja istorija slavjan*, Moskva.

1982 *Vostochnye slavjane v VI-XIII vv.* Moskva

Stanc M. S.,

2006 *Relațiile omului cu lumea animală. Arheozoologia secolelor IV-X d. Hr. Pentru zonele extracarpătice de est și sud ale României*, Iași.

Šalkovský P.,

2001 *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*, Nitra.

Tel'nov N. P.,

1987– *Izučenie slavjanskoj kul'tury v Moldavii v konce 70-ch v 80-e godu*, în *Dnestro-Dunajskoe meždureč'e v I – načale II tys. n. e.*, Kiev.

1990 *Vostočnoslavjanskije drevnosti Dnestrovskogo-Prutskogo meždureč'ja*, rez. tezei de doctorat, Leningrad.

1991 *Slavjanskije žilišča VI-X vv. Dnestrovsko-Prutskogo meždureč'ja*, în *Drevnosti jugo-zapada SSSR*, Chișinău.

Tentiuc I.,

2008 *Controverse privind prezența alanilor în spațiul est-carpatic și la nord de gurile Dunării în perioada evului mediu timpuriu, în România în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, red. D. Țicu, I. Căndea, Brăila.

2009 *Des considérations sur la présence de quelques groupes des alans à l'ouest des Carpates Orientales pendant le haut moyen âge*, în *Studia Antiqua et Medievalia, Miscellanea in honorem annos LXXV peragentis Professoris Dan Gh. Teodor oblata*, Edidit D. Aparaschivci, Iași.

Teodor D. Gh.,

1972 *La pénétration des slaves dans les régions du S-E de l'Europe d'après les données archéologiques des régions orientales de la Roumanie*, în *Balcano-Slavica*, I, Prilep-Belgrad.

1973 *Les plus anciens Slaves dans l'Est de la Roumanie (Moldavie)*, în *Berichte über den Internationalen Kongress für Slawische Archäologie*, Band III, Berlin.

1978 *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași.

- 1984 *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e. n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București.
- 1984a *Origines et voies de pénétration des slaves-au sud du Bas-Danube (VI-e – VII-e siècles)*, în *Collection de l'École Française de Rome*, 77, "Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin", Actes du colloques organisé par l'École Française de Rome, Roma.
- 1987 *Quelques aspects concernant les relations entre Roumains, Byzantins et Bulgares aux IXe – Xe siècles n. è.*, în *AIIAI*, XXIV, II.
- 1957 *Rituri și ritualuri funerare la est de Carpați în secolele V-XI*, partea II-a, în *MMS*, LXIV, 5.
- 1988a *Considerații privind fibulele romano-bizantine din secolele V-VII e. n. în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold.*, XII.
- 1991 *Creștinismul la est de Carpați, de la origini și până în secolul al XIV-lea*, Iași.
- 1992 *Fibulele „digitate” din secolele VI-VII în spațiul carpato-dunăreano-pontic*, în *ArhMold.*, XV.
- 1994 *Slavii la nordul Dunării de Jos în secolele VI-VII*, în *ArhMold.*, XVII.
- 1995 *Autohtoni și slavi în spațiul carpato-dunăreano-pontic în secolele VI-VII d. Hr.*, în vol. *Din istoria Europei romane. From the history of the roman Europe*, Oradea.
- 1997 *Regiunile carpato-nistrene în secolele V-X d. Hr.*, în *Spațiul nord-est carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași.
- 1997a *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V-XI*, București.
- 1999 *Elemente nomade din secolele VI-VIII d. Chr. în regiunile de la est de Carpați*, în *Mousaios*, V.
- 2000 *Observations concernant l'archéologie du I-er millénaire après J.-C. au Bas-Danube*, în *SAA*, VII, vol. *In Honorem Mircea Petrescu-Dimbovița et Marin Dinu* (red. N. Ursulescu).
- 2001 *Slavii*, în *Istoria Românilor*, vol. II, București.
- 2001a, *Populația autohtonă din regiunile extracarpatiche în secolele V-VII*, în *Istoria Românilor*, vol. II, București.
- 2003 *Éléments slaves des VI-e – VIII-e siècles ap. J. C. au nord du Bas Danube*, în vol. D. Gh. Teodor, *Spațiul carpato-dunăreano-pontic în mileniul marilor migrații*, Buzău.
- 2005 *Unele considerații privind regiunile carpato-dunărene în secolele V-VII d. Hr.*, în vol. *In memoriam Ion Nestor*, red. P. Roman, D. Ciobanu, Buzău.
- 2007 *Anții și alanii în spațiul carpato-dunăreano-pontic (secolele VI-VIII)*, în *Zargidava*, VI.

2011 *Un centru meșteșugăresc din evul mediu timpuriu. Cercetările arheologice de la Lozna-Botoșani, Brăila.*

2012 *Necropola medievală timpurie de incinerare de la Lozna-Botoșani, în ArhMold., XXXV.*

2013 *Așezarea medievală timpurie de la Suceava-Șipot, Iași.*

Teodor S.,

1975 *Săpăturile de la Cucorâni-Botoșani, în ArhMold., VIII.*

1978 *Săpăturile arheologice de la Budeni-comuna Dolhasca (Suceava), în Suceava, V.*

Teodorescu V.,

1984 *Cireșanu - un aspect cultural aparținând populației daco-romane din sec. IV-V e. n. la sud de Carpați, în Anuarul Muzeului de istorie și arheologie Prahova, 1.*

Timoščuk B. O.,

1969 *Drevneruskoe gorodišče, Severnoj Bukoviny, în AO.*

1974 *Întâlnire cu legenda, Ujgorod.*

1976 *Slov'jane Pivničnoj Bukovini V-IX st., Kiev.*

1976a *Așezer' slave în Bukovina de nord (l. rom., alfabet chirilic), Ujgorod.*

1979 *Forterjaca de pe Prut. Din istorija apariciei Cerneucului, Ujgorod (n. n. – l. română, în alfabet chirilic).*

1990 *Vostočnoslavjanskaja obščina VI-X vv. n. e., Moakva.*

Timoščuk B. O., Rusanova I. P., Mihajlina L. P.,

1981 *Itogi izučenija slavjanskih pamjatnikov severnoj Bukoviny, în SA, 2.*

Timoščuk B. O., Vinokur I. S.,

1964 *Pamjatniki Cernjahovskoj kul'tury na Bukovine, în MIA, nr. 116.*

Ursachi V.,

2009 *Așezările din secolele VI-VIII d. Ch. de la Săbăoani, jud. Neamț, comunicare la Sesiunea națională de comunicări științifice Arheologia mileniului p. Ch., ed. a VIII-a, Ploiești, 20-22 aug. 2009, în vol. Rezumate, nepaginate.*

Vakulenko L. V.,

1969 *Doslidžennja gončarnoj maisterni na Gliboc'komu poselenni*, în *Slov'jano-rus'ki starožitnosti*, Kiev.

1974 *Ranneslavjanskoe poselenie u s. Glubokogo v Prikarpat'e*, în *Rannesrednevekovye vostočslavjanskije drevnosti*, Leningrad.

Vakulenko L. V., Prihodnjuk O. M.,

1974 *Ranneslavjanskoe poselenie na r. Smotrič*, în *Rannesrednevekovye vostočnoslavjanskije drevnosti*, Leningrad.

1984 *Slavjanskije poselenija I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*, Kiev.

Vinokur I. S.,

1972 *Istorija ta kul'tura Černjahivs'kih plemen*, Kiev, 1972.

1983 *Cernjahovskie plemena na Dnestre i Dunae*, în *Slavjane na Dnestre i Dunae*, Kiev.

Vinokur I. S., Prihodnjuk O. M.,

1969 *Ranneslavjanskoe poselenie u g. Gorodok*, în *AO/ 1968*.

Vinokur I. S., Teleghin D. Ja.,

2008 *Arheologija Ukraini, Ternopil'*.

Vinokur I. S., Timoščuk B. O.,

1977 *Davni slov'jani na Dnistri, Ujgorod*.

Vojnarovs'kij V.,

2007 *Čornivka I. Poselennja IV-IX ct. na Bukovini, Cernăuți*.

Voznij I.,

2009 *Istoriko-kul'turnij rozvitok naselennja mežiriččja verhn'ogo Sirety ta seređn'ogo dnistra v X-XIV ct.*, vol. I-II, Kiev-Cernăuți.

Zaharia E.,

1971 *Donées sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în *Dacia*, NS., XV.

a. Spațiul bucovinean sub impactul ultimelor mari migrații

În perioada de timp dintre migrația bulgarilor la sudul Dunării de Jos și cea a ungurilor în Pannonia, se definitivează formarea poporului român, paralel cu un intens proces de asimilare a slavilor, chiar dacă aceștia în unele locuri vor mai dăinui - chiar dominant - mai multe veacuri. O dovadă clară în acest sens este binecunoscuta informație a cronicarului *Anonimus* legată de principele Gelu („Gelou”), care la vremea penetrării maghiarilor în Transilvania era principele valahilor și slavilor. Evoluția principalei culturi materiale sub care au viețuit străromânii, cea de tip *Dridu* (sfârșitul secolului VIII – prima jumătate a secolului XI), nu atinge însă jumătatea de nord a Transilvaniei și jumătatea nordică a Moldovei (unde influența slavă era și mai mare). În plus, ceramica de tip *Dridu*, ca și în cazul altor tipuri de ceramică mai vechi, nu poate reflecta în mod special etnicul, fiind supusă legilor economice de natură comercială și de progres social, cu atât mai mult cu cât după secolul al IX-lea roata olarului tinde să uniformizeze, - măcar la unele capitole de decor și tehnologice - producția ceramică pe spații europene deosebit de mari.

Deși evenimentele de mai jos s-au desfășurat înainte de anul 1000, deoarece soarta și exodul **maghiarilor** a fost una dintre verigile lanțului de evenimente migratorii care au durat vreme de mai multe secole de-a rândul în noul mileniu creștin, cu numeroase interferențe între ele, optăm totuși să le prezentăm în acest capitol. Valurile acestor migratori, după cât se cunoaște până în prezent, nu au afectat însă sesizabil arheologic teritoriul nord-est carpatic, cel puțin la nivelul cunoașterii de astăzi.*

Patria inițială a fino-ugrilor se apreciază că a fost fie spațiul dintre Munții Urali și Volga, fie cel dintre munți și fluviul Obi. Modul de trai nomad, de mari crescători de animale, a presupus traiul în corturi și o alimentație bazată pe creșterea animalelor, inclusiv intensivă a cailor, la care au renunțat în mare, cu timpul, o dată stabiliți în pusta pannonică. Obiceiul depunerii în morminte a cailor (sau doar a părți simbolice din ei) a persistat o vreme mai

* Pentru multe alte informații și bibliografie vezi de exemplu **Spinei, 1996**, cu dense trimiteri bibliografice. Din același valoros autor se vor folosi multe alte informații la migrațiile următoare, toate pentru a crea un cadru general istoric necesar evidențierii mai bune a destinului spațiului bucovinean în aceste timpuri.

îndelungată, aceste resturi de schelete de animale, ca și inventarul funerar, sugerând uneori o ierarhizare socială destul de pronunțată. Baza socială o constituiau familiile patriarhale, care asociate formau o gintă, iar mai multe ginți, sub autoritatea unui singur șef, constituiau un trib. În perioada migrării lor spre Pannonia se consideră că maghiarii erau organizați în șapte triburi.

Ei vor avea relații cu o serie de populații turcice, inclusiv cu bulgarii, prin secolul al VII-lea probabil coborând spre cursul de jos al Volgăi, spre ținuturile Bașchiriei, numită de la o vreme de unele izvoare istoriografice drept *Magna Hungaria*. După alte deplasări spre sud-vest ajung în arealul dominat politico-militar de Chaganatul chazar. Ca urmare a unui conflict pierdut cu chazarii, pecenegii, instigați și de către țaratul bulgar, se vor îndrepta spre unguri (896), ultimii părăsindu-și astfel teritoriile. Plecarea ungarilor, este posibil s-a făcut poate și din cauza unor schimbări climaterice, în stepele lor instaurându-se se pare, un climat mai arid.

Parte a triburilor lor își vor pierde urma în Persia, o altă parte o va lua spre vest, fiind atestați în cunoscutul tratat *De Administrando Imperio*, scris mai târziu, pe la 950, de către împăratul bizantin Constantin VII Porfirogenetul (913-957), în regiunea *Atelcuzu*, aceasta cu mai multe posibilități de localizare, între Nipru și Don, sau între Don și Bug, sau chiar și mai la vest, spre Nistru.

La începutul secolului al IX-lea triburile ungarilor viețuiau în stepele din nordul Mării Negre, de unde vor face unele incursiuni (837, 895) spre ținuturile Dunării de Jos. Legate de această perioadă a istoriei lor pot fi unele morminte cu resturi de cai din sudul și centrul Moldovei și Republica Moldova. Oricum aceste ultime expediții, modeste ca efect față de cele de la Dunăre, nu s-au manifestat amplu distructiv, deoarece constatăm în această perioadă pentru comunitățile culturii Dridu, ca și în general în Europa, un fenomen cert de extensie demografică.

Implicații într-o serie de conflicte, precum cel din 862 dintre franci și statul moravian, probabil la solicitarea cneazului Ratislav, ungurii vor trece Carpații Păduroși prin pasul Verecke (882 m. alt.)^{*}, jefuind și pustiind ulterior o parte a malurilor Dunării de Mijloc. Probabil tot același pas montan îl vor folosi în anul 881 în invazia care va ajunge până la Viena, ca peste numai 11 ani să intervină din nou în cadrul conflictului franco-moravian și peste încă doi

^{*}După altă sursă 841 metri; alt pas, Jablanica are 879 metri. Spre bazinul superior al Tisei sunt și pasurile Lupkov (640 m) și Dukla (502 m) și ele facile pentru migratori, sau pentru incursiunile mongole de mai târziu.

ani să jefuiască Pannonia, cu acest ultim teritoriu, începând deja să fie familiarizați. În sfârșit, în anul 896 trec definitiv Carpații.

În vremea nomadizării în stepele din nordul Mării Negre, se estimează că maghiarii se puteau baza pe o forță militară de circa 20.000 de soldați, conduși de un rege (un „gyula/jual”). În drumul lor spre Câmpia Dunării de Mijloc, sursele istorice vorbesc despre trecerea lor pe la Kiev, și supunerea temporară a cnezatului de pe Nipru. Jaloane ale itinerării lor spre soare-apune sunt unele morminte cercetate pe Nistrul Superior, Vișnia și San, la Kryloc (capitala fostului cnezat de Halič/rom. Halici, azi raionul Halič, reg. Ivano-Frankivs’k), Sudovaia Vișnia și Przemysł (Spinei, 1996, 28, cu bibl.).

Informații deosebit de importante ne oferă cronica lui Anonimus, care relatează că ei, venind de la Kiev și Vladimir, au parcurs Haliciul (Galiția), apoi au trecut prin pădurea *Hovos* și părțile Ungului, și au ocupat Muncacevo (ung. Munkács; azi reg. Ujgorod, Ucraina Transcarpatică) locuit deja de slavi. Ulterior, cronicarul Simon de Keza reia unele informații: trecând prin țările pecenegilor, cumaniilor albi și prin cetatea Kiev, ungrorii și-au ridicat tabăra pe râul Ung, după care au trecut *Munții rutenilor*, deci probabil tot pe la Verecke, practic linia de hotar a Carpaților Păduroși, care a delimitat o vreme Regatul maghiar de Cnezatul de Halici-Volânia. Nu trebuie de uitat că, la rândul lor, rutenii denuceau această zonă montană de hotar *Munții ungurești* (Povest’ vremennyh let, I, 21). Dovadă a frecvențelor penetrări ungurești pe calea nordică a Carpaților, așa cum bine în mod clar a subliniat Victor Spinei, este faptul că cele mai vechi morminte ale acestor migratori s-au descoperit în bazinul superior al Tisei. În migrație, ungrorii au antrenat și populația aliată a cabarilor, poate strămoșii secuilor de azi, dovezi ale sensului lor de colonizare teritorială, dincolo de Carpați, fiind tocmai aceste descoperiri. După unele informații cabarii, au fost stabiliți în părțile de nord și de est ale teritoriului luat în stăpânire de maghiari (Idem, 1990, 120, cu bibl.).

Probabil în împrejurimile Hustului (nordul Maramureșului istoric, azi Ucraina Transcarpatică), în secolul al XIX-lea, a fost descoperit un tezaur compus din aproape 400 dirhemi arabi de argint, datând din prima jumătate a secolului al X-lea, a căror îngropare poate fi pusă pe seama nesiguranței produse de mișcarea și stabilirea triburilor maghiare în Câmpia pannonică (Popa, 1997, 43).

Datorită lipsei de urme de distrugere masivă a așezărilor culturii Dridu, de la nordul Dunării de Jos, inclusiv în teritoriile de câmpie din estul Munteniei și sudul Moldovei, nu se poate susține o certă migrare a lor pe aici.

După căderea Chaganatului avarilor, zona pannonică locuită în principal de romanici și slavi, ajunge subiect de dispută între vecini: bulgari, la

sud, franci și moravieni la vest. Acesta a fost deci momentul propice pentru unguri de a se înstăpâni aici, cu atât mai mult cu cât în câteva rânduri, cum s-a văzut, intrând în sfera unor conflicte militare zonale, prin alte raiduri mai noi ale lor (892, 894), ajunseseră să cunoască bine aceste locuri, inclusiv forțele politice locale incapabile să închege o entitate statală puternică. Trecerea munților ocazională s-a făcut și de aceste dăți, după toate probabilitățile, deci nu prin Bucovina, ci ceva mai pe la nord, prin pasul Verecke din Carpații Păduroși, ca și cea a exodului lor final.

Fiind expediții de maximă rapiditate, unde elementul surpriză juca un rol deosebit, se poate presupune că urme ale trecerii lor precipitate prin spațiul nord-est carpatic nu se vor descoperi vreodată. Preferarea folosirii trecerilor nordice ale munților o putem explica prin faptul că sudul Bucovinei, nu prezenta o trecătoare mai lesnicioasă, precum cea amintită mai sus dar și prin acela că el era - așa cum s-a văzut - mai puțin locuit, netentant pentru jefuit. În plus, itinerarea pe axa principală Kiev-Halici, îi conducea pe asiatici în dreptul pasurilor nordice. Altă explicație: în Transilvania erau constituite voievodate puternice româno-slave, capabile să opună o rezistență puternică.

Unele teorii ale unor reprezentanți ai istoriografiei maghiare revanșarde, care încercau să demonstreze că strămoșii lor, în număr de 4-500.000 de suflete, au trecut munții din Moldova și Muntenia direct în Transilvania, spre a coborî în timp prezența lor în provincie, nu se pot nici în vremurile noastre baza pe argumente științifice.

Nici ipoteza amplasării de către unguri în secolele X-XI de garnizoane la răsărit de Carpații Orientali, nu poate avea susținere științifică (**Spinei, 1987, 127**, cu bibl.).

Conviețuind cu slavii, aceștia poate chiar majoritari în cadrul populației Pannoniei de atunci, sau doar în unele zone, de altfel ca și de la autohtonii romanici, ei vor împrumuta multe obiceiuri și termeni legați de organizarea socială și de agricultură. În plan arheologic, această conviețuire va genera cultura de tip *Bielo-Brdo* (a doua jumătate a secolului X- secolul XI).

Așa cum bine se cunoaște, o etapă distinctă, la care nu ne referim în mod special, a fost ulterior cea a luptelor pentru ocuparea graduală a Banatului și Transilvaniei. Oricum, în aceste secole următoare, nu s-a constatat un exod maghiar la răsărit de munți, spațiul nostru de studiu nefiind nici acum în niciun fel afectat. Marile tentații erau spre vest. În scurt timp după anul 900, prin mobilitatea deosebită a cavaleriei lor ușoare, au urmat pornind din Pannonia numeroase expediții crunte de jaf, amintind de cele ale hunilor, spre Occidentul european, ajungând până în Burgundia, Alsacia și Lorena. Între 899, anul

primei lor plecări expediționare din pustă și 970, ungurii au întreprins circa 50 (!) de astfel de campanii (*Ibidem*, 48).

Spațiul de la vest de Nistru va fi afectat ulterior de către **pecenegi**. Originari din zona Asiei Centrale, de neam turcic, etnogeneza pecenegilor este învăluită încă în necunoscute. Din punct de vedere social, pecenegii erau organizați pe clanuri și triburi, sclavajul și la ei jucând un rol nesemnificativ. Într-o fază mai timpurie, nu se cunoaște cu exactitate numărul triburilor lor, în secolul al XI-lea, pe teritoriul locuit de ei dintre Nipru și Dunăre se pare că viețuiau 13 astfel de entități, cu un total de populație oricum de sub un milion de suflete.

După conflicte cu uzii și alte seminții, în ultima parte a secolului IX ei s-au cantonat între Volga și Ural, dar sub presiunea chazarilor și a uzilor vor pleca mai departe spre vest, în ținuturile de la nordul Mării Negre, unde au ajuns în conflict cu ungurii, ultimii fiind nevoiți să emigreze - cum s-a văzut deja - spre Pannonia. De aici probabil pecenegii vor iniția în jurul anului 900 expediția transcarpatică atacând voievodatul româno-slav al lui Gelu și așa aflat dinspre vest sub amenințarea iminentă a ungarilor ducelui Arpad.

Și pentru populația Rusiei vechi, pecenegii devin un real pericol. La Kiev, în 882, Oleg își impune stăpânirea și beneficiind de urmările decăderii Chaganatului chazar, aduce sub ascultare populația slavă din apropierea stepelor nord-pontice. Spre nord-est supune zone locuite de populații finice. De acum, politica kieviană va viza tot mai mult arterele principale comerciale ce legau în principal Orientul și Bizanțul, precum cursurile Volgăi și Niprului, spre Caspica și Marea Neagră, în zonele sudice de stepă politica de la Kiev întâmpinând însă prezența și opoziția populațiilor nomade.

În anul 915 s-a înregistrat însă primul raid de jaf turanic asupra Rusiei. Cneazul Igor a făcut pace îndemnându-i pe agresori probabil să se îndrepte spre zonele dunărene bizantine mai civilizate, imperiul - la rândul său - căutând să îi determine să atace pe bulgarii, cu care era în conflict.

După trecerea maghiarilor în Pannonia, tot mai multe triburi pecenege se stabilizaseră pe malul nordic al Dunării de Jos. *Începe deci o nouă etapă în istoria lor politică.*

Între românii și slavii extra-carpatici pe de-o parte și turanici pe de alta, nu au existat interferențe majore culturale care să lase urme detectabile ulterior științific. Deși această nouă populație asiatică va persista în mod distinct circa un veac și jumătate în spațiul nostru geografic, având același tip de trai în corturi și căruțe, ca alte popoare nomade ce trecuseră pe la noi, pendulând sezonier după pășuni, având o cultură și religie total diferite, ea nu va lăsa în

urmă decât unele toponime, hidronime și antroponime, ca și morminte, reduse și ele numeric.

În cazul adăpostirii turmelor, sau a comunităților, așezau carele în cerc, ca și hunii la vremea lor. Veniturile ca resurse de trai și le completeau cu dările obținute de la populațiile supuse și cu prăzile obținute în diverse campanii de jaf. Este de presupus astfel că numeroasa populație veche românească purtătoare a culturii Dridu din Muntenia și părțile meridionale ale Moldovei, a alimentat cu produse agricole pe turanici și poate și cu efective militare armatele lor. Firește deci, că după un impact dur, relațiile dintre cele două etnii au luat un curs pașnic, dovadă multitudinea de situri dridoide la sud și est de Carpați. Un impact mai dur se pare că a fost consemnat arheologic între Nistru și râul Răut, în Basarabia, unde triburile tivertilor beneficiau de fortificații, - cunoscutele Alcedar, Rudi, sau Echimăuți - distruse de nomazi, înainte, sau nu mult după anul 1000, după ce la 968 ei invadaseră din nou Rusia kieviană, conflict încheiat în 972 cu uciderea în timpul luptei a cneazului Sviatoslav. Atacurile succesive pecenege vor determina în cele din urmă pe Vladimir cel Sfânt (la 988-989 inițiază creștinarea rușilor) să demareze ridicarea unei linii de puncte fortificate în părțile meridionale ale țării sale, de unde veneau aceste pericole.

În contextul luptelor pentru tronul kievian, survenite după moartea lui Vladimir cel Sfânt, după uciderea celor doi frați, Sviatopolk va avea conflicte cu fratele său vitreg de la Novgorod, Iaroslav „cel Înțelept”. Ultimul, beneficiind de ajutor de la varegi, inițial l-a înfrânt în 1016, dar Sviatopolk va reveni cu ajutor polonez și – după o sursă scandinavă – de la pecenegi („Tyrkir”) și români („Blökumenn”) – **Idem, 1996, 72-74, Pintescu, 2002, 261-262**, cu bibl.) - ultimii, este de presupus, mai degrabă, de la răsărit de Carpați.

În secolul XI au loc atât colonizări pecenege, în regatul maghiar, dar și atacuri ale lor dincolo de Carpați, ocazii când nu se știe dacă s-au folosit tocmai trecătorile din nordul munților. În prima parte a aceluiași veac, se desfășoară numeroase expediții de jaf și la sudul fluviului, dovadă a creșterii puterii și a numărului populației pecenege ce locuia din părțile sudice ale Moldovei până la malul stâng al Dunării. La presiunea militară a uzilor, în iarna 1048-1049 grosul efectivelor pecenege trec Dunărea.

După catastrofala înfrângere a pecenegilor din 1091 de către bizantinii lui Alexios I Comnenul, cu preludiu victoria din Transilvania a regelui maghiar Ladislau I asupra lor (1085), rolul lor militar în Balcani decade definitiv, în 1122, sau 1123, consemnându-li-se o ultimă invazie în imperiu. În unele regiuni extra-carpatică, comunități compacte pecenege au mai putut supraviețui

mai multe decenii, fără să fie absorbite de mediul demografic al cumanilor, care se înstăpâniseră aici după trecerea Dunării și de către triburile uzilor (1064).

Aceeași origine turcică și același mod de viață l-au avut și **uzii**. Ca și cumanii aveau obiceiul dispunerii de statui antropomorfe pe mormintele războinicilor lor, ceea ce ulterior slavii au numit „kamennye baby”, întâlnite mai ales în stepele nord-pontice. Și ei aveau un cult deosebit pentru cai.

În a doua parte a veacului al VIII-lea încep să se deplaseze spre vest în cele din urmă presând pe pecenegi, care-și vor începe migrația lor cunoscută. În 965 conlucrează cu Rusia kieviană împotriva Chaganatului cazarilor, iar în 985 tot cu rușii întreprind o expediție împotriva bulgarilor de pe Volga.

La presiunea cumanilor, uzii ajung în stepele din nordul Mării Negre, de unde vor avea ciocniri militare cu pecenegii, parte dintre aceștia ultimii - cum s-a văzut - trecând fluviu în imperiu, ceea ce a favorizat pe uzi, care se vor extinde în zonele de câmpie extra-carpatică, în speță estul Muntenicii și sudul Moldovei istorice, unde mormintele de călăreți asiatici, inclusiv a pecenegilor rămași în dependență față de puterea uzilor, din această perioadă, nu pot fi diferențiate mai precis etnic.

Din harta alcătuită de Victor Spinei rezultă că cele mai multe vestigii turanice din primele secole ale celui de-al doilea mileniu creștin se concentrează în stepa sud-basarabeană, în dreapta Nistrului Inferior și spațiul dintre Prut și Siretul Inferior. În Bucovina, nu se cunosc vestigii turanice, în zona vecină însă, de podiș și câmpie, în județul Botoșani fiind însă câteva repere (Todireni/com. Todireni, sau Roma/Roma), ca și ceva mai la sud (Probotă/Probotă - jud. Iași) (Spinei, 1996, 298, fig. 22).*

Ca urmare a unor atacuri puternice (1055, 1060) ale cnejilor ruși în teritoriul sudic stepic și a pericolului răsăritean cuman, uzii s-au repliat la nordul Dunării de Jos, de unde, după numai câțiva ani, hoarde ale lor (apreciate de vechea istoriografie bizantină la circa 600.000 de suflete) se stabilizează în imperiu, forțarea fluviului de hotar cu imperiul făcându-se probabil prin Bugeac și Dobrogea (*Ibidem*, 109, cu bibl.). Parte dintre aceștia, nu prea mulți, vor rămâne la nordul fluviului, sau unii uzi vor deveni chiar mercenari la cnejii din Kiev. Mai mult, o anumită regiune de la sud de Kiev, între Niprul Mijlociu și Bugul Superior a fost colonizată cu turanici, în fața stepei de unde veneau pericolele nomazilor. O atestare târzie a lor, ca detașament de sprijin, este din 1235, când Vladimir III Riurikovici ajută pe cneazul de Halici-Volânia, Daniil

* Pentru alte informații, vezi Ursu, 2010, 169-178, inclusiv harta cu dispunerea unor astfel de complexe, din sudul Basarabiei și de la Moscú-Galați, până la Todireni-Botoșani.

Romanovici, amenințat de răscoala halicienilor, conflict în care aceștia câștigaseră și colaborarea militară a cnejilor bolohoveni, la care vom reveni ulterior.

Un alt pericol potențial pentru spațiul nord-est carpatic l-au reprezentat și **cumanii**. De origine turcică, originari din zona Mongolici, cumanii au fost numiți de populațiile înrudite „Kipčak”, iar de slavi „Polovcy”, poate de la „pole” (câmpie), sau „polov/polovyi” (palid/gălbui), având același mod de trai ca și nomazii precedesori. Cu toate acestea se cunosc și cazuri de așezări cu evoluție spre mediul urban și chiar cu elemente de fortificare. Vechi letopisețe rusești au menționat acele întărituri „vejy” cumane, * sezoniere, de iernat, unde ei viețuiau alături de turme în căruțele lor cu coviltir și chiar orașe („gorody”) în câmpiile nord-pontice (*Ibidem*, 120, cu multă bibl.). Mai menționăm că în împrejurimile satului românesc Cireș/Storojineț curge pârâul Vejul (**Grămadă**, 1996, 229).

După 900, probabil sub presiunea altor populații, cumanii încep deplasarea spre vest. Spre jumătatea secolului al XI-lea penetrează în zonele ponto-caspice. Primul lor atac asupra statelor rusești, din 1061, se va încheia cu succes, peste un veac și jumătate scriindu-se pagini de noi mari confruntări cu lumea slavă. După trecerea a mare parte din uzi în Imperiul bizantin, în anii 1067-1071, se vor răspândi în Moldova, Muntenia și apoi în Transilvania, unde viețuiau alături de români și slavi și grupări pecenege și de uzi.

În perioada de maximă expansiune a celor circa 10 triburi ale lor, vor controla un spațiu de la Lacul de Aral și până la Dunărea de Jos, în nordul fluviului viețuind așa-numiții *cumani negri*. Prima incursiune a lor în Imperiul Bizantin s-a desfășurat în 1078 în colaborare cu pecenegii. Peste șapte ani cumanii atacă Ungaria, când ei înaintează până în comitatul Bereg din nordul regatului, ceea ce denotă faptul că au trecut lanțul muntos carpatin, măcar la întoarcere, prin pasul Verecke (**Spinei**, 1996, 135). Desigur, în funcție de itinerarul ales la întoarcere, trupele cumane ar fi putut parcurge și zona bucovineană, sau măcar nord-bucovineană, dar un astfel de eveniment nu poate lăsa urme arheologice clocovente. Prin 1091-1092 cumanii lui *Kopuloi* trec munții în nordul Transilvaniei în scop de jaf. Drept urmare, regele Ladislau cel Sfânt, pretextând că ei au fost stimulați de ruși, invadează Haliciul, prilej cu

* Interesant, în Bucovina, în arealul comunei de origine huțulă Moldova-Sulița, există două culmi, nu prea înalte, „Vejul Mare („Vejii” – ucr.) și „Vejul Mic”. După spusele unor bătrâni din sat, aici s-ar fi găsit și minereu de argint, care cu mai multe secole în urmă era transportat pe cai în saci de piele și dus la Baia și Rodna – informații de la pensionarul Vasile Macovei, născut în localitate.

care unele fortificații, poate și din nordul spațiului bucovinean au fost puse la grea încercare.

În cadrul relațiilor cu spațiul nord-dunărean se înscrie și ajutorul militar cuman în cadrul campaniei din anul 1092 împotriva Poloniei vecine, cu un an înainte Haliciul trimițând la rândul său împăratului bizantin un contingent de 5.000 de ostași. În vâltoarea acestor evenimente – și nu numai – putem presupune că au participat și forțe armate recrutate din spațiul nord-bucovinean.

O altă trecere la vest de Carpați în Transilvania și Ungaria propriu-zisă cumanii o vor face în scurt timp după ce vor fi participat de partea bizantinilor la lupta de la Lebnion (1091), căile alese putând fi mai degrabă mai sudice, probabil Oituz (el însuși toponim turcic !). După înfrângerea lor de către regele maghiar Ladislau cel Sfânt, este posibil să fi folosit același drum de întoarcere, deoarece în această perioadă se pare că grosul populației lor încă rezida în stepele nord-pontice.

O serie de informații cu privire la raporturile lor cu populația veche românească și creștină din afara arcului carpatic (*Ibidem*, 139-140, cu bibl.), din păcate nu le putem aplica în mod cert realităților demografice din nord-vestul Moldovei istorice, spațiu aflat la mare depărtare de regiunile de câmpie de la nordul Dunării de Jos unde viețuiau triburile nomade. Forțe armate cumane au ajuns în preajma teritoriului nord-bucovinean și mai târziu. După o serie de incursiuni ale turanicilor în statul kievid, s-a ajuns la pacificarea relațiilor, ceea ce a favorizat primirea de către Vsevolod II Olgovici (1139-1146) a unor contingente, alături de trupe poloneze, ungare și cehe, în conflictul deschis în 1144 cu cneazul Haliciului Vladimirko, cumanii contribuind la ocuparea târgurilor Ușica și Mikulin. Este foarte posibil deci ca populația din actuala regiune Cernăuți să fi participat la acest conflict militar destul de amplu.

În perioada de mijloc a secolului cumanii au fost încă un factor activ la Dunărea de Jos, fie prin invazii în imperiu, însuși împăratul Manuel I Comnenul punându-se în fruntea forțelor sale armate, fie prin ajutorul dat de către ei lui Ivan Rostislavici (zis „Berladnicul”), pretendent la tronul halician și opozantul lui Iaroslav Osmomisl (1153-1187). Este și perioada în care Haliciul și regiunea Peremyșl încep să fie denumite Galiția (*Galickaja zemlja*).

Și după 1200 prezența cumanilor la Dunărea de Jos reprezenta un permanent pericol pentru regatul maghiar, ceea ce a și determinat pe Andrei al II-lea să realizeze cunoscuta colonizare a cavalerilor teutoni în Țara Bârsei.

Spațiul nostru aflat în studiu a fost departe și de suita invaziilor cumane în Bizanț care au reînceput spre jumătatea secolului al XII-lea. În schimb, în zona centrală a Moldovei s-a constatat o micșorare a numărului așezărilor

românești (**Idem, 1987, 122**). Ca efect al acestei stări de fapte, în care includem alături de eventuale condiții climatice mai puțin favorabile și existența unor grupe turanice nomade agresive ce viețuiau în mod cert în zonele stepice din sudul Moldovei, se poate aprecia ca logic și fenomenul diminuării numărului de așezări autohtone în general la răsărit de Carpați, care se poate constata cu începere din cea de-a doua jumătate a secolului XI, chiar și însă în alte regiuni europene. Desigur, nu putem ști în ce măsură hoardele turanice, fie pecenege, fie ulterior cumane, au inițiat expediții de jaf în spațiul bucovinean. În actualul județ Suceava ideea este după opinia noastră mai greu de admis, ținând cont de faptul că aici, după informațiile pe care le deținem până în prezent, aproape că nu existau așezări umane, zona fiind astfel de slab interes expediționar.

Diferențierile reale dintre părțile de sud și de nord (unde nu a existat cultura Dridu) ale Moldovei sunt demonstrate și ulterior, doar în prima constituindu-se cultura Răducăneni* (cea de-a doua jumătate a secolului XI – prima jumătate a secolului XII), aceasta din urmă cu adânci moșteniri genetice în prima cultură menționată.

Și încă ceva. Cu excepția zonei adiacente Dunării de Jos, de contact cu lumea bizantină și aceasta uneori în retragere de la linia fluviului, în rest civilizația medievală românească a fost în cursul secolelor XII-XIII de aspect primordial rural. Chiar dacă pe la jumătatea secolului al X-lea a fost menționată prima așezare medievală urbană, Cetatea Albă („Maurokastron”), în mod cert ea nu a fost o creație autohtonă.

Ca dovadă concretă a prezenței temporare a nomazilor în lumea nord-pontică și în cea carpato-balcanică, în mediul autohton au apărut unele tipuri de cazane de mari dimensiuni de lut, imitând firește prototipuri metalice asiatice din bronz. Firește, nu pretutindeni unde ele apar se poate vorbi de o prezență etnică pecenegă. În Moldova este cazul așezărilor vechi românești ale culturii Răducăneni, unde cazane asemănătoare s-au produs în mod curent în așezările populației autohtone agricole (vezi și **Idem, 1985**). Astfel de piese, ca și însăși cultura amintită, nu sunt prezente în spațiul nord-est carpatic care ne interesează aici, în mod special.

Spre mijlocul secolului al XII-lea cnezatul de Halici, ca și regatul maghiar, cunosc un proces de întărire. La fel și relațiile haliciano-bizantine,

* Descoperiri de referință pentru cultură, binecunoscute, s-au făcut în județele Iași (Răducăneni, Hlincea, Brădicești), Vaslui (Dănești, Oltenești, Bărlălești, Grumezoaia), sau în Basarabia (Hansca, Seliștea, Strășeni, Costești, Cărbuna...) – **Postică, 2007, 65**, cu bibl. la zi.

care înregistrează un curs pozitiv, datorat în principal lipsei intereselor de concurență, dar și relațiilor vii comerciale dintre ele și subordonării episcopiei de Halici Patriarhiei constantinopolitane. În schimb, din cauza ciocnirilor de interese de dominare a spațiului din nord-vestul Peninsulei Balcanice, se vor înregistra conflicte armate dintre imperiu și regatul maghiar, în care cnezatul halician, amenințat permanent dinspre Carpații Păduroși, va lua partea Bizanțului. Astfel, în 1166 Manuel I organizează o expediție antimaghiară pornind dinspre Marea Neagră, contingente autohtone din părțile sudice ale viitoarei Moldove, putând participa și ele la inițiativa bizantină, ca și în cazul altei armate imperiale, condusă ulterior de Ioan Dukas.

În condițiile încă a existenței turanicilor în zona stepică a Moldovei (teritoriile atât est, cât și sud-carpatică începând să fie denumite „Terra Cumanorum”, sau „Cumania”), nu este cazul acceptării vechii teorii - atât de dragă istoriografiei și astăzi ruso-ucrainene - a stăpânirii haliciene până la Dunăre, care specula prezența expediționară, ocazională în aceste părți dunărene a pretendentului la domnia haliciană, aventurierul Ivan Rostislavici.

În cadrul evenimentelor pricinuite de răscoala antibizantină a vlahilor și bulgarilor condusă de Asan și Petru, cumanii nord-dunăreni își vor desfășura forțele militare la sud de Dunăre în sprijinul răsculaților (1186). Fiind permanent un factor agresiv, bizantinii vor convinge pe cneazul de Halici-Volânia, Roman Măstislavici, să inițieze acțiuni de neutralizare a lor la Dunărea de Jos în primii ani ai veacului al XIII-lea. Drept urmare, după decesul cneazului din 1205, cumanii, la rândul lor, vor interveni în Halici în cadrul luptelor pentru tron, teritoriul nordic bucovinean putând fi astfel implicat indirect prin recrutare de trupe.

Aducerea în 1211 a ordinului cavalerilor teutoni de către regalitatea maghiară în Țara Bârsei s-a făcut tot pentru apărarea liniei carpatice sudice împotriva acestor hoarde nomade. La 1222 limita răsăriteană al posesiunilor teutonilor se localiza în zona exterioară a curburii Carpaților „până la hotarele brodnicilor” (DRH, D, I, doc. 1, 2). O astfel de țară „Brodnic” a apărut în unele documente, plasabilă în partea sudică a spațiului carpato-prutean. După informațiile conservate istoriei, așa-zișii *brodnici*, migraseră favorizați probabil de exodul cuman la Dunărea de Jos, undeva din răsăritul continentului, unde vechile letopisețe i-au consemnat spre jumătatea veacului XII și la 1216, în calitate de supuși ai cnejilor de Suzdal (Spinei, 1996, 152). La 1223, așa cum bine se cunoaște deja, ei participaseră în frunte cu voievodul lor Ploscânea, ca aliați ai mongolilor în lupta de pe râul Kalka, contra cnejilor ruși aliați cu forțele cumane. o înfruntare dramatică și de proporții, care personal ne amintește poate de altă celebră luptă, cea din Câmpiile Catalaunice (451), unde

spre deosebire de prima, alți asiatici (atunci hunii lui Attila) și acoliții lor au fost stopați.

În cronică Lituaniei, terminată prin anul 1227, contemporană cu importanta confruntare se relatează pierderile suferite de principii ruși: „rex magnus” Mstislav al Kievului fiind ucis, alături de 40.000 de războinici, pierderi mari suferind și cneazul halician, care scăpă doar prin fugă (**Idem, 2012, 26**).

Care erau fruntariile episcopiei cumane, incluzând și populație cumană din zona stepică din sudul Moldovei și probabil și nord-estul Bărăganului ? În scrisoarea papală din 31 iulie 1227 către arhiepiscopul Robert de Strigoniu, acesta era nominalizat ca delegat al Vaticanului în „Cumania și Brodnic terra illa vicina” (**DRH, D, I, doc. 4**) pentru numiri de episcopi, sfințiri de preoți și ridicări de biserici.

În 1250 regele maghiar Bela al IV-lea înștiința pe papă că spațiul est-carpatic („Cumania” și „Brodnic”), unde trăiau rutenii, cumanii și brodnicii se găsea deja sub dominația mongolă (**Spinei, 1994, 179**, cu multă bibl.). Important, în acest document populația veche românească, valahii, nu sunt deloc menționați, cu toate că în părțile central-sudice ale Moldovei este de presupus că ea exista. Așa cum s-a văzut deci, localizarea brodnicilor însă nu implică zona nordică a Moldovei. Din păcate nu putem face o localizare mai exactă neștiind cât se întindea teritoriul donat teutonilor. Oricum, teritoriul lor de rezidență în mod logic trebuia să fi fost cel din fața Oituzului, principala poartă de penetrare a pericolelor asiatice, zonă unde – nu întâmplător credem – s-a constituit și Episcopia Milcovului.

Și în privința originii brodnicilor s-au emis diferite supoziții: neamuri asiatice, slavi sau slavo-români. Mai nou, ei ar fi fost, „strămoșii viitorilor cazaci zaporojeni” (**Mocja, 2010, 171**). Oricum, foarte posibil, etnonimul ar fi putut deriva de la verbul slav „broditi”, cu sens de „a pribegi”, ceea ce se potrivește cu spațiul de circa 1.000 de kilometri în care au fost atestați documentar ca prezenți (**Ibidem, 180**).

Chiar înființarea celebrei episcopii „cumane” la 1228, într-un spațiu ce includea și sud-vestul Moldovei de mai târziu, s-a făcut ca măsură de-a se contracara prozelitismul ortodox din zonă, dar și sub semnul interesului de pacificare a nomazilor, unele căpetenii cumane solicitând chiar cu un an înainte creștinarea în regatul maghiar. Dacă în zonă putea să existe o oarecare populație nomadă, regiunea noastră de studiu nu a cunoscut o astfel de viețuire sesizabilă pe cale arheologică, doar eventual toponimică. Cel puțin în descoperirile de până acum. Teritoriul deluros și puternic împădurit al Bucovinei nu presupune teoretic o locuire nomadă, în plus aici nu există cunoscute până acum nici vestigii arheologice certe de-ale lor. Dar nu excludem și contrariul,

în nordul Bucovinei istorice, statul halician, după exemplul kieviean (**Spinei, 2008, 413 și urm.**), putând coloniza cu scop defensiv triburi nomade în zona de la sud de Prutul de Sus.

Cu numai un an înainte, în 1227, cneazul de Kiev solicită pe cumani pentru luarea Kamenetului (Kamenec – ucr.), stăpânit de halicianul Daniil Romanovici (1221-1264), supranumit și „Halicianul”, care se găsea în conflict cu regatul de peste munți pentru Halici (unde rezida temporar unul dintre fiii suveranului maghiar). Hanul cuman în final se va mulțumi doar cu jefuirea teritoriului aflat sub controlul ungarilor. În 1229 *, sau 1230, Daniil cu ajutor cuman și polonez va reuși să recucerească Haliciul, forțele maghiare, având în componență și unele efective cumane, fiind obligate să treacă pe la nord de spațiul viitoare Bucovine, după ce trecuseră Nistrul inițial pe la Vasiliv (rom. Vasileu), spre a trece Carpații Păduroși. O nouă campanie de jaf cuman s-a înregistrat în Halici în 1236, o dată cu expediția de aici a cneazului de la Cernigov, poate și spațiul dintre Prut și Nistrul Mijlociu fiind din nou afectat, ținând cont de distanța nu prea mare dintre teritoriul bucovinean și Halici, de circa 130 km.

După 1236, când începe campania mongolă de înstăpânire a părții meridionale a Europei Răsăritene, (ce produce un nou exod cuman, parte spre Caucazi, parte spre Ungaria, parte la sudul Dunării), destinul teritoriului est-carpatic se va schimba în mod radical. Peste trei ani, circa 40.000 de războinici turanici și familiile lor vor fi colonizați în Ungaria, drumul parcurs de ei, mai scurt, fiind probabil însă prin pasul Oituz aflat oarecum în dreptul stepelor nord-pontice.

Cumanii, vecinii răsăriteni ai horvaților (ce locuiau în zonele din apropierea Carpaților nordici), după înfrângerile suferite din partea mongolilor, vor trece - după altă posibilitate - pasurile Carpaților de Nord în regatul maghiar, poate pe aceeași cale folosită anterior de huni, sau de avari. În scurt timp, după distrugerea statului kievian (1240) și pârjolirea Volâniei și apoi a Galiției, masele asiatice, împreună cu trupe ale popoarelor supuse, vor trece și ele Carpații nordici. În teritoriul halician se instalează astfel în garnizoane, pe principiul unor districte militare, șefi militari mongoli.

Prin noul statut de vasal al lui Batu-Han, cnezatul halician al lui Danilo sau Daniil Galic’kij (*Halicianul*), a îndepărtat în schimb, deocamdată, pericolul agresiunilor polono-ungare.

* Ipatievskaja letopis’ consemnează anul 1229.

Ca și precedesorii lor, cumanii preferau înmormântări în tumuli, depunând pentru bărbați inclusiv calul, sau părți din el.* Orientarea defuncțiilor, era de obicei est-vest, invers decât pecenegii și uzii. Și ei obișnuiau ridicarea de statui pentru personaje mai importante, în mod izolat apărând astfel de vestigii și la vest de Nistru, la Nădușita-raionul basarabean sudic Drochia, sau în nord-estul Bulgariei.

Zonele cele mai intens locuite de ei se apreciază că au fost sudul Moldovei, inclusiv Bugeacul și estul Munteniei, de unde în perioadele mai secetoase se deplasau cu tot cu familiile lor spre regiuni de ceva mai mare altitudine, mai răcoroase și mai umede, pentru hrănirea turmelor lor.

Din păcate, două izvoare nordice, foarte interesante (lucrarea islandezului Snorri Sturluson, *Heimskringla* = *Cercul pământului*, cu relatarea expediției lui Alexios I împotriva cumanilor, cu desfășurare și în regiunea „*Blökumanaland*” și inscripția runică funerară comemorativă din insula Gotland despre uciderea lui Rodfos de către „*blakumeni*”), nu aduc lămuriri certe pentru spațiul est-carpatic. Prima informație se poate lega de răsăritul Munteniei, eventual și sudul Moldovei, ca țară a cumanilor „negri”, iar a doua - deși uneori „*blakumen*” sau „*blakumana*” au fost asociați vlahilor, românilor - de cea a aceleiași populații nomade, ce domina la vremea evenimentelor descrise estul Carpaților. Desigur, nomazii vor conviețui cu autohtonii, ca și în Transilvania, până la invazia mongolă fiind și amintiți documentar, după care treptat vor urma calea asimilării de către majoritate (**Horedt, 1969, 179-185**).

Este de presupus că în anumite zone unele grupuri s-au sedentarizat mai repede în contacte mai intense și de mai lungă durată cu populația autohtonă, românească sau chiar slavă, neasimilată încă la rândul său.

Așa cum bine se știe, Neagu Djuvara și mai înainte Iorga (**1993, 134**), au optat pentru originea cumână a familiei întemeietorului Basarab I, origine comună cu cea a familiei de țari bulgari a Terterilor, după cum însă poate exista și varianta doar a purtării de către voievod a unui nume cu semnificații de ierarhie socială, de origine turcică.

Pornind tot de la un antroponim ce amintește de ei, (Coman = Cumanul), în județul Suceava se cunoaște satul Comănești. În documentele din secolele XVII-XVIII este atestat pe Siretul de Sus, în nordul Bucovinei istorice, satul „Comărești”, sau „Cumărești”, în zona localităților Budineț, Bănila, Igești și Carapciu (ultimul toponim - de la „*kara*” = negru - tot de rezonanță turcică !), azi regiunea Cernăuți. Un „Comănești” a fost desființat tot în

*Pentru descoperiri din sudul Moldovei, vezi **Brudiu, 2003**.

nordul Moldovei, în județul Botoșani, fără să mai menționăm relativ numeroasele astfel de denumiri în restul țării (**Andronic, 1997, 104**, cu bibl.). Tot în bazinul Solonețului a existat satul Berindești (azi Costâna/Todirești), provenind de la un Berindei (de la triburilor turcice ale berendeilor, înrudite cu uzii), toponim întâlnit și în județele Vaslui și Neamț.

După Teodor Bălan, Tereblecea, satul de lângă actuala frontieră, care se numea inițial „Telebeaciți”, adică „satul lui Tălabă”, pleacă de la un antroponim de rezonanță cumană, dar s-au consemnat și alte origini ipotetice. După o legendă locală, coloniștii maramureșeni ar fi dat numele satului, căci nu departe de Bedeul lui Dragoș, exista satul Tereblea, de pe un mic afluent al Tisei cu același nume (**Crețu, 2010, 25-26**).

Merită să mai amintim pentru cercetările de viitor că în toponimia minoră a Tereblecii, s-a consemnat țarina Sasu, pădurea Tătarca, pădurea Cetatea Tătarilor, cetate ce s-ar fi aflat lângă „șanțul lui Sobieski”, poate în același loc (**Ibidem, 35-37**).

Și hidronimele poartă amintiri ale unei eventuale viețuirii ale nomazilor în spațiul nostru. Pornind de la sufixul „lui (ui)” (râu/vale), frecvent în Asia Centrală, în teritoriul românesc s-au putut identifica o serie de denumiri turcice: Turlui, Bahlui, Călmățui, Șomuz, Copcui, Covurlui... (**Spinei, 1985, 151**), chiar în Bucovina existând cea a pârâului Derelui/Derehului (**Grămadă, 1996, 128**), al cărui curs trece, nu departe, pe la sud de Cernăuți, inclusiv prin satul românesc Corovia. Desigur, astfel de denumiri la origine turcice pot fi atribuite în egală măsură și nomazilor care au precedat pe cumani (Bărăgan, Burnaz, Teleorman, Caracal, Caraiman, Călmățui, Dăsnățui, antroponime – Toxabă, Tâncabă, Carabă, Basarabă, ultimul cu sens de părinte cuceritor/stăpânitor).

Tot ca origine peceneg-cumană ar putea fi și numele orașului Bârlad, plasat într-o zonă unde populațiile de stepă s-au cantonat preferențial de-a lungul timpului. Derivat al cuvântului „bilad”, în sens de „târg sau oraș prin excelență”, denumirea localității putea deci să pună accent tocmai pe caracteristicile sale față de teritoriul întins din jur, de aspect rural. Înclinăm astfel să nu mergem pe varianta derivării din slavul „berlo” (nuia, băț, creangă). De altfel și Vasluiul și eventual Tecuciul („tehek” + uciu – în sens „de capătul sau marginea țării”) au putut avea aceeași origine (**Giurescu, 1967, 191, 292**). Un sat Tekucză există în zona Carpaților Păduroși, spre sud-vest de Kolomeia.

Totuși, dacă cumulăm aici și hidronimul Derelui și numele satului Carapciu (kara = negru), putem avansa ca ipoteză o eventuală colonizare galițiană a unui trib cuman în zona bazinului superior al Siretului, cu rol de-

apăra un segment din limita sudică a cnezatului halician, un astfel de rol primind turanicii - cum s-a văzut - și în Rusia kieviană, sau Ungaria (inclusiv cazul secuilor). Situația deci nu ar fi fost unică, enclave turcice putând fi colonizate și ceva mai timpuriu. Mai amintim de asemenea că nu la mare distanță de hotarul nordic bucovinean, dincolo de apa Nistrului, există localitatea Pečenizin, în raionul Kolomeia, regiunea Ivano-Frankivs'k, cu pârâul Pečenigi, (dar și locul *Țarina* !, amintind de coloniștii români din Evul Mediu) (**Vakulenko, 1977, 93**).^{*} În acest caz, Haliciul este posibil să fi colonizat și comunități pecenege spre versantul răsăritean al munților, măbind densitatea de locuire umană de aici, de altfel aici mai mică și măbind astfel capacitatea de apărare a zonei, în fața pericolului potențial maghiar.

Prin urmare, chiar dacă din punct de vedere arheologic locuirea turanică în spațiul bucovinean nu este demonstrată încă arheologic, datele toponimice indică totuși o foarte posibilă sedentarizare a unor astfel de comunități.

În aceeași ordine de idei, mai menționăm că după o presupunere veche, huțulii ar fi „descendenți de viță cumanică, odinioară romanizați și astăzi slavizați” (**Lahovari, 1908, 239**), ceea ce ar putea explica faptul că huțulii, care au ca zonă de proveniență tocmai acest areal, sunt de regulă bruneți. S-a pornit și de la o oarecare apropiere de nume (uzi - uți - guțuni - huțuli) și alți istorici, printre care și fostul slavist al universității cernăuțene, E. Kałužniacki, văzând în huțuli uzi, sau cumani ulterior slavizați (**1852, 48-49**). Tot pentru o origine cumană au optat mai demult și Biderman, Weigand și Szaraniewicz, sau mai recent Iorgu Iordan și George Ivănescu (**Onciul, 1968, 311; Andronic (red.), 1998, 13 și urm.**, cu multă bibl.).

În ceea ce ne privește, am optat pentru explicarea acestei adevărate „enigme” etnologice, prin fenomenul de coabitare dintre populația ruteană premontană și cea de bejenari români sosiți aici în secolele XIII (?) - XIV-XVI (**Andronic, 1998, 18 și urm.**).

Având probabil un caracter nomad/seminomad și o origine turcică, cum presupune eruditul cercetător Victor Spinei, mobili geografic și aflați în contacte apropiate cu hoardele cumane, **berladnici** – o altă enigmă etnologică – apar în zona de la nordul Dunării de Jos, poate profitând și de slăbirea vigilenței imperiului confruntat de puțin timp de izbucnirea revoltei populare conduse de frații vlahi de la sudul Dunării Petru și Asan (**Spinei, 1996, 152**).

^{*} Kałužniacki contabilizase la un moment dat circa 190 de sate românești descălecate în Galiția, între anii 1378 și 1572 – **Andronic (red.), 1998, 17-18**, cu bibl.

De numele berladnicilor se leagă și aventurierul amintit deja, Ivan Rostislavici, pretendent la tronul halician și opozantul lui Iaroslav Osmomisl. Așa cum se cunoaște, după ce a atacat pe Dunăre două corăbii haliciene, primul a plecat în 1159 din spațiul sudic moldav cu trupe alcătuite din cumani și 6.000 de berladnici contra Rusiei Haliciene; înfrânt însă va trebui să-și găsească azil politic la Kiev. Până a ajunge la Ușița și Kucelmin, localități importante plasate spre hotarele sudice ale cnezatului de Halici, este de la sine înțeles că trupa sa a călcat și pe pământ bucovinean. Din păcate, nu se cunosc informații legate de locul desfășurării luptei cu Iaroslav, amplasare care totuși – din moment ce deznodământul i-a fost favorabil celui din urmă – trebuie să fi fost tot undeva în părțile meridionale ale cnezatului său. Faptul că Ivan s-a refugiat în partea sudică a Moldovei este și el un argument că zona nu făcea parte din teritoriul dominat efectiv de către cnezul halician.

În anul următor, caracterul războinic al berladnicilor a fost din nou pus la încercare, trupe ale lor fiind atestate cu ocazia atacării îndepărtatului și importantului port Oleșia, de la vărsarea Niprului în mare și care depindea de cnezatul kievian, care a și reacționat prompt urmărindu-i și înfrângându-i.

Problema localizării lor a fost adesea discutată și în legătură cu actualul oraș Bârlad, unde de altfel nu s-au descoperit vestigii arheologice care să certifice un astfel de centru prestatal (**Idem, 1979, 279**). De aceea și noi optăm pentru opinia lui Victor Spinei, care a scris că mai degrabă localitatea era plasată undeva în spațiul vechi rusesc, fără să aibă tangență cu spațiul est-carpatic, inclusiv cel bucovinean (**1994, 178**).

Mai eficient, cnezul de Halici-Volânia, Vasilko (1084-1124), a încercat popularea unor teritorii sudice ale cnezatului său, incluzând după unii istorici viitoarea Bucovină și Moldova. Acceptăm și noi ca posibilitate ca localitatea Vasiliv de pe Nistrul de Mijloc să îi fi preluat numele într-un astfel de context. În schimb, Žukovs'kij emite teorii fanteziste, apreciind că opera de colonizare ar fi cuprins inclusiv sudul Moldovei, unde s-ar fi ridicat astfel un nou cnezat ucrainean, cel cu reședința la Bârlad (într-o zonă cert locuită majoritar de români !) și centre comerciale la Tecucia (Tecuci) și Micul Halici/Galič (Galați). Statul bârlădean s-ar fi menținut după teoria unor istorici până în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, când în urma gonirii cnezului Ivan Rostislavici, formațiunea sa teritorială ar fi fost înghițită de cnezatul de Halici al lui Iaroslav Osmomisl (1153-1187) (**Žukovs'kij, 1991, 26**).

Plasarea cnezatului lor în sudul Moldovei a fost preferată de numeroși istorici (**Spinei, 1994, 178**, cu bibl.), inclusiv de Cihodaru (**1960, 65**). O opinie aparte a avut-o Alexandru Madgearu, care considerase că berladnicii trebuie căutați undeva în Volânia, unde ar fi existat și un oraș cu acest nume. De aici

rezultând că nu Rusia controla spațiul de la nordul Dunării, ci cumanii (2007, 128).^{*} Rusanova și Timoščuk îi fixase ipotetic și hotarele, în sudul Moldovei, pe cursul râului Bârlad: la răsărit Nistrul, la vest Siretul, la nord cnezatul Halici, iar spre sud-vest, formațiunea prestatală a brodnicilor, slavi după autorii citați. Tot ei vedeau în populația berladnică un amestec de est-slavi, rusini, (majoritari, deși la p. 88 considera că românii erau cei mai numeroși), volohi, poloveți și alții. Cu timpul, împinși de trupele maghiare, numeroși volohi vor părăsi Transilvania, ajungând inclusiv în acest cnezat. În plus, cei doi autori îi consideră pe majoritatea berladnicilor de caracter seminomad, cu detașamente militare care se puteau pune adesea în serviciul hanilor pecenegi, sau a cnezilor ruși.

Mare parte dintre berladnici ar fi fost urmașii tiverților, ale căror așezări au supraviețuit până în veacul al XIII-lea, precum fortificația basarabeană de la Rudi. Aici se pare că se refugiau și unii galițieni, denumiți în letopisețe „galickie vygoncy” (expulzați, bejenari, fugari galițieni), probabil în principal feudali certați cu puterea centrală, precum vărul cneazului de Halici, Ivan Rostislavici, nu întâmplător astfel poreclit „Berladnicul”, care ar fi și deținut puterea la un moment dat în acest cnezat sudic (Tentiuc, 1996, 13). De altfel, descoperirile arheologice de până acum (morminte sau locuințe), nu au susținut ideea existenței acestor fugari de rang social înalt (*Ibidem*, 194).

Dincolo de relațiile intense cu Haliciul, au existat și conflicte, precum cel din anul 1159, când trupele berladnicilor au efectuat o expediție contra Haliciului și când ei probabil au pășit și pe teritoriul bucovinean (Rusanova, Timoščuk, 1981, 84-85, 133).

Mai demult, Pavel Bârnea a susținut ideea unei migrații de populație pornind din zona nordică a Moldovei medievale de mai târziu, de pe cuprinsul teritoriului administrat de cnezatul de Halici, așa-numiții - cum am spus - *galickie vygoncy* (de la „vygonec” = fugar, după autor, după V. Pașuto, de la „vygon skota” = popor prin excelență pastoral). În legătură cu tipul de ceramică „galickie vygoncy”, prezentă în descoperirile de la Orheiul Vechi, de exemplu, Anatol Gorodenko a emis opinia că ea s-ar datora doar unor contacte economice, ceea ce nu considerăm real, deoarece nu credem că o astfel de ceramică, marfă cu volum mare, perisabilă la transport și de valoare mică, merita să fi fost comercializată între cele două zone, relativ îndepărtate (Gorodenko, 2000, 110-111).

^{*} Despre Bârlad și berladnici vezi și Giurescu, 1967, 191 și urm.

Credem că spațiul bucovinean a suferit cel mai mult din cauza mongolilor, cel puțin în momentul de impact cu ei. Cunoscuți mai cu seamă sub numele de **tătari**,* neamurile mongole coalizate sub puternica autoritate și personalitate a lui Gingis-Han, comparat uneori pe drept cuvânt cu Alexandru Macedon, Caesar, Attila, sau Napoleon, au reușit în numai câteva decenii să domine un spațiu geografic imens, de la Pacific până la Dunărea de Jos, de la taigaua siberiană, în nord, la Himalaia, în sud.

Din punctul de vedere al modului de trai, unele populații ale lor locuind în zone de pădure, practicau în principal vânătoarea și pescuitul, în vreme ce altele, de stepă, creșteau intensiv fie oile, fie caii, toate însă folosind corturi, iurte și căruțe. În stepele nord-pontice au fost chiar consemnate cazurile unor aristocrați mongoli posesori a până la 200 de iurte, amplasate pe căruțe trase de cămile sau boi, totul semănând cu aspectul *sui generis* a unui sat mobil (**Spinei, 1999, 336**, cu multe alte inf.).

Pentru triburile de păstori deplasările în căutare de pășuni se efectuau în funcție de sezon și de regimul drepturilor de folosință ale teritoriilor respective, reglementat din generații în generații în cadrul relațiilor de vecinătate dintre comunitățile respective, adesea în cadrul unor adunări deliberative („kuriltai”).

Practicarea nomadismului ecvestru explică de ce mongolii dispuneau doar de trupe de cavalerie, ceea ce le conferea pe de altă parte mobilitatea armată cunoscută. În campanii participa întreaga suflare bărbătească, femeile contribuind în fabricarea armamentului și în cazuri extreme trăgând chiar cu arcul. În plus, populațiile supuse erau obligate să participe cu forțe proprii ca avangardă de sacrificiu în expedițiile mongole, ale căror trupe pot fi estimate pentru acea vreme oricum la peste 100.000 de războinici.

Caracteristic deci pentru mongoli în expedițiile lor erau capacitatea de-a acționa cu rapiditate, anumite tactici de învăluire și repliere, disciplina trupelor, cruzimea deosebită a represiviunilor și preferința pentru desfășurarea în locuri deschise. Cu toate acestea, au trecut cu ușurință pasurile montane din Caucazi și Carpați, încărcăți cu prăzi numeroase și chiar cu mașini de război. Și pentru că veni vorba, în unele cronică occidentale s-au strecurat chiar și informații despre rolul românilor și secuilor în apărarea pasurilor carpatice (**Idem, 2003, 189**). Desigur, era vorba despre locuitorii din interiorul arcului carpatic și nu despre populația est-carpatică.

Mongolii venerau o serie de divinități, începând cu cerul și aștrii săi și practicau șamanismul. Ritul funerar folosit era cel al înhumării, aristocrația mongolă dispunând de ceremonii funerare fastuase și de inventar bogat.

* Fiind un apelativ mai onorant, acesta s-a extins asupra întregii confederații de triburi nomade.

În urma a numeroase conflicte între triburi și clanuri, Temugin (viitorul Gingis-Han = în sens de „universal”- han), va reuși să se impună în 1206 ca unificatorul întregii populații mongole, ceea ce a dus și la elaborarea a numeroase reglementări religioase, socio-economice și militare, deasupra tuturor rezidând hanul cu prerogativele sale inspirate de divinitate. După unele expediții de pradă, în 1215 Gingis reușește ocuparea celei mai mari părți a Chinei, prilej de cunoaștere a unei culturi remarcabil de vechi. Din China se vor colecta prin funcționari speciali („baskaci”, sau „darugas”) diverse taxe și produse. Au urmat războiul cu Horezmul, jefuirea vestului Iranului și nordul Irakului și de la sfârșitul anului 1220 conflicte în zona Caucazului cu georgineni, cumani și alani, învinși separat. După jefuirea portului Sudak din Crimeea, în nordul Mării de Azov, undeva pe cursul râului Kalka, se va desfășura marea bătălie amintită deja, în care coaliția ruso-cumană va fi zdrobită (16 iunie 1223). Vor urma alte confruntări cu hoarde cumane și bulgarii de pe Volga, cu armenii și gruzinii pe care îi vor supune, kuriltaiul triburilor mongole din 1235 luând decizia invaziei Europei de Răsărit, comanda supremă fiind încredințată lui Batu-Han. La începerea anul viitor al campaniei, de o anvergură și urmări fără precedent, nu se știa că ea va dura însă până în 1242.*

După supunerea bulgarilor de pe Volga, a cumanilor lui Bačman și a iașilor (triburi de origine iraniană), spre sfârșitul anului 1237 mongolii se vor îndrepta spre cnezatele rusești, care din diverse motive nu au făcut pe moment front comun. Fără să fie ajutat de cnejii din Cernigov, Vladimir și Novgorod-Seversk, cnezatul de Riazan a fost jefuit fără milă și supus. În scurt timp, armatele Vladimirului și Suzdalului au fost și ele zdrobite. Vara anului 1238 a însemnat anihilarea puterii confederației triburilor cumane din stepele nord-pontice și desființarea celei a alanilor din nordul acelorași munți. În 1240 cad și cnezatele rusești meridionale, Cernigovul, Pereiaslavul și însuși Kievul, binecunoscut în epocă ca „mama orașelor rusești”, a cărui populație este estimată la 35.000-40.000 de locuitori, cum Londra va avea de abia peste un secol (**Pulu, 26**). Sunt apoi zdrobite cnezatele de Vladimir și de Halici-Volânia. Iarna spre 1241 a însemnat concentrarea corpurilor de armată în cnezatul de Halici-Volânia și organizarea viitoarei campanii contra puternicelor regate ale Poloniei și Ungariei. Nu putem ști sigur în ce măsură spațiul viitoarei Bucovine a fost afectat într-un fel sau altul, dar oricum populația haliciană, inclusiv cea

* Pentru acensiunea mongolilor euro-asiatică și prezența lor în spațiul carpato-dunăreano-pontic, mai nou vezi și **Spinei, 2012, 18-29**.

nord-bucovineană, credem că a contribuit din plin la aprovizionarea trupelor asiaticilor.

În plus, la scara acestor pregătiri și scopuri expediționare, considerăm că nu greșim să bănuim că și din rândul populației nordului Bucovinei istorice, care oricum – măcar parțial – făcea parte din cnezatul de Halici-Volânia, au fost recrutați luptători de primă linie, ca și auxiliari pentru transporturi, ceea ce nu a fost cazul părții sale meridionale, deosebit de rarefiată demografic.

După inițierea unor campanii spre valea Vistulei, inclusiv cu scop de testare a forței de reacție poloneză, mongolii vor ataca pe mai multe direcții. După înfrângerea trupelor poloneze în zona Cracovici, consemnăm victoria asiaticilor, e drept scump plătită, la Wahlstatt, la N-V de Breslau, asupra trupelor Silzezii ducelui Henric al II-lea, ajutat de contingente moraviene și ale cavalerilor teutoni, ioaniți și templiceri (francezi). A urmat jefuirea unor teritorii din Moravia și Boemia.

Personal, Batu-Han a vizat regatul maghiar, punându-se în mișcare la începutul primăverii lui 1241 din zona haliciano-volânceană spre pasul Verecke, adesea numit „poarta Rusiei”. Personal, putem presupune că tocmai populația haliciană a oferit în mod normal, în principal, cei circa 40.000 de bărbați, care au tăiat în avangardă pădure, spre a oferi posibilități mai bune de trecere a munților marii armate (**Spinei, 1996, 213**). Parte dintre ei puteau proveni și din nordul spațiului bucovinean, de mai târziu. În același timp au pornit și alte corpuri de armată spre a crea diversivni în spațiul transilvănean, fiind folosite pasurile mai sudice, prilej când putem bănui că mongolii au trecut, sau s-au apropiat, de spațiul aflat în studiu, folosind parțial la un moment dat și valea Siretului. Distrugerea unor fortificații din lemn și pământ nord-bucovinene pe la jumătatea secolului al XIII-lea, a fost interpretată de Victor Spinei ca urmare a vehiculării unor trupe mongole spre sud, în Moldova (**Ibidem, 214**).

Corpul de armată principal însă a forțat trecerea montană Verecke, în pofida fortificațiilor din lemn încropite acolo din porunca regelui maghiar Bela al IV-lea, înaintând rapid spre valea Tisei. Trupele cumane colonizate relativ recent în Ungaria vor părăsi pe rege, ca și aliatul său, ducele Friedrich de Austria. La 11 aprilie, în apropierea vărsării râului Sajó în Tisa, s-a consumat dezastrul, armata creștină fiind practic spulberată, ceea ce ne amintește de un alt eveniment cu totul dezastruos pentru regat, cel de la Mohács (1526), când alți asiatici (la origine) turcii vor distruge iremediabil statul medieval ungar.

În primăvara lui 1241 un corp expedițional condus de Cadan și Büri, aflat inițial în Polonia, a traversat nordul Moldovei și Carpații, jefuind la 1 aprilie centrul minier săsesc de la Rodna (azi jud. Bistrița-Năsăud) și până la munți, au distrus și fortificația de lemn și pământ de la Bâtca Doamnei, de la

Piatra Neamț. După alți autori, mai puțin probabil, cei doi generali mongoli, Buri și Cadan, au trecut la 31 martie Carpații pe la Vatra Dornei spre Rodna (Giurescu, Giurescu, f. a., 191-192).

Alt comandant important din anturajul lui Batu-Han, Bochetor, a urmat probabil cursul Siretului, înfrângând oastea populației („pe oamenii care ieșiseră la luptă”) ce trăia în pomenita episcopie cumană*. De aici, prin pasul Oituz, mongolii au trecut în Transilvania, jefuind orașele la rând și înfrângând armata voievodatului și ucigându-i conducătorul. Ulterior acest corp de armată a luat drumul Ungariei.

La rândul său, corpul de armată a lui Budjek în drumul său spre apus a jefuit Muntenia, Oltenia și Banatul. Fără să intrăm în amănunte, mai menționăm campaniile lui Kadan în Croația și Dalmația, unde mongolii au și iernat, Bosnia, Serbia și chiar în Tracia și estul Austriei.

Legate de invadarea nordului spațiului bucovinean, așa cum credea și Victor Spinei, pot fi și îngropările celor două tezaure de podoabe de la Cernăuți. Primul, din argint, era compus din 17 piese (trei colane-*torques*-uri, șase cercei pendante, o brățară, un inel, o cruciuliță, un cristal încastat în metal și două plăcuțe – toate cumulând 735 grame). După autorul citat, ca și după Pivovarov, el s-ar data în ultimele decenii ale veacului al XII-lea și prima jumătate a celui următor. Tot în epoca austriacă, în oraș, în albia pâraului Clocucica (Klokučka) se mai descoperiseră o brățară și un colan din aur și mai multe fragmente de la o podoabă din argint. După toate probabilitățile, toate acestea au putut fi realizate într-o manieră bizantină de către artizani est-europeni (Spinei, 2014, *passim*).

Renunțând la invadarea și supunerea imperiului romano-german, secătuiind teritoriul maghiar, ca principală bază de aprovizionare, cuprins de o foamete cumplită, invadatorii vor lua decizia întoarcerii în Asia. O parte a lor va practica tot itinerarii transilvane, neajfuite cu un an înainte. Trecerea munților considerăm că s-a făcut tot pe la Oituz, Bucovina necunoscând în mod normal acum tăvălugul mongol de întoarcere. După cum s-a spus deja, în cadul refluxului mongol spre Asia, sunt consemnate și știri conform cărora secuii și românii s-au implicat în blocarea pasurilor montane carpatine. Într-un astfel de context, cronică rimată a lui Filip Mousket a făcut binecunoscută consemnare

* La aceste evenimente petrecute la răsărit de Carpați s-a referit Riccoldo da Monte Croce, când notifica că unul dintre corpurile de armată mongole înainte de distrugerea armatelor Ungariei și Poloniei, au devastat teritoriile românilor, rușilor și rutenilor albi (Spinei, 2003, 192).

că „regele din țara vlahilor i-a învins la trecători”, poate Oituz (**Idem, 2012, 28**).

De unde etnonimul „vlah”? Slavii au împrumutat un vechi termen germanic desemnând o populație vorbind o limbă romanică, după Sorin Paliga chiar ceva mai înainte de secolul al VIII-lea, o formă reconstituită lingvistic – „volch”. Dacă prin „vlah”, slavii occidentali (cehii, slovacii, polonii, slovenii), denumesc pe italieni, cei răsăriteni, ortodocși, denumesc, așa cum se știe, pe români. Preluarea de către slavi a acestui etnonim, după opinia noastră, a putut fi făcută inițial în Transilvania, de la resturile de populație germanică, în speță gepidică, ulterior termenul, prin amploarea migrației slave, de-o parte și de alta a Carpaților, extinzându-se mult (**Paliga, Teodor, 49**).

Credem că sub presiunea mongolă, mare parte dintre cumani au trecut la 1241 în Transilvania. Plecarea lor poate că a fost pozitivă pentru dezvoltarea feudalității autohtone est-carpatică. În schimb, intensitatea și durata marilor migrații, finalizate prin cumplita invazie tătară, sunt cauze ale încetării procesului de constituire a statelor românești, realizate mult mai târziu decât cele din Occident (cf. **Papacostea, 1988; Popa, 1980; Armbruster, 1990, 23 și urm.**).

Din cauza mongolilor, ar fi putut avea loc o deplasare a vetrelor de sate din zona de câmpie spre masivele mari forestiere și depresiuni submontane, dar cercetarea arheologică nu a demonstrat până acum așa ceva. După Polevoi, din 235 așezări existente în spațiul Carpați-Nistru (secolul X - începutul secolului al XII-lea), 227 au fost părăsite ulterior, locuitorii nefiind nimiciti fizic, ci doar mutați. Și colonizările din Transilvania, au avut un rol important, mai ales în zone submontane, slab populate, sau deloc. Dacă spre mijlocul secolului al XIII-lea, mare parte dintre teritoriile dintre Nistru și Carpați, erau „destul de slab populate”, toți cercetătorii au acceptat că spre 1350 aceste zone devin cele mai dens populate, între râul Siret și Carpați, acum existând cel puțin 352 de sate, 35,5% din toate așezările spațiului viitor moldovenesc (**Dragnev, 1992, 61-62, 66-67**). Densitatea demografică cca mai mare până la Siret, a putut fi urmare a colonizărilor intense, dar și a presiunii dominației tătare dinspre sud-est. Apoi urmau zonele dintre Siret și Prut și centrul Basarabiei. La acestea, au existat și penetrări de populație din nord, ruteană, mai degrabă după ocupația poloneză catolică, un ecou de natură legendară fiind cele povestite de Costin în privința nașterii satului Ițcani de lângă Suceava și a prisăcarului Iațko care ar fi adus bejenari ruteni (a nu se uita și ei ortodocși).

Printr-o serie de departajări administrative ale imensului imperiu, lui Batu-Han, care-și stabilise reședința pe Volga la Serai, nu departe de vărsarea sa în mare, i-au revenit teritoriile limitate la est de tundra siberiană, iar la vest

de gurile Dunării, la sud de Marea Caspică și Marea Neagră, iar la nord de cnezatele rusești, ceea ce va fi cunoscut istoriografic tot mai des sub numele de „Hoarda de Aur”. Față de autoritatea mongolă, cnezatul mărginaș de Halici-Volânia, care ne interesează cel mai mult, în timpul lui Daniil Romanovici, a manifestat o oarecare politică de autonomie. În 1285 tătarii Hoardei de Aur au trecut din nou Carpații, invadând Transilvania și Ungaria, probabil pe la Oituz. Ulterior, spre sfârșitul veacului, Nogai se desprinde de autoritatea de pe Volga, stabilindu-și reședința la Isaccea („Saqči”), cel mai bun vad de trecere din Moldova la sud de fluviu. Din păcate nu putem ști în ce măsură teritoriul nostru de studiu în aceste timpuri depindea direct de Nogai. Probabil că nu, fiind în sfera haliciană. După 1299, în urma unor contradicții mai vechi, hanul a fost înfrânt și ucis de hanul Toktai de pe Volga, ceea ce poate duce la presupunerea că dominația tătară și asupra teritoriilor românești s-a mai diminuat întrucâtva.

Desigur, deși a avut în inventar un dirhem bătut la Saqči, cunoscutul mormânt de femeie de la Pârteștii de Jos-Suceava nu poate fi turanic, defuncta fiind înzestrată cu cercei din bronz de tip local. La rândul său, moneda din argint, emisă de hanul Nogai, în ultimii ani ai secolului al XIII-lea, nu poate data cert mormântul respectiv, piesele din metale nobile având o prețuire și o perioadă de circulație mai mare (**Andronic, 1997, 60-61 și n. 61**, cu multe alte noi inf.). Ținând cont de depărtarea spațiului bucovinean față de acest centru de putere mongol, moneda amintită de la Pârtești a putut ajunge în zonă într-o perioadă de maximă influență tătară la răsărit de Carpați, probabil în preajma anului 1300. În schimb, în zona nord-dobrogeană, ca și în cea stepică din sudul Moldovei, în circulația monetară vor fi prezente o serie întreagă de emisiuni tătare, inclusiv produse locale.

De o importanță științifică deosebită se poate bucura tezaurul monetar, până acum inedit, descoperit cu mulți ani în urmă la Hliboca, compus din cel puțin 22 de piese din bronz, emisiuni mongole, deus într-un mormânt căptușit cu lespezi de piatră, într-un vas din același metal (pl. 29).^{*} Cele câteva monede din cupru (puluri) studiate deja de numismatul dr. Eugen Nicolae de la București (pl. 29), au fost realizate în deceniile 6-7 ale secolului al XIV-lea, fiind bătute pentru hani Hoardei de Aur Djanibek și Hazr (una fără numele hanului), la Gulistan și Bardjin.

Nu lipsit de importanță este și vasul în care s-au deus piesele. Maniera de execuție, ca și decorarea sa cu o friză de flori de nufăr (?), fac trimitere tot la lumea orientală. Condițiile descoperirii se leagă de existența unui cimitir din

^{*} Importantul tezaur, păstrat într-o colecție particulară, urmează să fie publicat de către Eugen Nicolae, Mugur Andronic și Sergiu Ganea.

epocă. Semnificația existenței tezaurului dar mai ales a vasului metalic la Hliboca s-ar putea lega de un fost mic centru de putere însărcinat cu strângerea dărilor, în natură și în bani, față de mongoli, așa cum ar fi putut să existe, nu departe și la Bascacauți (de la amintiții „baskaci”), sat dispărut în fostul ținut al Dorohoiului, pe Prut (cale de comunicare lesnicioasă spre sud !), contopit ulterior cu Românești și în hotar cu Ostăpceani (denumire poate la origine mongolă) - **DRH, I, 1975, doc. 102; Gonța, 1990, 27.**

Prin urmare, pentru o supraveghere mai atentă a supușilor, Batu a încredințat unor demnitari din anturajul său unități administrative mari, spațiul est-carpatic, inclusiv bucovinean intrând în apanajul lui Qurumși, ce dispunea de un corp de călăreți de circa 6.000 de oameni, după cele consemnate de Giovanni da Pian del Carpini, ambasadorul trimis de Vatican la curtea marelui han în 1247 (**Spinei, 1996, 230** cu bibl.). La rândul lor, centre mai importante din cuprinsul împărăției, găzduiau detașamente armate de supraveghere, inclusiv funcționarii însărcinați cu strângerea dărilor. Mai mult, toată populația a fost supusă unui recensământ general, în scopul colectării cât mai intensive ale acestora. Amintire a acestor activități ale baskacilor sunt o serie de nume de localități, fie în foste cnezate din sudul Rusiei (Baskakovo, Baskaki, sau Baskaci), sau chiar încă unul din nordul Moldovei – Băscăceani (ținutul Hotin, zonă de altfel strategică legată de cunoscutul vad al Nistrului !). Mongolii preferând zonele stepice, nu este de mirare că astfel de denumiri au mai apărut pe Bașcu și pe Jijia (**Idem, 1995, 206**).

Teritoriul est-carpatic și mare parte din cel de la sud de munți, a rămas sub dominație tătară până în perioada desfășurării procesului de formare a celor două țări românești. Autohtonii le dădeau vite, grâne, alte produse, dar și participau la lupte. Mongolii nu au locuit efectiv decât la nordul gurilor Dunării, în zona stepică denumită *Bugeac*, la care se refereau cu formula „părțile tătarești” documente mai târzii de la Mircea cel Bătrân. Ulterior, din capturile de război din părțile sudice ale Moldovei, dar și din alte conflicte, au provenit acci robi ai sălașelor de tătari, cunoscuți în documente de la *Alexandru cel Bun* și de mai târziu.

Legate de numele tătarilor, în Evul Mediu moldovenesc s-au consemnat numeroase denumiri, inclusiv în Bucovina. Sunt și numeroase toponime legate de trecerea lor a Carpaților și pe itinerariile așa-numitelor *drumuri tătarești*. Pentru județul Suceava numeroase toponime, denumiri de ape, munți, plaiuri, mici localități, poiene, drumuri, toate legate de tătari, au fost puse în evidență într-un studiu special semnat de Alexandru Vasilescu. O contribuție importantă a studiului său, la care facem apel mai departe, este și încercarea de a stabili itinerariile tătarilor, firește pe toată perioada invaziilor lor în sudul Bucovinei

istorice. Astfel, ele se clasifică în drumuri principale și drumuri tătarești de joncțiune. După autor erau două principale, ce plecau din zona Rădăuți, pe valea Suceviței spre Poiana Mărului–Vatra Moldoviței–Câmpulung și celălalt, din zona Solca spre Vatra Moldoviței unde acesta se unea cu primul. De la Câmpulung direcția continua pe Moldova, apoi pe Bistrița Superioară prin Prislop și Borșa spre Maramureș, sau peste Suhard la Coșna și peste alți munți spre Rodna Nouă în Transilvania (1969, 43 și urm) (pl. 29). Denumirea satului Ciumâma din drumul Maramureșului, ar putea deriva de la cuvântul tătar „Cumalu”, cu sens de „pădure de brazi” (Țibulcă, 2007, 135, fără trimitere). Tot o origine mongolă ar putea avea și numele „Humor”, acolo unde, la Gura Humorului, în opinia lui Ion Drăgușanu ar fi existat o cetate medievală. După afirmațiile numitului, într-unul din articolele publicate în Monitorul de Suceava („O provocare pentru Gh. Flutur”), în secolele XIII-XIV, poate chiar din vremea geților, la Humor ar fi existat o „Cetate a Humorului”, încă numită în tătară „Repedei”, afirmații cu totul imaginare, care nu au niciun suport științific concret. Cercetările noastre personale, inclusiv în arhivele vieneze, au demonstrat că la Gura Humorului a fost vorba doar de ridicarea unui sistem de forturi de către austrieci la mijlocul veacului al XIX-lea (comunicare la Congresul Mondial de Arheologie de la Dublin, 2008 - Andronic, 2008, 92).

Un pârâu, „Humoria”, se găsește la Zaharești, poate aici derivat din „humă”, iar în zona Drajna-Mălăești, este un „Homor-ăciu”, alt exemplu fiind și „Homor-od” în Transilvania.

Tot probabil datorită tătarilor au putut circula o serie de obiecte: amintita monedă de la Pârtești, atribuită inițial de Octavian Iliescu lui Tula Buga, lanț din 13 monede de argint, emise de Carol Robert (1308-1342) și Ludovic cel Mare (1342-1382), în apropierea comunei Sucevița, în punctul „Piscul Muntelui Furcoiu”, sau depozitul de la Vatra Moldoviței–Hurghișca, unde, începând cu 1957 s-au descoperit cinci cămăși de zale, 17 fragmente de armură de tip *coș metalic*, două perechi de scări de șa, un coif, un buzdugan și un nasture metalic (Vasilescu, 1969, 48, 50-52). Prin răscolirea în 1960 a unor movilițe de pe malul pârâului Hurghișca, s-au recuperat încă șapte suluri de cămăși de zale, o sabie fără mâner, un cuțit mic, un cazan de aramă cu toartă din fier*, o pereche de scări de șa, o zăbală pentru cal și un otic, toate aparținând, se pare, unei tabere militare abandonate în grabă. Fragmentele de

* La mongoli, la o grupă de 10 războinici, revenea un cazan de aramă, pentru pregătit hrana (ca cel de la Hurghișca), astfel de vase asiatice mai timpurii fiind model pentru acele cazane din lut atestate frecvent în sudul Moldovei în cultura Răducăneni.

armură fuseseră ascunse sub o lespede de piatră de dimensiuni mai mari. Tipul *Hurghișca* de cămăși de zale, propus de Alexandru Vasilescu, se caracterizează prin mărimea destul de mare a inelelor, cu un diametru de un centimetru, față de piesa descoperită la Câmpulung (1935), mai fin lucrată, dar asemănătoare cu alte cămăși (Coșna-Floreni/*Tatarca*, 1960) și Dorna Arini, pe valea Bistriței, anterior anului 1915. Fără îndoială mai deosebit este coiful de la Hurghișca, din fier, lung de 26 cm, cu terminație în cap cu o sferă și bandă ondulată de dublură deasupra sprâncenelor, cu incrustații de aur. De la Ostra/Ostra provine un alt coif, mai rău conservat, tot din fier. Un alt coif, descoperit la Cârlibaba pe la sfârșitul secolului al XIX-lea, în cele din urmă s-a pierdut. La acestea mai adăugăm un cap de buzdugan găsit în apropierea Mănăstirii Moldovița (1935), dar probabil mai târziu, cât și unul de la Coșna, greu de datat cu exactitate. Merită să mai menționăm că între 1910 și 1911 la Ostra mai fuseseră descoperite două capete de buzdugan, dintre care unul „de formă tubulară”, „cu un număr de vârfuri boante”. Este posibil, după opinia noastră, ca acestea să provină din același context arheologic cu descoperirea amintită mai sus de aici (*Ibidem*, 55, 58, 60). În afară de acestea, în județul Suceava s-au semnalat de-a lungul vremii și alte descoperiri de armament medieval, dar nu toate piesele au datat probabil din secolele XIV-XV (*Spinei*, 1994, 237, cu bibl.).

Tot legate de tătari, cel puțin ca vehiculare, au fost vârfurile de săgeată în formă de „Y”, deci cu două vârfuri de înțepat, pentru a produce sângerări mai mari. Unele piese s-au găsit în regiunea Cernăuți (informație Voznij), altele în fortificația basarabeană din secolele XI-XII de la Echimăuți - (*Rabinovici*, 2002, 235, fig. 1/3, 12, 239) și una în zona Suceava-Ițcani, aici datată mai târziu (*Andronic*, *Batariuc*, 11, pct. 14).

Nu putem ști care dintre regiunile românești, locuite de acei „Blaci”, trimiteau regulat daruri-tribut marelui han de la Karakorum, conform relatării lui Wilhelm de Rubruck, solie a regelui francez. Mai plauzibil totuși, ținând cont de o mai mare apropiere geografică, era vorba despre români est-carpatici, căci conform și unor diverse surse istorice, imperiul mongol în prima jumătate a secolului al XIV-lea încă avea atingere cu Dunărea de Jos și Carpații Orientali (*Spinei*, 2003, 193, 200, cu bibl.).

Mai târziu, după acordarea unor importante avantaje comerciale negustorilor genovezi, la Cetatea Albă, unde până în anul 1330 fusese un dregător care percepea taxe vamale în numele hanului tătar (*Gonța*, 1989, 16), tătarii vor crea două târguri cu rosturi inclusiv comerciale, cercetate la Orheiul Vechi și Costești, ambele în Basarabia. Intensitatea dominației lor, a controlului militar mongol, oricum credem că a început să scadă întâi în părțile

central-nordice ale viitoarei Moldove, acolo putând acționa mai ușor atât influența expansivă a regatului maghiar, cât și cea a cnezatului halician.

Orașele porturi vestice de la mare, dar și de la Dunărea de Jos, întrețineau un comerț activ nu numai în plan local, dar mai ales până în orașele Hansei de la Baltica inclusiv cu târgurile create relativ recent în cnezatul Halician, sau Rusia Roșie. Desigur, acestea din urmă aveau un rol activ și în comerțul dintre Europa centrală și estul său. Pe acest itinerar de la marea amintită spre mieznoapte, marele concurent al Cracoviei, reședința regală secole de-a rândul, Liovul deținea o poziție cheie.

Siguranța drumurilor comerciale, în aceste timpuri, când tătarii jefuiau pe neașteptate mult spre mieznoapte, a fost una dintre cauzele expedițiilor contra asiaticilor. După anexarea Galiției, survenită în 1349, dată când spațiul nord-bucovinean nu mai se afla sub dominație haliciană, polonezii lui Cazimir al III-lea, cel Mare, au fost și mai mult preocupați de anihilarea prezențelor tătare spre părțile nordice ale viitoarei Moldove, politică antitătară sincronă cu cea a regelui maghiar, de asigurare a siguranței comerciale a drumurilor ce legau Brașovul, Bistrița, Rodna și alte orașe în plină dezvoltare, dincolo de munți, cu Chilia, Cetatea Albă și chiar în Crimeea cu Caffa.

În același an, Polonia anexează și o parte din Volânia, din mâna lituanienilor, cu pretenții mari și ei spre sud-vest, ceea ce le va determina anul viitor o reacție militară care se va încheia prin reinstalarea controlului lor asupra Volâniei. Teatrul politic zonal va cunoaște în scurt noi confruntări cu lituanienii, încă necreștinați și tătarii. În 1354 se perfectează pacea polono-tătară, iar în 1366 Cazimir reia Volânia sub autoritate poloneză. Tot acest cadru de ofensivă antitătară se articulează cu frontul românesc, de eliberare a unor teritorii care vor intra în componența celor două state din exteriorul arcului carpatic.

Imensitatea imperiului fondat de Gingis-Han și de urmașii săi direcți, marile diferențe din toate punctele de vedere dintre regiunile cucerite, divergențele și tendințele centrifuge tot mai mari dintre urmașii întemeietorilor lui, toate au convers cu timpul spre destrămarea acestei entități statale uriașe. Spre exemplificare, chiar din 1259 Hoarda de Aur devine stat de sine stătător, atingând apogeul existenței sale după 1300. În schimb, după numai câteva decenii, ea se va dezmembra în hanatele de Crimeea, Astrahan și Kazan. Au urmat o serie de disensiuni dinastice apărute în statul tătărăsc din Crimeea, concretizate inclusiv prin tendințe centrifuge și confruntări militare, care au afectat inclusiv se pare și părțile meridionale moldave și acestea ducând în cele din urmă la slăbirea graduală a dominației tătare la est de Carpați.

Pierderea treptată a pozițiilor tătare de la vest de Nistru, a favorizat constituirea în cele din urmă a Moldovei centralizate, fenomen istoric la care vom face referiri mai târziu, ultimele poziții ale tătarilor în Moldova fiind anihilate cel târziu în jurul anului 1370.

b. Considerații asupra spațiului bucovinean în secolele XI-XIII*

Perioada primelor secole ale celui de-al doilea mileniu creștin deține, fără îndoială, o importanță aparte în cadrul fenomenului de afirmare a popoarelor europene, inclusiv a românilor, acum pentru noi desfășurându-se pe mai departe procesul de fortificare a formațiunilor prestatale în care ei adesea au avut rolul predominant.

Din păcate acest interval cronologic nu a fost dintre cele mai preferate de către arheologii români, în plus în anumite zone din țară existând o și mai mare insuficiență a informațiilor. O astfel de regiune s-a conturat a fi și actualul județ Suceava. Tot în nordul Moldovei, în județul Botoșani, pentru care s-a publicat și repertoriul arheologic general al județului, situația se prezintă astfel: există datorită celei mai recente repertorieri pentru perioada secolelor V-XI, datorată lui Dan Gh. Teodor, opt situri databile în cursul veacurilor X-XII (Cernești, Darabani, Corni, Hăpâi, Hudum, Huțani, Ionășeni și Lunca). Menționăm aici și cele două morminte de înhumare de la Todireni, ce se pot atribui pecenegilor. Deosebit de interesante sunt urmele fortificațiilor de la Alba (Baranga)/Hudești (sec. X-XI); Cobâla/Șendriceni (datare foarte incertă, largă, secolele VIII-XI); Corlăteni/Corlăteni (datare eronată, sau incompletă la Dan Gh. Teodor, sec. V-VI, cu ceramică și un vas la roată ornamentat cu striuri paralele, deci după opinia noastră sec. X-XI); Corni/Corni (sec. X-XI); Dersca/Dersca (sec. IX-XI, cu săpături sistematice și o datare astfel mai exactă); Fundu Herței/Cristinești (sec. IX-XI, cu intense săpături arheologice); Ghilănești/Cristești (fortificație incertă, sec. VIII-IX ?); Horodiștea/Păltiniș (cu sondaj arheologic 1929, sec. VIII-IX); Orofteana/Suharău (sec. IX-X, sondaj arheologic interbelic); Tudora/Tudora (sec. IX-XI); Vorona (sec. IX-XI), Victoria/Stăuceni (sec. VIII-IX, mai degrabă ceva mai târzie) (**Teodor, 1979, 197 și urm.; Idem, 1997, passim**).

Chiar dacă județul vecin, Botoșani, s-a bucurat de cercetări de teren sistematice, finalizate printr-un repertoriu arheologic, frapează numărul mic de

* Drept cadru istoric general se poate consulta, de exemplu, **Papacostea, 1974**.

așezări față de cel al fortificațiilor, dar și numărul mare al fortificațiilor, față de alte județe din Moldova, ele fiind legate - după opinia noastră - mai degrabă de fenomenul existenței horodiștelor din actuala regiune Cernăuți, unde se cunosc în mod cert peste 30 astfel de situri defensive.

Să vedem în continuare care este situația în sudul Bucovinei istorice. În județul Suceava, alcătuit în principal din zona de Podiș a Sucevei, punctele databile în secolele (IX ?) X-XI sunt cu mult mai puține, deși și aici s-au făcut multe decenii la rândul cercetării de teren. Amintim aici situri cu ceramică modelată cu roata, cu decor specific, încadrabilă în secolele (eventual IX) X-XI: Probota/Dolhasca, Cacica/Cacica, cu două puncte locuite, legate credem de prezența sării - **Andronic, 1997, 66**, Liteni/Liteni (inf. dr. M. Ignat, sec. VIII-IX), Todirești/Todirești-Săliște (sec. IX-X), Milișăuți/Milișăuți, Brădățel/Horodniceni, sau Adâncata-Hulubiște. La capitolul fortificații certe ne referim doar la cea de pe înălțimea de la Siret, numită deloc întâmplător *Horodiște*, unde cu ani în urmă s-au descoperit mai multe fragmente la roată databile în secolele X-XI.

Legăm de unele așezări amintite topoarele cu urechiușe laterale în partea găurii de înmănușare, descoperirile izolate și întâmplătoare, de la Pârteștii de Sus/Cacica, Suceava și Liteni/Liteni, la care mai adăugăm piesele izolate de context arheologic contemporane lor, de la Pleșești/Vulturești și Arbore/Arbore. Alte puncte de sprijin sunt unele piese numismatice: monede de la Roman III Arghyros (1028-1034) la Suceava și Rădăuți, localități cu vechime de locuire medievală deosebit de mare - și continuitate de locuire - ceea ce a și dus la destinul lor ulterior istoric remarcabil (**Teodor, 1997, passim**, cu bibl.).* În privința monedei mai timpurii de la Cajvana, emisă de Ioan Tzimiskes (969-976), păstrată într-o colecție particulară în Todirești, ne exprimăm aici, mai nou, nesiguranța asupra informației respective ca localizare a provenienței, persoana respectivă lucrând într-un sit arheologic în Israel (**Andronic, 1997, 44, pct. 40**), deoarece periegezele noastre de până acum de la Cajvana neidentificând un astfel de sit timpuriu.

Pentru aceste secole, concluzionând ipotetic, suntem de părere că atât pentru județul Botoșani, cât și pentru cel în studiu, multe puncte arheologice datate larg în veacurile X-XI, au existat mai degrabă pe parcursul primului secol menționat. Raritatea siturilor din perioada de început a celui de-al doilea mileniu creștin, față de secolele anterioare, o vedem ca un preludiu la acea pată aproape albă care se constată în sudul Bucovinei până aproape în timpurile premergătoare „descălecatului” Moldovei. În judecarea acestor fenomene nu

* Pentru vechimea Sucevei, vezi și **Emandi, 1994**.

trebuie uitată totuși și imposibilitatea de datari mai exacte, inclusiv pentru misteriosul secol XII din județ. Desigur, cercetările viitoare vor fi mai elocvente.

Față de actuala regiune Cernăuți, în județul Suceava nu avem nici bine definită cultura/ceramica secolului XII și îndrăznim să afirmăm și XIII. Ce descoperiri avem consemnate până acum? Depozitul de obiecte de la Coșna/Dorna Candrenilor, intrat în literatura de specialitate ca aparținând secolului XIII, este greu de datat mai exact. Și această zonă montană nefiind locuită în acele timpuri, nu putem considera depozitul decât o descoperire cu totul izolată, ca o urmare a raidurilor tătare ce vizau spațiul de jaf transilvănean. Tot legate de tătari, pot fi piesele – arme, cămăși de zale, etc. – de la Vatra Moldoviței - pct. *Hurghișca*, Ostra, sau Dorna Candrenilor. De la Dionisie Olinescu aflăm de alte descoperiri: cămăși de zale Poiana Stampei, Sadova, Capu Câmpului, Vatra Dornei (pe Giurnalău), Cârlibaba (și scară de șa); Ostra - lăncii din fier, Poiana Micului, în pădure - sabie din fier. De la același autor, aflăm că la Crasna s-au descoperit o secure, un pumnal și vârfuri de săgeată din fier, la Rarancea vârfuri de săgeată, iar la Cernăuți săbii în albia Prutului (Olinescu, 2010, 131).

După cele relatate de către cunoscutul etnograf Simion Florea Marian, în partea estică a comunei Dorna Candrenilor exista în vremea sa, în urmă cu mai bine de un secol, o movilă unde de-a lungul vremii se descoperiseră „frânturi de arme” medievale, ceea ce făcuse pe unii să o considere un mormânt comun al celor care pieiseră într-o luptă cu tătarii. În timpul cât a locuit aici, Marian a văzut la părintele Is. Procopean „un fel de bardă” provenind tot de aici. Din aceeași sursă aflăm și de o bucată de spadă găsită pe pârâul Tătarca (Marian, 2000, 248).

Nici moneda de argint amintită descoperită la Pârteștii de Jos, emisă în ultimii ani ai secolului al XIII de hanul Nogai la Isaccea, nu poate data cert mormântul respectiv, piesele din metale nobile având o prețuire și o perioadă de circulație mai mare, dincolo de anul 1300.

Adăugăm și topoarele datate în secolele XIII-XIV găsite la Câmpulung, Rădăuți și Vatra Dornei, ceea ce ar demonstra după Ioan Iosep fenomenul îndesirii populației și a importanței defrișărilor (Iosep, 1987, 222, cu trimitere la Emandi, 1981, 19-65).^{*} Personal, înclinăm spre datarea descoperirilor

^{*} Datări largi (sec. XIII-XIV) s-au făcut și pentru unele vechi descoperiri, pierdute, din zona satul Mălini/com. Mălini: scară de șa, săbii, coifuri, cămăși de zale (Țibulcă, 2007, 44-45).

montane post 1300, inclusiv pentru că formele lor au evoluat lent, deci fără posibilitate de datare prea exactă.

Și pentru că veni vorba despre zona montană a județului Suceava, Iosep lasă să se întrevadă o oarecare continuitate de locuire aici, bazându-se pe unele semnalări de piese litice preistorice, de arme și piese de harnașament medievale, sau chiar monede (221-222). În realitate, artefactele preistorice sunt doar obiecte lăsate în urma unor prezențe expediționare, ca și celelalte. După opinia noastră se poate vorbi despre o prezență umană incipientă în regiunea montană (Câmpulung, Vatra Dornei), constând în locuințe izolate doar în zone privilegiate, depresionare, doar o dată cu aflusul de populație ce a început colonizarea nordului Moldovei, mai sigur de pe la jumătatea secolului al XIV-lea. De altfel, trebuie avute în vedere condițiile destul de vitrege de trai la munte, într-o vreme în care densitatea de locuire la podiș și câmpie era încă deosebit de scăzută. După cum se știe, Vatra Moldoviței apare documentată destul de târziu, la 1401, iar Câmpulungul la 1411.

Ulterior, potrivit dreptului românesc, multă vreme considerăm ca o reminiscență a epocii de intensă colonizare a tănărului stat moldovenesc în devenire și conform interesului dintotdeauna a domniei țării de înmulțire a contribuabililor, moldovenii erau liberi să meargă și să se așeze oriunde în țară (vezi **Gonța, 1989**).

Iar toponime precum „Cetățuia” (Vama, Breaza, Straja, Paltinu) au apărut mai târziu, în plin feudalism moldovenesc. Cercetările noastre personale credem că au lămurit astfel de cazuri, în care satele își alegeau propriile locuri de refugiu natural, în caz de invazii străine (**Andronic, 2007, 77-79**, pentru Frasin, Vama, Straja, Horodnicul de Sus și Gura Humorului, ultimul caz forturi austriece; **Idem, 1997, 57**, pentru Humoreni/Comănești).

O locuire străveche a obcinelor bucovinene și implicit una continuă, este admisă într-un alt studiu (**Iosep, Paulencu, 1987, 424**), în care este abordată problema existenței aici de fortificații, dar practic fără niciun suport material. În fine, părerea noastră, bazată pe mulți ani de cercetări, neagă existența de cetăți propriu-zise în zona montană bucovineană, ca și de altfel în cea similară a regiunii Cernăuți, zone locuite în mod concret de abia în evul mediu de o populație rarefiată, incapabilă la astfel de eforturi materiale și fizice mari. De altfel, incidența invaziilor străine aici era mult mai mică, iar codrul și muntele din apropiere era cel mai lesnicios loc de refugiu temporar.

Vechimea cercetărilor arheologice medievale în mediul rural în județul Suceava încă nu este destul de mare. Mult mai numeroase însă au fost cercetările arheologice de teren, care au adus multe informații cu privire la vechimea și durata locuirii medievale în vechile vetre de sate din Bucovina.

Datorită acestor acumulări consistente de informații, în spiritul unei perfecte obiectivități științifice, suntem astăzi capabili să tragem unele concluzii care aruncă după opinia noastră într-o lumină nouă problema începuturilor satelor medievale cel puțin din zona noastră de studiu (jud. Suceava).

În primul rând se remarcă *aspectul în general unitar* al primului orizont ceramic atestat destul de frecvent în vechile vetre de sat, acele „săliști” din județ. Caracteristica generală este calitatea modestă tehnologică a produselor ceramice, atât ca materie primă și ardere, cât și ca modalități de decorare.

În cel de-al doilea rând se remarcă faptul că nu există nicăieri în numeroasele situri cercetate de-a lungul a multe decenii, un orizont ceramic mai vechi, din care s-ar fi putut naște cel în discuție. Fac excepție doar câteva descoperiri izolate care doar s-ar putea data în secolele anterioare. *Datarea materialului ceramic în general trebuie strâns legată deci de perioada constituirii satelor medievale din partea sudică a Bucovinei istorice, material pe care noi personal, în această fază a cercetării, trebuie să îl relaționăm în principal cu perioada anterioară, de mai multe decenii, constituirii statului medieval Moldova.* Noile concluzii, cu siguranță punct de plecare într-o nouă etapă de cercetare, considerăm că trebuie să pună din nou în discuție problema evoluției de locuire - indiferent de etnicul nominalizat - pe parcursul primelor secole ale celui de-al doilea mileniu creștin în acest teritoriu.

Nici pe plan național tratarea problemelor diverse legate de istoria satelor medievale românești nu are o vechime deosebit de mare. Din păcate, cu excepția satului Coconi (**Constantinescu, 1972**), nu s-au investigat integral arheologic sate medievale. Importante săpături arheologice s-au executat în ultimele decenii în bazinul hidrografic mijlociu al râului Moldova de către Mircea D. Matei și Emil I. Emandi, în vetrele unor vechi sate bucovinene precum Liteni, Zaharești, Berchișești, sau Vorniceni Mari, la care ne vom referi ulterior. În regiunea Cernăuți perioada constituirii Moldovei a interesat și mai puțin pe arheologii ucraineni.

În urma cercetării minuțioase de către autor a bazinului hidrografic Soloneț, nu putem ști sigur dacă aici exista un nivel de locuire mai timpuriu anulului 1300 și dacă satele timpurii ar fi putut constitui chiar o uniune de obști sătești. Nordul Moldovei nu stă bine nici la capitolul unei eventuale densități deosebite de așezări, așa cum se constată în alte regiuni românești și nici în cel ce privește anumite toponime de cert caracter arhaic românesc (**Andronic, 1997, passim**).

În acest bazin hidrografic, s-a săpat doar un complex medieval la Todirești (locuință databilă în secolul al XIV-lea, publicată ipotetic ca din prima sa jumătate, inclusiv cu două fragmente de vase realizate numai cu

mâna; perieghetic aici a apărut ceramică de aspect și mai primitiv, poate chiar de pe la sfârșitul secolului al XIII-lea) - **Idem, 1994, 573-580** și altele la Lunca/Zamostea, locuință de secol XIV, poate totuși din prima sa jumătate (**Idem, 2000, 89**) și la Dealu/Zvoriștea, unde cu ocazia cercetării necropolei dacice, amintită în volumul nostru precedent, s-au descoperit în urmă cu vreo trei decenii, pe o formă de teren ceva mai înaltă, aparținând terasei inferioare a Siretului, un bordei și două gropi menajere. Deși satul al cărui nume nu poate fi cunoscut cu certitudine (poate totuși prima vatră a Zvorâștei), a existat până în secolele XVI-XVII, aici nu s-a constatat existența unui strat de depuneri arheologice propriu-zis. Înaintea orizontului cultural din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea, caracterizat prin ceea ce s-a numit „ceramica mușatină”, în care includem și ceva procente de producție ceramică caracteristică coloniștilor, se detașează piesele aparținând primei părți a veacului amintit, poate și sfârșitului celui anterior. Prin unele comparații cu ceramica maramureșană, sau din estul Transilvaniei, poate că nivelul de locuire de aici ar coborî și sub anul 1300. Resturile de vase, fie modelate cu mâna și îndreptate cu roata înceată, fie cum afirmă autorul citat la roată înceată, se caracterizează prin același aspect destul de primitiv. Desigur, găsim cea mai potrivită trimitere analogică la Lunca-Dorohoi, stațiune la care ne vom referi ulterior, aflată la nici zece kilometri depărtare în linie dreaptă de satul actual Dealu. Pomind de la unele caracteristici, de la o reală calitate scăzută a producției olăriei și o serie de analogii din Maramureș și Transilvania, Mircea Ignat presupune deci și perioada de sfârșit a veacului al XIII-lea: câteva vase lucrate exclusiv cu mâna (inclusiv restul unui capac cu buton de prindere !), o specie cu pasta în amestec cu microprundiș și o ardere nu prea performantă (**Ignat, 1970, 675; Idem, 2011**).

În același context, același autor leagă ipotetic așezarea de cele (Bucurăuți, Vladimirăuți și Ciorsăcăuți) atestate documentar prin cunoscutul hrisov al lui Roman I din 1392, sate despre care Mihail Costăchescu afirma că sunt „dacă nu mai vechi, cel puțin contemporane cu descălecarea” (**Idem, 2010**).

Ceramică neagră datorată coloniștilor germani, uneori decorată cu modele ștanțate cu o roțiță (cum e cel numit *brăduț*), se găsește nu foarte des în mediul urban și rar în cel rural, probabil ca urmare a unor achiziții din piețele din târguri și orașe. Un astfel de caz a fost descoperit de autor la Ru-dești/Grămești, în punctul *La Zbâr*, unde se găsește și ceramică realizată mai primitiv, databilă în mare, poate chiar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima a celui următor, poate perfect contemporană cu cea din primul nivel de locuire medievală de la Bălinești, aceeași comună, ambele situri, ca și altele,

fiind plasate pe axa deosebit de importantă a cursului Siretului. Descoperirile de la Rudești ni se par interesante și în contextul strictei vecinătăți cu orașul medieval Siret, în a cărui hinterland probabil intra, având în vedere și denumirea sa, provenind de la rudărie (meșteșugul obținerii și prelucrării fierului), demonstrată prin descoperirea de către autor aici a numeroase bucăți de zgură. Mai mult, în primele secole medievale ale statului aici - după un document ceva mai târziu - se făceau târguri periodice: „nedee și olate“ (ultimul termen cu sens de construcții) (**Andronic, 1988, Idem, 1988a**).

Din toate sondajele arheologice, ca și cercetările de teren de la Siret, până acum - cu o singură excepție - nu a rezultat un nivel de locuire din secolele XI-XIII, ceea ce ne face să credem că aici comunitatea umană, de dimensiuni demografice totuși modeste, locuia efectiv numai pe suprafața fortificației de aici. Nefiind o amenajare defensivă mare, la ridicarea sa nu au contribuit și alte așezări și așa după cum am constatat deosebit de rare în zona suceveană, ci mai degrabă ea a cumulat eforturi succesive, cvasipermanente de construcție și reparații periodice efectuate de către generațiile aceleiași comunități. Cercetările arheologice din preajma importantului lăcaș de cult Sf. Treime din Siret, ca să ne referim doar la acest sector cercetat, au dus la descoperirea de vestigii și complexe arheologice, inclusiv unele morminte, din perioada secolelor XIV-XVIII. Din păcate, doar câteva fragmente ceramice lucrate cu roata de turație lentă, din pastă grosieră, decorate simplu cu linii vălurite, au putut fi date ipotetic de autori spre sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor (**Spinei, Gherman, 1995, 232; vezi și Spinei, 1997a, 141-156**).

Din cele descoperite până acum la Baia, nimic nu demonstrează un nivel de locuire mai vechi - în cel mai bun caz - de sfârșit al secolului al XIII-lea. Cele mai timpurii piese ceramice, ce par a fi de la sfârșitul secolului al XIII-lea, aparțin unor vase lucrate exclusiv cu mâna, cu cioburi pisate în compoziție, uneori cu urme de netezire suplimentară cu spatule. Tipul de ceramică este reprezentat ca forme doar de oale-borcan. În discuție mai intră unele vase lucrate cu o roată încetă, dintr-o pastă cu nisip și microprundișuri, cu grosimi de pereți mai mari și neuniforme.

Din păcate, nici ceramica de import, amfore provenind din mediul teritoriilor aflate încă sub dependență tătară, sau piese smălțuite de sorginte bizantină, nu se pot încadra mai sigur decât într-un intervalul mai larg, al secolelor XIII-XIV. La rândul său, ceramica zisă *de coloniști*, în principal germani, se poate data după 1350, și nici descoperirile monetare nu duc spre secolul al XIII-lea (**Neamțu, Neamțu, Cheptea, 1985, 147, 160-166**).

Desigur, după opinia noastră, ținând cont de colonizarea masivă de dincolo de Carpați, de care a beneficiat bazinul mijlociu al râului Moldova începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, în aval de Gura Humorului, viitorul „civitas” a beneficiat de acest *hinterland* rural care avea nevoie de produsele sale meșteșugărești, în primul rând cele metalurgice. Cele mai vechi și mai ales cele mai multe sate mai noi s-au putut crea în zona de cristalizare a noului stat al râului Moldova, realitate surprinsă din vechile legende mai târziu de către Dimitrie Cantemir: „în Țara de Sus, cea dintâi unde s-au așezat Drăgoșeștii, se află multe așezări țărănești, iar în Țara de Jos, unde s-au așezat mai în urmă, nu sunt alți țărani decât aceia pe care boierii din acest ținut i-au cumpărat cu bani din Țara de Sus” (**Cantemir, 1986, 132**).

Pe la jumătatea secolului următor, urmele de incendiu masiv detectate pe cale arheologică, au fost puse de cei trei autori pe seama luptelor cu armata regală ce se opunea independenței tânărului stat în formare. Dacă totuși reședința țării proaspăt descălecate era la Volovăț (**Asăvoaie, 2002**), atunci, pârjolirea așezării s-a putut datora unuia dintre expedițiile de pedepsire și de revenire a voievodului sub suzeranitate maghiară. Fiind plasată sub munți, Baia putea fi astfel, unul dintre obiectivele care nu lipsea niciodată ca itinerare a expedițiilor regale, ca punct de sprijin, dovadă și confruntarea cu Ștefan cel Mare de aici de la 1467.

În largul efort militar al campaniilor antitătare, este posibil ca regalitatea maghiară să fi apelat la unele trupe de iasi, amintiți în cronica lui Ulrich von Richental și nu numai, ca „filistenii” și prezenți atât la Iași („Das sind Philistri”), cât și la Baia, nominalizată ca „Molga” („die zwu seind philistei”) - **Möhlenkamp, 1984, 64-65**.^{*} Prezența unei astfel de unități militare pe valea Moldovei, dacă a existat, desigur nu poate fi interpretată decât ca un element de pază antimongol, discutabil rămânând și momentul posibilei ei sosirii la Baia, probabil o dată cu corpul militar al lui Dragoș. În privința orașului Iași de pe Bahlui, avându-se experimentat cazul Baia, mai târziu regalitatea maghiară a putut să-l folosească ca factor de stabilitate militară, oricum la o dată ceva mai târzie, în cadrul uneia dintre etapele de lichidare a puterii tătare de la vest de Prut, interpretare care este în dezacord cu opinia autoarei citate mai sus, care considera că tocmai Bogdan I, sau unui dintre urmașii săi, ar fi apelat la o astfel de forță, poate chiar vechea garnizoană de la

* Vasile Neamțu, analizând o serie de ipoteze cu privire la originea primului etnonim, nord-tracică, gotică, slavă, nu subscrie anume uneia. Prima folosire a numelui de „Bania”, apare în lista orașelor cuprinsă în vechi cronică rusească, redactată până în 1392 - (**Neamțu, Neamțu, Cheptea, 1980, I, 15-17**).

Baia. Desigur, răspunsul la această chestiune depinde de etapele teritoriale, mai exacte, ale retragerii dominației tătare de la răsărit de Carpați, știut fiind faptul că cele mai târzii monede mongole descoperite în Basarabia datează din anii 1367-1368. Judecând însă după unele descoperiri de ceramică roșietico-gălbuie, tipică Hoardei de Aur și făcând excepție de situl de la Mihoveni-Suceava, zona Iașului se pare că făcea diferența dintre sudul supus nemijlocit puterii mongole și părțile septentrionale aflate probabil într-un grad mai redus de dependență (*Ibidem*, 70).

Din perioada dominației tătare, anterioară statului, se pare că datează și funcția de „procelnic” (responsabilul cu strângerea tributului de vite pentru tătari), denumire preluată de înaintașii lui Stoian Procelnic, amintit într-un document mai târziu, personaj de care autoarea leagă ipotetic - prin înaintașii săi - cunoscutul tezaur de secol XIII de la Voinești-Iași, localitate din apropierea satului medieval Procelnici, fost fief al familiei, ce cuprindea în extremitatea estică și satul Ungheni, vad devenit tradițional pentru trecerea Prutului, de la est de Iași (*Ibidem*, 69).

Stoian Procelnic, membru al sfatului domnesc după 1401, se adaugă unor înalți nobili (Stanislav Rotumpan, Oană Jumătate, Giurgiu de la Frătăuți și alții) cu poziții importante în primele decenii de după formarea statului moldovenesc (vezi *Stoicescu, 1971, passim*).

Revenind la Baia, trebuie de spus că autorii principalelor săpături arheologice de la Baia, deși au săpat în sectoare centrale, negăsind suficiente argumente pentru existența unui complex arhitectural demn de reședință voievodală și nici informații consistente despre existența unui domeniu domnesc aici, au opinat că la Baia, Dragoș ar fi putut rezida doar pentru scurtă vreme (*Neamțu, Neamțu, Cheptea, 1980, 154*). De altfel, nici evoluția așezării ulterioară, nu a lăsat să se întrevadă calitățile sale de centru politic și administrativ. Baia a însemnat însă mult timp producție și comerț.

Primul lăcaș modest de cult de aici, din lemn, a fost ridicat pe locul viitoarei biserici din piatră, după ce pe acest loc fusese o locuință cu pivniță (săsească ?) distrusă într-un incendiu se pare în anul 1359, iar data stabilirii primilor coloniști sași la Baia este contradictorie, opinii mai vechi mergând în timp până la începutul secolului XIII, mai plauzibil însă în prima jumătate a secolui următor.

Este foarte posibil ca venirea lui Dragoș dincoace de Carpați să fi încurajat fenomenul emigraționist la Baia. Ceramică fragmentară cenușie, fină, de calitate superioară, atribuibilă sașilor, asemănătoare cu cea din Transilvania, fosta Cehoslovacie, sau Polonia, descoperită și în orașele Siret, Suceava, sau Roman, s-a descoperit în umplutura fostei gropi a locuinței amintite.

Comunitatea sașilor de aici fiind deja destul de puternică, după opinia soților Bătrâna, biserica catolică din lemn, a fost ridicată pe la 1360 (**Bătrâna, Bătrâna, 1983, 241-244**).

Cihodaru, sau Matei, au presupus că valea Moldovei a putut adăposti unul sau mai multe cnezate („de vale”). S-a vorbit astfel și despre Baia, drept reședință voievodală, (**Ibidem, 247; Čučko, 2009, 95**), dar nu există elemente palpabile arheologice, cel puțin până acum. La rândul său, Suceava s-a aflat într-o zonă cu un coeficient demografic ridicat clar demonstrat pentru secolele XIV-XV, ceea ce l-a făcut pe Mircea D. Matei să creeze ipoteza unui cnezat de vale, unde un rol important l-ar fi avut schimburile comerciale pe o rază de 20-30 km, între munte-podiș și câmpie (**Matei, 1977, 84-85**).^{*} Deși tentantă, ipoteza nu credem că este corectă, deoarece pentru o astfel de formațiune prestatală trebuia să existe o rețea bogată de așezări din secolele anterioare „descălecatului”, ceea ce nu a existat după judecata noastră și informațiile de care dispunem până în prezent. Poate însă după anul 1300.

Este astăzi cunoscut faptul că realitățile etno-demografice și în fond și istorice din partea nordică a Moldovei din primul mileniu creștin au fost destul de deosebite față de acelea din spațiul său central și sudic, ca să nu mai amintim eventuala comparație cu teritoriul muntean, mult mai aproape de Imperiul bizantin (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 22; Andronic, 2005, 334-338**). Dacă spațiul sudic și sud-estic a putut intra efectiv în componența imperiului mongol, cel central și nordic, cu o oarecare autonomie și conducători proprii, a resimțit doar stăpânirea nomazilor prin dările în natură și eventuala obligație de acordare de contingente de război.

Tătarii au putut manifesta un anumit grad de toleranță față de românii ortodocși, care au au fost obligați inițial să lupte - posibil - până la un punct împotriva politicii expansioniste a regatului maghiar vecin catolic și catolicizant.

Desigur, așa cum am văzut, nu se poate pune problema unei lipse de populație în secolele V-X, în județul Suceava fiind deja intrate în circuitul științific - spre a da cele mai semnificative referințe - monografiile așezărilor de la Botoșana (sec. V-VII - **Teodor, 1984**), sau Poiana (sec. VIII-IX - **Andronic, 2005a**). Ceea ce urmează însă secolului al X-lea rămâne însă și mai puțin cunoscut, Mircea D. Matei și Emil I. Emandi oferind - după opinia noastră - fenomenului rarefierii deosebit de mari a locuirii din veacurile XI-XII, ca interval cronologic delimitat în mare, o explicație facilă și total nerealistă: anumite restructurări sociale, care au dus în cele din urmă la

^{*} Despre aceste schimburi vezi **Idem, 1978a, 365-382**.

dispariția comunităților de mari proporții, sesizabile mai ușor arheologic, comunitățile umane dispersându-se în așezări „compuse din numai câteva construcții” (1982, 23) și care au lăsat mult mai puține urme în sol. Experiența noastră de teren de mai multe decenii (vezi și cazul bazinului hidrografic Soloneț, investigat sistematic pe parcursul a mai bine de zece ani), ca și cea a altor colegi de breaslă, a demonstrat posibilitatea identificării perieghetice chiar și a unor simple puncte locuite, chiar tabere sezoniere paleolitice. Chiar și argumentul densității deosebite a pădurilor de altădată adus de autori, nu este relevant, deoarece cele mai multe situri preistorice, sau de mai târziu, evidențiate deja științific prin simple cercetări de suprafață, fuseseră amenajate în același cadru geografic, azi fiind plasate pe terenuri care se ară de secole întregi. Și apoi în alte județe, teritorii și ele aflate sub aceleași pericole potențiale ale migratorilor, s-au conservat destule situri databile în veacurile XI-XIII, deși în general raportat la scara întregului spațiu est-carpatic, numărul așezărilor se reduce în mod simțitor probabil ca urmare a invaziilor populațiilor turcice și mongole (Spinei, 1994, 115).*

În jumătatea septentrională a Moldovei, inclusiv în județul Suceava, cercetările arheologice de până acum nu au dus la descoperirea de situri tipice Dridu și aceasta nici nu se va mai întâmpla vreodată, deoarece cultura această nu este caracteristică acestui spațiu geografic. Aceasta nu înseamnă că protoromânii, indiferent unde locuiau, s-au manifestat în plan material doar prin această cultură arheologică. Unele elemente de sorginte dunăreană, dridoidă după unele păreri, au fost însă recunoscute în regiunea Cernăuți (*Ibidem*, 107, cu bibl.), deși personal avem mari îndoieli (materialul nu există faptic pentru comparare, ceramica modelată la roată din epocă fiind foarte asemănătoare pe

* Din păcate, nici cunoscutul pasaj din Nicetas Choniates legat de prinderea de către valahi în 1164 a pretendentului la tronul bizantin Andronic Comnenul, undeva la hotarele Haliciului, nu este din punct de vedere geografic prea concludent. Nici cnezatul bolovovenilor, atestați documentar spre mijlocul secolului al XIII-lea, limitat la nord de cursul superior al râului Sluț și de bazinul hidrografic superior al Bugului de Sud și la sud probabil de limita nord-estică a viitorului stat moldovenesc (Spinei, 1994, 101-102), nu are relevanță pentru arealul bucovinean. Oricum, luat în ansamblu, spațiul est-carpatic nu a fost nici pentru această perioadă o *terra deserta* (*Ibidem*, 97-153). Nu putem cunoaște sigur nici originea geografică a ducelui Olaha, amintit pentru anul 1247 de către Giovanni da Pian del Carpine. Mai degrabă, tot pentru același secol, poate fi vorba de românii nordici, transilvăneni, sau est-carpatici, care ar fi avut conflicte cu rutenii, toți angrenați în cadrul crizei apărute între Ottokar II al Boemiei și împăratul Rudolf de Habsburg (vezi și *Idem*, 1985a, 124). În 1325 (sau 1326) valahii (poate, mai degrabă, chiar contingente din populația românească colonizată în sudul Galiției, după opinia noastră) ar fi participat, alături de ruteni și lituanieni la conflictul regelui polonez Wladislav I Lokietek cu markgraful de Brandenburg.

spații mari europene, ca produse reflectând un stagiul tehnologic și o modă). Chiar dacă a fost vorba despre cazuri rarissime de astfel de ceramică, de aspect nord-dunărean, astfel de importuri nu demonstrează și prezența în spațiul studiat a culturii și populației respective. În plus, logic, ceramica nu se comercializa la distanțe așa de mari. Mai trebuie spus, că în varianta Dridu din spațiul central moldovenesc au persistat o serie de influențe ale vechii culturi Hlincea, după cum cultura Răducăneni, neatestată nici ea în jumătatea nordică a Moldovei, pentru secolele XI-XII, a moștenit la rândul său elemente Dridu.

Un fenomen, amintit deja, surprins însă în chip de netăgăduit, este acela că pentru secolele VIII-IX se constată tendința apariției unor aglomerări evidente de așezări, nu numai în România în general, dar și în spațiul basarabean și în actuala regiune Cernăuți (**Musteață, 1997, 131; Postică, 1999, 330; Andronic, 2005, 230, pl. LXXXI/3; Postică, 2007, 397, harta 19**). Fenomenul densității de locuire maxime în secolele IX-X a fost clar evidențiat și de Emilia Corbu pentru realitățile arheologice din Muntenia (**Corbu, 2006, 89**).

La rândul lor, secolele XII-XIII înregistrează numeroase lacune, mai ales în sudul Bucovinei istorice. Evoluția comunităților locale din nordul său se pare că nu a avut de suferit în mod catastrofal, deși va cunoaște invazia mongolă, deoarece această densitate deosebită demografică rămâne și până la sfârșitul acestui interval de timp o realitate. Mai mult, pe lângă așezările deschise, spre deosebire de realitățile din județul Suceava, se constată existența unor centre feudale de putere, fortificate, precum cele de la Cernauca (Čornivka), Lencăuți/Cernăuți, Lomaciști/Secureni, Vasiliv, Darabani, Groziști, Șerăuții de Sus (Gorišni Šerivci) ș. a.

În schimb, în sudul Bucovinei, perioada secolului XIII (eventual și prima jumătate a celui următor) încă nu este bine definită, unele piese arheologice găsite răzleț, în zona montană a județului Suceava, amintite deja, fiind piese de armament și de harnașament, deci nelegate organic de eventuale așezări umane, ceea ce contravine afirmației eruditului istoric și arheolog Victor Spinei, conform căreia densitatea de locuire în zonele de centru și de nord ale Moldovei pare să fi fost relativ uniformă (**Spinei, 1994, 238**). Desigur, facem și noi aici, în prezenta lucrare, o nuanțare zonală, tot ca fază de cercetare.

Rarefierea demografică în secolele XI-XIII în partea nordică a Basarabiei a fost evidențiată și de Ion Tentiuc (**1996, 10**).

În aceeași lumină deocamdată a relativității și a inconsistenței informațiilor de care până acum cercetarea suferă, considerăm că se plasează și mai vechea opinie a aceluiași distins cercetător cu privire la o substanțială

creștere demografică care ar fi avut loc până la momentul creării statului moldovenesc în nord-vestul viitorului areal (ceea ce este măcar parțial just), deoarece este foarte posibil ca o mare parte din fondarea satelor medievale de aici să se fi petrecut în scurt timp și după „descălecarea”, inclusiv printr-o politică a domniei de atragere a cât mai multe comunități românești, nemulțumite, aflate în continuare sub stăpânire străină, de dincolo de Carpați. Oricum, pe de altă parte, în afirmația aceluiași autor se cuprinde un adevăr evident, acela că față de primul sfert de mileniu, pentru același areal care ne interesează, până la mijlocul veacului al XIV-lea se poate considera un real, chiar consistent, progres demografic, firește tot datorită emigrărilor de peste munți (*Ibidem*, 239).

La un moment dat, în urma a deja 15 ani de cercetări arheologice la Suceava, s-a constatat „absența unui strat de cultură compact aparținând secolelor XII-XIII”, cele câteva „materiale arheologice izolate (atât unul față de altul, cât și în raport cu vreun complex oarecare căruia să-i fi aparținut)”, fiind datate doar pe criterii tipologice. Ceramica considerată din secolul al XIII-lea de la Suceava prezintă încă vase lucrate cu mâna, cu profil destul de rudimentar, din pastă cu nisip și pietricele. Decorul constă din linii vălurite sau orizontale, incizii sau alveole pe buză. Nu trebuie uitat că și în zone centrale ale Moldovei se constată o raritate de vestigii obișnuite, anterioare secolului al XIV-lea (**Matei, 1963, 33-34**).

Fără să fi fost marcată vizibil arheologic de cumplitele epidemii, care au redus drastic populația marilor aglomerări urbane, constituite deja în Europa de vest și de centru, populația Sucevei a putut progresa demografic doar lent până la stabilirea reședinței voievodale aici. Oricum, în mod cert, în așezare a avut loc o restructurare o dată cu acest eveniment, care a determinat o concentrare a spațiului locuit spre zona de la poalele dealului cetății, în sectoarele *Șipot* și *Mirăuți*, areal ce se dorea astfel mai ușor de apărat prin lucrări de fortificare, de tipul unui șanț dublat de val de pământ și gardul defensiv (palisada). De altfel, fenomenul era general european și acest prim nivel defensiv cei doi autori de mai jos l-au plasat cronologic pe la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea.

Ulterior, prin mărirea arealului sucevean locuit, vechiul șanț a fost acoperit, devenind „o piedică în calea liberei circulații în oraș” după autori, ceea ce considerăm neadecvat, rețeaua stradală existentă făcând oricum față solicitărilor zilnice. În plus, acoperirea sa solicita eforturi deosebite suplimentare, iar existența sa putea rămâne benefică până la noi extinderi ale sistemului defensiv (**Matei, Monoranu, 1969, 68-71**).

Nivelul medieval, premușatin, de la Suceava a fost larg datat de Mircea D. Matei în cursul secolelor X-XIII, prin punctul *Drumul Național* (1961, 522). La Suceava deci putem considera, mai mult intuitiv, o succesiune neîntreruptă de locuire începând măcar cu anii de după migrația slavilor, post 500. Un nivel de locuire anterior formării statului medieval s-a înregistrat la Suceava și în zonele Șipot și Mirăuți, incluzând și amplasamentul viitoarei prime catedrale mitropolitane a Moldovei. Aici s-a descoperit izolat și ceramică tipică secolelor IX-XI, modelată cu roata, arsă oxidant și decorată cu striuri paralele dispuse orizontal, păstrate actualmente în depozitul muzeului sucevean, dar și fragmente de tip *Lunca-Dorohoi*. Și la Siliștea Șcheii, nu departe de viitoarea reședință voievodală, s-au descoperit câteva fragmente databile în perioada legendarului „descălecat”, așezarea putând fi și ea un rezultat de colonizare de dincolo de munți.

Să trecem însă la analiza unor descoperiri din județul Suceava, cu anumite semnificații la subiectul propus. La Berchișești pe baza doar a câteva fragmente de buze de vase, de aspect mai arhaic, autorii emit – e drept – doar ipoteza unei locuiri în vechea vatră a satului medieval încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea, „sau cel mai târziu, la începutul celui următor”. Simplitatea extremă a profilului fragmentului la care se face referire expresă (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, fig. 24/5**), după opinia noastră nu este un indiciu sigur de datare, vasul putând fi un produs artizanal de caracter hibrid. Mai edificatoare pot fi alte două cioburi (*Ibidem*, 28-29, fig. 24/1, 2), provenind dintr-o groapă, databilă în nivelul inițial de locuire de aici, dintre care ultimul, pentru care autorii nu găsesc o explicație genetică satisfăcătoare, după propria lor mărturisire, își are în mod evident analogii în ceramica de la Cuhea-Mănăstire (**Popa, Zdroba, 1966, 50, fig. 34/1-39**), cu alte atestări la Suceava în nivelul „premușatin” (**Busuioc, 1975, fig. 13/10**), sau la Lunca-Dorohoi, în primul nivel de locuire (**Teodor, Neamțu, Spinei, 1969, 199, fig. 7/16**).

Nici cercetările inițiate în zona vechii vetre a satului Liteni/Moara, nu au putut demonstra o vechime mai mare a începutului de locuire de aici. Și în *Săliștea* acestui sat nu a existat decât un singur strat arheologic, fără niveluri distincte, ce cuprindea materiale ceramice diverse. Specia considerată „arhaică”, conținea fragmente realizate dintr-o pastă ceramică mai grosieră, cu mult nisip și chiar microprundișuri, insuficient omogenizată (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 66**). Desigur, în astfel de situații, roata a avut turații mai mici. Arderea adesea la exterior a produs nuanțe cărămizii roșcate (miezul negricios). Cele mai rudimentare profile sunt buzele trase în exterior, cu marginea tăiată oblic, sau rotunjită. În conexiune cu așezarea, la Liteni s-a cercetat mare parte din vechea necropolă medievală. În cimitirul medieval s-au

săpat 99 de morminte (din cele 800 estimate !), datele după autori în secolele XIII-XIV. Pe baza unor podoabe, autorii au considerat pe drept cuvânt că unele morminte au putut aparține secolului al XIV-lea, dar prin extensie – și aici este doar din nou o pură ipoteză – și sfârșitului celui anterior (*Ibidem*, 83)*. În fine, se recunoaște că începuturile locuirii umane la Liteni în a doua jumătate a secolului al XIII-lea „se sprijină cel puțin pe un minimum de documentare” (87).

Cazul satului medieval Zaharești-Stroiești este cu siguranță și mai interesant. În primul rând prin faptul că în „Săliștea Veche” s-au descoperit prin săpături complexe și materiale arheologice datând din secolele IV (eventual și V) d. Chr. și VII-VIII (*Ibidem*, 94-95). ** În al doilea rând pentru că aici autorii se întreabă cu onestitate dacă cele câteva fragmente ceramice de aspect mai timpuriu (eventual chiar sfârșit de XIII), nu pot fi „reminiscente întârziate ale unei tehnici de producție puțin evolute” (96), cu toate acestea în final apreciindu-se că începuturile satului se plasează cert în secolul al XIII-lea (130), ceea ce considerăm că poate închide și cazul acestui sat medieval, al cărui nume – îl considerăm și noi ca atare – la origine era „Zahorinți” (indicativ compus din „za-gora” = de peste munți) - 129-130. Prin urmare, este posibil ca unele comunități de limbă slavă din zonă să fi dat această denumire unei așezări incipiente de bejenari români de dincolo de Carpați. Și de aici poate rezulta – ne place sau nu – anterioritatea prezenței în Bucovina a populației slave, față de cea românească, ceea ce a căutat să demonstreze prin lucrările sale cu multă tenacitate Adrian Șeiciuc: „cel puțin pentru zona nordică a voievodatului Moldovei, elementul autohton, băștinașii, au fost slavo-ruși, strămoșii și continuatorii ucrainenilor de azi, și nu românii. În această zonă românii au venit și s-au așezat peste ruși, dar mai târziu; așa ne dictează – și nu altfel – toponimia zonei în discuție” (Șeiciuc, 2001, 39, 41, 45), autor criticat fără menajamente de Ion Popescu-Sireteanu (2010). Primul a afirmat că românii au venit după slavo-ucraineni, deoarece când românii au fondat sate medievale au găsit toponime și hidronime vechi slave, date când nu existau acolo români. Astfel, se cunosc numeroase cazuri de sate cu nume românesc așezate pe hidronime slave, sau hidronime slave principale, alături de românești secundare. Și Șeiciuc a dat și exemple de hidronime: Putna, Râșca,

* Cel mai vechi este tipul I de cercei, de origine dunăreano-bizantină, databil în secolele XIII-XIV, la noi, în nordul Moldovei aparținând mai degrabă celui de-al doilea veac menționat (*Ibidem*, 80).

** Deoarece în ultimul nivel au apărut și două fragmente ceramice lucrate cu roata, suntem de părere că acesta se poate mai sigur data în secolele VIII-IX.

Brodina, Coșna, Teșna, Dorna, Tihuța, Borca, Horodnic, Băuca, Bilca, Suceava, Moldova, Ruda, Sitna, Hatna, Recica, Drisclivca. Și exemplele ar putea continua mult.

De fapt, cel puțin pentru zona nordică a Bucovinei au fost numeroși istorici și arheologi din mediul istoriografic sovietic, inclusiv cel basarabean, care au afirmat că pe Nistrul Mijlociu au locuit triburi slave și vechi-rusești, care au dominat zona cel puțin până la invazia mongolă (**Tentiuc, 1996, 12-13**). Mai mult, G. B. Fedorov și G. F. Cebotareco au considerat că acest etnic a putut supraviețui până la formarea Moldovei medievale, deoarece nu a existat niciun factor, de nicio natură, care să fi dus la deznaționalizarea acestei populații dispuse teritorial compact (**Fedorov, Cebotareco, 1974, 8**).

Nu suntem de acord și în privința faptului că zona aflată în studiu de cei doi autori, Matei și Emandi, a fost considerată ca beneficiind de un grad sporit de apărare față de incursiunile tătarilor, acesta favorizând o anumită continuitate de viață în primele secole ale mileniului trecut, deoarece cavalerii stepelor asiatice erau obișnuiți să execute raiduri atotcuprinzătoare pe spații largi geografice, independent de căile direcțiilor lor principale de deplasare. Dacă totuși primele valuri de bejenari de dincolo de munți sosesc în zonă înainte de 1300 - și asta mai rămâne de demonstrat mai temeinic - atunci, desigur, măcar o parte dintre materialele arheologice analizate se pot data în acest veac XIII.

Desigur, teritoriul actualului județ Suceava nu credem că a fost pustiu în totalitate, dar raritatea *deosebit de mare, fără termen de comparație*, a descoperirilor din primele secole ale mileniului trecut are cu siguranță un mesaj științific evident. Explicația facilă a fenomenului demografic, dată de către aceiași autori, aceea a unei zise „continuități mobile” (**1982, 128**), nu este valabilă, deoarece statisticile acestor realități arheologice se fac la o scară geografică destul de mare, capabilă să surprindă totuși în totalitate respectivul nivel de locuire (dacă/ sau atât cât/ există !).

În actuala regiune Cernăuți, mai ales între Nistru și Prut se continuă densitatea de excepție a așezărilor din veacurile anterioare. Pentru cercetarea noastră avem spre comparație edificatoare și jumătatea nordică a Basarabiei, unde colegul Gheorghe Postică a contabilizat pentru secolele XII-XIII doar vreo 30 de așezări, dintre care circa jumătate pe malul drept al Nistrului și în proximitatea sa, teritoriul cu un nivel al condițiilor de trai (și nu numai) mai deosebit, ținând cont de prezența marelui râu – **2007, 384, harta 10**.

Nu departe de spațiul bucovinean, beneficiind de investigații destul de ample, necropola de la Hudum/M. Eminescu-Botoșani, a adus informații destul de importante. Necropola nr. 1, cu 118 morminte de înhumare, a fost datată în

cursul secolelor XIII-XIV, dar și în acest caz includerea primului veac este doar presupusă (Spinei, Popovici-Baltă, 1974, 130; 1985, 74-88; 1988, 241-246).

La Lunca, un departe de Dorohoi, s-au efectuat săpături importante, încercându-se să se demonstreze că aici existase un vechi sat „Dobrinăuți”, atestat printr-un document din 30 martie 1392 (Costăchescu, 8). Săpăturile arheologice efectuate în punctul numit deloc întâmplător *Siliște*, au dus la descoperirea a urmelor a două locuințe databile spre sfârșitul secolului al XIII-lea și în prima parte a celui următor, oricum considerate a fi existat înaintea „descălecatului Moldovei” (Teodor, Neamțu, Spinei, 1969, 187-200, 208-210). Cantitatea considerabilă de material ceramic de aici a putut duce la o analiză destul de complexă a vestigiilor, ceea ce a făcut ca acestea să devină un gen de etalon pentru ceramica Moldovei din această perioadă. Ea se caracterizează printr-o pastă insuficient frământată, omogenizată, în a cărei compoziție intra nisip cu bobul mare și microprundișuri de granulație diversă. Ca excepție, se întâlnește și o categorie cu o compoziție a lutului mult mai fină, ceea ce a conferit vaselor un aspect mai îngrijit.

Arderea s-a dorit a fi oxidantă, la cărămiziu, dar în lipsa unei oxigenări complete în cuptoare, ceramica a căpătat în miezul său nuanțe doar cenușii-negriceoz.

Deși producția ceramică în întregime a fost modelată la roată, unele vase cu pasta mai grosieră, în privința prezenței de microprundișuri mai mari, au fost realizate la turații mai mici, din cauza suprafețelor aspre ale acestor vase. În literatura de specialitate s-a vorbit destul de des și prea facil de existența roților de mână, la care se modelau astfel de vase, dar personal considerăm adeseori nerealistă propunerea, deoarece tocmai frecarea deosebită produsă de astfel de pastă ceramică aspră făcea ca roata de picior să funcționeze la viteze mai mici.

Este perioada când se constată și apariția uncori pe mijlocul suprafeței de contact a fundului vaselor cu roata a unei adâncituri produsă de la capătul de fixare a axului de învârtire a acesteia, o analogie fiind menționată la Rădăuți (*Ibidem*, 193). Datorită însă procedurii de desprindere cu sfoara de pe roată, a cărui urme apar și aici, considerăm că cel mai adesea urmele unor astfel de mici ridicături au putut fi adesea șterse prin însăși tăierea fundului vasului.

În sfârșit, aspectul oarecum încă puțin evoluat al ceramicii* este demonstrat și de sărăcia repertoriului de forme, deoarece cu excepția a patru

* Considerăm discutabilă explicația autorilor asupra acestei retardări a nivelului atins de producția ceramicii prin factori cauzați de dominația Hoardei de Aur, deoarece în timpul

exemplare fragmentare de castroane de mici dimensiuni, care eventual se puteau folosi și drept capace, la Lunca este reprezentată doar oala-borcan, prezentă prin câteva variante unde diferă în principal forma simplă a buzei ca și înclinația ei și a pereților. Aceste forme, prea puțin zvelte, sunt datorate după opinia noastră tocmai calității insuficient de plastice a pastei ceramice, densă, așa cum s-a văzut cu microprundișuri.

În ceea ce privește decorarea ceramicii, ea derivă atât din posibilitățile cele mai firești de ornamentare a vaselor prin învârtirea roții, întâlnite pretutindeni în lume, dar și din modelele devenite tradiționale și încetățenite încă din perioada secolelor IX-X d. Chr., aici înscriindu-se pentru zonele sudice în primul rând ceramica de tip *Dridu*: linii sau benzi de linii incizate vălurit; mai rar linii drepte, dispuse orizontal de obicei în benzi; brăie realizate cu roțița din succesiunea unor mici cavitați rectangulare sau chiar amprentări digitale pe buza oalelor. Decorul realizat cu impresiuni ale unei roțițe dințate își găsește analogii în Moldova secolelor XI-XII la Răducăneni-Vaslui (Teodor, 1962, 727; Idem, 1963, 198, fig. 1/7), sau Hlincea-Iași (Petrescu-Dîmbovița et alii, 1954, fig. 4-5), ca și în unele situri din restul României.

În așezare s-a descoperit și un vechi loc de reducere a minereului de fier, greu de datat mai exact (secolele XIII/XIV – XVI), caracterizat prin mari cantități de zgură de fier, a căror analiză a demonstrat randamentul scăzut al tehnicii respective, deoarece în zgură se mai găsea încă un procent mare, de circa 30%, de fier.

În general ceramica de tip *Lunca*, a mai fost descoperită atât în nordul Moldovei (Succava, Șcheia, Rădăuți, Mihoveni, Zvorășteca, Baia, Ripiceni-Izvor, jud. Botoșani), cât și mai spre sud (Piatra Neamț, Bâtea Doamnei/Neamț, Hlincea, Cârjoaia, Corlăteni (Teodor, Neamțu, Spinei, 1969, 190, 198, cu bibl.). Și ceramica de la Hudum/Botoșani, este asemănătoare, cu profile simple, buze terminate rotunjit și trase cel mult la 45 de grade în afară, cu decoruri în val, destul de stângaci, cu un decor cu gropițe înșiruite (Spinei, Popovici-Baltă, 1985, 86-87).

Cercetările arheologice noastre de teren de dată relativ recentă au dus la identificarea de noi sate medievale cu astfel de ceramică: Drăgușeni, Arbore, Rudești/Grămești, Bălcăuți, Gălănești, Costișa/Frătăuții Noi, Oniceni/Forăști, Mitocu Dragomirnei, Milișăuți ș. a. (descoperiri proprii, sau Andronic et alii, 2005, *passim*).

respectiv mongolii au încurajat meșteșugurile, iar regimul dărilor date de populația supusă nu avea cum să ducă la o astfel de decădere vizibilă arheologic a nivelului tehnologic al producției ceramice (*Ibidem*, 198).

Ceramică din epoca „descălecatului” s-a descoperit și în fosta vatră a satului dispărut Hrințești, azi în comuna Iaslovăț (vezi **Andronic, 1999**). Cu toată relativa abundență de informații (cf. și **Gonța, 1990, 127**, cu numeroase trimiteri documentare), Emil I. Emandi s-a hazardat să plaseze în mod superficial fosta vatră de sat nu în valea pârâului Solca, ci – sub simpla tentație a unui toponim – pe „Dealul Crințești”, com. Cajvana (**Emandi, 1979, 391**), unde Hrințeștiul apare la „identificări arheologice ale vetrelor părăsite” (vezi și amplasarea total eronată de pe harta de la p. 379).

În sfârșit, adăugăm aici și punctul slatinei Voitinel, unde autorul a descoperit în cercetarea de teren, perieghetic și ceramică atribuibilă mai sigur primei jumătăți a veacului al XIV-lea. Prin aceasta, s-ar putea demonstra o continuare neîntreruptă, încă din preistorie, de folosire a izvoarelor sărate în zonă.*

Unele studii au vizat și interdisciplinar istoria unor sate, Hrințești (**Andronic, 1999**), Rudești/Grămești (**Idem, 1988**), sau unele sate din bazinul hidrografic Soloneț (**Idem, 1997, passim**), unde s-a descoperit ceramică din acest prim nivel de locuire medievală. Un interesant material ceramic a fost descoperit perieghetic de autor în mai multe rânduri în actuala vatră a satului Bălcăuți, în marginea sudică, pe pantele line ale terasei pârâului Horaiț și acesta hidronim slav, unde ar fi putut fi o reședință a legendarului Balc. Prin urmare, numele așezării, deloc de neglijat, poate proveni de la cunoscutul personaj istoric, Balc, urmașul lui Dragoș în formațiunea prestatală unde cavalerii maramureșeni vor „descăleca”, deși de la alți proprietari se mai cunosc astfel de denumiri: Balc-Bihor, Balcani-Bacău, Balciu-Iași, Bălcui-Alba, Bălcești-Cluj, Vâlcea și Gorj, Bălcuța, înglobat în Sascut (cutul lui Sas)-Bacău (**Iordan, Gâșteșcu, Oancea, 1974, 73, 77**). Nu trebuie uitat și faptul că în actuala regiune Cernăuți există încă un sat cu nume identic – Balkivci, ceea ce ridică noi semne de întrebare („Balk”- antroponim de origine peccnegocumană?).

În cadrul materialului medieval de aici, databil larg în secolele XIV-XVI, s-au evidențiat destul de multe fragmente ceramice aparținând perioadei de care ne ocupăm aici, dovadă a unui nivel de locuire destul de intens pentru momentul înființării localității, aflată, tot semnificativ, numai la circa 10

* Vezi **Andronic, 2010**, sinteză apărută în prestigioasa revistă a Editurii Academiei Române SCIVA și care a reprezentat comunicarea autorului la simpozionul internațional *L'archéologie pré-et protohistorique du sel*, Piatra Neamț, 21-24 oct. 2004. Cu toată această participare, prin opoziția lui Dan Monah, din motive personale, cu totul regretabil, studiul nu a apărut cum era și firesc în volumul aferent simpozionului.

kilometri est în linie dreaptă de Rădăuți, localitate al cărui rol istoric nu trebuie să-l mai amintim aici. Desigur, unele viitoare săpături arheologice ar putea identifica, într-un caz fericit, chiar urme de la o fostă reședință nobiliară din această epocă relativ timpurie.

În privința ceramicii cenușii, din pastă fină, databilă spre sfârșitul secolului al XIV-lea, nu suntem de acord cu o opinie mai veche (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 34**), conform căreia ea, nefiind produsă în Moldova, ar fi fost adusă comercial de către coloniștii germani veniți din sudul Poloniei, deoarece cel mai firesc a fost ca această specie ceramică să se fi produs, chiar și mai înainte, cel puțin la început numai de către olarii germani, pentru uzul comunității lor, în locurile pe care le colonizaseră, de unde au putut ulterior să o comercializeze pe spații mai largi, inclusiv deci în mediul rural autohton. Prezența coloniștilor sași la Baia, Suceava, Siret și Tg. Neamț, are ca atestare materială tocmai ceramica zisă *de coloniști*, de obicei cenușie-neagră și decorată prin ștampilare, dar și la Roman, unde Lucian Chițescu o considera – zicem noi inadecvat – ca aparținând în fapt mercenarilor străini din solda voievozilor (**1964, 411-426**).

Colonizarea cu meșteșugari și comercianți germani - și nu numai - stimulați inclusiv printr-o serie de privilegii date de către principii locali, a contribuit cu siguranță la progresul general al așezărilor urbane din spațiul aflat la nord de viitoarea Bucovină. Prin ocuparea cnezatului halician de către regatul polon, curentul colonizator, bazat și pe cunoscutul „drept de Magdeburg”, a găsit cele mai prielnice condiții de amplificare, în detrimentul vechilor drepturi și datine rutenești. Spațiul galițian a devenit astfel într-un timp relativ scurt locul de plecare, de extindere graduală a curentului german spre nordul viitoarei țări românești, punctul strategic vizat inițial inițial fiind târgul Siret de pe uzitata cale de circulație a râului cu același nume.

Ulterior la sași se va adăuga un val de populație armeană. Inscripția bisericii armenesti din Botoșani, poate data de pe la 1350, peste nouă ani fiind cea a bisericii lor din Iași. Tradiția din Roman vorbește despre cumpărarea de către armenii din Roman, la 1355, a unei biserici de la sași. Deci aceste comunități erau deja prezente în comerțul unor centre – deja urbane – încă înainte de constituirea statului moldovenesc. Alte puternice colonii ale lor erau la Siret sau Cetatea Albă (**Giurescu, 1967, 90, 196**).

Preocupări legate de ceramica din aceste timpuri a avut după cum se știe și Elena Busuioc, care sesizase fenomenul rarității mari a punctelor locuite în perioada secolelor X-XI în zona nordică a Moldovei, ca și caracterul mai arhaic al ceramicii de aici din secolele următoare, față de regiunile centrale și sudice moldovenești. Pasta ceramică a fost de slabă calitate, ca și decorul, în

măsura în care acesta s-a folosit, fiind realizat din incizii de linii drepte sau „în val”, nedispărând total încă pe buzele vaselor alveolele digitale și creștăturile (Busuioc, 1975, 8-9). Nu suntem de acord însă cu afirmația autoarei în privința unor presupuse „infiltrații târzii” Dridu în nordul Moldovei, teoretizată și de ea, pentru a se explica simpla prezență a unor fragmente ceramice de factură mai bună, din lut în amestec cu nisip și microprundiș, ceea ce era la un moment dat în fond la îndemâna oricărui olar profesionist.

Tot după ea, ceramica medievală din Moldova se va forma în cursul secolului al XIII-lea și în primele decenii ale celui următor (11). În ceea ce ne privește, dacă se consideră că ea s-a definit mai sigur în jumătatea septentrională a Moldovei, considerăm că procesul s-a putut definitiva de abia după receptarea puternicului flux demografic de dincolo de Carpați, care a adus cu el și elementele de bază ale ceramicii contemporane de acolo. Datorită interesului sporit pentru calitatea pastei de modelat, mai plastică, roata olarului va fi folosită la turații maxime, rezultând în final produse de calitate superioară, unele deja pentru schimburi comerciale, astfel uniformizarea sa tipologică fiind grăbită.

Datarea materialului ceramic în general trebuie deci strâns legată de momentul constituirii satelor medievale din partea sudică a Bucovinei istorice, pe care noi personal, în această fază a cercetării, trebuie să îl relaționăm în mare cu perioada anterioară și imediat următoare constituirii Moldovei medievale. În actuala regiune Cernăuți, în general, abundența așezărilor din veacurile XI-XII a stat la baza celor din secolele XIII-XIV.

Din păcate, deși s-au făcut unele încercări de datare mai timpurie a unor materiale, la care am făcut deja referiri, nu există nici până acum posibilități de datare mai exacte, singurul element de sprijin în astfel de atribuiri cronologice fiind doar primitivismul tehnologiei producerii vaselor respective și eventual unele analogii cu ceramică de dincolo de Carpați.

Analizând ceramica din secolul XIV, *premușatină* și *mușatină*, Elena Busuioc a încercat și o tipizare a sa (16-26). Din cauza relativei „mari varietăți a ceramicii premușatine”, care încă nu ajunsese la oarecarea standardizare, autoarea nu a reușit o clasificare definitivă, ea încercând mai degrabă o ordonare a materialului cunoscut la vremea sa. Astfel, ceramica din primul orizont cronologic, cuprins în mare în prima jumătate a secolului al XIV-lea, are trei grupe, cu deosebit de multe tipuri, asupra cărora considerăm că nu este cazul să insistăm. Caracteristicile tehnice de producere, inclusiv arderea la cărămiziu, cel puțin la exteriorul pereților, sunt comune cu cele ale celor mai vechi fragmente ceramice găsite în cercetările noastre de teren în arealul siturilor medievale. Exceptând folosirea ca ornament a liniei desfășurate

vălurit, după autoare, se întâlnește mult mai rar alternanța benzii de astfel de linii cu cea compusă din linii drepte, orizontale, ca reminiscență a ceramicii mai vechi, precum un vas de la Lunca-Dorohoi (**Teodor, Neamțu, Spinei, 1969, 196**), sau două de la Șcheia/Suceava (**Diaconu, Constantinescu, 1960, 72, fig. 3/52 și 36/1**). De asemenea, destul de frecvent, sub semnul tradițiilor mai vechi, s-a practicat și ornamentarea buzelor prin aplicarea de creștături oblice (simple), încrucișate sau dispuse în două șiruri.

Se cunoaște de mult timp că datorită legăturilor deosebit de intime dintre românii de pe ambele versante carpatice, materialul ceramic din nordul Moldovei este asemănător din punct de vedere tehnic, dar chiar și tipologic, cu cel din Maramureș (Sarasău, Cuhea, Giulești...), sau estul Transilvaniei (Sâncrăieni, Hărman...) **Spinei, 1994, 239**, cu bibl.

În primul rând se remarcă - cum am mai spus - aspectul unitar al primului orizont ceramic atestat destul de frecvent în vechile „săliști/siliști” din județul Suceava și chiar mai mult. Caracteristica generală este calitatea modestă tehnologică a produselor ceramice, atât ca materie primă și ardere, cât și ca modalități de decorare. La realizarea ceramicii s-a folosit ca o caracteristică generală nisip cu boabe mai mari, necernut și chiar și microprundiș și uneori și cioburi pisate, ca urmare, prelucrarea materialului la roată neputându-se face la turații mari, ceea ce a generat un aspect finit mai puțin îngrijit, la care au contribuit în unele cazuri și neteziri cu vârful degetelor. La rândul său arderea s-a făcut neomogen, la diferite nuanțe, în interiorul și la exteriorul vaselor. De obicei predomină nuanțele închise la exterior, iar un brun-cărămiziu închis, la interior.

Decorarea materialului ceramic descoperit de noi se prezintă deosebit de simplu, sub forma unei linii incizate, cu traseu sinuos, trasat undeva în zona umerilor vasului. Buzele nu au ornamente, pe fața lor internă păstrându-se destul de frecvent urme de arsură provenind de la unele depuneri de materiale organice preparate la acea vreme în recipient. Uneori fundul vaselor, simplu, plat, poartă o cantitate mai mare de nisip, pus inițial pentru o desprindere mai *facilă de pe roata olarului*.

Firește, cele mai sugestive rămân formele vaselor și profilul buzelor lor. Din ceea ce se cunoaște până acum periegetic, fragmentele ceramice au aparținut doar oalelor borcan, cu umeri destul de profilați. Din contextul de săpături arheologice pot fi analizate oale-borcan, dar și castroane.

Se remarcă și faptul că nu a fost descoperit nicăieri, în numeroasele situri cercetate de-a lungul a multe decenii, un orizont ceramic mai vechi, suprapus stratigrafic de cel aflat în discuție. Fac excepție doar câteva fragmente ceramice, găsite răzleț, variante prezentând o șanțuire pe capătul buzei, aidoma

profilului cifrei „3”, văzut din partea dreaptă. Ne gândim la un fragment de buză găsit mai demult în vechea săliște a satului Bălinești (**Andronic, 1988a, 77, pct. XLI 2 B**), aflată pe malul drept al Siretului, importantă cale de comunicare de altfel și în Evul Mediu. Primul nivel ceramic de la Bălinești, (și deci de locuire) dincolo de fragmentul menționat, este tot de tip *Lunca*. O descoperire întâmplătoare s-a făcut în comuna Preotești, cătunul Brana, în apropiere, de malul stâng al pârâiașului Corniș, izvorul estic al pârâului Brana, constând din ceramică atribuită secolului al XIII-lea și pietre cu urme de foc (vatră ?).^{*} Tradiția locală vorbește că aici ar fi fost începuturile celei mai vechi locuiri medievale din comună. Resturile unui vas, oală-borcan, modelat cu roata, din pastă cărămizie cu nisip în compoziție, cu marginea buzei având la exterior șanțuirea tipică, au fost datate de către autori în secolul XIII, fiind menționate unele analogii la Păcuiul lui Soare pe Dunăre și Hlincea-Iași, sau unele persistențe mai târzii în Maramureș, la Cuhea (**Ursulescu, Manea, 1981, 178-179**).

Totuși, trebuie să avem în vedere că acest tip de buze de vase, frecvente și în mediul kievian, nu implică neaparat și o proveniență nordică a vaselor respective, sau o dominație haliciană aici, în acest ultim caz analogiile ceramice dintre cele două zone trebuind să fie mult, mult mai frecvente.

Valea pârâului Brana a fost și este o cale de comunicate între văile celor două Șomuzuri, Mare și Mic, aici, spre izvoarele sale, pe marginea dealului Cetățuia, fiind și un punct de refugiu (și supraveghere ?) fortificat datând din eneolitic (Cucuteni) și din Hallstatt (**Ibidem, 178-179**). Deoarece în fortificație nu s-au descoperit materiale medievale și conform tradiției locale că aici, la poalele dealului, ar fi fost o veche mănăstire sau schit, a cărei ceramică fragmentară am identificat-o în teren^{**}, avansăm doar cu titlul de simplă, modestă ipoteză, ideea existenței aici, inițial și de monahi de origine nordică, haliciană. Călugării puteau proveni și dintre localnici, dar și de aiurea, inițial locuind în mici schituri, cel puțin unele patronate de feudali locali, cu timpul constituindu-se și lăcașurile monastice mari, domnești (**Popa, 1997, 206**).

Pentru noi, este cât se poate de sigur că populația transilvăneană, care a emigrat peste munții Carpații Orientali în deceniile din preajma jumătății secolului al XIV-lea și sub efectul presiunii continue de răpire din partea

^{*} Toponimul slav, preluat de la numele pârâului ce curge pe aici, are în mod normal semnificație inițială concretă, probabil derivând de la substantivul „bran” , adică război sau ceartă (vezi și pasul Bran, sau braniștile mănăstirești, ca domenii cu restricții de folosire).

^{**} După cum am aflat la fața locului de la localnici, în taluzul drumului s-au descoperit demult și resturi de schelete umane provenind de la un mic cimitir călugăresc.

regatului maghiar a unor vechi drepturi, în primul rând de libertate religioasă, și-a produs mai departe în noua sa patrie de adopție ceramica de uz cotidian cu care era demult timp familiarizată. Desigur, calitatea producției ceramice rurale din Maramureș și Transilvania era sub cea a marilor orașe de acolo și ale hinterlandurilor lor.

Ținând cont de mărimea și de densitatea de atunci a populației maramureșene, se poate aprecia că la scara întregii viitoare Moldove, aceasta a putut oferi mult mai puține comunități umane de colonizare decât restul spațiului vest-carpatic. Datorită vecinătății cu zona bucovineană, ea a putut aduce însă aici o contribuție demografică reală, dovadă și unele similitudini de nume de sate. Dacă din Maramureș au plecat în diverse momente comunități românești, în zonă a avut loc, mai ales în nordul acestei provincii, o colonizare cu populație slavă favorizată de regalitatea ungară (**Diaconescu, 1996, 93-97**).

Procesul de emigrare din Transilvania peste Carpați a durat veacuri de-a rândul, demarând, chiar dacă la început modest, încă din secolul al XI-lea după unele opinii, ca urmare a procesului treptat de înstăpânire a maghiarilor aici, ceea ce până la un punct a și încurajat pretențiile regatului la aceste noi teritorii vecine. Unul dintre factorii majori deci de favorizare a procesului de formare a țărilor românești a fost tocmai întărirea bazei lor demografice a noilor entități în formare. Fenomenul, definibil în ultimă instanță în perioada formării țării ca o adevărată „roire”, s-a putut desfășura în primul rând în condițiile unui spor demografic susținut în interiorul arcului carpatic, unde față de secolul anterior, în cel în cauză (XIV) sunt atestate documentar mai nou 2.754 sate, 16 târguri și 10 orașe. Spre deosebire de orașele din Transilvania, cele muntenești și cele moldovenești, și-au păstrat mai mult timp caracter de economie agricolă și de schimb, fiind mai puțin pregnant cel de producție meșteșugărească (**Ștefănescu Șt., 1980, 12-14**).

Analizând ceramica de la Cuhea, comparativ cu cea din sudul Bucovinei, se constată atât din punctul de vedere tehnologic (pastă, ardere incompletă la cărămiziu...), cât și din cel al formelor și profilelor de buze asemănări destul de mari. Ca profile, oatele aveau de obicei buzele mai mult sau mai puțin răsfrânte în exterior, prezentând și acel „guler”, comun și ceramicii urbane de epocă. Destul de frecvent profilele erau mai simple, cu tragerea buzei la exterior la circa 45 de grade și terminarea sa rotunjit, destul de ascuțit, sau teșit (**Popa, Zdroba, 1966, 31, fig. 21**). Decorarea vaselor se făcea prin caneluri distanțate, sau val incizat simplu. Ca o reminiscență, pe un singur fund de oală s-a realizat un semn de olar, o stea în cinci colțuri. În sfârșit, a doua formă de vas atestat aici a fost cea a castroanelor tronconice.

Așa cum s-a văzut, cercetările arheologice (săpături și periegeze) efectuate cu destulă tenacitate în bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei au reușit – ca etapă de cunoaștere – să arunce o lumină generală asupra a diverse aspecte ale evoluției satelor din această microzonă, astfel cea mai bine cunoscută din sudul Bucovinei istorice, pentru secolele XIV-XVII (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982**). Putem deci considera, alăturând și bazinul hidrografic Soloneț, unde au fost vizate 15 așezări rurale (**Andronic, 1997**), că cele două arealuri geografice au devenit etaloane pentru realitățile istorico-arheologice din regiunea de nord-vest a Moldovei.

În efortul general al celor trei autori citați mai sus a contat și neajunsul lipsei cunoașterii pentru acest teritoriu a ceramicii databilă cert în veacul al XIII-lea, rarisimile fragmente aparținând eventual acestui secol, descoperite în afara unor complexe arheologice, fiind cel mai adesea încadrate într-un interval ce include și începutul veacului următor.

Mai trebuie spus că locuirea intensă medievală din valea superioară a Moldovei și a Șomuzului Mare, ulterioară momentului „descălecatului” nu poate fi un argument în favoarea unui habitat semnificativ din primele secole ale celui de-al doilea mileniu creștin (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 17**). Cu mai multe șanse de adevăr, în acest sens, ar putea fi realitățile demografice din depresiunea Rădăuți, acolo unde, deloc întâmplător, se va crea cunoscuta episcopie și se va ridica biserica Bogdana, care va adăposti și mormântul celebrului voievod maramureșan (**Emandi, 1979, 377-392**). Aceleași depresiuni, cu o luncă deosebit de largă, cu terase de 5-60 metri, acoperind o suprafață totală de circa 60 km², îi aparțin descoperirile ceramice de la Volovăț, dintre care unele, au fost ipotetic datate în prima jumătate a secolului al XIV-lea (**Artimon, 1981, 384-405**). Tot anterior jumătății veacului amintit, este atribuit acel nivel de locuire „premușatin”, (sfârșitul secolului al XIII-lea „și mai curând...primul sfert al celui următor”), ce prezintă numeroase analogii cu descoperiri din Maramureș și părțile răsăritene transilvane (**Matei, 1978, 541-554; Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 21**).

Cercetarea noastră de teren foarte recentă la Volovăț - așa cum s-a spus - a dus la observarea dispunerii materialului ceramic fragmentar din secolul al XIV-lea de-o parte și de alta a pârâiașului Hârbovăț (!), din apropierea resturilor din temelie de piatră a unei vechi bisericii, descoperite prin săpături sistematice de către Alexandru Artimon (**1981**) și a bisericii ridicate de către Ștefan cel Mare și finalizate în anul 1502.

Așa cum a subliniat și Costică Asăvoaie, este foarte posibil ca la Volovăț, la nici cinci kilometri sud de Rădăuți, să fi fost locul de staționare preferată a lui Dragoș, acolo unde conform tradiției consemnate de Simion

Florea Marian, el și-a ridicat propria biserică de lemn, unde ar fi fost și înmormântat.*

Tot plin de semnificații este și faptul – ce subliniază din plin importanța localității – că domeniul Volovățului era proprietate domnească și pe vremea lui Alexandru cel Bun. De el aparțineau „din vechime” și o serie de sate, după cum se precizează în cunoscutul document din 29 iunie 1456 emis de Petru Aron. Interesantă și semnificativă este și asocierea Volovățului („Volhovățul”, „Olhovățul”) lui Dragoș cu Siretul, în 1421 Alexandru cel Bun oferindu-le, alături de satele amintite, cătune, iazuri și mori, taxe vamale și dări, fostei sale soții, Rimgaila, sora regelui polonez. Ulterior, prin cedarea celor două localități, cu toate veniturile lor, Mariei, mamei lui Iliăș, mătușa regelui polonez, la 1 oct. 1455, aflăm despre Olhovăț că avea nu numai mori, loviști (locuri de vânat), dar și tătari, poate o reminiscență de la perioada conflictelor lui Dragoș sau Bogdan, cu mongolii (**Giurescu, 1967, 272; Asăvoaie, 2002, 122**, cu bibl.).

La Volovăț exista deci un domeniu propriu-zis, o biserică de familie, de curte și deci și o curte - modestă probabil ca și cea de la Cuhea lui Bogdan - , pe care în cele din urmă cercetările arheologice o vor putea pune în evidență, așa cum cele efectuate de către Alexandru Artimon au cercetat, pe malul celălalt al pârâului cu același nume cu al localității, în vecinătatea bisericii zidite ulterior din piatră de către Ștefan cel Mare, vestigiile lăcașului de cult menționat, ceea ce este mai mult decât edificator asupra importanței acestei așezării rurale (**Artimon, 1981, 383 și urm.**). S-a dezvelit astfel fundația din piatră a unui edificiu triconc, fost din lemn, de 16,90 x 5,90 (10,20 metri în dreptul absidelor laterale). Pe baza materialelor arheologice și a analogiilor, s-a apreciat că el ar fi fost ridicat în prima jumătate a secolului XIV. Din păcate, nici cercetarea celor 42 de morminte din jurul lăcașului de cult, nu a putut aduce elemente mai certe de datare.

După unele opinii, biserica ar data de la sfârșitul secolului al XIV-lea. Autorul săpăturilor, Alexandru Artimon, a opinat că vechea biserică a fost ridicată în secolul al XIV-lea, deservind curtea unui înalt dregător din sfatul Moldovei (**Ibidem, 402-404**). La rândul său, Costică Asăvoaie a fost tentat să o atribuie unei perioade ceva mai târzii, posibil de la începutul domniei lui Alexandru cel Bun (**Asăvoaie, 1977, 9-10**). Deoarece prin cunoscutul privilegiu datat la 15 martie 1490 (**DRH, A, Moldova, III, 135-139, nr. 73**), prin care Ștefan cel Mare întărea Episcopiei de Rădăuți jurisdicția asupra unui număr de sate cu bisericile și preoții lor, reconfirmare a unor realități din

* Vezi de exemplu și **Gorovei, 1971, 374**.

vremea bunicului său, erau amintite la Volovăț două lăcașuri de cult, a fost enunțată părerea că unul dintre ele să fi fost vechea ctitorie din lemn a lui Dragoș, ulterior mutată la Putna, iar celălalt edificiul descoperit la mai multe zeci de metri de biserică lui Ștefan cel Mare, comunitatea beneficiind de cel puțin o biserică (**Asăvoaie, 1977, 10; Idem, 2002, 117-123**, cu bibl).

Fosta biserică de la Volovăț, intră în categoria edificiilor de cult de plan triconc, cu pronaos, naos și altar. Nicolae Costin (**Costin, 1976, 74**) ca și două documente de secol XVIII, de la Mihai Racoviță - 1717 (**Dan, 1905, 126-127**) și Grigore Ghica - 1736 (**Ibidem, 94**) amintesc de tradiția ridicării bisericii de lemn *Intrarea Maicii Domnului în biserică*, de Dragoș Vodă la Volovăț, mutată ulterior prin poruncă de către Ștefan cel Mare la Putna, unde este și astăzi.

Monumentul, a cunoscut unele modificări de-a lungul timpului, mai ales din inițiativa arhimandritului Vartolomei Mazereanu, care a adăugat pridvorul și absidele laterale. Foarte important, investigații dendrocronologice au dus la confirmarea tradiției istorice legate de legendarul Dragoș, unele eșantioane de lemn fiind datate în anii 1345 – 1346. Altele, probabil refaceri, în intervalul anilor 1399 – 1402, ca și mai târziu. Aceleași cercetări au pus în evidență un sistem de identificare a bânelor, dovadă a demontării și remontării edificiului. Alte refaceri ulterioare, prin înlocuirea parțială a bânelor afectate de trecerea timpului au fost și ele evidențiate (**Batariuc, 2011, 11**).

La cetatea Șcheia s-au descoperit câteva fragmente de vase mai vechi, autorii amintind pentru unul analogii de la Garvăn-Bisericuța (sec. XI-XII) (**Mitrea și colab., 1953, 381, fig. 48**). Deoarece nu au fost atestate aici urme de amenajări antropice mai vechi, considerăm că piesele pot data totuși mai târziu, spre secolul al XIV-lea, ca piese realizate artizanal poate chiar de către constructorii cetății. De fapt, autorul de mai jos a venit ulterior cu precizări asupra acestei categorii de ceramică, considerată „rurală” și contemporană cu cei care au ridicat cetatea amintită, în vremea lui Petru I Mușat (**Diaconu, 1959, 925-933**).

Beneficiind de cercetări arheologice și documentare ample, realitățile din bazinul hidrografic Soloneț (*hidronim cert slav = Sărata, ce poate demonstra și el o anterioritate de locuire slavă în zonă ?*) pot oferi unele informații utile temei noastre (**Andronic, 1997, passim**). În primul rând, cu excepția satelor constituite pe cursul superior al Solonețului, într-o perioadă târzie (sec. XVIII-XIX - Cacica, Pârteștii de Sus, Solonețul Nou, Maidan), cel mai vechi nivel de locuire în câteva cazuri este punctat de același prim tip de ceramică *Lunca*, iar toponimul sitului respectiv desemnând vechea vatră apare în varianta de rezonanță transilvăneană - „Săliște” și nu „Siliște”. Dacă denumirea satului Părhăuți, de la gura de vărsare a râului în Suceava, poartă

origini rutene, fiind și terminat în „ăuți” (**Ștefănescu M., 1922, 64-65; Eadem, 1924, 202 și urm.**)^{*}, putând fi și primul fondat în tot bazinul hidrografic amintit și derivând după opinia noastră de la un antroponim de aceeași origine („Perho...”), în schimb cele ale satelor considerăm tot de primă etapă de locuire de pe valea Solonețului poartă cel mai adesea numele foștilor întemeietori sau proprietari (Todirești-Toader, Comănești-Coman, Pârtești-Pârtea, ultimul asociat documentar cu un antroponim slav – „Tatomir” !). Este de acceptat și că satele de pe cursul afluenților Solonețului, Cajvana și Botoșana, s-au format cu ceva vreme mai târziu, după ce hotarele celor din valea principală se definitivaseră. Ambele denumiri, terminate în „ana”, poartă după opinia noastră aceeași rezonanță transilvăneană, sugerând și proveniența locuitorilor (**Andronic, 1997, 158-159**).

În teritoriul județului vecin Botoșani se observă fenomenul rarității deosebite a siturilor din secolele XII-XIII. Chiar dacă repertoriul acestuia reprezintă o veche etapă de cercetare, datele sunt elocvente. Pentru intervalul secolelor XI-XIII se fac referiri doar în 21 de cazuri, pentru care avem unele observații de făcut (**Păunescu, Șadurschi, Chirica, 1976, 51, 75, 80, 101, 141, 142, 151, 153, 170, 175, 176, 178, 206, 227, 230-231, 256, 261**). Pe de-o parte, frecvent din cauza sărăciei cantitative a materialului ceramic, uneori și insuficient de expresiv, se folosește adesea în privința datării expresia „se pare” (sau „cu multă probabilitate”), iar pe de alta unele semnalări mai vechi nu au fost verificate în teren de autorii monografiei arheologice, care nu posedă nici ilustrație. Un caz deosebit îl reprezintă cimitirul nr. I de la Hudum, ale cărui morminte sunt databile după autori - după cum s-a văzut - primei jumătăți a secolului al XIV-lea, eventual sfârșitului celui anterior (**Ibidem, 175**). Inevitabil, tot multă relativitate se găsește în descrierea descoperirilor din alte patru situri, Dorohoi, Bajura, Cristești și Brăești, databile în intervalul secolelor XIII-XIV (**Ibidem, 58, 95, 103, 118**).

Lucrurile par a fi mai sigure în spațiul central moldovenesc, în județul Iași, luat ca element comparativ, fiind contabilizate nu mai puțin de 59 de așezări din secolele XI-XII (cultura Răducăneni), 23 din XII-XIII și 27 databile mai larg în veacurile XI-XIII (**Chirica, Tanasachi, II, 1984, 475**). Deci un total de 109 situri !

În celălalt județ vecin Neamț, descoperiri deosebit de importante s-au făcut pe platoul înălțimii Bâtea Doamnei, la Piatra Neamț. Ca elemente specifice, semnalăm vase sferoidale și folosirea de mică în pasta ceramică. Ceramica de aici are analogii importante - se afirmă - cu cea de la cel mai vechi nivel atestat

^{*} Vezi și **Karpenko, 1973**.

arheologic la curtea voievodală din oraș, de la Pietricica și din cimitirul de la Dărmănești, datat în cursul secolului al XIV-lea. În privința materialului de la Bâtea Doamnei, autorul cercetărilor de aici găsește și elemente cu trimitere la cel autohton transilvănean, dar și unele datorate influențelor populațiilor răsăritene nomade (**Scorpan, 1965, 442-445**). În scopul lămuririi datării acestor vestigii stau și numeroase piese metalice: două spade (cu largă circulație, inclusiv în Transilvania, ca și în teritoriul extra-carpatic în secolele ulterioare, XIV-XV), scări de șa (tip comun unor largi spații, Muntenia, Moldova, Rusia...), pinteni (tip cu analogii clare în Transilvania secolelor XII-XIII), diverse unelte agricole și o monedă de la regele maghiar Bela al III-lea (1172-1196) – *Ibidem, passim*.

Faptul că aici s-a descoperit și o cruce dublă, relicviar, (encolpion, databil în secolele XI-XIII) de factură bizantină, alte două de producție kievieană, ca și alte piese, la care ne-am referit deja, demonstrează că avem de-a face cu o populație de rit ortodox, ce nu putea fi decât cea autohtonă.

Tot trimitere la Transilvania, este și originea numelui pârâului din partea estică a vetrei localității, pârâul Cuejdiul (de la maghiarul „köves”, sau „kövesd” = pietros).

Pe baza acestor observații, având o evoluție deosebit de lentă, se poate aprecia că ceramica primei jumătăți a secolului al XIV-lea a păstrat foarte fidel aspectul celei din secolul anterior, mai sigur din cea de-a doua sa jumătate, ceea ce duce în mod inevitabil la dificultăți deosebite în datarea unor astfel de descoperiri.

În privința nivelurilor mai vechi est-carpatică care au precedat ceramica în discuție, trebuie amintit și faptul că de-a lungul vremii s-au făcut tot felul de aprecieri, adesea contradictorii. Prima așezare din secolele XI-XII și XIII cercetată în Moldova a fost cea de la Hlincea/Iași (**Petrescu-Dîmbovița et alii, 1953, 316-332; 1954, 241-243**), prilej cu care a fost mai bine cunoscută ceramica din aceste veacuri. Deși cea mai timpurie purta numeroase elemente comune - se afirma - cu ceramica Dridu, de la Dunărea de Jos, conform păcatelor istoriografiei de epocă stalinistă a fost prezentată cu siguranță maximă exclusiv drept de „factură slavă”. Se remarcă nivelul calitativ al producției ceramice de aici, ornamentarea (inclusiv creștături pe buzele vaselor și folosirea unei roțițe) și prezența adeseori a unui umăr modelat unghiular. Primul nivel de locuire, mai timpuriu, Hlincea I, a fost asociat la vremea aceea culturii LR (**Chișvasi-Comșa, 1957, 271**). Atât într-o cultură, cât și în cealaltă, autoarea vedea și unele influențe în ceramică (castroane emisferice) datorate contactelor cu nomazii, foarte probabil avarii (**272**), ceea ce nu a fost în cele din urmă omologat științific.

În sfârșit, trebuie să facem unele referiri și la problema fortificațiilor din sudul zonei de studiu și din vecinătatea sa.

Un caz special este fortificația de la Bâtea Doamnei Piatra Neamț. Săpăturile sistematice au dus la descoperirea de resturi provenind de la vechea palisadă care fortifica platoul respectiv. Locuirea de aici, după modestia stratului de depuneri arheologice a complexelor arheologice identificate și a cantității de ceramică uzuală, a fost de relativ scurtă durată, nefiind vorba despre o reședință feudală permanentă. Putea fi o fortificație ridicată de comunități românești transilvane refugiate dincolo de munți, ținând cont de faptul că procesul de extindere a dominației maghiare se va finaliza la limita munților în preajma lui 1200. Dar putea fi și o realizare a localnicilor, amenințați la un moment dat de diverse pericole, vestic maghiar, estic cuman sau apoi chiar mongol. deoarece considerăm - contrar lui Scorpan - că fortificația a putut ființa mai mult, chiar până spre mijlocul secolului al XIII-lea, fiind iremediabil distrusă de către acești ultimi invadatori asiatici, opinie exprimată înainte și de către Victor Spinei (1994, 1139). Fiind probabil o fortificație de refugiu, locuită doar ocazional, este firesc ca stratul cu depuneri de epocă să fie puțin expresiv arheologic (**Scorpan, 1965, 452-453**). Deci această modestie cantitativă a ceramicii, de exemplu, nu este argument imbatabil pentru durata deosebit de scurtă de existență a sa. Oricum, feudalul care o stăpânea, cneaz sau voievod, putea controla regiunea sub-carpatică de la Ceahlău de-a lungul văii Bistriței.

Fortificația de la Fundu Hertei-Botoșani, a fost socotită inițial de Maria Chișvasi-Comșa, datorită ceramicii și analogiilor de astfel de amenajări din vestul Ucrainei, drept complex atribuibil slavilor răsăriteni (1957, 287). Cei care s-au ocupat însă de săparea sa și publicarea rezultatelor monografic, au considerat-o ca aparținând unui cneaz autohton de caracter etnic romanic (**Petrescu-Dîmbovița, Teodor, 1987**). Nu cunoaștem însă de unde a rezultat acest caracter, doar din resturile ceramice obișnuite unui spațiu geografic deosebit de mare ?

În județul Suceava, alături de horodiștea de la Siret, se mai pot face descoperiri poate pe culmea deluroasă, în trepte dinspre cătunul Ocop (!) spre Manolea/Forăști. Tinerii arheologi de viitor poate vor avea astfel parte de o mare surpriză.

Mai puțin cunoscută prin cercetări pentru nordul Bucovinei istorice este perioada cuprinsă între 1250 și 1400, inclusiv datorită faptului că zona nu a fost în atenția vechilor letopisește rusești, fiind plasată geografic la extremitatea sud-vestică a pământurilor rusești, dar și din cauza dominației extinse mongole.

Istoricii sovietici și cei din fostul spațiu sovietic, au afirmat și afirmă că în timpul marelui cneaz Vladimir cel Mare (sau cel Sfânt), spre sfârșitul secolului al X-lea, cel puțin teritoriul zonei nord-bucovinene ajunge în dependența vechiului stat rus kievian. Până la mijlocul secolului al XIII-lea,

momentul invaziei mongole. se apreciază că din punctul de vedere al culturii materiale se ajunge la un apogeu. De abia pe la 1400, fără să aibă elemente probatorii. Igor Voznij consideră că Alexandru cel Bun a reușit integrarea temeinică a zonei cernăuțene în statul moldav (**Voznij, 2009, I, 11-12**, cu bibl.)^{*}. Tot aici, autorul citat constată și existența unor vechi polemici istoriografice privitoare la rolul și existența populației slave de aici, inclusiv a unor pretenții teritoriale pentru regiune din partea unor organizații obștești actuale din România.

Din păcate, în regiunea Cernăuți nu s-au înregistrat până acum cercetări speciale și intense asupra așezărilor deschise din perioada secolelor X-XIV. Unele investigații le-au realizat Boris Timoščuk, Liubomir Mihajlinia, sau Mihail Filipčuk (universitatea din L'viv). Mai mult s-au vizat secolele VIII-X.

În cronicile cele mai vechi rusești s-a sesizat fenomenul creșterii numărului așezărilor fortificate, a horodiștilor, după secolul IX. Nu întâmplător, scandinavii foloseau pentru vechiul stat rus termenul de „țara orașelor”. La apus de Nipru, cu astfel de situri, au fost nominalizați ulicii și tiverții. După unii tiverții, plasați în nord-estul Moldovei, erau slavo-români, iar după Gheorghe Postică erau români, oricum nu slavi (**Dragnev, 1992, 60; Hîncu, 1997, 130; Postică, 2007, 235**).

După Augustin Deac ulicii erau traci la origine, amintind și de un vechi istoric, N. Kostomarov, care scria: „Pământul ulicilor este Podolia care, în sistemul domniei cnezilor bolohoveni, a căpătat un caracter de sine stătător”. Pentru a-și clădi supoziția, primul autor mai afirmă că românii erau autohtoni prin substratul traco-geto-dacic, nu numai în fosta Dacie traiană, dar și din Austria și Adriatica în vest, până dincolo de Nipru. De asemenea, nu cunoaștem pe ce considerent Deac afirmă ideea existenței unui stat românesc, care se întindea, „fără îndoială”, în secolul al IX-lea, peste o mare parte a Ucrainei, realitate demonstrată chipurile de cunoscuta cronică turcă „Oguzname”, care însă a dat informații cu totul vagi: o țară a românilor, plasată pe o „apă a românilor” (probabil după noi, ca fiind mai mare, cursul inferior al Dunării (**Deac, 2001, 41, 43-44, 47**). *Spre informare, mai menționăm alte afirmații, unele ciudate, ale autorului citat:*

- prezența a numeroase denumiri de origine traco-daco-românească în teritoriul vestic al Bugului, de pe cursul superior al râului San, dintre cursurile râurilor Stohod, Styr, Goryn și Sluci sau dintre Teterev, cursul superior al Bugului de

^{*} Deoarece sinteza recentă a colegului de la Cernăuți, de doctor habilitat, este deosebit de bogată informațional, la zi, vom spicui în continuare, în limita spațiului disponibil, ceea ce ni se pare cel mai important.

Sud, și Ros (care au fost puse în evidență mai demult de cercetările lui A. Boldur;

- în zona părții inferioare a Bugului de Vest, ar fi indicii toponimice de „dave” (localitatea Volodovca pe pârâul Volodavca, la Styr, pe partea sa stângă, Gnidava, iar pe cealaltă, Mlodava). O mai mare densitate de toponime sunt între afluenții cursului superior al Nistrului: Leadava, Vidava, Șatava (poate de la Șadava), și Olceadaev (poate derivat prin metateză de la „Olced-deva”). Aceste ultime informații sunt cel mai discutabile. În schimb, respingem în mod clar aserțiunea aceluiași autor, conform căreia la venirea în Volânia goții germanici ar fi găsit acolo în secolul al II-lea pe români, așa ajungându-se ca provincia să se numească de la populația de volohi. Desigur, însă prezența unor denumiri de origine tracică în spațiul dintre Nistru și Nipru, este o realitate (*Ibidem*, 31, 35, 40-41). Am făcut aceste referiri, deoarece cu actuala democrație se pot publica tot felul de lucrări, care uneori fac mai mult rău decât bine cititorilor.

Dar să revenim la cursul principal al demersului nostru. Și istoria orașelor timpurii slave au etape. În nordul Bucovinei se consideră că tradiția ridicării așezărilor cu pretenții și caracter urban ar aparține secolului X, ele apărând în centre obștești întărite, care înregistraseră și o dezvoltare mai accentuată a meșteșugurilor.

Un prim pionier al cercetării siturilor de epocă a fost Raimund F. Kaindl, în acest sens remarcându-se în primul rând investigațiile sale (1899-1900) din vechiul oraș Vasiliv (rom. Vasilău), de pe malul drept al Nistrului Mijlociu. Ulterior, profesorul cernăuțean universitar V. Nilcovič face cercetări în fortificația Țețina, iar în perioada interbelică Eusebiu Lazăr. Săpături deosebit de intense se vor face după ocupația sovietică a regiunii Cernăuți, prin B. Timoșcuk și ulterior prin M. A. Filipciuc (horodiștele de la Korosuvata și de la Čornivka) și L. Mihajlina. În ultima vreme S. Pivovarov a săpat la Čornivka și B. P. Tomenčuk la Vasiliv, Molodia, Neporotovo și Karapčv. Boris Timoșcuk a cercetat în special zonele centrale ale horodiștelor, descriind și tipologia socială a lor și mai puțin sistemele exterioare de fortificare și zonele de locuire umană exterioare. Pentru secolul al XIV-lea, Kučinko a cercetat așezarea de la Raškiv, fără o prezentare suficient de explicită. Alte studii au mai publicat Bogdan Bodnariuk și Mihailo Čiučko (*Voznij*, 2009, I, 14-16, 22).

În general, așezările primelor secole ale celui de-al doilea mileniu creștin s-au poziționat pe trepte altitudinale variind între 200 și 300 metri. Zona din nordul Bucovinei, cu axe de circulație majoră văile râurilor Siret, Prut și Nistru, posedă o densă rețea de ape secundare, pe care s-au poziționat majoritatea siturilor. În actuala regiune Voznij a contabilizat pentru secolele X-XIV circa 500 de puncte, cele mai multe așezări deschise, de tipul numit de arheologii

ucraineni *seliște*. Multe dintre ele aveau însă niveluri de locuire anterioare secolului X, ceea ce denotă un grad sporit de continuitate. După tipologia lui Voznij așezările se împart în cinci variante, cea mai bine reprezentată (397 cazuri) fiind cea a siturilor de pe malul apelor secundare, cu dispunere a locuințelor liniară, de-a lungul văilor, pe distanțe de la zeci de metri la circa 200. Alte 52 de așezări se încadrează în tipul *pe coastă*, 13 cazuri au vizat izvoarele apelor, patru locuri de coastă cu acumulări de apă rezultată din topirea gheții și zăpezii și – în fine – trei situri pe terenuri plate, departe de surse de apă, aici după opinia noastră practicându-se puțuri-fântâni (27-43 și hărțile 1, 2, 3).

Așezările secolelor X-XI au în general un singur strat de locuire. Suprafața lor medie se reduce de la 3,5 ha (sec. VIII-X), la 2,2 ha (sec. XII-XIII), cu o ușoară creștere ulterior până la 2,9 ha, o astfel de evoluție, rezultat al unor realități demo-economice, fiind sesizată și pentru restul Rusiei vechi. În funcție de caracteristicile terenului s-au constatat așezări cu unul sau două șiruri (paralele) de case. Încă din secolele VIII-X astfel de dispunere în paralel s-a constatat la Bila (loc *Țarina*), Vaslovice (loc *Coitan*), sau Veliki (*Selišče*). Pentru secolele XIII-XIV, la Komariv au fost atestate chiar trei rânduri de locuințe, desigur ele presupunând și ulițe

În intervalul secolelor VIII-XIV așezările au fost clasate statistic în cele cu 3-8 locuințe, sau cu 9-14 astfel de complexe, un caz deosebit fiind cel al cuibului de așezări, rezultat în primul rând al procesului de înmulțire a populației. După o opinie mai veche a lui Timoščuk, un astfel de cuib nu depășea 10 puncte locuite, dispersate pe o suprafață de circa 70-80 kilometri². Același reputat arheolog ucrainean identificase la vremea sa în regiune 25 de astfel de cuiburi datând din perioada anterioară, a secolelor VI-X (47-54, 56, nota 3).

Mediul natural a determinat și hotarele dintre ele, astfel de limite, demarcate prin semne, copaci bătrâni, movile ș. a., fiind cunoscute și în lumea veche rusă (*Ruskaja Pravda*), dar și în practica consemnată de hrisoavele moldo-venești și nu numai.

Pentru cuibul de la Čornivka – secolele VIII-XIII – s-a putut ipotetic schița evoluția sa. Într-un hrisev de la Alexandru cel Bun, din 1412, hotarele satului cu același nume erau oarecum cele tradiționale, fiind fixate „din veac”. Un toponim de hotar de aici s-a păstrat chiar până în secolul al XIX-lea. Cuibul avea circa 70 km², pe axe de circa 14 x 4 km, ocupând bazinul hidrografic al pârâului Moškiv, afluent al Prutului, flancat din trei părți de dealuri. Dacă în perioada secolelor V-VII în zonă exista doar o așezare și nu de dimensiuni deosebite, datorită unui salt demografic, dar poate și nou aport migrator, se ajunge la opt așezări, cea cu nr. 2, fiind cea centrală. Aici s-au descoperit numeroase complexe arheologice, dovadă a unui nivel intens de locuire, pe

marginile de nord și sud ale sitului inclusiv resturi de turnuri din lemn de supraveghere construite din bârne fixate „în cheotori”. În cadrul cuibului unele așezări erau de categorie mică (nr. 5, 7, 9 – cu teritoriul până la două hectare, cu 40-70 locuitori – echivalentul unei familii patriarhale), sau mare (nr. 1, 3, 5, 6, cu suprafețe între 2-5 ha), care puteau reprezenta grupări de obști familiale. În vecinătatea așezării nr. 3 era și o necropolă tumulară (sec. IX-X).

Cea mai mare așezare umană din întreg arealul Čornivka se găsea în punctul *Pusta Čornivka*, sit lung de circa un kilometru și lat aproximativ de 300 de metri. În microzona sa gravitau șapte cătune, ale căror urme arheologice se mai pot observa pe suprafețe de circa 100 x 30 m fiecare. Și aici, după 1241, se constată schimbări vizibile, nivelul de locuire scăzând mult, inclusiv dimensiunile vetrelor de sate, ca și în veacul următor (62-63).

Pentru supravegherea acestui spațiu al Nistrului de Mijloc, Igor Voznij este de părere că soldații cnezatului kievian ar fi ridicat nu departe de cuibul de așezări de la Čornivka o fortificație situată azi între satele Čornivka și Gorišni Šerivci, pe unul dintre cele mai înalte dealuri (483 m alt.) ale Podișului Hotinului. Toponimul de aici este cât se poate de edificator: „Horodyšča” (Horodiștea) (61).

Deși autorul subliniază „sărăcia și insuficiența izvoarelor scrise” pentru zonă și perioadă și anumite „particularități locale” în cultura materială, pe baza inventarului arheologic (armament, ceramică, diverse alte piese..., cu analogii în lumea Haliciului sau a Kievului), încadrează fără ezitare fortificația în rândul celor aparținând vechii lumi kieviene.

Sistemul defensiv de aici era format din șanț/val, incinta fortificată, din ziduri din bârne, cu toate compartimentările sale, la care se adăugau locuințele și anexele gospodărești, reședința centrală a feudalului, o serie de morminte din epocă. Deși de suprafață redusă (cca. 2000 m²), castelul feudal de aici asigura atât funcțiile administrative locale, cât și pe cea defensivă – pl. 30.

O dată cu întărirea zonală a controlului cnezial asupra cuibului de așezări, este posibil ca și regimul exploatarei feudale asupra populației (dijma și restul corvezilor) să se fi înăspriț, ceea ce ar fi determinat după autorul citat ca așezarea nr. 2 să fi decăzut și să se fi strămutat, în primul rând meșteșugarii săi, mai jos de cursul pârâului Moškiv, unde la începutul secolului XII s-a constituit un nou sit, cu posibil rol de centru al cuibului de așezări Čornivka. Dovadă a etapei de dezvoltare a noii așezări stau descoperirile de aici: concentrările de zgură cu fier, podoabe, piese de import și o cantitate mare de ceramică produsă local. Argumentul lui Voznij ni se pare facil, deoarece indiferent unde s-ar fi mutat comunitatea în microzonă, regimul relațiilor cu puterea cnezială era

aceeași. Altele au fost deci cauzele acestei mutații de vatră de sat, posibil de natură agricolă.

Pe la mijlocul secolului al XII-lea, Haliciul își mărește teritoriile, poate chiar acum între Nistru și Prut, ceea ce a impulsionat pe feudații locali să ridice noi puncte fortificate. De exemplu, pe Prut Lencăuți (Lenkivci), devine centru zonal, cu atribuții importante militar-administrative*, dar și meșteșugărești și comerciale – pl. 32. A apărut poate pe timpul lui Iaroslav Osmomisl. Oricum, mai sigur, la mijlocul secolului al XIII-lea, invazia mongolă va distruge iremediabil fortificația. Ulterior, centrul de greutate al populației de aici se va muta dincolo de apa Prutului, pe terenul în pantă spre miazănoapte, fondându-se Cernăuțiul de azi. Dintr-un document datat în 1782, aflăm de declarația unor fruntași locali, în frunte cu șoltuzul târgului în fața autorităților de ocupație austriacă, conform căreia vechiul Cernăuți se afla în lunca Prutului, deci pe partea sa stângă, ulterior mutându-se pe partea opusă din cauza unor mari inundații, un rol important în dezvoltarea sa fiindu-i atribuit lui Vasile Lupu, care i-a stabilit și hotarul (**Bălan, f. a., 231**).

Discuții s-au purtat în privința primei atestări a localității. În cunoscuta „Lista orașelor rusești îndepărtate și apropiate”, la început se enumeră orașe bulgărești și moldovenești („valahe”), într-o ordine, destul de riguroasă, de la sud la nord. După Cetatea Albă, plasată „la gura Nistrului, desupra mării”, este notificat un misterios „Čern”, urmat apoi, „pe râul Prut, Iașii”. În acest context, nu putem fi de acord cu identificarea de către unii a vechiului Cernăuți cu „Čern”, numeroase localități cu pretenții urbane fiind fortificate cu palisade din trunchiuri de copaci, primind astfel o coloristică închisă. După alte menționări, apare Roman, Neamț, Piatra lui Crăciun, Suceava, Siret, Baia, urmează Țețina („Ceciuni”) și apoi se iese din Moldova: Colomea, Gorodok... Notificarea la Cernăuți a Țeținci poate semnifica după opinia noastră lipsa încă a importanței așezării de pe Prut, aici conținând mai mult fortificația.

În listă, cuprinsă în primul letopiseț din Novgorod, apar 358 de orașe, prezentate din Bulgaria spre nord, în vechia lume rusă, informații preluate și de cele numite *Voskresenskaja* și *Ermolinskaja*. Este meritul lui M. N. Tihomirov de-a fi stabilit mai exact - prin compararea textului *Primului letopiseț al Novgorodului* cu cele din cronicile *Voskresenskaja* și *Ermolinskaja* - intervalul cronologic, în care a fost realizată: 1387-1392 (după Alexandru Andronic între 1388-1391), în mare deci epoca lui Petru I Mușat (1375-1391), când țara

* Aici s-au descoperit pe unele obiecte inscripții alfabetiforme slavone și instrumente ascuțite din bronz și fier, care probabil s-au folosit la scris (**Timoșćuk, 1982, 77, fig. 43, 1-8**).

Șipenițului aparținea deja Moldovei (Andronic Al., 1970, 840 și urm.; vezi și Tihomirov, 1950, 215-217).

Tihomirov crede că acel *Čern*, din lista orașelor, este de fapt orașelul Čearna, ce apare pe unele hărți din veacurile XVII-XVIII ceva mai sus de Cetatea Albă, dar pe malul opus al apei. De fapt Cernul a fost consemnat imediat după „Belgorod” și înainte de Iași, în această înșiruire care s-a făcut - în general - pe criteriul dispunerii de la sud la nord. Pornind de la unele argumente personale, totuși Giurescu optează pentru Cernăuți (1967, 198-199), dar noi credem în varianta lui Tihomirov, autorul listei dând dovadă că știa cu precizie dispunerea geografică spre nord a tuturor localităților importante.

O altă ipoteză, în care nu credem: Fedorov presupunea că legendarul oraș Čern era în Basarabia, la Alcedar, fiind părăsit după 1100. Ceva mai realist, Sedov optează pentru Cernăuți, gășind, deloc întâmplător, faptul că cel mai vechi nivel de locuire medieval din actualul oraș Cernăuți ar data din secolele XII-XIII (Sedov, 1982, 128).

Un factor ce ar fi contribuit la dezvoltarea Cernăuților, localitate mult mai veche față de momentul formării Moldovei, ar fi putut fi nu numai activitatea comercială și de tranzit comercial, dar și o exploatare minieră, la sud-vest de oraș, luată ca reper de hotărnicia satului vecin, Cozminul, la 1488 - „baia de la Cozia”, mină plasată nu departe de „drumul care vine de la Cernăuți” (Giurescu, 1967, 199).

Deosebit de important este și aspectul urbanizării în nordul Bucovinei. La o astfel de dezvoltare demografică și economică, era normal să răspundă și una pe linia apariției formelor de viață urbană, zona fiind traversată și de două mari artere de circulație, valea Nistrului și cea a Prutului.

Mai timpurii putem nominaliza Revne (poate chiar din sec. X) și Lencăuții pe Prut, predecesorul Cernăuților, unde s-a constatat și o vie activitate meșteșugărească. În dreapta Nistrului de Mijloc sunt atestate Kučelmin (1159), Onut (1213) și Vasiliv (1229/1230). Ultimele două au avut în mod cert caracter urban. Ulterior, după constituirea statului moldovenesc, la sfârșitul secolului al XIV-lea, sunt nominalizate ca orașe „voloče” Țețina, Hotin și Gorodoc (Voznij, 2009, I, 137-139, 143).

La Revne, la cca. 12 km vest de Cernăuți. Timoščuk și Rusanova, apoi Mihajlina, au putut demonstra caracterul deja urban al așezării. A putut fi astfel definit și un cartier meșteșugăresc-comercial distinct (punct *Țarina*) în contrast cu împrejurimile agricole. S-a cercetat și un sanctuar în zona locuită Mykulinka, iar în anii 1979-1980 s-a investigat un cimitir plan, de incinerare, păgân deci, cu resturile de la 53 de indivizi și locul de ardere.

Pomind de la mărimea fortificației și de la restul descoperirilor, Voznij presupune că așezarea este cea menționată în izvoare arabe cu numele de „Horvat”, sau „Djvat”, deși dacă judecăm după întinderea spațiului locuit ipotetic de triburile lor, un alt centru administrativ putea să fi fost în atenția surselor lumii arabe.

Un caz deosebit de așezare cu trăsături de oraș timpuriu a fost chiar la Revne. După Igor Voznij, spre sfârșitul secolului X, unele vârfuri aristocratice de aici, alături de o parte a populației și de militari, s-ar fi strămutat în cetățile cneziale de la Țețina și (poate) Gorišni Šerivci. În aceste timpuri se ridicase ultima fortificație menționată pe unul dintre cele mai înalte puncte ale Podișului Hotinului, la întretărirea a trei zone de locuire compactă din epocă, ea suferind de pe urma evenimentelor care au dus la crearea cnezatului de Halici-Volânia. Oricum, Revne se plasa în mod cert în mijlocul unui cuib de așezări care contribuiseră la amenajarea acestui punct slav fortificat.

Dintre toate așezările de aspect urban cel mai bine investigat a fost Vasiliv-ul, din raionul Zastavna, al cărui primă atestare de letopiseț apare în contextul luptelor lui Daniil Halicianul cu invadatorii unguri, vadul de trecere al Nistrului de la Vasiliv fiind folosit de prințul Bella (viitorul rege Bella al IV-lea) în scopul plecării acasă spre Prut și Carpați.

Descoperirile cele mai mari, legate de o fortificație, s-au făcut la Vasiliv pe dealul Hom, în locul numit deloc întâmplător *Horodišče*. La poalele înălțimii Kaindl a descoperit urmele de la un cimitir din veacurile XII-XIII. În 1900 tot el identifică pe malul nistrean vestigii arheologice legate de producția ceramicii. Alte săpături s-au făcut în alte puncte, inclusiv în cel numit *Monastyr*.

În perioada interbelică Jaroslav Pasternak a inițiat unele cercetări, dar – după afirmația autorului citat mai jos – „a fost încurcat de activitatea administrației române”, urmat de Timoščuk care între 1946-1950 inițiază ample săpături. Sapă în sectoarele Mury, Zamčiše și Tyrbovcja (sens de piață), dezvelește vestigiile cunoscutei biserici din piatră albă cu trei abside și patru stâlpi masivi de susținere, din secolul al XII-lea - pl. 31-, (cu morminte în sarcofage din piatră, dintre care unul pe al cărui capac s-au incizat semne geometrice, printre care și însemnele dinastiei fondate de Riurik), ateliere meșteșugărești, cuptoare de ars ceramică ș. a. Alte investigații se mai fac la fosta mănăstire din peșteră (*Monastyr*), la *Horodišče* și-n locul fostului port la marele râu amintit.* Urme de construcții și resturile unei biserici din lemn au fost descoperite ulterior

* Cele mai vechi (sec. X-XI) lăcașe de cult rupestre din zona de la nord de spațiul în studiu, s-au cercetat la Leadova, Nagoreany, Mejigore-Zapadnoe, Bubnišče, Bakota și Satanov (Hmel'nic'kij) – Tentiuc, 1996, 151.

de Bogdan Tomenčuk. Toate acestea demonstrează că în cursul secolului al XII-lea și până la pârjolul tătar, pe Nistru, în dreptul vărsării afluentului său de stânga, râulețul Siret, exista un mare centru comercial, apărat și de o fortificație feudală pe dealul Hom (*Ibidem*, I, 148-150; vezi și **Rusanova, Timoșčuk, 1981, 134-135**).

Discuții istoriografice s-au iscat și pe subiectul originii numelui orașului. Boris Timoșčuk a rămas adeptul derivării de la Vasilko Terebovleanski (Terebovleanu, 1090-1124). Inițial teritoriul de la Nistrul de Mijloc se consideră că depindea de cnezatul terebovlean, plasat mai la nord, în mare între Galiția și Volânia, Vasilko inițiind în locul vărsării în Nistru a râulețului Siret o fortificație cnezială, devenită nucleul viitorului oraș. În secolul al XII-lea și prima jumătate a celui următor, teritoriul Nistrului de Mijloc și al Siretului de Sus au putut face parte din zona controlată de cnezatul de Halici și ulterior de cel de Halici-Volânia.

O opinie mai tentantă, susținută și de Serghij Pivovarov, pornește de la pretendentul la tronul bizantin, Andronic Comnenul, căruia Iaroslav Osmomisl, cunoscutul cneaz halician, i-ar fi dat localitatea prin anii 1164-1165 ca loc de refugiu. Pornind de la denumirea grecească de „basileus” (împărat), s-ar fi ajuns în limbajul local la „Basyliv”, „Vasiliv”, adică „orașul împărătesc”. În spiritul supoziției ar sta și faptul că podeaua bisericii din lemn din fortificație era amenajată cu faianță cu simboluri heraldice reprezentând vulturi, asemănători celor din descoperirile din rotonda de la Halici, ceea ce nu ni se pare totuși edificator, un astfel de simbol neimpunând în chip obligatoriu și o prezență imperială bizantină aici. În plus, se știe că Andronic ar fi fost prins în 1164 de către valahi când încercase să fugă în Halici. Informația o datorăm lui Nicetas Choniates (*Istoria*, 5, în *Fontes*, III, 1975, p. 251) și nu „Necetas”, cum apare cu totul regretabil la Ion Drăgușanu (**Drăgușanu, 2010, I, 12**), care face și o gravă confuzie menționând că românii din hotarele Haliciului, „l-au capturat și predat urmăritorilor pe Manuel (sic !!!) Comnenul ruda împăratului Manuel I”.

Alte semne de întrebare rămân în privința adevăratului fondator al acestei așezări urbane timpurii. Pornind de la semnele geometrice și herbul familiei Riurik, plasate pe capacul unui sarcofag din piatră, descoperit lângă peretele de vest al bisericii din piatră albă, Timoșčuk a presupus apartenența acestora unei familii cneziale, chiar a familiei lui Vasilko. Igor Cehovski și Serghij Pivovarov, la rândul lor, au optat pentru atribuirea mormântului cneazului Ivan Igor Vasilovici, fiul lui Vasilko Rostislavici („Temnyi”), urmașul cnezilor terebovleni, care a decedat în 1141. Vasiliv-ul deci ar fi fost reședința Vasilovicilor, iar biserica necropola lor (**Voznij, 2009, I, 151-152**).

Invazia cumplită mongolă din 1240-1241 a distrus cu siguranță așezarea, inclusiv sectorul comercial și fortificația sa de pe dealul Hom. Evoluția sa urbană s-a încheiat în cele din urmă, Vasilivul apărând într-un hrisov domnesc de la 1448, ca simplu sat dependent feudal. Un element de datare de referință a fost grosul emis de Petru I Mușat într-una dintre locuințele cercetate aici. Așa cum a opinat Pivovarov, așezarea în cele din urmă a decăzut definitiv în urma unui incendiu masiv petrecut cândva, în prima jumătate a secolului al XV-lea.

În ceea ce privește începuturile vieții sale urbane, nu le plasăm în veacurile VIII-IX, cum a fost tentat s-o facă Pivovarov, ținând cont de nivelul general de dezvoltare al societății nord-bucovinene de atunci, la aceasta adăugându-se – cum observa Voznij – și lipsa unor dovezi materiale elocvente în acest sens. Saltul calitativ spre un nivel urban s-a petrecut ceva mai târziu, prin secolele X-XI, când s-au ridicat și fortificații. Epoca de maxim progres s-a putut desfășura ulterior, în secolul următor și până la mongoli, perioadă când aparținea probabil cnezatului halician și apoi celui de Halici-Volânia. După invazia asiaticilor, a trebuit să mai treacă un veac pentru ca așezarea să încerce o nouă relansare economică, fără însă să mai ajungă la vechile sale veleități urbane. Rolul schimburilor comerciale și a căii Nistrului capătă importanță mai mare, după 1350, orașele din zonă în general cunoscând o nouă eră de prosperitate.

Din letopisețul haliciano-volânian, relatând atacarea cnezatului din 1229, se spune că Danilo, cunoscutul cneaz halician, și-a apărât pământurile în sud până la râul Oșincy și Prut, ceea ce ar sugera ca limită teritorială meridională a statului său linia Prutului Superior, în zona Nistrului Mijlociu ea trecând nu departe de râulețul Ușica, informații care se pot asocia altora din același izvor istoric, unde se relatează evenimente și din anul 1242, când Danilo „Halicianul” a aflat de itinerarea tătarilor care se întorceau din regatul maghiar spre marginea statului său, spre Bakota, Kalius și Ușica (*Ibidem*, I, 154).

O altă așezare cu un evident caracter urban, pe malul drept al Nistrului Mijlociu, a fost Kučelmin-ul, considerat ca punct de apărare al hotarului sudic al cnezatului de Halič-Volânia, în fața primejdiei sudice a populațiilor nomade, al cărui nume ar fi putut deriva de la un antroponim (Kučelma + terminația „in”; a existat o familie nobiliară de prestigiu cu acest nume), sau de la Kučia – Kučina, cu sens de movilă, grămadă. Plasarea orașului, demult timp dispărut ca entitate demografică, era fie undeva între Prut și Ușica, fie mai jos de Onut și Plava. În legătură cu amplasarea sa teritorială, de-a lungul vremii s-au emis diverse teorii: începând cu secolul al XIX-lea mai mulți autori (D. I. Zubricki, I. Šaranevič, M. V. Močanivski, B. O. Rybakov) au propus satul Cuciurul Mic, unde pe malul drept al pârâului Cuciur este cunoscut toponimul „Gora” (gorod = oraș). Dar după informațiile vechi scrise, mai degrabă ar rezulta plasarea sa pe malul

Nistrului, sau mai aproape de cursul său, Cuciurul fiind amintit la 23 feb. 1448 și el doar ca simplu sat feudal (155-156).

Timoščuk a propus zona Cuciur, undeva între satele de azi, Lomačnci, Halycia și Neporotovo, unde exista un lăcaș de cult în peșteră și mai multe așezări din secolul al XII-lea până la invazia mongolă, dar și trei fortificații de tipul *horodiștilor*. Ulterior, după presupunerile prolificului arheolog cernăuțean, noi cercetări au pus în evidență la Neporotovo, o serie de construcții din intervalul de mai sus, dar și importanța micii mănăstiri în peșteră, amintită. Prin urmare, dacă judecata de valoare este corectă, vechiul Kučelmin, cu o cultură materială tipică cnezatului halician, în microzona sa, avea în apropiere fortificațiile de la Okopy și Sovb (inclusiv necropolă), la Halycia o dezvoltare a meșteșugurilor și tot aici și un centru religios (157-158) – pl. 34/B.

Ca și Vasiliv-ul și această formațiune politico-militară, putea reprezenta un avanpost în fața triburilor nomade sudice, pericole permanente pentru Haliči și Terebovl' (Terebovlia). Dacă ele vor rezista populațiilor de stepă, mongolii ulterior vor distruge totul în cale.

Nefiind prea important și probabil neimplicat în evenimente majore, Lencăuțiul de pe Prut, de lângă Cernăuți, nu a apărut în vechile letopisețe slave. Cu toate acestea, structura sa și gradul de dezvoltare, înainte de 1241, au fost remarcabile: nucleul și curtea interioară, ampla linie defensivă din lemn și pământ, șanțuri și canale de aducțiune a apei Soviței din vecinătate în scop defensiv, lac de acumulare a apei pentru intervenții defensive, de forță majoră, așezarea civilă, piață și cartier comercial, necropolă și mănăstire. Amenajări antropice pe circa 30 de hectare, toate apărând datorită importanței locului său, plasat pe drumul comercial de la Haliči la Dunărea de Jos, pe acel drum „al Berladului”, consemnat și în izvoare documentare. Datorită structurii sale teritoriale, tipică fortificațiilor cneziale, se presupune că Lencăuțiul deținea și rol de oraș feudal timpuriu, producția meșteșugărească și comerțul deținând roluri primordiale.

Perioada existenței sale a fost determinată prin datarea artefactelor descoperite aici: veacul XII - spre mijlocul celui următor, când s-a desfășurat cumplita invazie mongolă. Mai precis, începuturile locuirii aici s-ar data spre mijlocul secolului al XII-lea, deoarece, spun arheologii ucraineni, oalele cu buză cu o bandă exterioară tip *guler*, dispărute din uzanță spre aceste timpuri, nu au fost găsite aici (166-167).

De-a lungul vremii situl arheologic, păstrând încă numeroase semne ale mărimii sale, fără să detaliem problema, a atras atenția lui Wikenhauser, Kaindl, sau în perioada României Mari, lui Alexandru Bocănețu, desigur, ulterior și arheologilor sovietici.

În zona de trai a horvaților (probabil în sens de „munteni”) era plasată și Țețina, pe vârful unui deal înalt de 539 m ce străjuiește vechiul Cernăuți, nu departe de două așezări din epocă. Cercetările ce au debutat aici în 1956 au datat începuturile sale, din palisadă și valuri de pământ, în jurul anului 1000. La Țețina, în centrul fostei fortificații s-a ridicat ulterior un turn din piatră, cu diametrul de 20 de metri. Că aici se locuia, o dovedesc și locașele-hornuri observate în grosimea pereților. Construcția din piatră s-a putut data în a doua jumătate a secolului al XIII-lea - secolul XIV, fiind – după opinia noastră – o măsură preventivă datorată sângeroaselor expediții mongole de pe la jumătatea primului veac amintit – pl. 34/A.

În secolul al XIX-lea se mai păstrau ziduri groase de un metru de la un turn de veghe (**Grigorovitz, 1908, 58-59, 229**). Acum aici fiind un releu de televiziune, din păcate, locul nu se poate vizita. În anii '60 ai secolului trecut se mai puteau fotografia blocuri masive de pereți zidiți cu piatră, prăbușite în diverse poziții.

După apariția Lencăuțiului, dincolo de Prut, Țețina, plasată la cota de 539 metri, va avea rol mai ales de strajă asupra acestui important vad al Prutului unde se va constitui și Cernăuțiul. Originea numelui marelui oraș Cernăuți încă nu se cunoaște cu certitudine. Mai cunoscute, sunt trei teorii: 1 – de la categoria oamenilor săraci, de rând, unii deserving Țețina („čornij liud”/oameni negri – teorie la care suntem tentați să subscriem); 2 – de la numele unui mare feudal rutean „Duma Čornoho” (atestat în documente de secol XV); 3 – de la turme de oi negre („čornyi”). La acestea Timoščuk adăugase ipoteza derivând de la culoarea închisă, neagră a unor foste întărituri de lemn și pământ (caz invers Belgrad, sau Bălgrad/Alba Iulia, orașul sau cetatea albă, de la piatra zidurilor) – **Voznij, 2009, I, 167**. După numele său vechi documentar, toponimul pare să fie slav, „Țețiu”, „Țețin”, cu terminație ca la Hotin, Rohatin, Sniatin ș. a. Oricum, nu e credibilă aserțiunea lui Iorga, ca proveniență de la „țâțână” (și pentru alte informații, **Giurescu, 1967, 310-313**, cu bibl.).

Prima atestare documentară se găsește în cunoscuta listă a orașelor rusești, dar printre cele valahe, sub forma „Čečun`”, plasată după Baia și înainte de Kolomeia. Așa cum se consemnează și pentru Hmelov, (înainte de 6 ianuarie 1395) și soarta „Cecin”-ei va fi hotărâtă de regele Poloniei Vladislav Jagello. Ulterior, fortificația aparținea Moldovei, de vreme ce la 1 august 1401, când Alexandru cel Bun și sfatul său au jurat credință regelui polonez, între fruntașii săi, este amintit un rutean, „pan Hodko de la Țețin”, deci ca pârcălab.

Stăpânirea cetății este reconfirmată în 13 decembrie 1433, când Vladislav Jagello recunoaște fiului lui Alexandru cel Bun, Ștefan, „aceste cetăți Țețiu și Hmelov, cu aceste ocoale și sate care ascultă de ele, care cetăți sunt așezate între

țara noastră a Rusiei și Moldova”. Tot aici se descrie linia de hotar nordic a Moldovei, ce urma Colacinul, la nord de Șipeniț („Șepinți”) și la sud de Sniatin, apoi de la râu drept peste Câmpia „Boloховului” până la Nistru. Deci și această cetate și-a avut propriul ocol, devenind și centru ținutal. Staroștii aveau printre altele drept de judecată asupra unor sate de dincolo, de la nord de Prut. poate până la Nistru.

În privința originii și deci și a vechimii sale, s-au conturat de-a lungul vremii mai multe poziții distincte: Cazimir cel Mare al Poloniei, feudali locali, sau Gheorghe Koriatovici. Nicolae Iorga, a exclus ca românii să fi ridicat Tighina, Hotinul, Țețina și Hmielovul, ele putând fi cedate vlahilor de lituanianul Teodor Koriatovici la 1354 (1928, 235).

Deoarece pârcălabii de Țețina nu mai apar în hrisoavele ștefanier, este de bănuț că fortificația nu mai avea importanța de mai înainte, singurii saroși, după 1481, fiind amintiți cei de Cernăuți, dacă nu cumva cei de Țețina și-au schimbat astfel denumirea. Fenomenul a inclus și partea teritorială, în 1476 fiind deja nominalizat „ținutul Cernăuților” (DRH, A. Moldova, II, 314).

În perioada secolelor X-XIV se constată o creștere demografică susținută între Prut și Nistrul Mijlociu. În spațiul nord-bucovinean, puternic colorizat cu mase slave post 500, Timoșcuk contabilizase la un moment dat 25 de forificații de tipul „horodiștilor” (1982, 206). Față de aceste realități din secolele X-XI, corespunzătoare perioadei kieviene, aici în următoarele două veacuri populația practic crește de șapte ori ! Fenomenul de amplificare demografică, cu și de feudalizare, ne este redat statistic și de Mocja: în această regiune în secolele IX-XI existau șapte horodiști, în XI-XIII 10, iar în segmentul statistic al veacurilor XII-XIII apar încă 29 !

Aceleași explicații se datoresc și apariția și dezvoltarea unor așezări importante, cu diverse prime atestări documentare în letopisțe: Galič (Halici)-1138, Tismenica-1144, Mikulin-1144, Plisneck-1188, Onut-1213, Gorodok-1213, Kučelmin-1158/1159, Ușica-1144, Vasiliv-1229, sau Bakota-1241 (Mocja, 2010, 174).

Desigur, cazul apariției pe Nistrul de Sus a Haliciului (Galič-ului) este cel mai bun exemplu, așezarea ajungând în scurt timp să concureze pentru putere regională cu alte puncte de importanță politică, precum Peremyśl', Zverigorod, sau Terebovl'. Dezvoltarea orașului va continua și după istoricul an 1199, când Roman Măstislavici va reuși unirea teritorială haliciano-volăniană, unde: rutele comerciale de la Marea Baltică spre Nistru și Marea Neagră au impulsionaț dezvoltarea noului organism statal. Mai mult, în 1203 cucerește și Kievul. După moartea sa și lupte pentru putere, de abia după 40 de ani Daniil Romanovici reconstituie cnezatul halician, cel al Volâniei fiind cedat fratelui său.

În funcție de diferite interese în aceste timpuri se construiesc atât locuințe adâncite, cât și de suprafață. S-au pus în evidență mai multe subtipuri (din bârne, cu carcasă din nuiele lutuite, cu una sau mai multe încăperi, cu beci, cu fundații de piatră, sau cu anexe incluse structurii). Pentru începutul mileniului, locuințele aveau dimensiuni (laturi) ce variau în jurul a 3,00 x 3,20 m, iar suprafața de 9-16 m². În secolul XI se pare că dimensiunile lor cresc ușor, ca și adâncimea celor săpate parțial în pământ. În intervalul dintre cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a celui următor, nu se constată schimbări în privința dimensiunilor. Începând cu secolul al X-lea, locuințele de suprafață sunt deosebit de rare, găsimu-se în cadrul fortificațiilor. Pereții locuințelor se fac din bârne, în tehnica „în cheotori”, unse cu lut (Onut, Revne, Lencăuți). Se folosea intens și lemnul de fag. O locuință tipică a fost cercetată la Lencăuți (5,6 x 5,3 m, cu vatră relativ centrală) databilă până la marea invazie mongolă. Dimensiuni mai importante (5,00 x 4,00 m) a avut o casă de la Revne, din bârne îmbinate la capete, care avea sub ea beci (3,1 x 2,6 m), adâncită în sol 1,8 metri, în el intrându-se pe o scară. Tot aici, s-a mai cercetat un astfel de complex arheologic, Timošćuk fiind de părere că ele serveau la depozitări ale dărilor în natură ale populației ardate fortificației și respectivei autorități locale. Descoperiri asemănătoare, tot din bârne, s-au înregistrat și-n fortificația de la Gorišni Šerivci, în cea de la Lenkivci, la Molodia, Onut, sau Klynia. În general, ca și în vechea Rusie, dacă suprafața nivelului superior avea rol locativ, beciul era folosit numai în uz gospodăresc. Pereții din bârne erau lutuiți, după cum rezultă de la resturile de lipitură ale unei locuințe de 6,00 x 8,00 m de la Onut.

Fundament de piatră în această perioadă nu se folosea, mai timpurie fiind descoperirea de la Šipenić, construcție din lespezi fixate cu lut, conservată pe o înălțime de 35 cm și lățime de 50 cm, datată pe baza ceramicii cel mai devreme în a doua jumătate a secolului al XIV-lea (Voznij, 2009, II, 25, 30, 32-42).

Începând cu secolul al XII-lea, linia de incintă la fortificații este realizată din construcții din bârne îmbinate la colțuri în aceeași tehnică „în cheotori”, bine studiate la Lencăuți, care se foloseau și ca locuințe ale garnizoanei. Multe aveau amenajate lavite din lemn și cuptoare din piatră, sau simple vetre de foc. Tavanul era susținut pe grinzi, deasupra acoperișul fiind realizat din lespezi de piatră și lut, tehnică comună Rusiei vechi.

Din punctul de vedere al instalațiilor de foc, se cunosc în continuare cuptoarele din pietre, vetrele deschise (cele mai frecvente, de obicei în mijlocul locuinței) și cuptoarele din lut. Pentru secolele X-XI, piatrarele, nelegate în continuare cu lut, se întâlnesc în toate locuințele de la Revne I B, la Lomačnci,

Goršinica, Zelionaja Lipa, Gorišni Šerivci, Gravska Poljana, Bila, sau Korosuvata.

În secolele XII-XIII, de exemplu, cele mai multe cuptoare din lut erau circulare sau ovale în plan, fiind construite într-un calup de pământ cruțat la săparea locuinței în sol, sau pe un schelet de împletituri de crengi (ca de exemplu la locuința nr. 10 din horodiștea de la Lencăuți). Astfel de cuptoare din lut nu sunt caracteristice slavilor Nistrului Mijlociu, zonă cu resurse bogate de piatră, pietrarele fiind des întâlnite în locuințe. Descoperiri asemănătoare s-au înregistrat pe Don sau Niprul Mijlociu, dar și în România. În toate cazurile nu exista încă horn, fumul fiind evacuat printr-o deschizătură a acoperișului. Dacă până în secolul X la slavii răsăriteni cuptorul era dispus în colțul opus intrării, ulterior s-a constatat dispunerea sa în apropierea intrării. Din secolul X încep să se amenajeze la unele locuințe și un gârlici de coborâre la nivelul podelei. Cel al locuinței nr. 10 de la Revne I B, era lat de 0,60 m, fiind amenajat din nuiele împletite. După Voznij, afirmație doar intuitivă, cele mai multe acoperișuri, din paie sau struf, erau cu o singură pantă. Pentru secolele XII-XIII, datorită unei eventuale încălziri a climei, s-a constatat creșterea numărului construcțiilor de suprafață. La toate tipurile, predomină podcaua unsă cu un strat de lut galben. În privința mobilierului, existau în mod cert o serie de lavițe din lemn, ca de exemplu la Lencăuți, ca piese de mobilier fix, realizate o dată cu pereții. Tot aici, s-au descoperit gropi cu diametru de circa un metru și adâncimi variabile, pentru cereale și alte alimente. Uneori se făceau unele gropi mai mici și lângă cuptoare, pentru uz menajer (50, 52, 55-56, 58, 59).

În cursul secolelor XII-XIII se practica deja rotația culturilor, utilajul agricol fiind și el destul de performant. Prin ararea solului, se putea ușor îngropa și gunoiul de la vite împărățiat în acest scop pe câmp.

De la Revne provine un depozit de unelte din fier, unde se remarcă un brăzdar de plug de tip I B 2, tipic solului de silvo-stepă, după clasificarea Krasnova. Alte unelte asemănătoare pentru arat s-au descoperit în așezarea de la Komariv (sec. XII-XIII), tipul de brăzdar fiind cunoscut pe cale etnografică până în secolul al XIX-lea atât în Ucraina, cât și în zona premontană a Moldovei. Alte brăzdare vechi (sec. XIII-XIV) provin de la Raškiv, dar nu au fost descrise de către Voznij, sau ilustrate grafic. Ceva mai devreme datează resturile de brăzdar de la Čornivka. La Dobrinivč/Zastavna s-au descoperit și două seceri (secolele IX-X). Apropiate ca forma actuală, resturi de seceri, care aveau mânerul realizat din lemn, s-au mai descoperit și la Zelena Lipa, sau Nedoboevcy (secolele XII-XIV) - 87-91, 92, 94-95, 97, 99.

Datorită muncii câmpului se folosesc caii tot mai mult, perfecționându-se inclusiv sistemul de înhămare. Creșterea cailor avea un rol deosebit de important,

demonstrat prin procentul deosebit de mare de resturi osoase puse în evidență de specialiști (cca. 32%, față de 25-34% taurine, urmate de ovi-caprine). Căii erau și una din categoriile importante de capturi pe câmpul de luptă. Conform unor izvoare scrise vechi rusești, un cal valora circa 150 gr de argint, o vacă 80 gr, un bou 50 gr, o oaie 15 gr. Iar un porc de circa 90 kg 10 grame. Într-o astfel de ierarhie valorică, desigur nu era rentabil sacrificarea calului pentru consum. În preajma iernii, tot din rațiuni economice, se tăiau animalele tinere, cele de prăsilă fiind păstrate pentru iernat. Animalele erau cu atât mai importante, cu cât în zona de munte agricultura avea o pondere cu totul scăzută, doar de circa 10-15%. Drept urmare și prelucrarea lânii, torsul și țesutul au căpătat o dezvoltare pe măsură - **106, 107-108 și urm.**

Legat strict de agricultură este și descoperirea frecventă de pietre de râșniță, care au avut și darul conservării lor. Ele se pare că apar în descoperirile arheologice încă din secolele IX-X (Revne, Gorišni Šerivci). Etnografic ele vor mai fi folosite până pe la jumătatea secolului trecut în Bucovina, ca și pivele de dezghiocat cerealele, care se presupune că și ele au o istorie a folosirii lor foarte veche (**112**).

Deoarece fumul ieșea direct în pod, carnea se putea afuma acolo spre conservare. Lista alimentelor de sezon se completa vara cu produse ale pădurii, ciuperci, zmeură, fragi și mure. Între animalele cele mai des vâdate se număra căpriorul, cerbul lopătar, mistreții, iepurii, prepelițele, lupii, urșii și vulpile. Desigur puteau fi și preferințe deosebite, de la așezare la așezare, la Lencăuți mistreții având de exemplu o frecvență ridicată, de circa 25% față de restul faunei identificate prin săpături. Pescuitul, inclusiv iarna cel la copcă, era deosebit de important pentru satele aflate în proximitatea rețelei mai importante hidrografice. Dovezi materiale ale acestei ocupații stau harpoanele și mai ales cârligele de pescuit, de diverite forme și mărimi. De la Lencăuți provin o ostie și harpoane, iar de la Vasiliv, Čornivka, sau Mahala-Cernăuți cârlige. Noaptea se putea pescui cu făclia și ostia, așa cum s-a practicat de altfel până în contemporaneitate, dacă nu se braconează și acum, dar cu lumină electrică. Interesant este și vasul cilindric de mai mari dimensiuni din fortificația de la Čornivka, datat în veacul al XII-lea, folosit tot la pescuit de pește de mai mici dimensiuni. Resturi de pește de talie mare, de știucă de Prut, s-au descoperit la Revne-*Ţarina* - **116, 119-120, 127-128**.

Continuând seria vestigiilor din secolele V-IX legate de obținerea și prelucrarea fierului, în veacurile următoare aceste preocupări meșteșugărești se amplifică, deși pentru secolul X nu s-au făcut deocamdată descoperiri concludente. În așezările mai mari, precum Raškiv, Kodyn, Dobrinivč – pl. 33/B, Čornivka II, fierul se obținea în cantități mai mari, deși cu randament scăzut, în

continuare din fier de baltă. Astfel, așa-zise *gropi de lup* metalurgice s-au cercetat la Lencăuți, cu diametre de 70-100 cm și adâncimi de circa 30 cm și cu numeroase analogii în vechea Rusie. Tot aici se cunosc și cuptoare pentru redus minereul de fier. Începând din secolul al X-lea, s-a constatat și o activitate mai intensă a atelierelor de fierari, astfel de urme apărând la Revne, sau Dobrinivc (131-132).

Frecvente au fost cuțitele, folosite în bucătărie, la prelucrarea lemnului, la vânătoare sau la luptă, ale căror lame din fier se găsesc în săpătură adesea. Unele, precum cele de la Čornivka, aveau mânerul ornamentat. Foarte uzuale, folosite și la împiedicarea cailor, devin acum și lacătele, de forme diferite și chiar ornamentate, cele de la Vasiliv, Kučelmin, Revne, Lencăuți, Cernăuți datând din secolele XII-XIII. Aparțin tipurilor *B* și *V*, după clasificarea celor de la Novgorod. În fortificația de la Nedoboevcy a apărut un lacăt de tip *bulgar* (tip *E* după Kolčîn), provenind din zona Bulgariei de pe Volga, dovadă a unor relații comerciale stabile. În mod firesc, de o mare varietate sunt și cheile, în zona nordului Bucovinei cunoscându-se deja vreo 40 de tipuri. Broaște pentru uși s-au descoperit la Zelena Lipa, Čornivka, sau Lenkivci (cca. 40 de exemplare) - 146-147, 153.

La rândul lor metalele colorate au fost intens folosite. Din foile de cupru se realizau ceaune pentru diverse fierturi. În fortificația de la Čornivka au apărut resturi de străchini și o ceașcă din cupru, alte vase fiind identificate la Lenkivci și Neporotovo. Prelucrarea sârmei din cupru sau a plumbului este atestată la Vasiliv.

Metalele colorate s-au folosit și la unele accesorii vestimentare și podoabe: brățări din argint, coliere, ace de păr, inele de tâmplă cu un capăt îndoit în formă de „S” ș. a., descoperite adesea ca inventar funerar, ultimele podoabe devenite aproape caracteristice popoarelor europene slave. La Lenkivci și Perebikivci se cunosc și inele cu capetele unite sau petrecute. Toate acestea au analogii numeroase în Ucraina. În fortificația de la Čornivka, în necropola de la Dnistrivka, în cea de la Metkova, sunt atestate inelele de tip *kievian*, cu analogii la Kiev, Halič, Pskov, Voleni, Novgorod..., datate în veacurile XI-XIII. Cercei cu sfera mediană mai mare, din argint, s-au descoperit la Čornivka, sau la Țețina (Cecina) și Vasiliv (bronz) (sec. X-XIII) - 159-164.

De o importanță deosebită se bucură tezaurul de obiecte de podoabă de la Cernăuți, descoperit în 1839 se pare în ruinele cetății Țețina, de către doi locuitori ai cartierului Roșa, Costache Lemcom și Ion Bilciuc (Belciug ?), totul totalizând 762 g de argint. Se evidențiază, printre altele, trei colane al căror corpuri sunt realizate prin împletirea a trei fire metalice, o pereche de cercei de tip *Tokay* (cu multe analogii și în Bulgaria, Ungaria, Macedonia și Serbia),

brățări și inele de tâmplă. În general, astfel de piese au avut la origine proveniență bizantină (sec. X-XI), ulterior fiind produse și local în mediul balcanic și mai ales în cel vechi slav, care le-a promovat în mod deosebit (**Andronic, 2005, 314-315**, cu multă bibl.).

Deosebit de interesante sunt pandantivele de formă ovală, din argint ce au încastrate cristale de munte (Čornivka și tezaurul amintit de la Țețina), cu analogii la Zvenigorod, Krutelovi, Igraslav ș. a. - **Voznij, 2009, II, 165**.

Adesea se foloseau aplice, chiar și din argint (Lenkivci, Čornivka), des folosite în cultura horvaților și tivertilor. La ele se puteau atașa mici clopoței, tradiție cunoscută în ritualurile funerare de la Chițmani, Mamornica, Săncăuți din secolele XIV-XV, dar și la Revne, Vasilău, Lencăuți, Molodia, Cernauca (ucr. Čornivka), Šipeniț - **168**.

În secolele XII-XIII, costumul femeiesc se dovedește a fi fost pentru cei aveau deosebit de bogat în ornamentația de pe piept, dovezi în acest sens fiind tezaurul de la Țețina și descoperirile de la Lencăuți. Podoabele din tezaur au corpul împletit din trei sau mai multe fire de argint, totul terminându-se cu cârlige. Se cunosc și pandantive de formă semilunară (fortificația Čornivka), poate cu rol religios, cu analogii în vechea Rusie (Reazan, Poltava, Rodni), sau mai la nord de Ceremuș, la Zvenigorod - **170**.

La rândul lor, inelele prezintă o diversificare de forme: Čornivka, Borivci (rom. Borăuți), Babin, Lenkivci (rotunde), Kučelmin (relativ pătrate), după unii autori ele devenind deja o caracteristică etnografică a slavilor - **174**. Piesele de la Čornivka au plăcuțele ornate cu diverse forme geometice, sau linii în unghiuri diferite, încadrându-se larg în tipul *VI Novgorod* (sec. XII-XIII) - **175**.*

În privința crucilor pectorale, sau relicviar, se pare că moda lor apare undeva spre sfârșitul secolului al XI-lea, menținându-se o vreme și în veacul al XIII-lea. Desigur, nu excludem purtarea lor de către unele personaje bisericești și mai târziu. De la Kulišivka provine o cruce cu brațele rotunjite, cu redarea lui Isus și a Sf. Marii, la altele fiind redați Petru și Pavel, Maica Domnului, sau Sf. Nicolae. O piesă deosebită este crucea de altar care fusese folosită în vechea biserică de la Vasiliv (sec. XII – prima jumătate a celui următor). Redă momentul răstignirii, fiind realizată din bronz într-o manieră romanică, ce se apropie totuși de stilul iconografic bizantin - **179-181**.

Desigur, despre ceramică s-ar putea spune multe. Totuși unele precizări se impun.** În primul rând producția a depins de necesități, nivelul tehnologic al

* Pentru o serie de analize metalografice, argint și bronz, efectuate la universitatea de stat din Cernăuți, vezi *Ibidem*, 177.

** Pentru multe alte informații vezi *Ibidem*, 182 și urm.

momentului și de calitatea materiei prime, lutul cu diverși oxizi determinând parțial și culoarea produsului finit. Fiecare mare așezare își avea propria producție. La Revne, sector „Țarina”, s-au cercetat resturile a 16 cuptoare de ars ceramică, bicamerale, cu diametrul maxim de 1,30 m, databile în secolul X, la care se foloseau și foalele. Lângă Komariv, cuptoarele cercetate aici aveau pereții căptușiți cu lut galben cu tocătură de iarbă (sec. XII-XIII) - **182-183**.

Este firesc ca marile centre ceramice să fi fost la nivel urban. La Vasiliv se producea ceramică, în veacurile amintite mai sus mai diversificată și pentru comercializare - **183**. O formă nouă acum sunt capacele pentru oale, bine reprezentate în cadrul descoperirilor de la Lencăuți, ca și diverse tipuri de străchini, încadrate toate în patru mari tipuri - **185-188**. Pentru lichide se folosesc tot mai mult o serie de vase cu gură îngustă și puternic bombate. La Darabani, Molodia, Lencăuți, sau Čornivka sunt reprezentate și vasele de provizii, unele vase amforoidale. Apar în aceste timpuri și un tip de tigaie cu mâner lung, ca și un gen de căuș pentru luat apa, ca și opaițe pentru ars uleiul, desigur formă preluată din zona de nord a Mării Negre.

Mai sunt atestate acum și forme de solnițe, sau chiar jucării din lut, cu analogii la Kiev, Reazan, sau Halič - **193**, pl. **49/23-27**, dar sunt câteva cazuri de vase ce nu-și găsesc alte analogii în actuala regiune Cernăuți.

Un aspect aparte al producției ceramice o reprezintă specia plăcuțelor decorative pavimentare provenind de la unele construcții mai deosebite. La Vasiliv, sau Lencăuți s-au descoperit fragmente de plăci simple (rebuturi ?) dar și smălțuite, colorate, dintre care unele decorate cu figuri animaliere mitologice, grifoni, cerbi, porumbei (pl. 31) - **195**. Desigur, moda a provenit de la bizantini.

În privința armamentului folosit în cursul secolelor X-XIII, se constată și în acest domeniu un real progres. În această problemă ultima sinteză aparține tot lui Igor Voznij, din care vom sublinia unele aspecte. În primul rând se constată o diversificare deosebită a formelor de vârfuri de săgeată, care ajung să înregistreze 12 tipuri principale (aici se pare că unele au fost și rezultatul contactului cu mongolii, după invazia lor și intrarea regiunii în sfera dependenței de noua putere euro-asiatică). Apar și vârfuri cu patru muchii, necesare perforării scuturilor, precum cele de la horodiștile de la Grozinci și Čornivka, cele din os, foarte bine ascuțite, continuând încă să fie folosite (cu analogii în spațiul vechii Rusii), în ultima fortificație folosindu-se cornul. Cele mai târzii s-au descoperit la Zelena Lipa (începutul secolului XIV).

Ca urmare a folosirii tot mai intense în Occident a arbaletei (sec. XIII-XIV), dar și în regatul polonez, noul tip de armă a fost adoptat și de ruși. Vârfurile de săgeată, cântărind 35-75 de grame, căpătau o putere de penetrare deosebit de mare, precum exemplarul din fortificația de la Zelena Lipa. În aceeași horodiște s-au descoperit și ghiulele mici din piatră, de circa un kilogram și diametru de 9-10 cm, provenind de la tunuri, legate probabil de ultimul episod din existența sa, încheiat prin distrugere, inclusiv incendiere (poate prin anii '70-80 ai secolului XIV, pe baza descoperirilor monetare, legate poate de un atac moldovenesc). În partea vestică a Ucrainei folosirea artileriei, a bombardelor, de mare efect psihologic asupra inamicului, a fost atestată în 1393 cu ocazia cuceririi fortificațiilor din Podolia de către lituanieni.

Tot de o folosire mai recentă se bucură catapultele, atestate prin resturi arheologice la Halici, dar și prin unele proiectile sferice din piatră găsite în regiunea Cernăuți și păstrate azi în muzeul ținutal.

Mult folosite au fost și sulițele și lăncile, de la ele provenind unele vârfuri descoperite la Darabani, Molodia, Lencăuți, Ivancăuți. Un fragment de spadă s-a găsit la Strilecki Kut și altă piesă nu foarte departe la Gorodka-Ternopol. O piesă deosebită a fost și pumnalul de la Zelena Lipa, lung de 29 cm și ascuțit doar pe o parte, în vreme ce în spațiul vechi rusesc din secolul al XIII-lea se foloseau astfel de piese cu lama ascuțită pe ambele laturi.

Mai numeroase au fost topoarele de luptă, în general de un tip universal, cu atestări la Lencăuți pe Prut, Čornivka, Horbova, Sloboda. Un frumos topor de luptă, cu o parte pentru lovit, tip ciocan, s-a descoperit în lunca râului Suceava, nu departe de orașul cu același nume (**Andronic, 1993**). Alte topoare obișnuite epocii s-au descoperit și în nord-estul României, la Arbore, Liteni, Pârteștii de Sus-Suceava, sau Curtești, Dersca-Botoșani, sau Pererâta, în nord-vestul Basarabiei (**Idem, 2005, 313**).

Și mai rare sunt atestate arheologic fragmentele de cămăși de zale (Cernauca, Lencăuți, Zelena Lipa, sau Țețina). Piese importante sunt și pintenii, unele exemplare fiind descoperite la Revne, Dobrinivč, sau Gorišni Šerivci, cu analogii în lumea veche rusă dar și în cea carolingeană occidentală (tip 2, după Kirpičnikov, ce ajunge până în prima jumătate a sec. XIII) - **Voznij, 2009, II, 233-289, passim**).

Spațiul bucovinean având o rețea densă hidrografică, este de la sine înțeles că aceasta a stat la baza rețelei de căi de comunicații, cel mai mult circulându-se pe văile principalelor râuri, Nistru, Prut și Siret, acolo unde condițiile permiteau, transportul efectuându-se și pe apă.

Datorită unui climat mult mai bun, începând cu secolul al IX-lea și aici a avut loc o creștere substanțială a mijloacelor de hrană a populației, ceea ce a dus

la o extensie demografică, dar și la crearea unui excedent de produse agricole care s-a putut folosi în scop comercial. După opinia noastră, în timp ce comunitățile umane din sudul Bucovinei s-au caracterizat printr-un număr deosebit de mic și prin contacte limitate teritorial, zona Prutului de Sus și a Nistrului de Mijloc s-a integrat activităților comerciale ale spațiului vechi rusesc (în primul rând ucrainean de azi), care au avut tangență - după cum vom vedea - și cu teritorii mai îndepărtate euro-asiatice.

Ce se comercializa? În primul rând, într-o ordine aleatorie, cornute, fier, piei, pește, cereale, fructe, miere, podoabe din bronz sau metale prețioase, țesături din mătase, în și chiar cele cu fir metalic, aur sau argint... În secolele XII-XIII, într-o perioadă când moneda nu-și câștigase rolul binemeritat, cele mai multe schimburi, mai ales cele microzonale se făceau în sistemul trocului, marfă contra marfă. Comerțul maritim era încă puțin dezvoltat. După impactul major al invaziei mongole de la 1240/1241 asupra populației, noua ordine impusă de asiatici a putut crea condiții pentru relații comerciale la distanțe și mai mari spre răsărit. Relațiile dintre agricultorii satelor vecine centrelor meșteșugărești (precum Vasiliv pe Nistru, Lencăuți pe Prut, Revne, sau Dobronăuți) cu acestea din urmă se vor dezvolta amplu.

Spre deosebire de secolele anterioare, pe piață apar tot mai mult și produse ceramice, de calitate superioară, lucrate la roată și arse în cuptoare performante. Produse deosebite le-au reprezentat cruciulițele de diverse tipuri turnate în metal, fabricate în principalele centre ale zonei de studiu. Firește, după oficializarea creștinismului, începând cu secolul al XI-lea. Din secolul al XII-lea se constată existența unor relații comerciale dintre Lencăuți și zona bielorusă. La Vasiliv s-au descoperit chiar și instrumente pentru igiena corporală, pentru curățarea unghiilor și probabil și urechilor, cu analogii apropiate la Halič și la Terebovl'.

În cadrul schimburilor includem și preluarea în zonă a unor modele de produse, corespunzătoare unei anumite mode. Unele piese de bronz, precum podoabele, au analogii la L'viv, Halič și alte centre vechi rusești. Și matrițele de piatră de la Čornivka seamănă cu cele de la Halici, oraș unde se produceau prin turnare și nu numai, numeroase podoabe din metale prețioase sau colorate. A apărut - precum atestările de la Vasiliv - și preocuparea de normare a unităților de măsură, greutate, sau pentru volum.

La Vasiliv, Revne, Lenkivci, Čornivka, Darabany, Perebikivci, Molodia, Gorišni Šerivci, fără să intrăm în amănunte, inventarul arheologic din secol XIII - și nu numai - are adesea analogii în vechiul cnezat kievidian.

Unele dintre produsele cele mai comercializate, provenind din Asia, erau țesăturile din mătase, unele cu fir de aur. O parte din relațiile cnezatului de

Halici, sau apoi de Halici-Volânia, se îndreptau și spre vest, cele mai multe, firește cu vecinii, Polonia și Ungaria, din ultimul regat având mare prețuire „caii ungurești”, ca și produse din sticlă. Se mai vehicula argintul, țesături, blănuri, arme, pește... Un flux comercial activ s-a înregistrat și cu Cehia, și la el contribuind activ – se poate presupune – și produse din spațiul nord-bucovinean.

Începând cu secolul X, căile comerciale încep să fie tot mai mult definite și frecventate. Un drum comercial poate fi presupus de la Nistru (Vasiliv), prin teritoriul bucovinean dincolo de Carpați la Rodna, pentru Ungaria, un altul avea drept pilon de pod Hotinul și vadul său peste Nistru, acolo de unde provine cunoscutul tezaur monetar, cu piese provenind din lumea occidentală (*Ibidem*, II, 301-311).

După 1241 și în secolul al XIV-lea, comerțul cu alte centre europene își revine, dovadă și prezența monedei pragheze, dar și a celor emise de Hoarda de Aur, precum cele din fortificația de la Zelena Lipa. În corespondența dintre împăratul bizantin Ioan Comnenul și Konrad al III-lea al Bavariei, se găsesc informații despre acest comerț cu Occidentul. Ulterior apar monedele de argint moldovenești ale lui Petru I Mușat, precum cele de la Vasiliv/Zastavna, Mamornica/Herța, sau Cemăuți - 312.

La rândul său, comerțul cu Imperiul bizantin va avea o evoluție cu timpul descendentă, după ce inițial cnejii ruși au încercat pe calea armelor să obțină privilegiile comerciale maxime de la greci (vezi campaniile lui Oleg din 907-911, sau evenimentele din 941-944, în urma înfrângerii lui Igor pierzându-se scutirile vamale). Relațiile cele mai intense s-au desfășurat între secolele XI și prima jumătate a secolului al XIII-lea, materializate chiar prin legături matrimoniale între Rostislavici și Comneni.

Din secolul X, datează, de exemplu, la Revne resturile de vase în formă de amfore, din pastă ceramică gălbuie, cu decor incizat, de proveniență sudică, cu analogii în mediul culturii zise *balcano-dunărene* (în spațiul nord dunărean românesc, *Dridu*). Și mai grăitoare sunt resturile de amfore pentru lichide, ce se pot clasifica în principal în trei tipuri, în funcție de forma fundului lor, cu atestări între descoperirile de la Vasiliv, Lencăuți, Cernaucă sau Cemăuți, dar și în așezări deschise (Șișkivci, Prilipce, Raškiv, Onut, Kicman’).

În alte așezări, la Bila și Mytkova, s-a găsit material ceramic, tot din secolul X, aparținând mediului cultural asiatic *Saltovo-Majack*. Ceramica Saltovo-Majack a putut fi vehiculată spre apus în secolul IX și de cabari, un trib bulgaro-chazar, antrenat de migrația maghiară în regiunea Atelkuz.

Monedele bizantine *scyphate* de la Čornivka, bătute concav, în vremea cruciaților la Constantinopol, sau Tesalonic (1204-1224), sunt și ele o dovadă a unor astfel de realități comerciale, ca și resturile de farfurii smălțuite în galben sau

cafeniu, provenind tot de aici. O astfel de ceramică de import, s-a mai găsit până acum și la Lencăuți pe Prut, sau Vasiliv - **318**.

Cum s-a văzut, ca parte a Rusiei haliciene, relații strânse se desfășurau cu vechea lume rusă. În fortificația de la Čornivka, s-au descoperit podoabe turnate din plumb, reprezentând un stil caracteristic lumii Novgorodului și zonei baltice, de până la invazia tătară. În cea de la Lencăuți au apărut fragmente de brățări din sticlă neagră, a cărei analiză chimică a demonstrat originea ei caucaziană, dar și altele, colorate, de sorginte bizantină, comune zonei Mării Negre - **315**.

Unul dintre produsele căutate în spațiul sireto-nistrean era și mătasea, într-unul dintre sarcofagele de la Vasiliv identificându-se astfel de resturi (panglică cu șapte aplici rotunde, din bronz aurit), ca și la Lencăuți - **317**. Se pare că se importa și steatitul, o rocă din care se puteau realiza pe plan local (realizarea artistică este modestă), în mediul mănăstiresc/bisericesc, mici iconițe sculptate, precum piesele din fortificația de la Čornivka, unde -- ca și la Vasiliv -- s-au mai descoperit cruciulițe-encolpion de tip *sirian*, poate chiar aduse din provinciile bizantine Palestina și Siria - **318 și urm.**

Pe Nistru circulau ambarcațiuni potrivite ca tonaj, ce puteau duce mărfuri și pește uscat sau sărat, spre mare și apoi pe Nipru. Se ajunsese ca de la Olesia și până la Galați, negustorii halicio-volânieni să domine traficul zonal. De aici, relațiile continuau și mai departe, spre Trapezunt, Asia Mică și Armenia. La rândul lor, cei din ultima zonă se răspândesc spre vest, dovadă nu numai cele trei biserici ale lor din Lvov, dar și prezența de la o vreme - cum s-a văzut - a unor colonii în spațiul urban viitor moldovenesc, probabil începând după mijlocul secolului al XIV-lea. Ca urmare a rolului lor benefic și primii domnitori moldoveni vor căuta să îi atragă în țară, din Galiția, Transilvania, Podolia, sau chiar Muntenia, promițându-le libertate religioasă și scutiri de impozite și taxe.

c. Păgânism și creștinism în Bucovina

Zona Nistrului de Mijloc a cunoscut de-a lungul timpului diverse manifestări religioase, despre care vorbesc unele descoperiri arheologice de excepție, precum idolul de piatră scitic de la Berezivka/Novo Ușica-Hmel'nic'kij. Deosebit este și lăcașul sfânt de la Bușanski/Jampol-Vinica care datează probabil din perioada complexului cultural SDMC. Se prezintă sub forma unui perete de stâncă, decorat în relief, unde sunt redată pe o suprafață de circa 9 m², silueta unui om stând sub un arbore, un cocoș în ramuri și un cerb. Oricum, caracterul păgân al monumentului nu poate fi contestat (**Semenčuk, 2010, 72-76**).

Desigur, cunoașterea vieții spirituale a unei populații este cel mai greu de reconstituit pe baza descoperirilor materiale arheologice. Acest fapt nu știrbește însă cu nimic importanța sferei problematice acestui subiect deosebit de incitant, atât pentru istoric, cât și pentru arheolog, cu atât mai mult cu cât realitățile la care ne vom referi aparțin unei perioade care va cunoaște declinul și dispariția definitivă a păgânismului, oficializat prin apariția, proliferarea și în final oficializarea cultului creștin ortodox și în teritoriul nord-est carpatic.

O primă întrebare: de ce în Bucovina, mai precis în regiunea Prutului de Sus și a Nistrului de Mijloc - deși în nordul Moldovei în general, așa cum s-a văzut, se cunosc vestigii destul de numeroase paleocreștine, sigur datate deja din perioada secolelor IV/V - VII, (Mihălășeni, Nichiteni, Miorcani, Hănești, Cucorăni, Lozna, toate jud. Botoșani, Botoșani centru și *Dealul Căramidăriei*, Dumbrăveni, Botoșana, Suceava-Șipot, Čornivka, Raškiv... (**Andronic, 2005, 192 și urm.**), - spre sfârșitul primului mileniu creștin au existat numeroase locuri de cult păgâne ? În mod cert, după opinia noastră, influența bizantină și activitatea de misionarism-propagare a noii religii pornită de la sudul Dunării de Jos de sute de ani – în măsura în care ele ar fi ajuns și aici - nu au putut schimba radical coloratura religioasă a populației de aici, cu atât mai mult cu cât este posibil ca în teritoriul mai ales de la nord de Cernăuți (deci de cursul Prutului), să fi existat de-a lungul timpului unele infiltrări de noi grupări de populație slavă, păgână, târzie migrației inițiale, care ar fi adus și cultura Luka-Rajkovec'ka (**LR**), fenomen presupus de către Maria Comșa, la care subscriem și noi (**Chișvasi-Comșa, 1958, 76; Andronic, 2005, 337, n. 276**, cu bibl.).

Care erau însă proporțiile dintre creștini și păgâni ? În stadiul actual al cercetării considerăm intuitiv că imensa majoritate a locuitorilor din această microregiune nordică, de dincolo de Prut, constructori ai atâtor complexe

religioase, care necesitau și forță de muncă considerabilă, nu îmbrățișaseră încă noua religie.

În sfârșit, o altă întrebare: revenirea administrației bizantine la 971 pe linia fluviului a avut cât de cât urmări concrete și în spațiul bucovinean, inclusiv în nordul său ? Spațiul bucovinean era prea departe de linia dunăreană, așa că schimbarea unei administrații acolo cu cea imperială bizantină, considerăm că nu a impulsionat vizibil arheologic propagarea creștinismului și aici, cu atât mai mult cu cât cel puțin jumătatea nordică a spațiului istoric bucovinean credem că gravita în sfera realităților galițiene.

Se naște de asemenea și întrebarea de ce în sudul Bucovinei, în mare actualul județ Suceava, așa cum am constatat, nu s-au descoperit astfel de complexe religioase ? (Andronic, 2005, 343). La ea răspundem prin raritatea deosebită de așezări aici de la sfârșitul primului mileniu creștin și începutul celui următor, documentată deja bine prin cercetările noastre de teren, dar și poate de intensitatea mai mare a influenței creștine în zonă. Ridicarea unui astfel de complex religios deci presupunea existența mai multor așezări în aceeași microzonă, capabile la un astfel de efort material și de muncă. De altfel, așa cum se cunoaște, populația mult mai numeroasă a regiunii de azi Cernăuți, a reușit în aceste timpuri și ridicarea unei serii întregi de fortificații, peste 30, în primul rând de refugiu.

Pe de altă parte, în privința prezenței creștinismului în zona de studiu, trebuie să mai avem în vedere și lipsa posibilităților datărilor foarte exacte ale unor piese cu astfel de semnificație. Dacă în cazul encolpioanelor se știe că moda lor începe din veacul XI, cruciulițe metalice simple sau din piatră puteau data și ceva mai devreme, iar folosirea lor după distrugerea sanctuarelor de aici este total credibilă.

În același timp, unele piese de caracter păgân, pandantive-amulete din vârfuri de corn, continuă să fie folosite, precum cele descoperite la la Poiana/Zvorâștea sau în Basarabia la Proscurenii.

Concluzia în funcție de datele de până acum este – cel puțin ciudat – că dacă în perioada secolelor IV/V (nivelul Sântana de Mureș-Černjahov) – VII/VIII se cunosc o serie de piese paleocreștine, așa cum am văzut, ele nu se înmulțesc simțitor în cele următoare, IX-X, în mare. Desigur, după începerea campaniei oficiale de creștinare a rușilor (988), spre sfârșitul secolului și încă mult după aceea, poate un veac, producția de piese de acest caracter se va extinde și în zonele mărginașe, precum spațiul geografic bucovinean, departe de centrele de putere, în speță de Kiev. De aceea considerăm că datarea cruciulițelor și a celor relicviar din zona noastră de studiu, mai plauzibil începe cu veacul al XI-lea.

Oricum, în aceste timpuri, se poate aprecia că și în zona studiată nu toată populația era adeptă a unui singur curent religios, cu certitudine, mare parte dintre locuitori, mai ales cei din jumătatea nordică și din simple așezări mai mici, grupate în jurul unor fortificații de refugiu și sanctuare fiind în continuare păgâni.

În cadrul fortificațiilor arheologii ucraineni obișnuiesc să includă și acele "horodiști-sanctuare". Ca urmare a creștinării oficiale a Rusiei vechi, în teritoriile marginale statului încă se obișnuia ridicarea de altare-sanctuare, în zone slab locuite, greu accesibile, cu practicarea pe ascuns a vechilor ritualuri. Așa s-ar putea interpreta pentru aceste timpuri astfel de descoperiri, valuri de pământ dispuse în cerc, cu urme de altare (pavaje) din piatră, focuri rituale și urme de jertfe. Uneori, pământul pe care se ridicau aceste forme de lut, care în mod simbolic despărțeau lumea pământeană de cea a zeilor, era purificat prin focuri rituale însoțite de jertfe.

Cercetările arheologice din actuala regiune Cernăuți au pus în evidență existența unei grupe de monumente cu evident rol religios, caracterizate în primul rând prin existența de valuri (și evident și șanțurile de unde s-a scos pământul), cu semnificații de delimitare și simbolic de protejare – ca în cazul fortificațiilor contemporane – în aceste cazuri a idolilor din centrul acestor complexe. De altfel, acest tip de sanctuare este cunoscut și în bazinul Niprului Superior, la Astaškovo, Gorodok, sau Tušemlja, sau chiar la Kiev și Peryn (Timoščuk, 1976a, 84; Mihajlina, 1997, 76).

Alegerea pozițiilor dominante altitudinal față de împrejurimi, și forma lor circulară (aluzie la conturul soarelui ca simbol al vieții), au avut și ele importanța lor. Sanctuarele erau înconjurate de stâlpi din lemn, sau gropi pentru focurile sacre, iar în centru stăteau înfipti stâlpi cu patru fețe. Despre astfel de îngrădiri vorbea și mitropolitul Ilarion (Voznij, 2009, I, 68-69).

Cel mai semnificativ loc de cult din actuala regiune Cernăuți este fără îndoială cel din bazinul Prutului Superior, din pădurea Rjavensk (satul cu același nume, deal Hrenova, r. Zastavna; pl. 33/F), plasat – deloc întâmplător – în centrul unei grupări de așezări, între care se remarcă la circa doar trei kilometri sud-vest cea fortificată de la Dobronăuți. Complexul religios de aici, din vecinătatea a numeroase locuințe dotate cu cuptoare din pietre aparținând culturii Luka-Rajkovec'ka, a fost amenajat pe vârful celui mai înalt deal din împrejurimi, fiind alcătuit din două valuri de pământ concentrice, la distanțe de 6-12 metri unul față de celălalt și înalte de circa 1,5 metri. Valul exterior avea diametrul de circa 70 metri. Spațiul central, oval, avea diametrul maxim de 24 metri. Fără să fie în fapt o *fortificație - loc de cult*, așa cum s-a afirmat, săpăturile de aici au infirmat existența unor

elemente defensive propriu-zise (Timoščuk, 1976, 75-81; Idem, 1976a, 85-86, Mihajlina, 1997, 76, 78).

După ce terenul pădurii fusese ars (purificat ?), sau pe el s-au depus sistematic resturile unor focuri rituale făcute o perioadă mai îndelungată, ceea ce poate fi demonstrat material prin existența unui strat de pământ gros de 10 cm, plin cu cărbuni și resturi de cenușă, s-a realizat și valul interior, cu o grosime de circa cinci metri. Protejând spiritual zona centrală, valul a fost realizat pe o structură de piatră și pari cu diametre de 10-15 cm. Pe panta exterioară a sa, a fost amenajată o porțiune lată de 1,5 m prin pavare cu lespezi de piatră, poate de protejare a valului. La rândul său, valul exterior, lat de trei metri, fusese dotat la exterior cu o mică platformă lată de 1,5 metri, pe a cărei suprafață s-au descoperit bucăți de cărbune și pietre cu urme de arsură, dar și pete de arsură de la focurile rituale care s-au făcut aici. Suprafața cea mai mare arsă avea diametrul de circa un metru.

Resturi de cărbuni și pietre arse s-au descoperit și în pământul de umplutură al șanțurilor, acum adânci doar de circa un metru, provenind tot de la focurile care se practicau pe valuri și pe platformele lor. Deosebit de important este stâlpul de piatră, găsit acum rupt în două ca urmare a unei agresiuni intenționate, lung de 2,5 m, cu fațete la bază late de 0,9 m și mai înguste spre vârf, ce fusese răsturnat din centrul complexului pe panta exterioară a valului interior. Desigur, idolul fusese înlăturat ca urmare a convertirii populației la creștinism.

Prin urmare, de vreme ce spațiul central, ceva mai înalt, fusese folosit ca sanctuar, în cel dintre valuri se construiseră case de tipul cunoscut drept „case lungi”, pe care academicianul sovietic Rybakov le considera cu multă generozitate drept „conace, palate”. Lățimea construcțiilor, din care au rămas doar bucăți de cărbuni și bulgări de chirpic de la pereți lutuiți, era de până la cinci metri. La ele s-au adăugat resturi de viețuire umană, fragmente ceramice și oase de animale.

Pentru necesitățile cotidiene, s-a realizat și o fântână cu peretele căptușit cu piatră.

Datarea complexului se leagă de perioada premergătoare adoptării creștinismului, cea a secolelor IX-X, poate și început de XI, în care a existat și cultura arheologică menționată.

În jurul a cinci așezări deschise și a unei fortificații, s-a ridicat sanctuarul de la Kulešovka/Sokirjani, plasat pe un promontoriu înalt de 80 de metri (loc în traducere „Palanca de Jos) și mărginit de malul înalt al Nistrului și de cel al unui mic afluent ce curge dinspre satul Palanka. În partea estică a acestui platou se observă o formă circulară cu centrul mai ridicat și diametrul de opt metri, delimitată de un mic șanț. În plus,

concentric, pe o distanță de circa 70 m, s-au mai ridicat sub formă de arce de cerc cinci rânduri de valuri și șanțurile anexe. Cercetarea prin săpătură a primelor două a demonstrat că primul, deși lat de 9 metri, era înalt doar de 0,6 m, fundul șanțului său, plat, fiind pavat cu piatră. Pe coama valului, aplatizată, o alveolare adâncă de 20 cm și lată de trei metri conținea cărbuni, oase de animale, calcinate, pietre arse și ceramică din cursul veacurilor IX-X. Celălalt val, și el cu conotații simbolice, ar fi fost cu vârful ascuțit. Al treilea segment de val avea terminal o suprafață plată, lată de patru metri, unde s-au găsit resturi de parament de piatră (Timoșćuk, Rusanova, 1983, 161-163; Pivovarov, 2001, 99, fig. 17/1).

După cum s-a văzut și aici nu se poate vorbi despre lucrări defensive propriu-zise, ceea ce demonstrează, ca și sărăcia inventarului arheologic și orientarea botului de deal spre răsărit, că este vorba despre un loc de cult.

Tot pe o înălțime, la Horbova/Hliboca, s-a amenajat un loc de cult, înconjurat cu un val de pământ de 30 de metri în diametru, ce avea inițial o lățime de peste doi metri și o înălțime de circa 1,1 m. În partea vestică a sa, pe vârful său aplatizat, se făcuseră focuri rituale. În plus, s-au descoperit oase de animale provenind de la ospetele rituale. Datarea coincide cu marea așezare ale cărei urme se observă în solul arabil, la vest, pe o lungime de peste 800 de metri și care aparține aceleiași culturi arheologice LR (Timoșćuk, 1976a, 89-90).

Destul de asemănător este sanctuarul de la Babin, din raionul Kel'menci, inclusiv ca poziționare pe o înălțime cu perspectivă spre albia Nistului, numită *Horodiște*, al cărei vârf este mărginit de un șanț adânc încă de circa 0,5 m, cu diametrul de circa șapte metri – pl. 33/A, D. În exterior se mai găsesc urmele de la două șanțuri și valuri, în cel din exterior fiind găsite prin săpătură fragmente ceramice databile în secolele IX-X, cărbuni, oase calcinate și resturi de lut ars cu amprentări de lemn. Spre marginea platoului se găsește o grupare naturală de blocuri de piatră, la mijloc fiind unul ce sugerează o ființă umană șezând.

La datarea complexului poate concura și existența la poalele înălțimii a unei așezări care a existat o perioadă ceva mai mare, în secolele IX-XII, deci și în perioada creștinării slavilor și imediat după, care s-a folosit o vreme de acest complex, ca și încă nouă așezări ceva mai modeste din împrejurimi (Timoșćuk, Rusanova, 1983, 164-165; Pivovarov, 2001, 99, fig. 17/2).

Pe valea Nistrului a existat și situl de la Zelenaja Lipa/Hotin, cu o ridicare a terenului său din marginea nordică, deasupra malului drept al apei. Din păcate, unele tranșee au distrus anumite sectoare. În suprafața plană a sitului s-au identificat două niveluri arheologice, din secolele X-XI. Primul a

fost răvășit de amenajarea unei construcții, parțial și ea distrusă (5,30 m x minim 4,20 m), orientată după punctele cardinale, realizată din bârne și niulele lutuite, datată cu ceramică din veacul XI, poate și începutul celui următor.

Spre centrul acestui spațiu acoperit fusese săpată o groapă cu pereții arși (diametru 0,65 m, adâncă de 1,2 m), având cărbuni în umplutură, în care este posibil să se fi implantat un stâlp cu rol de idol. În apropierea peretelui de răsărit s-a descoperit un schelet uman, cu mâinile puse pe piept și capul spre apus, deci caracteristici vechi creștine. Ca inventar se menționează doar fragmente „de la vase de origine slavă”. Este posibil ca defunctul – opinăm noi – să fi fost la un moment dat sacerdotul acestui loc considerat sfânt, convertit la noua religie. Clădirea era flancată de mai multe gropi, adânci sub un metru, unde au ars focuri rituale, dovadă fiind și resturile de cărbuni din ele. În partea vestică a terenului s-a săpat probabil tot atunci, în stâncă, un puț adânc de 14 metri, poate cu rol de fântână sacră, astfel de analogii mai fiind cunoscute în reg. L’viv.

În sfârșit, se apreciază că distrugerea acestui templu s-ar fi petrecut spre mijlocul secolului XII, când noua religie era deja adoptată în vechea Rusie, dar mai greu în părțile ei marginale. În zona de migrație slavă, la Gross Radene, în fosta Germanie comunistă, s-a cercetat o analogie pentru acest sanctuar, cu o clădire din bârne, de 12,5 x 7 metri, larg datată în secolele X-XII, o alta, dar necercetată suficient din motive obiective, fiind cunoscută la sanctuarul de la Rudniki (r. Sneatin, reg. Ivano-Frankivs’k, din același interval cronologic (*Ibidem*, 165-166; respectiv *Ibidem*, 101, fig. 17/3).

Tot pe valea Nistrului, la Nagoreany/Kel’menci, pe o înălțime a malului drept, se observă un nucleu central mai ridicat, în diametru de circa 20 metri, limitat spre apă de traseul a două șanțuri și valuri de pământ, iar în partea opusă de un segment de șanț și val. În urma săpăturilor s-a descoperit ceramică LR (sec. IX-X) și din următoarele două veacuri. În microzonă existau șase așezări care puteau beneficia de acest sanctuar, între ele și cea de la poalele înălțimii. Și aici, existența unor blocuri mari de piatră pot sugera siluete umane (**Timoščuk, Rusanova, 1983, 165**).

Literatura de specialitate mai menționează - tot pe Nistru - două cazuri de eventuale locuri de cult, Ruhotin și Kulišivka, unde pe unele valuri de pământ s-au cercetat resturi de focuri rituale (?) (**Timoščuk, 1976a, 91**; vezi și **Voznij, 2009, I, 58**). Ele puteau fi și focuri cu rol de supraveghere pe timpul nopții. O situație mai deosebită s-a constatat la horodiștea Kulišivci, unde pe fundul șanțului de apărare, lat de 5,3 m, s-a constatat existența probabilă a unui mic altar de jertfă, realizat din lespezi de piatră, pe care s-au

găsit bucăți de lut ars, cărbune și ceramică “rusească veche”, un astfel de complex putând fi tot așa interpretat precum cel de pe fundul șanțului de apărare de la Horbova (Voznij, 2009, I, 108).

La Revne/Kicman’, în marginea teritoriului nefortificat al așezării, s-a cercetat o adâncitură ovală, în a cărei pământ de umplutură, negru cu cenușă și cărbuni, au apărut pe o profunzime de 0,45 m, fragmente ceramice și oase calcinate. În partea de nord fuseseră puse în semicerc șase pietre, iar în exterior, în fața laturii răsăritene, implantați trei stâlpi. Sub acest nivel, mai timpuriu se realizase o platformă pietruită, cu urme evidente de arsură, cărbuni și ceramică fragmentară. Conturul platformei era realizat dintr-o șanțuire, adâncă de 15-21 cm și lată de 10-15 cm. În interiorul acestei suprafețe ovale fusese îngropat un stâlp, iar în marginea estică a complexului existase o vatră de foc. Cele mai multe piese de inventar s-au descoperit lângă fostul stâlp: ceramică din secolele IX-X, o lamă de cuțit, un nasture din plumb, o mărgică fragmentară din sticlă galbenă, un cercel și o brățară din sticlă. Urmare a unor ospețe, sau doar sacrificări rituale, pe pavaj au apărut și resturi de oase de animale, inclusiv de păsări. După acad. Rybakov, complexul a fost un *sanctuar de margine de așezare* (Mihajlina, 1997, 78-81).

Locuri de cult, mai modeste, au fost și cele unde se ridicau doar idoli din lemn sau piatră, fie simpli stâlpi, fie statui umane redade schematic. După datele lui Boris Timoščuk, în zona Nistrului Mijlociu astfel de idoli simpli din piatră erau în peste 30 de puncte. Un caz mai cunoscut este stâlpul de la Jarivka/Hotin, ce prezintă două fețe, de femeie și de bărbat, întoarse în direcții diametral opuse, dar contextul arheologic al descoperirii nu a fost suficient de convingător din punct de vedere cronologic (Timoščuk, 1976a, 91; Dobrzans’ki, Makar, Masan, 2002, 40-41).*

În fine, mai menționăm unele sanctuare slave păgâne din regiunea Cernăuți, deschise, la Neporotovo, Ivankovci, Jurkovici. Cu timpul, numărul acestor locuri de cult se micșorează treptat, enclavele păgâne ajungând prigonite de creștini: Babin, Nagoreany, Kulišivka.

Dovezi ale unor astfel de locuri cu idoli sunt și toponimele ce derivă de la denumirea de „Baba”, cu același sens și în română, totul pornind probabil de la aspectul neîngrijit al execuției unor astfel de statui. Pe dealul cu același nume de lângă Vasiliv-Zastavna ar fi existat după tradiția locală un astfel de stâlp din piatră, iar pe altul, la fel numit, de la Dobronăuți,

* Pentru idoli slavi cu patru fețe din zona de la nord de Nistrul Mijlociu, se poate consulta Vinokur, 1983, 122-123, fig. 3, sau Georgiev, 1984, 16-29 (închinăți lui Sviatovit). Idoli cu astfel de denumiri, acele „kamenny baby”, au mai fost atribuite în unele zone și cumanilor (Corbu, 2006, 115).

același raion, s-a descoperit ocazional o groapă veche, cu diametrul de circa un metru, în care se putuse implanta un astfel de idol. Alte localități cu un astfel de toponim sunt Rjavensk și Verbivci, tot în același raion nordic, dar și la Lenkivci-Kel'menci, în toate fiind demonstrat un nivel de locuire din veacurile VIII-IX.

Pomind de la aceeași rădăcină, mai menționăm cele două sate Babin din regiune, unele izvoare și fântâni numite „Babeneme”, sau pâraiașul Babeu (sau Babin) pe al cărui mal s-au păstrat urme arheologice de la o așezare din aceleași veacuri ca mai sus (**Timoșčuk, 1976a, 92; Idem, 1976, 48-49**).

Desigur, începerea creștinării rușilor kievieni a dus la distrugerea treptată a acestor monumente, deși nu se știe în ce măsură unele s-au putut conserva mai bine în timp, suferind distrugerii minore. Este cazul, de exemplu, nu prea departe de limita nordică de studiu, în regiunea vecină de cel de la Hrebtiev-Novoușica/Hmielnicki, unde se pare că în secolul al XIX-lea mai exista destul de satisfăcător păstrat un astfel de sanctuar cu idol (**Timoșčuk, Rusanova, 1983, 170**).

Așa cum bine se cunoaște în literatura de specialitate, Volodemir (Vladimir, cel Sfânt = Sviatoslavici), după ce a fost botezat, ca și kievienii săi, a poruncit distrugerea idolilor și ridicarea pe locul lor a primelor biserici, unele cu ajutorul meșterilor din Bizanț (**Timoșčuk, 1976a, 92**, cu bibl.).

În sfârșit, trebuie să mai subliniem faptul că deocamdată în regiunea Cernăuți, față de vechea lume slavă (Perena, nu departe de Novgorod, Hodosievič-Bielorusia, Šumsk-Volânia, Kiev, sau mai aproape Gorodok-Podolia...), nu s-au descoperit simplele altare, locuri de jertfe („trebișča”), locuri neamenajate special, neîngrădite, deci fără valuri de pământ, dar cu urme de la fostele depuneri rituale de jertfe, oase de animale și resturi de vase sparte ritual. Este drept că ele aveau în mod normal și idoli, dar lipsa lor până acum în zona noastră considerăm că este până acum doar o chestiune de hazard. În această situație, în regiune rămân ca monumente tipice pentru perioada păgână doar aceste sanctuare, contemporane și vremurilor creștinării forțate și oficiale a populației, când are loc și o extensie demografică, fiecare grupare mai importantă de sate putând – în frunte cu clanul sacerdoților, relativ nou apărut – nu numai să-și ridice un loc de refugiu de tip „horodiște”, dar și un astfel de sanctuar, realizat în funcție de caracteristicile terenului afectat, de concepțiile liderilor lor spirituali, dar și de capacitatea de muncă a comunităților respective.

Desigur, noi cercetări în viitorul mai îndepărtat vor putea descoperi, atât în nordul, dar și în sudul Bucovinei, locuri de cult de mai mică anvergură, fără valuri de pământ, în care totuși au avut loc numeroase

manifestări cultice, poate chiar sute de ani de-a rândul, căci este foarte plauzibil ca fiecare așezare slavă de o anumită mărime să fi avut un astfel de loc, cu măcar un idol din lemn.

Din păcate, vechii slavi nepracticând scrisul, nu au putut să ne transmită multe informații despre credințele lor religioase. Folosirea și generalizarea alfabetului s-a petrecut doar în vremea creștinării lor, spre sfârșitul primului mileniu după Hristos.

La cumpăna de milenii se poate aprecia că cea mai mare parte a populației est-carpătice adoptase definitiv creștinismul.

Ceea ce a schimbat destinul limbii românești în oficierea cultului ortodox, a fost trecerea bulgarilor sub jurisdicția constantinopolitană, în folosul limbii slavone, în secolul al XII-lea vlahii de la sud de Dunăre fiind și ei obligați să renunțe la cărțile de cult latine, ceea ce a contribuit în timp la accelerarea procesului lor de bulgarizare. În 1020 tot ei vor fi supuși religioș mitropoliei de la Ohrida. De la bulgari, liturgia în vechea limbă slavă va trece la sârbi și ruși. Despărțirea românilor de latină va fi definitivă prin producerea despărțirii bisericilor catolică și ortodoxă din 1054. Înconjurați aproape total de popoare slave, românii s-au resemnat folosind româna doar la rugăciuni lor, veacuri la rândul viața religioasă a românilor continuând în acest curios bilingvism. O situație asemănătoare, de exemplu, la slavii polonezi, limba bisericii fiind latina, o limbă ce nu se mai vorbea de populația spațiului fostului imperiu roman.

Urmare a acestor relații de sânge și nu numai, în Evul Mediu mult timp preoții maramureșeni primeau hirononia în Moldova, iar unele mănăstiri, precum Moiseiu, erau metohuri ale celor de peste munți, în special Putna. Vezi și pelerinajul anual, ce continuă și astăzi, al celor din Maramureș la Sf. Ioan cel Nou de la Suceava.

Preluarea slavei vechi ca limbă oficială în noua cancelarie moldovenească noi o explicăm în primul rând ca urmare a importanței substratului slav feudal din nordul viitorului stat, care a oferit pe loc puțința redactării înscrisurilor de orice natură. Emigranții maramureșeni și transilvăneni, în lipsa personalului ecleziastic specializat în vechea latină a lumii catolice și ca urmare și a legăturilor confesionale tradiționale cu lumea galițiană, firește au trebuit să-și însușească încă de la început noua scriere.

După opinii mai noi, slava a exercitat o influență mai mare asupra limbii române de abia începând cu secolul al XII-lea (**Paliga, Teodor, 259**).

În privința spațiului est-carpatic, mai ales a părții sale de nord, este de presupus în anumite timpuri și o influență și poate chiar dependență religioasă față de Halici (**Spinei, 1997, 150** cu bibl.). Ca să nu mai spunem că viețuirea slavo-română a fost și ea un factor ce a favorizat în mod concret

îmbrățișarea slavonei de cult de către români. Așa cum în Europa Occidentală au existat perioade de coabitări și osmoze etno-culturale dintre diferite etnii ca în cazurile Angliei, Franței, Italiei ș. a., (anglo-saxoni, normanzi, longobarzi, vizigoți...), care în cele din urmă au și dus la definirea unor popoare europene, tot așa credem că a fost foarte posibil ca aici, cel puțin în nordul viitorului stat, să fi existat o etapă de viețuire slavo-română, încheiată în general cu asimilarea populației rutene (mai puțin în extremitatea nordică a țării). În plus, de-a lungul vremii au existat adaosuri rutene (vezi colonizările făcute de Ștefan cel Mare, sau informația lui Cantemir despre continuitatea vorbirii limbii lor chiar și în vremea sa).

Începând cu secolul IX se folosesc tot mai mult cruciulițele pandantiv, fie metalice (Hlincea-Iași, Echimăuți în Basarabia), fie din piatră (Murgeni, sau Dodești-Vaslui). Din importantul punct arheologic de la Suceava-Șipot, provin piese din bronz, sau altele din localități necunoscute din regiunea Cernăuți (**Idem, 1979a, 237**).

Cruciulițele pectorale, simple sau duble relicviar (numite și “encolpioane”)* au fost unul din produsele de succes care se vehiculau și în nordul Dunării de Jos, din rațiuni comerciale, dar și din prozelitism religios. Moda purtării lor se va stinge începând cu secolul al XV-lea. Desigur, principalele centre de producție ortodoxă s-au aflat spre sfârșitul primului mileniu creștin în Bizanț, când folosirea lor începe să prindă caracter mai larg și ulterior, după creștinarea slavilor - din secolul al XI-lea - și în cnezatele rusești. Fenomenul a fost încurajat și de o deschidere mai mare a pieții, prin intensificarea influenței bizantine la nordul fluviului, după reintrarea spațiului sud-dunărean sub stăpânire bizantină grație politicii militare a împăraților Ioan I Tzimiskes și ulterior Vasile al II-lea, supranumit “Bulgaroctonul”.

Mai spectaculoase sunt crucile encolpion, purtate de către personaje mai importante în ierarhia ortodoxă locală, sau de misionari, care prezintă scene și personaje religioase și chiar inscripții. Originea lor este fără îndoială bizantină, ulterior producția unor astfel de piese de cult fiind preluată și de către alte centre. Începând cu secolele X-XI ele se difuzează mult nu numai în Balcani, dar și spre Occidentul european.

Între cele două părți componente se păstrau așa-zisele *relicve sfinte*, resturi de oase, de veșminte de martiri și sfinți, sau chiar din lemnul Crucii de pe Golgota. Desigur, din lumea bizantină se continuă astfel de importuri, dar datorită dezvoltării vechilor cnezate rusești, dar și a apropierei geografice mai mari, mai ales în părțile centrale și nordice ale spațiului carpato-nistean

* Nu ne propunem aici o enunțare eshaustivă a teinei, de altfel deosebit de generoasă.

se întâlnesc astfel de piese produse de slavi. Astfel de cruci de tip vechi rusesc (*kievian*), s-au clasificat în două tipuri principale.

Tipului *A*, după clasificarea Spinei (1992), aparțin piesele de la Botoșani, Brăești, Vorniceni, Fundu Herții și Ibănești (ultimele două localități cu fortificații identificate !) – jud. Botoșani, Piatra Neamț, Siret (fragment), Zaharești și Brădățel* (**Emandi, 1985, fig. 17**), Orheiul Vechi și Soroca în Basarabia (**Teodor, 1991, 91 și urm.; Matei, Emandi, Monoranu, 126-130**).

Tipul *B*, în general de dimensiuni mai reduse, este reprezentat de piese asemănătoare ca iconografie și inscripții, precum tot în zona central-nordică a spațiului est-carpatic la Bâta Doamnei-Piatra Neamț (două exemplare !) și Căndești-Neamț, Miorcani și Ghireni-Botoșani, Gorodiște și Orheiul Vechi în Basarabia. Piesa de la Suceava-Șipot, redă un arhanghel cu sulită, probabil Mihail. Cele câteva cruci din regiunea Cernăuții au medalioanele laterale de formă pătrată, pe suprafața crucii fiind redat Sf. Sihail cu sceptru în mână.

Mai puțin complicată de realizat, se poate presupune că o serie de cruciulițe pandantiv din bronz, sau piatră, au putut fi produse de către comunitățile locale. În părțile septentrionale ale Moldovei astfel de piese de cult se cunosc la Vasiliv (secolele XII-XIII), Lenkivci, Cernăuți (**Noll, 1974, 91-92, fig. 66; Spinei, 1979a, 237**), ca și în unele localități necunoscute ale aceleiași regiuni (**Spinei, 1979a, 237, 9/1-4**).

În zona istorică suceveană Șipot, pe str. Ștefăniță Vodă, s-au descoperit un pandantiv circular, din bronz, având în mijloc o cruce ajurată și o cruciuliță din același metal, decorată cu pseudo-granule, databile în secolele XI-XII (**Batariuc, Andronic, 1992, 45-46, fig. 9/1-2**).

Alături de câteva piese descoperite în județele Vrancea, Vaslui și Iași, încadrabile mai sigur în secolul XI, menționăm și jumătatea de piesă de la Vasiliv/Zastavna (**Timošćuk, 1982, 26, fig. 14/9**), pe care este redat Isus răstignit pe cruce. Deasupra capului este poziționat un simbol cruciform, iar sub brațele întinse orizontal stă scris destul de neglijent după toate probabilitățile *ICYC - NHRI*. Piesa a putut fi și o copie haliciană după un model grecesc. Tot prin incizie a fost realizată și piesa descoperită la Lunca-Botoșani, la ea și la cea de la Bâta Doamnei folosindu-se și tehnica încrustării cu *niello*, neexcluzându-se posibilitatea ca și meșteșugari kievieni sau halicieni, preluând această metodă balcanică de decorare, să fi fost autorii unor astfel de piese de cult din spațiul est-carpatic.

*Vezi **Teodor, 1991, 101, n. 216** – piesele se găseau în colecțiile muzeului sucevean. În realitate, doar piesa fragmentară de la Siret, se găsește în expoziția orașului amintit, restul dispărând în condiții cunoscute doar de E. I. Emandi (decedat).

Ca un efect al producției (și comercializării) cruciulițelor-encolpion în Rusia kieviană, care de altfel în secolele XI-XIII (până la invazia mongolă) a cunoscut o remarcabilă dezvoltare, inclusiv culturală, în spațiul bucovinean au pătruns și alte tipuri de piese religioase. Exemplare cu ilustrarea sfinților Boris și Gleb, fii ai cneazului Vladimir cel Sfânt, care impusese creștinismul la 988, s-au descoperit în împrejurimile Sucevei (condiții necunoscute), sau la Nedoboevcy (Nedibăuți) (Spinei, 2010, 97, 103).*

Datarea largă a lor, ținând cont că ele se și purtau generații la rândul, considerăm că poate fi secolele XI-XIII, oricum după 1072 când se admite că a avut loc canonizarea celor două personalități. Din harta fig. 1, rezultă că cele mai multe piese provin din zona de mijloc a Niprului (Kiev) și din cea ucraineană de la nordul Nistrului de Mijloc și de Sus.

Nu putem ști în ce măsură cultul celor doi sfinți slavi a cuprins și spațiul est-carpatic. Probabil pentru comunitățile slave cel puțin din extremitatea nordică a acestui teritoriu, este posibil, așa cum s-a constatat pentru unele comunități îndepărtate de centrele inițiale de producție ale acestor piese de cult. Dacă numele lui Gleb nu a fost întâlnit în documentele medievale moldovenești, în schimb antroponimul Boris a fost folosit de anumite persoane, conform informațiilor culese de Victor Spinei (*Ibidem*, 124-125). La cele afirmate de eruditul autor, menționăm faptul că aceste obiecte de cult au putut fi răspândite și în viitoarea Moldovă atât pe calea prozelitismului religios, cât și din rațiuni comerciale, deși influența bizantină va fi în scădere spre sfârșitul veacului al XII-lea și mai ales după ocuparea Constantinopolului de către cruciați.

Desigur, ele au putut fi purtate deosebit de mult timp, din generație în generație, până în veacurile evului mediu dezvoltat, neputând data întotdeauna complexe arheologice unde s-au găsit.

În regiunea Cernăuți au fost reperate și alte piese vechi rusești, tot din bronz, cu capetele brațelor rotunjite, cu semnul crucii incizat central, mai mici ca dimensiuni, uneori decorate în incizii și cu tehnica *niello*. Două astfel de obiecte de cult au această origine a descoperirii, în ajutorul datării fiind descoperiri asemănătoare în context datat bine arheologic (sec. XII-XIII), plasate la Lencăuți și Vasiliv. În ultimul sit, de altfel deosebit de important, a mai apărut un unicat, de mici dimensiuni, cu redare schematică a crucificării lui Isus prin incizie umplută contrastantă în tehnica *niello*.

În fine, așa cum sublinia Victor Spinei, purtarea acestor piese, de proveniență slavă nu a însemnat, cum au interpretat unii, că beneficiarii lor

* Din cele 152 de piese catalogate de autor, la 77 nu li se cunoaște locul de proveniență - 102. Pentru descoperiri nord-bucovinene vezi și Pivovarov, 185, 190, fig. 39/8.

erau numai slavi (*Ibidem*, 174). Ar fi însemnat, după opinia noastră, că și piesele bizantine ar fi trebuit să fie folosite numai de către emigranți greci. Dar, în aceeași ordine de idei, totuși, avem unele rezerve asupra opiniei citate mai sus, pentru spațiul bucovinean, personal acceptând ipotetic că aici, mai ales dincolo de Prutul Cernăuților, a viețuit o populație slavă, compactă, aflată în legătură directă confesională cu mitropolia de la Halici, care putea obține chiar și venituri prin vehicularea și comercializarea unor astfel de piese de cult.

În *Catalogul obiectelor colecționate de Muzeul orășenesc Suceava* (1929), la paragraful 21 apare inventariată “o colecție de cruci mici mai cu seamă din fier găsite în cetate și împrejurime”- fără descriere. Azi se mai păstrează patru exemplare de acest tip. O piesă inedită provine din vechea colecție a muzeului sucevean. Din cele șapte astfel de piese rămase din vechea colecție, dintre care două din fier și cinci din bronz, incluzând și pe cea în discuție, patru dintre cele din bronz sunt asemănătoare prin ornamentare cu pseudo (semigranule) și lățirea capetelor brațelor.

Ținând cont de o serie de analogii, chiar mai îndepărtate, de la Dinogetia sau Păcuiul lui Soare, de reactivarea relațiilor dintre Bizanț și lumea nord-dunăreană, piesele de acest tip se pot data larg în secolele XI-XII, cel puțin unele putând proveni din zona *Șipot-Drumul Național* unde se cunoaște un nivel de locuire prefeudal și feudal timpuriu (*Andronic*, 1979). În acest sens amintim că la Suceava, în sectoarele *Șipot* și *IRC*, s-au descoperit fragmente ceramice modelate cu roata, inclusiv un fund de vas ștampilat cu semnul crucii, ca semn de olar, databile în secolele IX-X (*Matei*, 1963, 32-33, fig. 5), dar și o monedă de la împăratul bizantin Mihail IV Paflagonianul (1034-1041), chiar dacă nu a fost descoperită într-un complex arheologic închis. Deoarece fusese perforată, se poate presupune că a fost mult timp folosită ca podoabă, în descoperire fiind asociată cu material ceramic databil după Matei în secolul al XIII-lea. Din același secol ar putea proveni și o monedă din sectorul *Șipot*, slab conservată, poate emisă de țaratul bulgar, găsită în apropierea unei locuințe – se afirmă – cu inventar „mai vechi decât secolul XIV” (*Ibidem*, 33, notele 58-59).

O piesă de import bizantin, legată tot de personaje religioase mai importante a fost capacul de cădelniță din bronz, cu decor geometric ajurat de la Coșna-Floreni, aparținând unui mai vechi tip sirian (sec. VI-VII), dar care prin robustețe, prețiozitate intrinsecă și de cult, a fost folosit până în veacul al XI-lea, după apartenența cronologică a depozitului de piese de acolo (*Teodor*, 1970, 114, fig. 8/15). Nu excludem însă ca piesa să fi fost folosită și în secolele următoare, când a și fost luată și dusă la Coșna (probabil jaf mongol). Tot cu semnificații religioase este și coada lingurii din

os din fortificația de la Lenkivci, având două litere slavone (sau grecești) incizate, care par a sugera numele Isus (**Timoșčuk, 1982, 77, fig. 43/8**).

O piesă de referință este și inelul de bronz de la Vornicenii Mari, asemănător cu un altul de la Fedești-Vaslui, prin crucea incizată de pe el – **Matei, Emandi, 1982, 187, fig. 22/3**. Referitor la necropola de la Vornicenii Mari, unde s-au cercetat 52 de morminte de înhumați, fără sicrie și inventar pentru datare, dar cu orientarea scheletelor exclusiv vest-est, informații ce nu ajută la stabilirea vechimii necropolei, suntem cu totul de acord cu Dan Gh. Teodor, când acesta nu accepta o datare a necropolei coborâtă și în veacul al XII-lea, pe baza comparării cu ceramica de la Băiceni-Iași, sit care nu trece în niciun caz de începutul veacului al XI-lea (**Teodor, 1991, 97, cu bibl.**).

Dacă pentru secolele IX-XI la răsărit de Carpați, se poate accepta încă o folosire izolată a ritului incinerării, fie la autohtoni fie mai ales la comunități slave încă păgâne și neasimilate etnic pe plan local, în veacurile XII-XIV cu siguranță se ajunge la generalizarea totală a înhumării.

În perioada secolelor XII-XIV s-au practicat pe diferite obiecte, în primul rând ceramică, semne – simboluri de cruci, ca și litere grecești și slavone asociate simbolurilor creștine. O semnificație aparte posedă tiparul de obiect creștin descoperit la Gorodnici, pe Nistru (**Ratič, 62, pl. 13/29**).

Deși depărtarea de Bizanț a zonei sudice a Bucovinei era mai mică față de actuala regiune Cernăuți, aici, la nord de orașul Siret și de actuala frontieră de stat, s-au găsit cele mai consistente vestigii, piese și construcții vechi de caracter creștin, aceasta datorită iradierii creștinismului de la Halici. Acum, în secolele XII-XIII, în mod cert s-au ridicat și lăcașuri de cult la Vasiliv și Vicna (aici încăpere cu absidă trapezoidală, din lemn, pe temelie de piatră (**Timoșčuk, 1982, 142-152, fig. 82-85; respectiv 138-142, fig. 79**), pentru restul viitorului spațiu moldovenesc cunoscându-se doar un lăcaș de cult la fortificația Bâtca Doamnei/Piatra Neamț (după temelia din piatră, o încăpere din lemn cu absidă semicirculară adosată - vezi **Gostar, 1969, 12**).

De mare valoare documentară se bucură biserica zisă *Albă* de la Vasiliv/Zastavna, cu plan de cruce greacă înscrisă, dotată astfel cu trei nave longitudinale, naos și pronaos și abside semicirculare. De dimensiuni deosebite pentru acea vreme (21,2 m x 13,6 m), asemănătoare unui edificiu tip catedrală, fusese construită din piatră legată cu mortar. În jurul și în interiorul bisericii din secolele XII-XIII de la Vasiliv, investigată arheologic în anii 1958-1959, s-au descoperit peste 15 morminte în sarcofage din piatră și gropi căptușite cu lespezi. Pe unele sarcofage s-au identificat incizări de litere slavone și simboluri religioase. Tot în acest sit s-au descoperit mai multe cruciulițe.

Este posibil ca feudații locali care au susținut financiar construcția, să fi apelat chiar la meșteri sud-dunăreni. Oricum se poate aprecia că cel puțin zona nordică a Bucovinei istorice, unde așa cum s-au văzut s-au găsit cele mai multe piese de cult de factură veche rusă, a fost acum în dependență ierarhică religioasă de Episcopia de Halici, care uneori a funcționat ca mitropolie.

Altă construcție de referință este cea de la Vicna-punct *Martinovka*, un edificiu de 6 x 6 m (fără absidă), cu temelie din piatră și la acea vreme pereții din lemn. După piesele din acest loc (săpături din 1960), inclusiv din mormintele cu sarcofag din piatră de aici, complexul se datează tot în secolele XII-XIII (Timoșčuk, 1982, 138, 140-141, fig. 79).

Prin înmulțirea populației este firesc și ca numărul de morminte creștine descoperite până acum să crească. Puncte de reper în acest sens sunt cercetările de la Hudum/M. Eminescu-Botoșani (Spinei, Popovici-Baltă, 1974, 115-134), Liteni/Moara-Suceava, Vorniceni Mari* - Matei, Emandi, 1982, 76-89, 115-129).

Cu toate încercările de catolicizare a regatului maghiar și în condițiile dominației populațiilor turcice și a tătarilor, în primele secole ale noului mileniu creștin se poate presupune o viață religioasă ortodoxă din ce în ce mai puternică, care o dată cu constituirea statului unitar românesc de la răsărit de Carpați își va găsi deplina sa formă de organizare.

Pentru secolul al XI-lea, cunoscuta cronică *Podoaba istoriilor* a persanului Gardizi, amintește că "lângă slavi este un popor din imperiul roman și toți sunt creștini... Și ei sunt mai mulți ca maghiarii". Sub poziționarea acestui etnic, deci spre sud, cronicarul amintește existența spațiului muntean, dintre munți și Dunăre, ceea ce personal - contrar altor opinii - ne determină să vedem în acest popor și pe românii est-carpatici, cu atât mai mult cu cât se subliniază și vecinătatea cu slavii (Teodor, 1991, 63, cu bibl.). Dincolo de erorile istoriografice și geografice inerente perioadei, considerăm că totuși măcar informația vecinătăților era cea reală.

Deși în secolele X-XII se presupune introducerea în viața bisericească a ritului bizantino-slav, în citatul amintit se subliniază cât se poate de clar originea romanică a populației.

Preluarea inițială a acestui rit din lumea bulgaro-sârbă are firește explicațiile sale logice, atât prin relațiile deosebit de intime - care în perioada

* Continuându-se o tradiție mai veche și în primele secole ale noului mileniu creștin, meul este intens cultivat, după descoperiri de la Vorniceni, Zahărești, Suceava, sau Fundu Herței (Emandi, 1979a, 51-84). De fapt, la noi și în aceste timpuri, ca și până în perioada interbelică, cultura meului a avut o importanță deosebită (Tofan, 2010, 91).

țaratului bulgaro-vlah au înregistrat un maxim - cu sudul vecin ortodox, de unde au și provenit unii misionari și călugări, prin afluxul de carte religioasă produsă în acest mediu, cât și prin întărirea astfel a capacității de rezistență ideologică în fața politicii tenace de catolicizare inițiată vreme îndelungată de papalitate și regatul maghiar de dincolo de Carpați.

Colonizarea de către maghiari a cavalerilor teutoni în 1211 în Țara Bârsei nu a avut cum să afecteze îndepărtatul spațiul nord-est carpatic. Nici după 1222, când regele maghiar Andrei al II-lea le acordă și posibilitatea extinderii posesiunilor lor dincolo de Carpați, până la Dunăre și teritoriul brodnicilor, ei nu au vizat în mod special acest areal geografic, cu atât mai mult, cu cât teritoriul sucevean de mai târziu după cât ne dăm seama în acest stadiu al cercetării, era deosebit de puțin locuit. Mai mult un spațiu tampon între ei și Halici-Volânia.

Acțiunea de catolicizare a teutonilor, deși bine organizată, susținută plenar și de papalitate, a fost de scurtă durată, încheindu-se după încă trei ani, o dată cu plecarea definitivă a lor.

Ca suprafață, episcopia nou înființată a cumanilor, sau a Milcoviei, se întindea până la cursul inferior al Siretului în est, după informațiile parvenite nu peste mult timp de la Rogerius (*Carmen Miserabile* = Cântecul de jale, ed. Popa-Lisseanu, 1935, 33, 72), iar în nord, desigur că nu afecta zona de podiș central-moldovenească. Existența unei viguroase populații românești în cadrul episcopiei, denumită ca „Walati”=vlahi, care pe deasupra era și pe cale de a asimila nu numai pe coloniștii germanici, unguri și chiar pe cumani, atrăgându-i pentru început la ortodoxia lor locală, condusă de episcopi locali, este cât se poate de explicit atestată într-o scrisoare papală din 1234 (**DRH, D, I, doc. 9**). Spre deosebire de zona de nord moldavă, cu populație mult mai redusă, deci în părțile sudice exista o densitate demografică mult mai mare.

Este de la sine înțeles că în spațiul est-carpatic existau și unele formațiuni prestatale pe care se altoiseră aceste unități organizatorice religioase ortodoxe. Urmași ai acestor mari feudali locali din sudul spațiului est-carpatic, au fost menționați ulterior, când se încerca revigorarea episcopiei Milcoviei și a catolicismului de filieră maghiară, drept ”puternicii acelor locuri” într-o scrisoare regală maghiară din 1347 (*Ibidem*, 34).

Ținând cont de realitățile istorico-demografice din partea nordică a Moldovei, suntem de aceeași opinie cu Victor Spinei (nu și cu Daň Gh. Teodor), care considera că aici s-a făcut simțită jurisdicția episcopiei de Halici (**Teodor, 1991, 66**). Referirea la episcopii ortodocși, fie de sine stătători, fie subordonați ierarhiei bizantine, din documentul de mai sus, vizează după opinia noastră doar zona sudică, eventual și centrală a viitoarei

Moldova, nu și cea nordică. Teritoriul de maxim interes pentru regatul maghiar era în aceste timpuri cel din fața trecătorii carpatice a Oituzului, pe cel mai lesnicios itinerar spre Transilvania venindu-se dinspre stepele est-europene și asiatice.

Zona nordică a viitorului stat moldovenesc considerăm că a putut depinde confesional de episcopia de Halici, după refacerea cnezatului distrus de invazia mongolă și reorganizarea sa în primii ani ai secolului al XIV-lea. Pentru unele perioade, Haliciul a beneficiat chiar de mitropolie, firește și ea supusă Patriarhiei de la Constantinopol. Din păcate, nu se cunoaște în ce măsură realizarea statului moldovenesc a adus schimbări imediate în această stare de lucruri în zona noastră septentrională. În același timp și populația jumătății sudice a spațiului est-carpatic depindea de un mare centru religios zonal dunărean, al Vicinei, tot din afara arealului moldovenesc, devenit încă din cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea mitropolie*.

Dacă, așa cum s-a văzut, sudul Moldovei a cunoscut o vreme cea mai mare influență și campanie de catolicizare (între 1353-1371 au fost hirotonisiți mai mulți episcopi ai Milcoviei), deși episcopia nu mai funcționa în mod real (*Ibidem*, 70), în schimb zona nordică, inclusiv bucovineană va fi nu numai leagănul formării noului stat feudal românesc, dar și pentru veacuri la rândul fieful ortodoxiei moldave, în care se poate presupune și după „descălecat” un aport de prelați și călugări din mediul nordic galițiano-halician.

În privința descoperirii sigiliului unui ierarh al „Rosiei” (poate al Haliciului, dacă nu al Kievului) tocmai în nordul Dobrogei, la Garvântulcea (*Dinogeția*) și pentru noi lucrurile sunt clare, piesa datorându-se nu unei dominații haliciene până aici, ci mult mai plauzibil simplei corespondențe dintre înalți ierarhi ortodocși ai vremii (*Barnea, 1969, 335-336*). Legat de această expansiune, chiar și într-o lucrare de popularizare mai nouă apărută la Chișinău, se fac exagerări. Pe harta intitulată „Rusia, 1054-1237”, treimea nordică a Moldovei medievale este integrată cnezatului de Halici (după 1199 a celui de Halici-Volânia) - *Kondakov, 2009, 6*. Mai mult, în *Istoria Bucovinei* lui Arcadi Žukovs’kij, care a avut mare succes de public în regiunea Cernăuți, teritoriul Rusiei Kieviene cuprindea în secolul al X-lea întreaga viitoare Moldovă medievală (*1991, 19*). Și acest istoric amator era tributar acestei teorii devenite clasice la ei.

* La 1359 scaunul mitropolitan de aici s-a mutat la Curtea de Argeș, ca for suprem religios al Țării Românești. Este posibil ca o parte din sud-estul viitoarei țări, să fi depins în secolele XIII-XIV de episcopia de la Cetatea Albă.

Încă din secolele VIII-IX este posibil ca strămoșii românilor și ucrainenilor să fi conviețuit în anumite zone, oricum sudice. Desigur, mai ales în zonele de contact între masivele lor demografice. Problema este unde existau aceste zone și cât ar fi putut bulversa populația din estul Carpaților diverse valuri de migratori. Au putut aceștia să favorizeze o eventuală – și mult discutată – dominație a Rusiei kieviene în spațiul nistro-dunărean ? Sau mai târziu se poate vorbi de o dominație haliciană, cum opina relativ recent, cu fermitate, I. F. Kotljar ? Analizând în mod realist puținele informații care ar putea să intre în discuție, Al. Mocja subliniază faptul că lista orașelor rusești din letopisețul de la Voskresensk, ca și cunoscutele informații documentare legate de cneazul Ivan Rostislavici, nu au nicio relevanță pentru pretinsa dominație haliciană la Dunăre (**Mocja, 2010, 170**). Ambele atestă că unele orașe sud-dunărene aveau caracter rusesc, firesc datorită etnicului slav de acolo și mai ales a contactelor intense comerciale. În plus, contrar poziției lui A. V. Majorov, care și el a insistat asupra ideii dominanței haliciene la Dunăre, măcar spre sfârșitul secolului al XII-lea, faptul că cneazul Iaroslav, poreclit “Osmomisl” a trimis expediționar navele sale până la Dunăre, așa cum ne informează “Cuvântul despre oastea lui Igor”, o operă de natură mai mult literară cu scop de gloriificare, nu demonstrează autoritatea sa permanentă, administrativă și judiciară, până acolo (**Ibidem, 171**). Desigur, putem accepta doar pentru scurte intervale de timp, temporar, unele puncte de sprijin militar expediționar, în zona gurilor Dunării.

Într-adevăr, considerăm și noi că statul halician nu avea nici pe departe suficientă putere să poată administra tot teritoriul est-carpatic până la fluviu. Așa cum se acceptă adesea, cele mai sudice orașe haliciene erau Kučelmin-ul și Ușica, ultim târg unde Ivan Berladnic a și găsit deja rezistență armată din partea puterii cneazului Iaroslav. Cel mult, cum se exprimă și Mocja, în zona sudică haliciană ar fi intrat și importanțele așezări de la Vasiliv, Onut, Bakota și Kalius. De altfel, Vasilivul și Onutul au fost menționate în cuprinsul hotarelor cnezatului de Halici-Volânia în cunoscutul Letopiseț de la Ipatievsk (**Spinei, 2014, 208**). Valabilă este și sezizarea autorului ucrainean, că în letopisețele kieviene și haliciano-volânene nu s-au menționat localități începând de pe linia amintită mai sus și până la cea a Dunării de Jos, zonă de șes, unde de altfel hălăduiau hoardele nomade pecenego-cumane care controlau întinse teritorii și spre nord, poate chiar până la linia Nistrului de Mijloc.

Interesant mai este și faptul că Mocja acceptă ideea existenței în teritoriile de la sud de Ușica, care anterior n-ar fi intrat nici în componența

statului kievian, o populație mixtă compusă din cumani și volohi (2010, 172).

Lista de istorici ai istoriografiei ucrainene, precum Orest Subtelny, Mihailo Hruszewski, Paul Robert Magocsi, care au agreat ideea întinderii ulterioare a cnezatului de Halici măcar și asupra unei părți a viitoarei Moldove este lungă. Demult și Xenopol fusese adeptul dominației haliciene asupra nordului Moldovei (Hrenciuc, 2011, 29, 31 cu inf. și bibl.).

Justificarea politicii expansioniste spre Dunărea de Jos a țarismului, inclusiv prin cunoscutul poem „Cântec despre oastea lui Igor”, a fost o realitate de netăgăduit, iar teoria dominației haliciene până la Dunăre, o filă din aceasta. La fel de cunoscut și amintit istoriografic este și episodul aventurilor lui Ivan Rostislavici, care, după ce a peregrinat un timp la Kiev și în Macedonia, ajutat de cneazul de Suzdal, ajunge la Dunăre în 1158-1159, atacând corăbiile negustorilor halicieni. Ulterior este otrăvit la Tesalonic la 1162 (vezi și Madgearu, 2007, 32; Macykevič, f. a., 34-35).

În privința hotarelor sudice ale cnezatului, firesc, de-a lungul vremii s-au exprimat opinii difertite: V. B. Antonovici la 1885 propunea Nistrul ca frontieră sudică galițiană, M. Hruszewski la 1905 opta pentru râulețul Ușica, afluent de stânga al Nistrului, iar în 1916 S. M. Seredinov susținea o linie ce unea Ușica, Mikulin și Kolomeia. În urma unei analize atente, Victor Spinei a optat pentru limite ce nu depășeau Ușița și Kucelminul (1994, 78-79)*, opinie clar demonstrată și de către Ștefan Purici, care a subliniat și politizarea (începând cu perioada ocupației austriece a Bucovinei) teoriei dominației haliciene asupra Moldovei, sau măcar a teritoriului întregii provincii. Printre susținătorii acestei teorii, mai vechi sau mai noi, Purici a menționat: Bidermann, Wickenhauser, Kaindl, Piddubnyi, Smal-Stocki, Korduba, Doroșenko, Grușevski, Pașuto, Mohov, Timoșčuk și firește Žukovs’kij (1997, 189 și urm.). Și A. N. Nasonov considera greșit în 1951 că includerea orașelor moldovenesti în cunoscuta listă, ar fi fost o urmare a unei vechi dominații haliciene asupra spațiului est-carpatic. În plus, ultimul nu explica de ce în acest important izvor științific se fac referiri și la o serie de orașe bulgărești. În fapt, studiul istoricului sucevean este până în prezent cel mai nou și complet pe această temă, el fixând cu dovezi documentare clare limitele sudice ale statului halician: Kalius/Ușița Nouă, reg. Hmel’nic’kij – Kučelmin – Ușița – Bakota/Kamenec-Podolsk, reg. Hmel’nic’kij – Onu/Zastavna – Vasiliv (*Ibidem*, 198, cu multe alte inf.).

* Ușița (azi Stara Ușica/Kamenec-Podolsk, reg. Hmel’nic’kij) se plasează la vărsarea râulețului omonim în Nistru, iar Kucelminul la vărsarea Kaiutinului în Nistru, între Neporotovo și Lomaciți (r. Secureni).

Posedând un simț istoric pătrunzător și Nicolae Iorga specifica, citându-l pe Tomaschek, „seminția ruteană... până la Dunăre n-a ajuns niciodată” (Spinei, 1997, 148, cu alte inf.; Hrenciuc, 2011, 33 și urm., cu bibl.). În fine, după opinia lui N. Kotljar, în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea hotarul cnezatului de Halici se afla pe linia Vasiliv-Kučelmin-Kalius, deci până în zona mijlocie de pe Nistru, la sud locuind volohi și nomazi (1985, 114-116). Spațiul dintre Prut și Nistru nu a intrat în componența cnezatului amintit și după părerea lui A. Majorov, care a reconfirmat linia propusă de Kotljar, sub ea viețuind volohi și cumani (2001, 229-231, 235).

d) Bucovina și “botezul descălecării” noului stat românesc Moldova

Așa cum bine se știe, pe teritoriul bucovinean s-a desfășurat, deloc întâmplător în sfera unei complexe cauzalității istorice, procesul “descălecării” viitorului stat medieval Moldova, ceea ce Nicolae Iorga definea ca fiind „a doua libertate românească” (1993, 170). Chiar dacă până acum s-a scris mult pe tema acestui moment istoric deosebit de important, de temelie a uneia dintre cele trei țări românești,^{*} subiectul, pe atât de interesant și incitant, pe atât încă de controversat, va rămâne pentru totdeauna insuficient de cunoscut. Din păcate, nici cercetarea arheologică propriu-zisă de până acum nu a dus la rezultate mai concludente, precum cea de la Baia (Neamțu, Neamțu, Cheptea, 1980), Siret (Spinei, 1997a; Ursulescu, Andronic, Hău, 1988, 85-101; Rădăuți (Bătrâna, Bătrâna, 1980, 195-208, și 2012; Andronic et alii, 2004, 130-135), sau Suceava (Matei, 1963, 1977, 1989), iar nivelul de locuire din prima jumătate a secolul al XIV-lea a rămas încă foarte puțin cunoscut, ca să nu vorbim de cele din secolele anterioare.

Așa cum se știe, o analiză competentă asupra semnificațiilor termenului “descălecat” și a tradiției acestuia consemnată documentar a publicat cunoscutul istoric de la Iași, Ștefan Gorovei (1997, 45-68). În Evul

* Între acestea, menționăm: A. D. Xenopol, *Întemeierea țărilor române*, RIAF 3, 1985, 5, 1-28, 285-309; G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Buc., 1980; Șt. Ștefănescu, *„Întemeierea” Moldovei în istoriografia românească*, Studii RDI, 12, 1959, 6, 35-54; C. Cihodaru, *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, SCȘ, *Istorie*, 1960, 1, 61-81; Șt. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997; N. Grigoraș, *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare (1359-1457)*, Iași, 1978; N. Stoicescu (red. coord.), *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, ș. a., toate cu o impresionantă bibliografie.

Mediu, termenul a fost practic folosit și pentru cazul fondării de noi așezări umane, (chiar și orașe - de exemplu, cazul Baia, care după Grigore Ureche "l-au descălecat niște sași ce au fost olari"), în general fără presupunerea obligatorie de venire de populație din afara țării, el fiind folosit și în documentele muntenești. Pornind de la consemnările cronicărești, autorul citat a subliniat existența unei confuzii la aceste letopisețe, care prezentau momentul în contextul unei absențe totale a populației locale. Deși au putut fi cazuri documentare în care atribuirea calificativului de "pustiu/pustie" pentru un anumit teritoriu nu a avut valoare, cuprindere semantică absolută, totuși în aceeași ordine de idei introducem în discuție pentru cercetarea viitoare posibilitatea ca aceste prime cronici, care totuși au consemnat în scris cu mare doză de corectitudine principalele realități istorice transmise tradițional din generație în generație, să se fi referit strict la zone restrânse, chiar lipsite de populație, sau extrem de puțin populate, așa cum par să demonstreze investigațiile de teren efectuate de mai mult de jumătate de secol încoace în județul Suceava, inclusiv de către autorul acestor rânduri. Prin urmare, ideea de "pustiu", trebuie pe viitor, după opinia noastră analizată la răsărit de Carpați mai nuanțat, în funcție de zone/microzone distincte geografic* și firește de noile informații pe care le va aduce arheologia viitoarelor generații, care de multe ori și în această perioadă, este nevoită să „bâjbâie” regretabil cronologic în astfel de judecăți. Să nu mai vorbim despre nivelul, cu totul și cu totul insuficient, de cunoaștere a realităților din secolele XI-XIV din întreg spațiul actual al Rep. Moldova (pentru secolele XII-XIII se cunosc doar circa 100 de situri – **Postică, 2007, 384, harta 10**). Desigur, în schimb, datorită unor documente cu informații exacte, nimeni nu a pus la îndoială aportul demografic, chiar dacă foarte redus, maramureșan la "descălecat" și în general vest-carpatic în epocă. Este foarte posibil, ca în primii ani și decade de după sosirea lui Bogdan, tânără domnie nu numai să fi acceptat colonizarea cu comunități românești de dincolo de munți și chiar cu unele catolice germano-magiare, care își dovediseră deja eficiența în procesul dezvoltării urbane în Transilvania sau Polonia (germani), dar chiar să fi solicitat, invitat, astfel comunități ortodoxe, sau elemente alogene, mai puțin înstărite, atrase de unele avantaje materiale oferite în noua lor patrie de adopție, care - toate la un loc - chiar

* Nu trebuie uitat că și în cazul acestor timpuri, analizele sau referințele demografice s-au făcut mult prea generalizant, inclusiv pentru Moldova. Aici includem și importanțele, de altfel, informații oferite de anaforaua adunării obștești din 1817, pusă în evidență de către Șt. Gorovei, unde se afirma că „Dragoș vvoid n-au descălecat pământul Moldaviei pustiu”... (*Ibidem*, 64-66).

dacă nu au determinat în chip determinant procesul de formare a statului, l-au favorizat mai înainte și susținut ulterior.

Factorul demografic a fost deosebit de important. Crearea celor două țări medievale românești, nu trebuie interpretată deci doar ca fenomen politic, ci ca un complex de factori, de natură demografică (creștere accentuată), socială (feudalizarea accentuată a societății), economică (urbanizare și dezvoltarea meșteșugurilor și a schimburilor comerciale), toate având substrat o populație relativ omogenă, în principal de limbă română.

Dacă complexul arheologic SDMC era - cum s-a văzut - polietnic, cultura slavă și apoi cea moldovenească erau monoetnice, a considerat Fedorov (1960, 18), dar la începutul statalității moldave și încă o bună bucată de vreme, credem că a existat mai ales în părțile nordice ale țării o foarte puternică interferență nu numai de sânge, dar și culturală cu populația slavă.

Colonizarea transilvană nu a însemnat deci numai etnic românesc. În perioada anterioară formării Moldovei, pe versantul răsăritean carpatic, în zona Trotuș, Bacău, râul Putna, încep să se stabilească și secui (poate și sași), o vreme chiar sub protecția cavalerilor teutoni. Aceste mișcări de populație ar fi avut o ascendență constantă deosebită, dacă nu ar fi intervenit marea invazie mongolă.

Și zona Tg. Neamț, a cunoscut de timpuriu o colonizare săsească, probabil în special din Bistrița și Rodna și mai puțin ungurească. Amintire rămâne hidronimul Neamțu, numită și Ozana (apă, apoi târg, apoi cetate, apoi ținut), dar și Pârâul Sasului și Pârâul Valea Sasului, afluenți ai Cracăului (hidronim tot de rezonanță transilvană), râu ce curge la sud de târg. Elementele de colonizare de peste munți s-au putut vehicula aici până la 1241, deci invazia mongolă, acest fenomen putându-se integra largului proces de emigrare din Transilvania la sud și est de Carpați, ilustrat la 1234 în cunoscuta scrisoare papală, prin care se atesta emigrarea sașilor și ungușilor catolici în episcopatul cumanilor și trecerea lor cu timpul la religia valahilor, „făcându-se una cu acei valahi, un singur popor”. De fapt alogenii nu mergeau pe căi necunoscute, ei folosind căile și pasurile montane practicate intens, de mai înainte, de oierii valahi transilvăneni. Îi atrăgeau pe toți credem în primul rând libertatea traiului, chiar dacă nu total, dar și condițiile naturale favorabile și o concurență meșteșugărească nu atât de mare. Nu știm în ce măsură aici, sau în alte locuri de colonizare germană, această populație trăgând învățăminte de la 1241, fiind totuși sub o dominație mongolă tot mai tolerantă, a avut permisiunea, dar și puterea de

forță de muncă și financiară să-și ridice modeste forturi de apărare. Doar poate la Baia, sau la Roman.

Fără îndoială, constituirea statelor medievale românești se integrează unui proces general european, chiar dacă la noi finalizările au fost mai târzii, în primul rând din cauza stăpânirii mongole. În general, putem lua în considerare și existența unei cauzalități comune pentru ambele arealuri geografice românești extra-carpătice. Cum este și firesc, premisele apariției și a Moldovei au fost de natură economică, socială, demografică și politică (internă și externă). Subiectul a fost deja analizat într-un articol special de Florin Constantiniu (1974, 5-11) și printre alții, ulterior, sintetic și de Ștefan Gorovei (1997, 29-32), ultimul clasificând factorii implicați în acest proces istoric în *determinanți, potențatori și incidentali*. Stratificarea socială, tot mai accentuată, a fost fără îndoială un factor permanent, determinant, ilustrat atât în plan arheologic, cât și în cel documentaristic. Începuturile acesteia în nordul Moldovei pot fi ilustrate - așa cum s-a văzut - încă mai devreme, și prin importante fortificații, precum cele de la Fundu Herței, Corni și Vorona-Botoșani, Siret-Suceava, Revne, Čornivka, Cecina (Tețina), sau Lenkivci, din actuala regiune Cernăuți, ca să nu dăm doar câteva exemple.

În privința informațiilor scrise este binecunoscut pasajul din Diploma Cavalerilor Ioaniți, din anul 1247, care menționa la răsărit de Carpați acei "mairarii" ("maiores terrae") zonei de referință, sau scrisoarea papală din 1332, care amintea de marii feudali, sub denumirea de "potentes partium", ("puternicii acelor locuri"). Din rândul acestei clase feudale, a marilor proprietari de pământ, a provenit probabil și acel principe ("Herr") al unei "țări a românilor" ("Walachenland"), de la răsărit de munți, care - după informațiile cronicarului Ottokar de Styria - a preluat în detenție pe la 1307-1308, de la voievodul transilvănean Ladislau Kán, pe Otto de Bavaria. Așa cum observa Radu Popa, în privința localizării aceluia voievod menționat în cronică rimată a lui Ottokar de Styria, plasat demult de Brătianu undeva în nordul Moldovei, este la fel de posibil ca acesta să se fi aflat în Maramureș, provincie bine delimitată geografic și care se găsea și ea într-un raport de vecinătate cu cnezatul de Halici (Popa, 1997, 185).

Ținând cont de realitățile arheologice pe care le-am constatat personal în județul Suceava în ultimele decenii de cercetare zonală, considerăm că o astfel de formațiune (pre)statală mai bine populată a existat mai degrabă în părțile central-sudice ale Moldovei, unde sunt atestate arheologic numeroase situri încă din secolele XI-XII, purtătoare ale culturii Răducăneni.

Un factor favorabil inițiativei lui Bogdan, a fost și suita de probleme și conflicte pe care regalitatea maghiară le-a avut pe o perioadă destul de mare de timp legate de Țara Românească, Imperiul Romano-German și apoi

până în 1370 de Peninsula Balcanică (Țaratul Bulgar de la Vidin). În plus, după 1365 dispare numele lui Abdallah de pe emisiunile monetare de la Orașul Nou (*Şehr al Cedit* – azi Orheiul Vechi), ceea ce istoricii și numismații au explicat prin plecarea acestuia spre zonele centrale ale Hoardei de Aur unde apăruseră rivali. Pe următoarele emisiuni el nu mai este menționat, ba chiar din toamna 1366 și până vara anului următor în finalul legendei de pe revers a unor monede din argint a apărut cuvântul „șeic”, dovadă a existenței unui conducător local, pe altele din cupru, de circulație mai mult locală, fiind nominalizat Kutlubuga.

Desprinderea spațiului est-carpatic de sub dominația puterilor vecine a fost favorizată și plasarea sa într-o zonă a ciocnirilor sferelor de interese polono-maghiare-mongole. În 1340 încercarea Poloniei lui Cazimir de a supune cnezatul halician eșuează (deocamdată), datorită sprijinului primit de ruteni din partea Hoardei de Aur.^{*} Totuși, în anul următor, nobilimea haliciană recunoaște suzeranitatea nominală poloneză, dar cu garantarea de către regat a unei autonomii politice și religioase.

În 1343 însă polonezii fac pace cu teutonii, ceea ce îi ajută în a rezista mai bine pericolului păgân. Tătarii jefuiesc – se pare la sfârșitul anului sau începutul celui următor – Transilvania, iar în 1344 și Polonia sudică. Cu ajutor papal, regatul ajunge în anii 1344-1345 să îngenuncheze total Haliciul, iar prin 1345-1346 armatele regatului maghiar repurtează victorii decisive împotriva tătarilor la răsărit de Carpați, împingându-i spre țărmurile Mării Negre. Anul 1345 marchează deci o schimbare radicală a șanselor pentru creștinii catolici, în martie 1347 fiind recreată vechea Episcopie a Milcoviei, în același an polonezii încheind pace cu lituanienii, adesea aliați până atunci ai mongolilor, prilej oficial se pare de departajare a anexiunilor, Volânia pentru ultimii și Haliciul pentru polonezi (**Papacostea, 1984, 114, 116**). Tot în acești ani, la o dată incertă, regele Ludovic al Ungariei a pacificat relația cu voievodul muntean, tocmai în scopul luptei antitătare.

Papacostea a fost de părere că după aceste evenimente sângeroase, până în anul 1349, Ungaria va ajunge să-și extindă dominația spre miazănoapte până în teritoriul sud-bucovinean, înregistrându-se astfel un oarecare sincronism în instaurarea dominației marilor regate vecine catolice la nord-est de lanțul carpatic – **114**. Când în acest an regatul polonez al lui

^{*} Probabil din cauza amenințării pericolului polonez catolicizant, în același context și an, a avut loc conform unei cronică franciscane, uciderea la Siret a doi călugări, Marcu și Blasius, înhumați aici, în urma unei reacții violente a prozelitismului ortodox local. Evenimentul parcă a prevestit ieșirea spațiului moldav de sub ascultare angevină, tot în 1340 reacții dure antilatine declanșându-se și în Rusia Haliciană și mai apoi în Lituania (**Giurescu, 1967, 270**).

Cazimir cel Mare a anexat Haliciul, zona nordică a spațiului bucovinean rămâne liberă, nemaifăcând parte din cnezatul Halici-Volânia, astfel oferindu-se posibilitatea integrării acesteia în noul stat moldovenesc.

Unde însă se oprea zona de dominație maghiară, ne întrebăm. Pe linia Nistrului de Mijloc, sau mai jos ? Care era și statutul teritoriului cernăuțean de azi ? Sub ce formă au evoluat la început relațiile polono-maghiare în privința acestui spațiu ? Întrebări fără răspuns.

O încercare evidentă de imixtiune a polonezilor în destinul spațiului moldovenesc este și enigmatică luptă de la “Plonini”, pe care celebrul cronicar de la Cracovia, Jan Długosz o plasa în anul 1359. Așa cum se știe, s-au propus mai multe date, 1359 (V. Spinei), 1367 (Șt. Gorovei), sau 1368 (V. Ciobanu), fiecare cu justificarea ei – **Ciobanu, 1984, 138-143.**

Plasați și în sfera de interese polono-lituanieni, valahii est-carpatici, probabil în principal din aceleași părți moldovene, (sau cum s-a spus deja din sudul Galiției), cum vom constata mai jos bine populate deja în acele timpuri, în frunte cu mari feudali locali, au participat în anul 1326, după informațiile cronicarului polonez Jan Długosz, la lupta împotriva markgrafului de Brandenburg alături de trupele polono-lituanieni și rutene, iar în următorul, alături de oștiri lituanieni și rusești, au venit din nou în ajutorul polonezilor (**Spinei, 1994, 233**, citând Długosz, Hist. Pol., III, 116).

Procesul de constituire a statului a fost grăbit, favorizat, de colonizarea a numeroase comunități umane mai ales probabil din nordul și estul Transilvaniei, începând cu secolul al XIII-lea, care a continuat o vreme, după opinia noastră și după întemeierea țării. Fenomenul emigraționist dincolo de Carpați era în plină desfășurare la 1247, când regele ungar interzicea Cavalerilor Ioaniți să accepte emigrarea din Transilvania în primul rând de “țărani de orice fel de neam... fără aprobare specială regală” (**Meteș, 1971, 98** cu trimitere la Hurmuzachi, *Documente*, I, partea I, 252).

În viitoarea Bucovină bejenarii considerăm că nu au vizat teritoriul aflat dincolo de Prutul de Sus, deci la nord de actualul Cernăuți, spațiu mai depărtat de trecătorile carpatine folosite, dar mai ales bine populate cu slavi cum s-a văzut anterior, cu atât mai mult cu cât partea sudică bucovineană, ca și în general restul viitoarei Moldove nu dispuneau deocamdată de o densitate mare de locuire.

Curentul emigraționist din Transilvania a fost puternic cauzat de măsurile dure luate de către regalitatea maghiară împotriva ortodoxiei autohtone. Se ajunge, de exemplu, în 1279 ca regele Ladislau Cumanul să fie obligat prin jurământ de către papalitate, chiar dacă densitatea demografică încă nu era mare, să alunge pe “eretici” din țară, după ce înainte, în 1235,

Bela al IV-lea jurase același lucru. Tot în 1279 sinodul convocat la Buda a interzis oficierea cultului ortodox și ridicarea și folosirea în acest scop a unor construcții de uz religios, fie ele și simple capele.* Perioada ulterioară, a domniei lui Ludovic de Anjou, cunoaște în unele zone în anii “descălecatului” Moldovei noi acte deosebit de dure la adresa românilor, fie expulzări din regat, fie lipsirea de dreptul de proprietate imobilă (*Ibidem*, 15). Paradoxal, să fi fost toate aceste acte malefice la adresa satelor românești transilvane și maramureșene o condiție *sine qua non* a constituirii unei viitoare țări românești est-carpatică? Cercetarea istorică și arheologică a demonstrat că densitatea cea mai mare de sate în aceste vremuri încă timpurii medievale s-a constituit între Carpați și Siret, zonă preferată de bejenari și din punctul de vedere al unei poziții ceva mai depărtate de pericolul estic și sud-estic tătar și mai apropiată de statul regalității maghiare angajată plenar în ofensiva antimongolă, dar și de patria de origine. În plus și relieful de podiș și condițiile pedo-climatică, erau destul de asemănătoare cu cele de “acasă”. Iar magnitudinea fenomenului emigraționist considerăm că este încă departe de a fi descoperit arheologic în proporțiile sale reale și recunoscut în mod sincer științific.

Și încă o întrebare. Oare puterea mongolă nu era interesată (poate chiar a favorizat) într-o depopulare a teritoriului transilvănean al regatului inamic din hotarul său occidental? Cu siguranță tătarii au văzut în aceasta la un moment dat un factor pozitiv pentru creșterea plafonului dărilor pe care le percepeau de la supușii de la vest de Nistru, spațiu încă slab locuit, deci colonizarea făcându-se și cu acordul lor tacit.

Oricum, trebuie de avut în vedere, chiar și fără acest aport - pe care personal îl considerăm - deosebit de consistent demografic, că tot s-ar fi creat în cele din urmă la răsărit de Carpați, o entitate statală centralizată, mai slabă însă militar și poate având soarta Galiției ocupate în cele din urmă de regatul polon.

Cartarea a peste 1000 de așezări din perioada secolelor VIII-XI de către Ștefan Olteanu, a permis creionarea, diferențierea a numeroase grupări de densitate mai mare de habitat, cu posibilități de teoretizare a existenței de formațiuni prestatale autohtone (Olteanu, 1983, 29, 33). Desigur, cele mai multe așezări datau din cea de-a doua parte a intervalului cronologic de mai sus, iar evoluția demografică a urmat un curs pozitiv.

* Să nu uităm, pericolul catolicizării moldovenilor, deosebit de sensibili pe acest subiect venea nu numai din Ungaria, dar și dinspre Polonia de care se leagă și cunoscutul caz, amintit, al uciderii celor doi misionari catolici la Siret din 1340.

La începutul secolului al XIV-lea se apreciază că în viitoarea Moldovă locuiau circa 400.000 de suflete, în Muntenia 450.000, iar în Transilvania 550.000 (Ștefănescu, 1974, 98; Pascu (red.), 1972, 75). De altfel, creșterea spectaculoasă a populației est-carpătice l-a determinat pe cronicarul Ioan de Küküllö să afirme că „mărindu-se numărul românilor din acea țară ea s-a constituit ca stat” (Spinei, 1994, 368).

După cum bine se știe, la mijlocul secolului XIV pe continent a bântuit o epidemie cumplită de ciumă, reducând cu circa o treime populația, ea afectând după cât se pare și teritoriul est-carpatic. În acest sens a fost interpretată și groapa de oseminte umane calcinate descoperită la Baia, nu departe de biserica de lemn ridicată aici de către coloniștii germani pe la jumătatea secolului XIV (Bătrâna, Bătrâna, 1983, 240), dar și mormintele pereche din necropla de lângă actuala biserică Bogdana. Epidemia urma unei perioade între circa 1000 și 1340, când se poate vorbi despre o adevărată „explozie demografică”, populația Europei occidentale dublându-se, fenomen deosebit de semnificativ chiar fără să ținem cont de faptul că aproape jumătate dintre copii mureau până la vârsta de cinci ani.

Panica generală, groaza, ce pusesse stăpânire din cauza ciumei și pe satele românești de dincolo de Carpați, - și aici avansăm doar cu titlul de ipoteză, ce nu va putea niciodată afirmată sau infirmată -, a putut fi și un *factor psihologic deosebit de mobilizator*, pe lângă alte motive cunoscute și acceptate ca atare, pentru impulsionarea plecărilor în Moldova, chiar dacă se putea ști că și acolo, în lumea dominată încă de mongoli, mai ales în mediul urban și zonele ceva mai dense demografic, pericolul era real. Dar faptul că în zona bucovineană, ca și în altele est-carpătice, teritoriul era slab locuit, în curs de colonizare, cu legături mai puțin intense și mai departe de zonele de pericol maxim și de orașe, a putut încuraja acest exod de populație. Spre exemplificare, mai târziu Paul de Alep relatează în călătoria sa că ajuns în târgul Scânteia, din zona Iașului, constatase că „toți locuitorii au fugit în munți din cauza ciumei” (Podovei, 2013, 52).

Și încă o cauză care a condus la un exod masiv de populație dincolo de munți și aceasta nesesizată de istoricii de până acum, de data aceasta de natură economică: potrivit articolului 6 al decretului lui Ludovic I, în 1351 în Transilvania se introduce „nona”, adică o nouă dare constând în a noua parte din recoltă, plătită de toți agricultorii de pe moșiile nobiliare, regale și bisericesti.

În condițiile pierderilor masive de populație prin această epidemie la scară continentală (în regatul Ungariei prin 1348-1349), revirimentul demografic petrecut în viitoarea Moldovă i s-a părut lui Ștefan Gorovei „un miracol sau un paradox” (1997, 31), dar totul are o explicație și una dintre

ele, credem, aparent destul de fantezistă, dar deloc de neglijat, este și cea de natură psihologică, expusă mai sus.

Fenomenul colonizării și formării de sate cu emigranți de peste munți a fost cât se poate de intens, în etape de extindere, recunoscut ca atare și mai recent, fiind atestat și de Grigore Ureche: „întâi sub munte, mai apoi adăugându-să și crescând înainte, nu numai apa Moldovei, ce nici Siretul, nu i-au hotărât ce s-au întinsu până la Nistru și până la mare” (**Josanu, Josanu, 2006, 40**, cu unele comentarii). După unele cercetări, conform documentelor veacurilor XIV-XV, în special în zona deluroasă a Moldovei, s-au consemnat cele mai numeroase sate cu denumirea terminată în „ești” sau „eni” (**Bolșacov-Ghimpu, 1999, 94**, cu bibl.).

Intensitatea și vechimea acestor migrații dincolo de lanțul carpatic, credem că a asigurat, alături de alți factori ce s-au manifestat ulterior*, tocmai unitatea poporului român pentru aceste părți din teritoriul național, fiind și o dovadă peremptorie a faptului că moldovenii sunt români și nu un popor distinct neolatin, cum au tot militat cu nerușinare ocupanții țariști și apoi sovietici ai Basarabiei.

Datorită nivelului mai ridicat de civilizație față de statul moldav în devenire, în regatul polonez s-au consemnat mai multe informații. După opinia aceluiași Ștefan Meteș, emigrările românești în partea sudică a Poloniei ar fi debutat în cursul secolului al XIII-lea, fiind la un moment dat favorizate poate și de legăturile dinastice dintre Ungaria și Polonia: Carol Robert de Anjou se căsătorește cu sora lui Cazimir cel Mare, Elisabeta Lokietec, iar fiul primului, Ludovic de Anjou, ajunge după decesului suveranului polon, survenit în anul 1370, rege al Poloniei. După noi, o cauză a emigrărilor aici a putut fi tot cea a opresiunii ortodoxiei transilvane, iar fenomenul s-a petrecut oarecum paralel cu cel al bejeniei în viitoarea Moldovă. Datorită numărului mare de sate românești create, mitropolitul din Halici în 1353 îi recunoaște lui Chiril “Românul” dreptul de-a se înscăuna ca episcop reprezentativ valah la Przemysl.

Valahii agricultori și păstori se vor organiza pe baze proprii, inclusiv în baza “dreptului românesc” (“jus valachicum”)**, conduși fiind de cnezi și pentru zone mai întinse de voievozi, precum Ștefan, voievodul “țării Șipenițului” amintit pentru înainte de 1359 de către cunoscutul cronicar

* A se vedea, de exemplu, sinteza – **Andronic, 2002**.

Pentru așa zisul “drept valah”, cu semnificațiile sale juridice și economice, (Ibidem, 38-40** cu bibl. Holban, 1932 și Nandriș, 1925 și 1927). Din păcate, Tiberius Puiu nu face trimitere în cartea sa la informația existenței cândva în Galiția a unei cetăți numite “Vlasia” și a regiunii “Voloșcina” (13).

polon Jan Długosz, Giurgiu și Dinga, voievozi din ținutul Sambor (spre sfârșitul veacului), sau Pascu din ținutul Sanok (Metes, 1971, 26).

Ținuturile (“starostiile”) poloneze aflate spre poalele Carpaților nordici, din Silezia și până în Podolia, precum Sanok, Sambor, Przemysl, Belz, Sandecz, Lubaczow și Halici, au cunoscut deci colonizarea a zeci și în timp sute de sate românești, de tipul “sloboziilor”. Interesant este și faptul că Metes amintește, dar fără informații de natură cronologică mai exacte, ca participanți la acest curent demografic, și pe moldoveni, probabil - opinăm noi - doar pentru secole mai târzii (sec. XV-XVI). Desigur, nu se va putea cunoaște niciodată cu exactitate datarea primelor valuri de bejenari moldoveni, dar după opinia noastră este exclusă plecarea lor înainte și încă o vreme după “descălecat”, deoarece nordul Moldovei era încă slab populat și obligațiile țăranilor erau încă reduse. După același autor, contribuția moldovenească s-a făcut simțită cel mai mult în regiunea Lvov (52 de sate), Skala (Podoli) 11, Chelm (9), Zamech (3), Sandomir (2) ș. a. (*Ibidem*, 28-35). La mijlocul secolului al XVI-lea, în sudul Poloniei, după date mai recente, au fost atestate 120 de sate-slobozii românești, după 1550 în următoarele decenii mai apărând 123 (*Ibidem*, 29; Josanu, Josanu, 2006, 37).

În urma investigațiilor proprii, slavistul de la Universitatea din Cernăuți, E. Kałużniacki, scria în 1894 că “locuitorii din satele așa-numite din vechime “sate românești” în Galiția sunt veniți în număr mare din Transilvania și Maramureș, și în număr mai mic (s. n.) din Moldova”; că acele sate sunt “întemeiate de pe la 1378 până la anul 1572”, că numărul lor este foarte mare, că în timpurile vechi acele sate se ocârmuiau cu “obiceie și legi românești” (Metes, 1971, 37-38, cu bibl.). De aici, personal putem deduce că entuziasmul colonizărilor de dincolo de munți la est de Carpați s-a stins în cea mai mare parte până spre 1370, avantajele oferite bejenarilor sosiți în sudul Poloniei de atunci devenind probabil mai mari acolo. Oricum, fenomenul demografic nordic a fost mult mai redus ca amploare decât primul.

La rândul său și filologul Nicolae Drăganu, a putut demonstra o vie prezență a românilor, neîntrecuți oieri, nu numai în județul Zemplén, dar chiar pe valea Laborcz și în zona cunoscutului pas Verecke (1933, 326-330). Începând cu secolul al XVI-lea, comunitățile românești vor fi însă asimilate dreptat de masa slavă.

Nu suntem de acord cu vechea afirmație, e drept ipotetică, a lui Metes, conform căreia încă înainte de Bogdan, părțile nordice ale viitoarei țări “descălecate”, formau împreună cu Maramureșul, o provincie aparte, condusă de un voievod local (Metes, 1971, 99), deoarece dominația tătară,

chiar nominală, nu ar fi permis crearea unei astfel de entități politico-administrative. În plus, trebuie să mai avem în vedere greutatea deosebit de mari, inerente, de coordonare a celor două zone distincte aflate de-o parte și de alta a lanțului carpatic, dar și densitatea extrem de scăzută de populație cel puțin în zona suceveană. De altfel, s-a constatat de mult raritatea așezărilor din secolele XI-XII în nordul Moldovei, față de zona centrală și de sud (**Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia, 1970, 136**).

Informații legate de unele personaje, fie foști emigranți de dincolo de Carpați, fie urmașii direcți ai celor din timpurile “descălecatului”, se cunosc în unele documente, mai ales în cele mai vechi, doar în puține cazuri datorită antroponimelor clare în acest sens, putând fi vorba aproape despre certitudini: Ioanăș Viteazul, Mihalaș, Andriaș, Draguș Viteazul, Oriș, Drăgoi, Grozea, Iuga lui Giurgiu... Alte personaje ce au beneficiat probabil de mari împroprietăriri în noua lor patrie, sau descendenți direcți dintre acei “voinicilor/vitejilor” (unii deci apelați în documente cu calificativul de “viteazul”), a epocii eroice a “descălecatului” cu nume cu astfel de semnificații: Costea, Dragoș, “Bârlea de la Hârlău”, “Roman de la Siret”, “Șandru de la Tudora”, “Mic de la Molnița” “Giurgiu de la Frătăuți”, Oană Jumătate”, “Stanislav Rotompan”, sau “Bratul Stravici” (vezi și **Gorovei, 1997, 40-43**, cu bibl.). Poate unii dintre ei puteau proveni din actuala regiune Cernăuți, iar lipsa unor curți ale boierilor moldoveni și mari feudali nominalizați pentru această regiune, are cu siguranță logica sa.

La Giulești/Boroaia și-a avut curtea și biserica Giulea, boier de rang înalt al domniei lui Petru I. După nume și sigiliul său (pus pe un document din 1387), este foarte posibil să fi fost unul dintre apropiații lui Bogdan I, cu care a trecut Carpații foarte de tânăr. Un alt mare personaj cu origini maramureșene este posibil să fi fost Bratul Netedul, aflat în ultimii ani ai secolului al XIV-lea în fruntea sfatului domnesc, cel care își avea reședința la Netezi-Neamț, în punctul “Brăduleț” (**Bătrâna, Bătrâna, 1994, 147-149**).

Între personajele de maximă importanță din vremea de început a statalității moldovenești, probabil tot de proveniență maramureșană, se poate menționa și acel “Giurgiu, voievod moldovenesc”, în mod normal un uzurpator (**Cihodaru, 1968, 25-27**).

În același timp, apar și mari boieri cu nume rutene, fie provenind din mediul slav din interfluviul Prutul de Sus - Nistrul de Mijloc, realități demografice la care am făcut multe referiri anterior, fie mari feudali ruteni, pe cale de românizare, provenind din rândul populației mixte din zone mai sudice: “Stanislav de” (unde își avea curtea) “la Ielova” (vezi satul Olhovți, sau Ialova, din Maramureș), Stețco, Stravici, Vlad Sinov, Letovoevici, Sâncu

Bârlici... (DRH, A. Moldova, I, 3-6 și urm.). Și ca ei puteau fi - și au fost - mulți mai mărunți, neamintiți documentar.

În privința proporțiilor colonizării maramureșene a teritoriului de peste munți, datorat “descălecatului”, care în esență a fost un act politico-militar, după numeroși autori numărul celor care și-au părăsit vetrele lor strămoșești se pare că a fost doar de ordinul a câtorva sute de persoane. Dimitrie Cantemir, la nivelul intuiției istorice, în *Descrierea Moldovei*, a optat pentru 300 de oameni. Nicolae Iorga, s-a gândit la 2-300 luptători cu tot cu familiile lor. Și Alexandru Boldur considera că numărul coloniștilor plecați acum a fost modic. În ceea ce îl privește pe Radu Popa, care a optat pentru 100-200 de familii, în special cneziale, ceea ce nu justifică ideea unui exod, deoarece satele nu dispar documentar, el și-a exprimat rezerve în privința “caracterului pronunțat nordic de colonizare”, enunțat de Boldur, găsim însă corectă observația acestuia, că Ioan de Târnave a exagerat mărimea emigrației în scop justificativ pentru pretențiile regatului asupra Moldovei (Boldur, 1946, 183 și urm.; Popa, 1997, 230), ultimă idee cu care nu suntem în totalitate de acord, ținând cont de numărul deosebit de mare de așezări noi care apar în plan arheologic în aceste timpuri la răsărit de Carpați, mai ales până la cursul Siretului.

În cronică lui Ioan de Târnave se afirmă că Moldova “era supusă coroanei ungare, dar de multă vreme era lipsită de locuitori din cauza vecinătății tătarilor”. Credem că procesul de colonizare a fost în fapt masiv și continuu, încurajat și de cele două treceri istorice ale Carpaților ale lui Dragoș și Bogdan, dovadă documentară fiind și relatarea cronicarului: deși Bogdan “a fost adesea atacat de oștile regelui, totuși datorită marei creșteri a numărului de români locuind acel pământ” (s. n.) (al Moldovei – n. n.) el s-a mărit devenind stat medieval. Din păcate Ioan de Târnave nu ne informează cine erau coloniștii și de unde veneau, dar desigur, veneau din rezervorul demografic transilvănean. Cu toate acestea, autoarea vede ca interpretare afirmăția creșterii a populației, mai degrabă ca “o mare sporire a adeziunii populației locale la formațiunea înjghebată de Bogdan” (Holban, 1984, 99-100, cu multe alte inf.).

Pe aceeași linie de estimări s-a înscris și Ștefan Pascu, aportul de dincolo de munți, conex “descălecatului”, fiind aproximat doar la 100-200 de familii, ceea ce poate fi după opinia noastră destul de apropiat de adevăr (1971, 471). Tot 100-200, dar de “tovarăși” de-ai săi, apar la Holban (1984, 100).

O întrebare fără răspuns sigur este și cea legată de pasul montan folosit de către descălecători. În partea sud-bucovineană există mai multe

variante: Tihuța (1227 m alt.), Rotunda (1211) spre Someșul Marte și Prislop (1413 m), ultimul cel mai probabil.

Din păcate, o analiză-cercetare de teren în vechile vetre de sate medievale din nordul Moldovei, este foarte departe de finalizare. Așa cum s-a văzut, cercetările noastre personale de teren au dus la descoperirea unor niveluri de locuire mai timpurii, databile pe baza ceramicii în preajma momentului acestui eveniment istoric major. Este vorba despre acea specie ceramică lucrată cu roata, dar la învârtiri mai lente, din cauza mărimii boabelor de nisip sau chiar a unor foarte mici pietricele, de tip *Lunca-Dorohoi*, a cărei culoare merge spre cenușiu-negricios în exterior, iar în interior adeseori spre maroniu. Desigur, multe dintre aceste așezări timpurii au putut data și imediat după momentul “descălecării”, după opinia noastră procesul de migrare continuând intens încă o vreme, inclusiv încurajat de domnie, care ar fi putut trimite dincolo de Carpați chiar emisari în acest scop. Din păcate evoluția ceramicii dinainte de acest moment istoric, ca și o vreme după el, a fost foarte lentă, de aceea nu ne va putea niciodată ajuta în departajări sigure cronologice de ordinul a câteva decenii. În aceeași ordine de idei, rămâne o sarcină de viitor în a stabili pe baza cercetărilor de teren limita nordică în spațiul istoric bucovinean de colonizare de la vest de munți cu noii veniți. Ținând cont de corespondențele pasurilor montane din Bucovina, doar cele sucevane de azi făcând legătură între teritoriul transilvănean (inclusiv maramureșan) și zona sud-bucovineană, considerăm că valul de populare est-carpatică nu a afectat aproape deloc actualul teritoriu din sudul regiunii cernăuțene. În plus, în actuala reg. Cernăuți, așa cum s-a văzut, exista o intensitate de locuire slavă mare. Oricum, poate densitatea cea mai mare de colonizare s-a înregistrat în “vatra” de formare a noului stat, în bazinul hidrografic mijlociu și inclusiv cel inferior al Moldovei, ceea ce a și determinat denumirea noii țări. După cum pera bine se cunoaște, Miron Costin, în “De neamul moldovenilor”, a afirmat: “acest nume, moldovan, iese de pre apa Moldovei, după al doilea discălicatul aceștii țări”... În privința acestei densități stă mărturie și rezultatul cercetărilor arheologice efectuate în bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei de la ieșirea din munți la Gura Humorului spre Baia. Cum s-a văzut, cu toate stăruințele, cel mai vechi nivel de locuire medieval din Berchișești, (“Săliștea” sa doar la câțiva kilometri de oraș), Zaharești, sau Liteni, e drept fără dovezi materiale concludente și importante cantitativ, a fost datat “în ultima parte a secolului al XIII-lea, sau, cel mai târziu, la începutul celui următor” (Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 28, 47, 77, 87, 96).

Să revenim puțin și la cazul satului Berchișești, important prin poziția sa imediat după lărgirea văii Moldovei, la ieșirea din munți. După cum bine se știe, de regulă, numele satelor s-a format pornind de la întemeietorul, sau primul proprietar al așezării. De exemplu, satul Berchișești și-a luat numele probabil de la un prim proprietar, un „Berchiș, sau Bearchiș”, așa cu s-a consemnat pentru satul cu nume identic pe pe apa Miletinului, lângă satul Șipote, jud. Iași (**Gonța, 1990, 31**). În acest caz nu este nicio certitudine, dovadă științifică, că la Berchișești-Suceava au trăit tătari, cum a scris Ion Drăgușanu („Oricum, pe moșia întinsă a actualului sat Berchișești au trăit și români...”) și că numele său a derivat cert de la un tătar, un „cneaz Berkîș”, așa cum el afirmă în „povestea” sa. Desigur, antroponimul, la origine poate fi asiatic, dar folosirea prea des și prea ușor a „dreptul”-ui „nostru la imaginație” nu poate fi benefic pentru pretenția publicului larg la cunoașterea adevărului științific (**Drăgușanu, 2010, 212-213**). În această ordine de idei, reamintim aici antroponime din Bucovina, pornind chiar de la etnic: Coman (Comănești – cumanul, cumani), Berindei (Berindești – berindei) ș. a., fără ca aceasta să denote etnicul satelor respective.

Să vedem ce se cunoaște despre locuirea medievală de la Berchișești, bibliografie pe care Ion Drăgușanu nu știm dacă o cunoaște la intențiile sale istoriografice. În urma unor intense cercetări de teren și săpături arheologice în bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei, realizate în principal de Mircea D. Matei și Emil Emandi, s-a putut forma o imagine generală asupra locuirii umane din acest spațiu geografic de începutură de țară. În cazul descoperirilor de la Berchișești, în vechea vatră de sat, care a fost și sondată arheologic, nu s-a descoperit absolut nimic, care să amintească de tătari, în zonă nefiind nici măcar toponime sau chiar etnonime (caz cunoscut, de exemplu „Tătărași”-Suceava) legate de ei (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 25 și urm.**).

Nici cercetările noastre de teren aici, din ultimii ani, inedite, nu au dus la descoperiri de altă natură. Vatra satului actual se găsește la circa un kilometru nord de cursul Moldovei, pe o terasă secundară, într-o zonă de tranziție de la lunca râului la podiș, unde solul nu este dintre cele mai fertile. Condițiile de trai erau și mai puțin prielnice dincolo de râu, pe malul său drept, unde cu ceva întârziere s-au constituit sate: Capu Câmpului, Valea Moldovei (fostă Valea Seacă), Mălini, Sasca Mare. Nu este cazul pentru Bogdănești, unde și cercetările noastre de teren au descoperit ceramică de secol XIV, în mod normal și cert, post „descălecat”. În sinteza lui Matei și Emandi (**1982, harta statistică fig. 1**), nu se consemnează pe partea dreaptă a Moldovei, deci spre munte, nicio așezare menționată documentar până la 1400, până la 1500 apărând însă etape de început de așezări chiar în zona

montană, datorate fie ridicării de centre monahale voievodale (Mănăstirea Humorului, Voroneț, Vatra Moldoviței), fie anumitor rațiuni de altă natură. Desigur, la Vama, punct de control și tranzit spre Transilvania, ca și în ospitaliera în peisaj montan depresiune a Câmpulungului, primele prezențe umane au fost mai timpurii.

În vechime, ne închipuim că teritoriul și împrejurimile Berchișeștiului erau puternic împădurite până aproape de firul Moldovei. În locul „Săliște”/„Siliște”, toponim indicând o veche vatră de sat, ulterior părăsită, prin sondare arheologică s-au descoperit o groapă menajeră și resturile unui cuptor exterior. Dacă inițial, înainte de 1300, sau în primele decenii aici s-a stabilit o comunitate umană de bejenari de dincolo de Carpați, ulterior a avut loc o puternică inundație, dovadă fiind depunerea aluvionară identificată stratigrafic. În a doua jumătate a veacului al XIV-lea, locuirea se reia aici, pe terenuri ceva mai înalte, ca cel târziu pe la începutul celui următor ea să se încheie definitiv. Din păcate, nu s-a identificat deocamdată necropola satului, ceea ce ar putea oferi în plus unele indicii cronologice. Cea mai veche atestare documentară a satului, desigur păstrată până în zilele noastre, este un hrisov din 13 septembrie 1473 (**DIR, XIV-XV, I, 397**).

Cum s-a spus, pe baza a numai câteva fragmente ceramice, de aspect mai primitiv, autorii au conchis că începuturile satului s-ar plasa undeva spre sfârșitul secolului al XIII-lea, sau cel târziu la începutul celui următor (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 27-28**). Ori, de fapt, după părerea noastră, astfel de descoperiri izolate, reduse cantitativ, nu pot oferi datări suficient de exacte, deoarece la cumpăna anului 1300, ceramica de la răsărit de Carpați nu se standardizase, cum se va produce ascendent o dată cu începerea perioadei mușatine. Mai mult, în lipsa unei producții ceramice îndreptate spre comercializare, atelierele sătești produceau încă la un nivel scăzut calitativ, unii locuitorii - e drept tot mai rari - poate producându-și singuri unele recipiente, chiar lucrute încă exclusiv manual și doar rotite încet, pe suporturi de lemn sau piatră spre finisare. Prin urmare, la acest nivel, este foarte riscant de a data mai exact unele fragmente izolate, de aspect mai primitiv, ante 1300 sau post 1300. *

Important, la Zaharești/Stroiești, în fosta vatră medievală, numită deloc întâmplător “Săliște” (din slavul “selo”- sat, poate încă o dovadă a puternicei prezențe slave în așezări distincte, sau de la o vreme poate și mixte), ca și la circa doi kilometri depărtare de aici, autorii (**Ibidem, 95**) au descoperit două așezări databile prin ceramică în veacurile VII-VIII (inclusiv

*Așa cum s-a afirmat deja, chiar și la nivelul domniei lui Petru I Mușat, în unele sate se mai lucra numai cu mâna ceramică, după cum s-a demonstrat și în urma săpăturilor de la Cetatea Șcheia, unde salahorii, simpli țărani, au folosit astfel de ceramică rudimentară (**Matei, Emandi, Monoranu, 1982, 31**, cu bibl.).

modelată cu roata lentă, ceea ce după noi ridică datarea cu cel puțin încă un veac). De aici deducem că locuirea slavă a mai continuat până la sosirea noii comunități omenești, deoarece așa cum au explicat corect Matei și Emandi denumirea veche a satului era “Zagorinți”, adică a celor veniți de peste munți (Za-gora).

Cu siguranță, noii veniți au adus cu ei și o serie de elemente de civilizație transilvăneană, cât și un sistem propriu de organizare a vieții socio-culturale la nivelul lor comunitar, toate acestea însă nefiind factori determinanți pentru apariția statului moldovenesc. Deloc de neglijat, este și acea “experiență politică”, a noilor veniți, la care s-a referit Ștefan Gorovei (1997, 31).

Importante dovezi ale prezenței transilvănene în nordul Moldovei sunt și cele de natură toponimică (dar atenție !, unele aparțin valurilor de coloniști de după anexarea austriacă a Bucovinei, ca și în cazul unor toponime rutene), onomastică, sau de organizare socio-politică: la nivel urban, funcțiile de șoltuz (*Schultheiss*-germ.) și de pârgar (*Bürgermeister*-germ.). Nu lipsite de semnificații sunt și folosirea latinei în cele mai vechi peceti orășenești, nobiliare, sau chiar princiare, cât și unele elemente de organizare a cancelariei voievodale.

În aceeași ordine de idei, cel mai bun exemplu pentru fenomenul de colonizare în Moldova, cel puțin în nord, poate fi cazul orașului meșteșugăresc Baia, (nume cu sens de “mină” - **Iordan, 1963, 52**), variantă a ceea ce reprezenta Rodna, dincolo de Carpați (**Neamțu, Neamțu, Cheptea, 1980 și 1984**). Termenele *post quem* ale desăvârșirii fenomenului de urbanizare pentru Baia și Siret, sunt desigur cunoscutele date de primă atestare pentru Baia (1334) și pentru Siret (1340).^{*} Ținând cont de faptul că Siretul, cum s-a văzut, a beneficiat anterior de o fortificație de lemn și pământ, ca rezultat al existenței aici a unei formațiuni prestatale - să-i spunem fără să greșim “Cnezatul de Siret” - și de cel că el s-a născut pe axa comercială și de trafic de importanță europeană a râului de unde și-a luat și numele, într-o microzonă în plus mai favorabilă pedologic și climatic viețuirii, avantaje pe care Baia nu le-a avut, suntem siguri că orașul medieval Siret a fost mai vechi decât celălalt. El și-a avut rădăcinile istorice în etapele de locuire din secolele anterioare, chiar dacă ele au aparținut - după părerea noastră - populației slave. În actele slavone, Siretul era numit

^{*} Vechea istoriografie medievală socotea apariția orașelor medievale moldovenești ca urmare a intervenției coloniștilor străini, mai cu seamă chemați de primii voievozi în acest scop. În realitate, apariția și dezvoltarea unor piețe locale a fost un fenomen absolut firesc și de origine locală și aici la răsărit de Carpați, orașe precum Siret, Baia, sau Suceava înregistrând deja încă în perioada Dragoș-Bogdan un stadiu destul de avansat al procesului de urbanizare (**Andronic Al., 1965, 203**).

„misto”, adică oraș, iar săpăturile de aici au pus în evidență suficient material arheologic de factură urbană, din secol XIV (Andronic Al., 1970, 850).

Între vestigiile istorice din Siret, Simion Reli amintea de zidul de „un metru grosime”, ce a fost identificat sub poalele dealului Sasca și care avea și „cărămidă romană” (?) și putea proveni de la o „rămășiță de bae sau dintr-un cantonament roman” (1927, 17). Alte ruine sunt amintite de documentatul studiu al lui Constantin Giurescu. Autorul menționează despre existența unor ruine și pe dealul Ruina, vizibile încă la 1756 (vezi și Prelicz, 2011, 81), dar și pe dealul Sasca*, aparținând unei foste cetăți medievale, atribuită mai înainte de K. A. Romstorfer (1899, 6), Prelicz (94) și Reli (27-30) cavalerilor teutoni (Giurescu, 1967, 98, 299). Desigur, nu putem în prezent, deocamdată, nici localiza, nici data aceste vechi urme arheologice din oraș.

În privința celor două toponime istorice, Giurescu propune și posibilitatea ca primii voievozi care s-au stabilit la Siret să fi refăcut o mai veche fortificație slavă sau româno-slavă, altă întăritură fiind realizată, poate de coloniștii germani, dar adăugăm noi nu se știe în ce măsură aceștia ar fi fost suficient de numeroși și potenți financiar la un astfel de efort (*Ibidem*, 269). Mai degrabă, credem că pe unul dintre dealurile menționate s-a putut poziționa mănăstirea dominicanilor de la Siret, nu departe de un izvor cu apă considerată tămăduitoare, lăcaș distrus în 1573 din porunca lui Ioan vodă cel Viteaz (*Idem*, 1963, 91-94).

Iar Baia, azi un modest sat sub munte și sub codru, în marginea văii Moldovei, nu ar fi prins contur urban în lipsa meșteșugurilor și a goanei după argint. Fără ele, ar fi rămas un simplu sat ca și cele din proximitate. Ultima afirmație personală contravine unor istorici consacrați (fără să dau nume), care subliniau importanța factorului autohton în apariția urbei ce a devenit *civitas*. Fiind o creație ceva mai târzie, oricum post 1241 –tătarii nici nu ar fi acceptat inițial ridicarea unei fortificații – Baia nu și-a permis ridicarea unei astfel de construcții, iar după constituirea țării prioritățile erau pentru cele voievodale în puncte strategice. Totuși, orașenii se puteau adăposti și beneficiau de apărarea naturală a bâtei numită sugestiv “Cetățuia”, unde cum am spus deja s-au descoperit un vârf de suliță, un

* Denumire ce amintește și de satul Sasca de lângă Baia, nume cert legat de coloniști, la Siret - după unii - chiar de Sas Voievod, după cum satul din vecinătate, Bălcăuți, ar deriva de la fiul lui Sas, Balc. Există însă un sat Bălcăuți/Balkivci în reg. Cernăuți, nu neaparat legat de acest personaj istoric, care ar fi putut rezida totuși în satul sucevean, amintit deja, acolo unde cercetările noastre de teren au pus în evidență resturi ceramice de pe la jumătatea secolului al XIV-lea. De fapt de aici, din zona izvoarelor pârâului Horaiț (hidronim slav) la numai șase kilometri nord se găsește Siretul. Cu siguranță cercetările arheologice de viitor vor lămuri și acest mister local.

pinten și partea superioară a unei săbii medievale. Poate aici, sub presiunea unor mari primejdii, localnicii au ridicat în pripă și palisadă pe vechiul val de pământ preistoric defensiv. Va veni o vreme când noi și temeinice săpături vor lămuri mai bine situația de aici, ca și în cazul celei de pe Dealul Colacului, la circa doi-trei kilometri sud depărtare de vatra Băii, unde, în urmă cu mai bine de jumătate de veac, se observase existența unei rețele de răzoare – probabil foste mici valuri de amplasament de palisadă ? (**Zaharia, Petrescu-Dîmbovița, Zaharia, 1970, 307-308**). Cercetarea la fața locului efectuată în anul 2013 de către autor, pe un platou în ușoară pantă spre sud nu a putut aduce noi informații. Amploarea urmelor de amenajare antropică pare să ducă spre ideea totuși a unui fost loc de cantonare a unei/unor tabere militare ale târgului medieval Baia, interpretare în concordanță cu tradiția locală.

Interesante observații ne-a redat Constantin Giurescu: „Se poate ca Dragoș să fi ridicat întărirea de lângă Baia, peste apa Moldovei, pe un bot de deal... cunoscută în secolul al XVIII-lea sub numele de „cetate” (n. n. – domnitorul țării a făcut o călătorie prin Moldova în 1732: „...și au mersu la Roman, la Niamțu și la citate în Bae”,*), iar astăzi sub acela de „Cetățuia” (1967, 186). Poate tocmai aici deci a fost o vreme burgul sașilor și al orașenilor, unde se găsiseră și piesele de armament menționate mai înainte.

Aici, la Baia, s-ar fi exploatat minereuri (auro ?) - argintifere, ca și la Baia Mare. În harta Principatelor române, făcută de ruși între 1828-1832, aici sunt poziționate, la sud și sud-vest de localitate, cinci semne de mină. Prin urmare, cum bine se afirmă, sașii coloniști nu au fost în principal olari, după cronică lui Simion Dascălul, ci mineri, poate veniți de la Rodna (de la slavul „ruda” – metal; deci tot o „Baie”).

În fine, autorul de mai jos, consideră că fondarea localității a avut loc înainte de invazia mongolă, într-o perioadă de intense emigrări ale sașilor și secuilor spre răsărit, ei venind aici, într-o „veche așezare minieră românească” (!) (*Ibidem*, 185 și urm.).

Ulterior, având probabil doar o poziție relativ centrală pe axul longitudinal al “câmpului” său, Baia, care era privilegiată și din punctul de vedere al statutului său de “civitas”**, doar în Tara de Sus mai existând astfel de câteva așezări (Siret, Suceava), ar fi fost după unii reședința unei formațiuni prestatale, inclusă poate ulterior “descălecatului” din punct de

* În *Lapedatu*, 1909, 63.

** Din păcate, nici cunoscutul sigiliu al orașului, cu indicarea calității sale de “civitas”, nu poate fi datat cu precizie, înainte sau după momentul apariției noii țări. Și după Asăvoaie Baia, contrar lui Vasile Neamțu, nu a fost o primă reședință domnească a țării în devenire (2002, 121-122).

vedere administrativ ținutului Suceava. Lucru posibil și cu alte semne de întrebare doar dacă se va putea totuși demonstra arheologic în viitor existența unei rețele de așezări rurale în zona sa, destul de densă și cu vechime convingător de mare față de momentul “0” al noii țări românești.

Faptul că cele trei centrele urbane menționate ale zonei de „descălecat” și-au luat numele de la râurile lor, nu este de loc întâmplător, ele plasându-se pe cursuri de apă deosebit de importante, pe care se tranzitau importante valori și oameni, provenind nu numai din viitorul stat, dar și din cele vecine și mai de departe.

Poziția Băii excentrică, chiar la poalele zonei montane, pe partea dreaptă, mai puțin primitoare a Moldovei, dar și factorul extern sășesc de inițiere a unui nivel urban aici, sunt în opinia noastră tot atâtea argumente împotriva supoziției privind reședința unei formațiuni prestatale. Nu știm și în ce măsură orașul sășesc ar fi acceptat stabilirea în el a unei rezidențe feudale românești. În plus nici săpăturile arheologice ample din vatra fostei așezări nu au descoperit ceva care să aducă a reședință nobiliară, iar după fondarea țării aici nu a existat curte domnească sau boierească, nici ocol sau ținut al orașului. Satele care existau în hinterlandul său, produse de colonizare - chiar dacă nu ne place s-o recunoaștem - credem că doar de câteva decenii, puteau să fie organizate în uniuni de obști sătești, plătind mai mult sau mai puțin regulat dări dominației mongole. Totuși, se pune întrebarea dacă de la ieșirea râului din munți în jos nu exista o astfel de formațiune anterioară. În situația în care densitatea de locuire aici era deosebit de redusă (misterioasele secole XI-XII), credem că aici, față de alte realități din alte zone din viitorul spațiu moldav, lipsea baza demografică pentru o astfel de structură prestatală. De fapt, perseverentele cercetări de teren, secondate și de o serie de sondaje arheologice în această zonă ale lui Mircea D. Matei și Emil Emandi (1982), dar și cele mai recente, inclusiv câteva sondaje ale autorului, nu au putut conduce la demonstrarea existenței unui nivel de locuire măcar destul de concludent pentru perioada premergătoare mării colonizări a spațiului est-carpatic (1988, 1988a, 1994, 1997, 1999, 2000; Andronic, Batariuc, 1992, Andronic et alii, 2005 și diverse studii în *mss.*). Prin urmare, noile sate s-au creat în mod pașnic și liber, departe de orice subordonare locală.

În privința Siretului, el a fost menționat și în actele papale prin anii 1370-1371, în condițiile în care Lațcu se hotărâse la un moment dat să treacă la catolicism, orașul urmând să fie ridicat la rangul de „civitas”.

Legăturile demografice de-o parte și de alta a Carpaților și mai intense după 1300, dar și vecinătatea geografică, au determinat regalitatea maghiară să implice cnejii maramureșeni într-o serie de campanii antitătare est-

carpatice, totul culminând cu venirea lui Dragoș dincolo de Carpați, în deplin acord cu regatul angevin și feudalii locali, unii chiar slavi la origine după noi*, cu care în mod cert avusese contacte de colaborare militară antitătără și mai înainte. Această supoziție a noastră poate însă suporta și ea discuții, dacă luăm în calcul densitatea încă deosebit de scăzută a spațiului sud-bucovinean. Lipsa siturilor din secolele XI-XII (eventual și începutul celui următor) în zone fertile rămâne în continuare greu de explicat. Recent și Vasile Ursachi, mergând pe o formulă mai veche, vedea drept cauză a fenomenului insuficiența cercetărilor, deoarece față de o relativă densitate a siturilor din secolele VI-VIII, se consideră că doar lacune de cercetare sunt de vină că nu s-a surprins locuirea din “acest zis vid de locuire” într-o lungă perioadă, până în secolul XIII d. Chr., când din nou este atestată “o masivă prezență a unei populații strâns legată de principalele ocupații ale evului mediu dezvoltat” - Ursachi, 2009, fără paginare). În realitate nu putem să acceptăm o astfel de explicație, cercetarea arheologică, pe mari suprafețe, având o vechime atât de mare de timp.

Nu suntem de acord nici cu Mircea Matei (1997, 63) care vorbea despre faptul că urmele de locuire din secolele XII-XIII, par a sugera preferința pentru locuiri mai retrase, mai apărate, din cauza pecenegilor, uzilor și cumaniilor, autorul amintind de mult uzitata formulă a “continuității mobile”. Practic, în urma defrișărilor masive și din județul Suceava și a intrării terenurilor în circuitul agricol, prin cercetările de teren ale înaintașilor noștri, dar și ale noastre din ultimii 30 de ani, astfel de situri, foarte timpurii, ar fi trebuit să fie identificate de mult.

La un moment dat, Mircea Matei acceptase că se poate vorbi chiar de discontinuități de locuire în unele așezări și chiar microregiuni, pentru secolul al XIII-lea la răsărit de Carpați nivelul de cultură materială fiind insuficient de consistent și în plus observându-se și fenomenul mutării vetrelor de sat. Deși recunoaște că locuirea de abia spre sfârșitul secolului al XIII-lea în anumite așezări devine „fermă și stabilă”, a reluat ideea facilă că românii s-ar fi retras în zone mai ferite în fața mongolilor și că ei au revenit după decăderea puterii Hoardei de Aur (*Ibidem*, 419, nota 35). În realitate, nu au existat nici în vremea tătarilor zone mai mari sau mai mici pe care puterea mongolă să nu o fi cunoscut și controlat. Dacă în anumite perioade unele comunități și-au părăsit de bună voie vatra de locuire, au făcut-o mai

*Mai târziu, în vremea lui Bogdan, și mari feudali slavi din nordul Moldovei, au preferat colaborarea cu forțele maramureșene, de a crea un stat independent, deoarece soarta teritoriilor haliciene vecine, vizate de puternicul regat catolic polonez era un exemplu grăitor, plus amenințarea tătară.

adesea din cauza unei agriculturi extensive, în căutarea de soluri mai puțin „obosite”.

Cu mult timp în urmă, A. Boldur a militat împotriva tezei pustietății nordului Moldovei înainte de fondarea statului, aducând ca argument - printre altele - și lista orașelor moldovenești, fără relevanță însă, ea fiind târzie (1937, 462 și urm.). „Ar fi o gravă greșală să-și închipuie cineva că, după retragerea tătarilor, maramureșenii victorioși ai lui Dragoș ar fi ocupat o țară pustie, că n-ar fi existat aici, la răsărit de Carpați, așezări omenești...”, au afirmat **Giurescu, Giurescu, 1973, 279**. Corect, mai ales pentru că până la mijlocul secolului al XIV-lea se crease deja o densă rețea de sate noi.

În situația existenței totuși acestui cvasivid demografic anterior, chiar dacă ne convine sau nu, Dragoș și apoi Bogdan au vizat - și ultimul și probabil încurajat - de la o vreme colonizarea tocmai a unei zone devenită strategică o lungă perioadă de timp pentru regatul ungar, un cap de pod peste munți, ca bază de pornire în diverse campanii spre sud și chiar spre nord. Colaborarea antimongolă a celor doi a putut avea loc în primul rând cu feudalii unor formațiuni prestatale din vecinătate: din nord, unde este cunoscută acea ”țară a Șipenițului” (probabil locuită după opinia noastră numai de slavi), la care ne vom mai referi, din sud, din părțile Neamțului (a nu se uita fortificația de la Bâta Doamnei/Piatra Neamț, distrusă de tătari în 1241/1242) și poate și din nord-est, unde se plasa fortificația din Siret de pe înălțimea Horodiște. În eforturile înlăturării dominației tătare este foarte posibil ca cei doi începători de țară să fi avut ulterior drept colaboratori și pe conducătorii (conducătorul) unor teritorii meridionale, dintre Prutul Inferior și Carpați, zonă cu o anumită personalitate aparte din punct de vedere istorico-arheologic de-a lungul vremii (vezi și Episcopia Milcoviei), așa putându-se explica și după opinia noastră, după informația consemnată documentar la 1562 și comentată de către Șerban Papacostea, faptul că tezaurul țării a păstrat multă vreme o coroană a Țării de Jos – “diadema regni...inferioris” (1988, 102, n. 18). Și o altă informație relevantă: în *Historia musulmana Turcorum* (ed. 1591) s-a afirmat că Ștefan I ar fi domnit în ambele Valahii (desigur un poate fi vorba despre Muntenia, ci despre cele două mari entități constitutive ale statului ce se întindea de la munte și până la mare) – **Cihodarul, 1960, 64**).

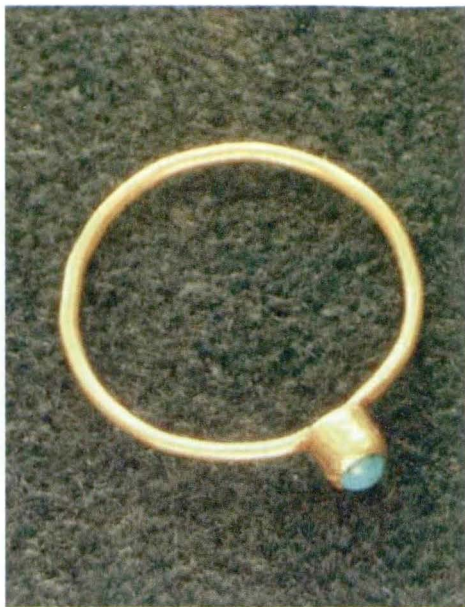
Dominația tătară a interzis probabil inițial ridicarea de fortificații (anterior, s-a văzut, existau numeroase, mai ales în nordul spațiului est-carpatic, distruse la 1241), astfel punctându-se explica - măcar parțial - lipsa lor pentru aceste timpuri în Moldova. În această situație, cei doi legendari Dragoș și Bogdan, în scurtele lor intervale de domnie, nu au putut să se sprijine efectiv pe fortificații, nici măcar pe cele modeste din lemn și

7 - A. Malul Nistrului și amplasamentul fortificației de la Perebykovci (foto autorul); B. În plan central, amplasamentul fostei fortificații din locul „Horodiște” de la Siret, actualmente cimitir evreiesc (foto autorul).

1

8 - 1 - inelul de aur din mormântul lui Bogdan; 2 – nasturi de argint aurit și inelul de aur din mormântul lui Lațcu (după L. și A. Bătrâna).

ERRATA ET CORRIGENDA

pag.	rândul	de	în loc de	se va avea în vedere
7	2	sus	an	ani
33	2	jos	plina	plină
55	1	sus	p. Chr.	d. Chr.
80	2	sus	târzi	târzii
91	7	jos	contursionată	contorsionată
94	18	sus	pământ la a unor	pământ a unor
101	13	jos	Cazanski	Kazanski
109	22	sus	aschimbări	schimbări
179	11	jos	aterier	atelier
194	17	jos	au datat	s-au datat
306	12	jos	la la	la
313	17	jos	hirononia	hirotonia
315	15	sus	Sihail	Mihail
318	14	jos	piatră (Timoščuk	piatră - Timoščuk
321	1	sus	inters	interes
326	1	sus	l-	l-au
336	4	sus	cum s-	cum s-a
336	12	jos	cum pera	cum prea
342	5	sus	centrele	centre
344	4	jos	puntându-se	putându-se
345	4	sus	încetînirii	încetînirea
347	16	sus	putea face	puteau face
351	18	jos	cunoscută cronica	cunoscuta cronică
355	13	sus	satele	sate
357	4	jos	membrii	membri
369	11	jos	cea râului	cea a râului
374	15	sus	pefigurată	prefigurată
374	19	jos	„savați”	„savantți”
376	9	sus	oplinia	opinia
378	18	jos	avut	avute
378	6	jos	să dne	să ne
380	4	sus	anogiilor	analogiilor
380	12	sus	Resturide	Resturi de
380	12	jos	dinpartea	din partea
381	12	jos	În pus	În plus
382	5	jos	imperipos	imperios
383	10	sus	însoține	însoțite
384	8	jos	stâmtptorat	strâmtorat
386	3	sus	est	este
386	16	sus	reprierea	replierea
388	10	sus	folost	folosit
430	2	jos	cutorului	cuptorului
453	5	jos	și 2 –	și 3 –
453	4	jos	3 –	2 –

Tot o dată se va avea în vedere ca în unele cazuri, din cauza calculatorului, semnul ” de la începutul cuvântului sau citatului trebuia să apară „. Mulțumiri pentru înțelegere.

Date despre autor: istoric, arheolog expert, poet și prozator cu preocupări de grafică umoristică, laureat al Academiei Române, decorat al Președinției României cu Ordinul Meritul Cultural în grad de Cavaler, doctor în științe istorice. Creatorul, animatorul și președintele executiv al Societății editoare (25 de ani de voluntariat), primul ONG creat în Bucovina, având drept scop susținerea culturală a românilor din nordul Bucovinei și din Basarabia. Inițiatorul și susținătorul premiilor anuale ale Societății, *Crucea Sf. Ștefan cel Mare*, acordate în cadrul primelor ediții ale *Festivalul Cultural pentru Tineret "Ștefan cel Mare"*, inițiate tot de autor și organizate prin Societate, ocazii cu care se fac și premierile amintite. Absolvent al liceului I.L. Caragiale și al Facultății de Istorie-Filosofie a Universității din București, director general adj. al Complexului Muzeal Bucovina (2002-2007).

Membru al Societății Scriitorilor din Bucovina, expert evaluator bunuri arheologice, membru în comisia zonală a monumentelor istorice, responsabil a numeroase șantiere arheologice, autor a 20 de lucrări ample (istorie, arheologie, literatură) aproape toate cărți și a multe zeci de studii și articole de specialitate, participant la zeci de sesiuni științifice naționale și internaționale, inclusiv la Congresul Mondial de Arheologie de la Dublin / Irlanda (2008), reprezentând în premieră mondială Bucovina. Beneficiarul a mai multe premii pentru unele dintre cărți dar și a unor diplome precum cea de excelență a Consulatului General al României de la Cernăuți, sau cea a Universității Internaționale Libere de la Chișinău. Cetățean de Onoare al comunelor bucovinene Cacica, Pârteștii de Jos și Marginea. Inițiatorul și creatorul primului muzeu de arheologie și istorie subteran din România - "Muzeul Sării din Bucovina" (mina Cacica, orizontul I); inițiatorul ridicării monumentului realizat după planurile autorului în memoria tatălui lui Ștefan cel Mare, Bogdan al II-lea, la Udești; creatorul unor muzee din unele comune, inclusiv creatorul primei expoziții permanente dedicate marelui domnitor și ctitor, Petru Rareș, în cadrul muzeului din Râșca, "Muzeul Ctitorilor lui Petru Rareș"; stagii de documentare cu bursă în Austria, Germania și Franța (stațiunea galo-romană Saint Romain-en-Gal).

ISBN 978-973-0-18050-3